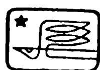
TRYS PORTRETAI

A. Manfredas

TRYS PORTRETAI

A. Manfredas



VILNIUS
MINTIS
1982

0506000000

M $\frac{70202-096}{M851(08)-82}$ 105—82

Pratarmė

Šios knygos rankraštis buvo užbaigtas 1976 metų vasarą, tačiau jo išspausdinto autoriui pamatyti jau nebeteko — tų pačių metų gruodžio 16 dieną žymus tarybinis istorikas Albertas Manfredas staiga mirė.

A. Manfredas gimė 1906 metų rugpjūčio 28 dieną. Specialų istorinį išsimokslinimą jis gavo Visuomenės mokslų mokslinio tyrimo institutų asociacijos Istorijos instituto aspirantūroje.

Stodamas į aspirantūrą, A. Manfredas pateikė darbą apie Ogiustą Blanki. Pagrįsta tikrais šaltiniais ir naujausia, Prancūzijoje pasirodžiusia literatūra, monografija buvo labai teigiamai įvertinta tokio mąslaus ir reiklaus žinovo, kaip V. Volginas, kurio seminarą A. Manfredas lankė. Tarp kitko, ir vėliau, visą gyvenimą, akademikas V. Volginas aukštai vertino A. Manfredą pirmiausia kaip smalsų ir talentingą tyrėją.

A. Manfredo tolesnei mokslinei ir istorinei veiklai didžiulę reikšmę turėjo Istorijos instituto ir Raudonosios profesūros instituto seminaras, kuriam vadovavo akademikas N. Lukinas. Seminaras buvo skirtas prancūzų socialistinio judėjimo Trečiosios respublikos metais istorijai.

A. Manfredas pasirinko temą „Socialistinis judėjimas aštuntajame dešimtmetyje po Paryžiaus komunos". Šiai problemai jis vėliau paskyrė kandidatinę disertaciją. Mokymasis šių dviejų žymiausių mokslininkų seminaruose daug lėmė A. Manfredo kaip istoriko brandą.

1928 metais A. Manfredas buvo pakviestas dirbti į Lenino instituto (vėliau Markso-Engelso-Lenino institutas) Komunistinio Internacionalo istorijos grupę, kuriai vadovavo žymus tarptautinio darbininkų judėjimo veikėjas Bela Kunas.

Grupės pagrindinis uždavinys — studijuoti Lenino vaidmenį tarptautiniame darbininkų judėjime ir Cimervaldo judėjimo istorijoje. A. Manfredas aktyviai gilinosi į šiuos klausimus, savo tyrimų objektu pasirinkdamas šveicarų socialistinio judėjimo XX amžiaus pradžios istoriją — temą, kurios tada niekas nenagrinėjo ne tik Tarybų Sąjungoje, bet ir Šveicarijoje. Tirdamas šią temą, jis ne tik studijavo archyvus ir spaudą, bet ir kreipėsi į daugelį žymiausių Cimervaldo judėjimo dalyvių, kaip Fricą Plateną, gyvenusį tada Maskvoje, ir gavo vertingiausių žinių. 1929 metais žurnale „Proletarskaja revoliucija" (Lenino instituto organas) buvo išspausdintas išsamus A. Manfredo straipsnis, nepasenęs ir mūsų dienomis[1]. Šiame darbe buvo aptarta nemaža Cimervaldo bei šveicarų socialistinio judėjimo istorijos svarbių problemų, kruopščiai išnagrinėta visa Lenino medžiaga šiais klausimais. Daug tada jaunam istorikui davė ir susitikimas su N. Krupskaja, kuri perskaitė straipsnio rankraštį. Manfredas domėjosi Lenino kūryba, nuolat ir kruopščiai studijavo jo veikalus.

Baigęs aspirantūrą, 1930 metais A. Manfredas paskiriamas pedagoginiam darbui iš pradžių į Jaroslavlį, o paskui į Ivanovą (1932—1937 m.). Tais metais jis paskelbė nemaža brošiūrų ir straipsnių, skirtų daugiausia pasaulinio komunistinio judėjimo problemoms. 1940 metais jis grįžo į Maskvą. Puikus pedagogas, nuostabus oratorius, studentų numylėtinis tęsė pedagoginę veiklą įvairiose mokymo įstaigose: Maskvos srities pedagoginiame institute, Maskvos universiteto istorijos fakultete, Užsienio kalbų institute, Tarptautinių santykių institute ir kituose, taip pat vadovavo daugeliui katedrų.

Nuo 1945 metų A. Manfredas dirbo TSRS Mokslų Akademijos Istorijos institute. Kaip tik tuo laikotarpiu ir atsiskleidė istoriko mokslinis talentas.

A. Manfredas buvo labai plataus profilio specialistas. Tai liudija jo paskaitų kursai, gausios istoriografinės apžvalgos, vadovėlių skyriai, monografiniai tyrimai, straipsniai. Tačiau svarbiausi A. Manfredo darbai buvo skirti Prancūzijos istorijai. Sunku rasti XVIII—XIX am-

---

[1] *Манфред А. З.* Цимервальдское движение в швейцарской социал-демократии.— «Пролетарская революция», 1929, № 7, с. 15—47. Ši tema ir toliau domino mokslininką (žr. jo recenziją kn. *М. Пианзола.* Ленин в Швейцарии.— «Коммунист», 1959, № 8).

žiaus Prancūzijos naujosios istorijos laikotarpį, kurio jis nebūtų nagrinėjęs. Be to, kai kuriomis Prancūzijos istorijos problemomis jis itin domėjosi. Pirmiausia, žinoma, Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorija. Jis buvo visų pripažintas šios srities specialistas, jo veikalai gerai žinomi ne tik mūsų šalyje, bet ir užsienyje.

1950 metais buvo išleista pirmoji A. Manfredo istorinė apybraiža „XVIII amžiaus pabaigos prancūzų buržuazinė revoliucija (1789—1794 m.)"; 1956 metais išėjo antras, papildytas leidimas [2]. Ši knyga buvo išversta į vokiečių (1952), kinų (1954), o antrasis leidimas į vengrų (1958), prancūzų ir portugalų (1961), ispanų (1963) kalbas. Nors ši knyga mokslo populiarinė, specialistas suvokia, kiek reikėjo įdėti darbo jai parašyti. Tiksliausiai ir išsamiausiai šią knygą įvertino akademikas V. Volginas. Redaguodamas O. Vainšteino straipsnį „Tarybiniai istorikai studijuoja Prancūzijos viduramžių ir naujausio amžiaus istoriją" pirmajam „Prancūzijos metraščio" tomui, V. Volginas pats įrašė pastraipą: „Kad Tarybų Sąjungoje labai domimasi Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorija, rodo gausybė populiarių mokslo darbų šia tema, labai, beje, skirtingų tiek moksliniu, tiek literatūriniu požiūriu. Vertingiausias ir moksliniu požiūriu brandžiausias yra A. Manfredo darbas. Autorius ne tik kruopščiai išstudijavo literatūrą apie prancūzų revoliuciją, bet ir sumaniai panaudojo šaltinius" [3].

A. Manfredą visada traukė istorinio portreto žanras. Ryškios istorinių veikėjų charakteristikos sukurtos beveik visuose jo veikaluose. Tačiau jį ypač domino asmenybės, vadovavusios prancūzų revoliucijai. Liaudies bičiuliui Žanui Poliui Maratui jis paskyrė specialų darbą, išleistą serijoje „Žymių žmonių gyvenimas" [4]. Kartu su V. Volginu A. Manfredas parengė Žano Polio Marato „Rinktinių raštų" tritomį. Šis leidinys, sumanytas dar V. Bonč-Brujevičiaus, buvo išsamesnis, negu visi prieš

---

[2] *Манфред А. З.* Великая французская революция XVIII века. М., 1956.

[3] «Французский Ежегодник. 1958». М., 1959, с. 499. Manfredas parašė apybraižų apie Prancūzijos didžiąją revoliuciją ir kitiems leidiniams· «Всемирная история», т. 6, 1959; БСЭ, 2-ое изд., т. 45, 1956; «Новая история», т. 1, 1958; «Краткая всемирная история», 1966; «История Франции», т. 2, 1973.

[4] *Манфред А. З.* Марат. М., 1962, с. 352. 1965 m. knyga išversta į serbų kalbą.

tai išėję prancūzų ir rusų leidiniai (Š. Velė, G. Fridliando ir t. t.)[5]. Žano Polio Marato „Rinktiniams raštams" A. Manfredas parašė išsamų įžanginį straipsnį[6].

Ypatingą vietą A. Manfredo mokslinėje veikloje užėmė Maksimilianas Robespjeras. Iki tol vienintelis N. Lukinas buvo rašęs šio žmogaus biografiją. A. Manfredas parengė Robespjero „Rinktinių raštų" tritomį; iki tol Robespjero raštai nė karto nebuvo leidžiami rusų kalba[7].

A. Manfredas aktyviai, aistringai diskutavo apie Robespjerą tiek tarybinėje, tiek pasaulinėje istoriografijoje. 1958 metais, minint šio žymaus revoliucionieriaus dušimtąsias gimimo metines, jis skaitė puikų pranešimą „Ginčai dėl Robespjero"[8]. Šiam jubiliejui atskira brošiūra buvo išleista trumpa biografinė A. Manfredo apybraiža apie Robespjerą. 1955 metais vyko XII Tarptautinis istorijos mokslų kongresas. A. Manfredas skaitė pranešimą „Robespjeras rusų ir tarybinėje istoriografijoje"[9] to kongreso tarptautiniame Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorijos koliokviume.

Beje, diskusija apie Robespjero vaidmenį glaudžiai susijusi su diskusija apie jakobinizmą. Be abejo, A. Manfredas tvirtai laikėsi V. Lenino požiūrio šiuo klausimu. Istorikas gerai suprato — jakobinai pasaulinio revoliucinio judėjimo istorijoje užima išskirtinę vietą. „Aš juos keliu labai aukštai,— sakė A. Gercenas vieno personažo lūpomis,— tokių žmonių daugiau nėra. Tikriausiai žmonėms kaip ir vynuogėms reikia gerų metų. Atrodo, sąlygos tos pačios, o vienais metais. . . vynas geresnis — sako, priklauso nuo žvaigždės. Anglijoje žmonių žvaigždė švietė Kromvelio laikais, o pas mus — XVIII amžiaus pabai-

---

[5] *Vellay Ch.* Les pamphlets de Marat. Paris, 1911; Марат Ж.-П. Памфлеты. М., 1933.

[6] *Марат Ж.-П.* Избранные произведения, т. 1—3. М., 1956. Sud V. Volginas ir A. Manfredas. Įžanginio straipsnio autorius A. Manfredas. Straipsnis perspausdintas kn.: *Манфред А. З.* Очерки истории Франции XVIII—XX вв. М., 1961.

[7] *Робеспьер М.* Избранные произведения, т. 1—3. М., 1965. Sudarytojas ir įžanginio straipsnio autorius A. Manfredas.

[8] *Манфред А. З.* Споры о Робеспьере.— «Вопросы истории», 1958, № 7; persp. kn.: *Манфред А. З.* Очерки истории Франции XVIII—XX вв.

[9] «Новая и новейшая история», 1966, № 2; „Actes du colloque Robespierre" (XII congrès international des sciences historiques. Vienne, 1965). Paris, 1967.

goje. Ir atkreipkite dėmesį, kad skirtingos aplinkos žmonės panašūs vieni į kitus. Puritonai, baigiantys savo amžių Šveicarijoje ir Olandijoje, buvo labai panašūs į senuosius jakobinus... Jie kentėjo, buvo našta kitiems, buvo tiesiog ne savo vietoje. Svarbiausia — iš esmės jie buvo jaunesni už anūkus... Kaip šitie žmonės išsaugojo dvasios gaivumą, savotišką naivumą ir tikėjimą — neatskleista paslaptis... Žilas, pageltęs senis, vos bepavelkantis kojas, o žiūrėk, kaip įsimylėjęs berniukas saugo savo šventovę, žino... savo slaptingus žodžius, nuo kurių septyniasdešimtmečiams, aštuoniasdešimtmečiams žiba akys, virpa balsas... Jų menkučiai palikuonys nuobodžiavo su jais, laikė juos pozuotojais, tuo tarpu šis pakilus tonas priklausė tiesiog nuo to, kad tokia jų siela, kad sunkiais laikais įprato išdidžiai saugoti savo įsitikinimus." [10]

Tokį požiūrį į jakobinus iš Gerceno ir XIX amžiaus rusų revoliucionierių perėmė V. Leninas, bolševikai. Šia tradicija sekė A. Manfredas, puikiai jautęs istorinės epochos pulsą. Jam visada būdavo įdomu studijuoti Robespjerą ir jakobinus, nuolat skaitydavo revoliucijos istorijos puslapius [11].

Kita tema, visada dominusi istoriką,— Prancūzijos užsienio politika. 1947 metais žurnale „Voprosy istorii" buvo išspausdintas jo straipsnis „Prancūzijos—Rusijos sąjungos istorija", rodantis, kiek daug A. Manfredas nuveikė, nagrinėdamas XIX amžiaus pabaigos Trečiosios respublikos užsienio politiką. 1950 metais jis apgynė daktaro disertaciją „Prancūzijos užsienio politika nuo Frankfurto taikos iki sąjungos su Rusija (1871—1891)" [12]. Gynime kalbėję oponentai J. Tarlė, S. Skazkinas, B. Šteinas — žymiausi užsienio politikos istorijos žinovai — labai teigiamai įvertino disertaciją. 1952 metais A. Manfredo

---

[10] *Герцен А. И.* Соч., т. 8, М., 1958, с. 497—498.

[11] *Манфред А. З.* Великая французская революция XVIII в. и современность (к 175-летию революции).— «Новая и новейшая история», 1964, № 4; О природе якобинской власти.— «Вопросы истории», 1969, № 5.

[12] Tais pačiais metais buvo išspausdintas A. Manfredo straipsnis «Русско-французские отношения после франкфуртского мира (1870—1872 гг.)» — vienas iš įdomiausių jo disertacijos skirsnių.— «Вопросы истории», 1950, № 6; persp. kn.: *Манфред А. З.* Очерки истории Франции XVIII—XX вв.

disertacija buvo išleista atskira knyga [13]. Šioje monografijoje autorius panaudojo gausybę unikalių archyvinių duomenų. Joje buvo išdėstyta visa istorija to meto diplomatinių santykių, paskatinusių sudaryti Prancūzijos—Rusijos sąjungą.

Išspausdinęs šią monografiją, A. Manfredas toliau gilinosi į Prancūzijos—Rusijos santykių istoriją. Jį itin domino kultūriniai Rusijos — Prancūzijos ryšiai,— tema, kuri nebuvo detaliai nušviesta knygoje. Tarybiniuose archyvuose A. Manfredas aptiko šiuo klausimu gausybę medžiagos, kurią panaudojo įdomiame ir turiningame straipsnyje „Dėl Rusijos ir Prancūzijos kultūrinių ryšių XIX amžiaus aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje" [14]. Straipsnis buvo paskelbtas 1961 metais.

A. Manfredas vienas iš pirmųjų pradėjo studijuoti Prancūzijos — Rusijos santykių istoriją. Šiai temai jis paskyrė daug straipsnių ir pranešimų [15]. Jo vadovaujami mokslininkai tyrinėjo XX amžiaus trečiojo ir ketvirtojo dešimtmečio Prancūzijos — Rusijos santykių istoriją. A. Manfredo darbų apie Rusijos — Prancūzijos, Tarybų Sąjungos — Prancūzijos santykius paskelbta 1967 metais išleistoje knygoje „Draugystės ir bendradarbiavimo tradicijos" [16].

Prancūzijos naujoji istorija, suprantama, nesibaigė studijomis apie Prancūzijos didžiąją revoliuciją ir Prancūzijos užsienio politiką. A. Manfredas daug nuveikė studijuodamas pirmosios proletarinės revoliucijos — Paryžiaus komunos — istoriją. Dar 1941 metais buvo išspausdintas jo pirmasis straipsnis, skirtas Komunos istorijai. Skyrius apie Paryžiaus komuną buvo išspausdintas naujausios istorijos vadovėlyje aukštosioms mokykloms. 90-osioms Paryžiaus komunos metinėms A. Manfredas parašė įdomų

---

[13] *Манфред А. З.* Внешняя политика Франции. 1871—1891 гг. М., 1952.

[14] «Французский Ежегодник. 1959». М., 1961; persp. kn.: *Манфред А. З.* Очерки истории Франции XVIII—XX вв.

[15] *Манфред А. З.* Некоторые вопросы франко-советских отношений в период 1917—1957 гг.— «Французский Ежегодник. 1958». М., 1959; taip pat К истории франко-советского договора о взаимной помощи 1935 г.— «Французский Ежегодник. 1961». М., 1962.

[16] *Манфред А. З.* Традиции дружбы и сотрудничества. Из истории русско-французских и советско-французских связей. М., 1967.

etiudą apie 1871 metų revoliucijos[17] pirmąsias dešimt dienų; čia jis vienas iš pirmųjų išsamiai ir originaliai įvertino Nacionalinės gvardijos centro komiteto veiklą.

Jis buvo aktyvus vienas iš pagrindinių autorių ir redaktorių, rengiant dvitomį Paryžiaus komunos 90-mečiui. Čia apibendrinti ir susumuoti tarybinių istorikų darbai, studijuojant komunos istorinį patyrimą[18]. A. Manfredas redagavo, taip pat parašė daugelį skyrių kolektyvinio veikalo, išėjusio 1971 metais, minint komunos šimtąsias metines[19].

Dar trečiajame dešimtmetyje A. Manfredas pradėjo domėtis prancūzų socialistinio ir darbininkų judėjimo po komunos istorija. Šia tema jis paskelbė vertingą straipsnį „Prancūzų revoliucinis judėjimas po Paryžiaus komunos ir N. Černyševskis"[20]. Į šiuos klausimus jis gilinosi visą laiką. Kolektyvinei studijai „1905—1907 metų pirmoji Rusijos revoliucija ir tarptautinis revoliucinis judėjimas" A. Manfredas parašė išsamų etiudą apie pirmosios rusų revoliucijos įtaką revoliuciniam judėjimui Prancūzijoje.

Tačiau viena prancūzų socializmo istorijos tema A. Manfredą viliojo visą gyvenimą,— tai Žano Žoreso vaidmuo ir reikšmė. Iš XVIII amžiaus Prancūzijos istorijos veikėjų jį domino Maksimilianas Robespjeras, o iš XX amžiaus — Žano Žoreso asmenybė. Ketvirtajame penktajame dešimtmetyje mūsų istoriografija Žoresą vertino tik neigiamai. 1944 metais, 30-ųjų Žoreso nužudymo metinių proga, „Istoričeskij žurnal" išspausdino pirmąjį A. Manfredo etiudą, kuriame autorius stengėsi paneigti šį požiūrį[21]. Šio straipsnio rankraštį skaitė ir teigiamai įvertino Morisas Torezas.

Vėlesniais metais, laikydamasis vis tos pačios nuomonės, A. Manfredas ne kartą grįždavo prie šitos temos[22]. Žoresas, teigė A. Manfredas, priešingai daugeliui

---

[17] *Манфред А. З.* Историческое значение и традиции Парижской Коммуны.— «Новая и новейшая история», 1961, № 2.

[18] Парижская Коммуна 1871 г., т. 1—2. (Redagavo: E. Želubovskaja, A. Manfredas, A. Molokas, F. Potiomkinas.) M., 1961.

[19] История Парижской Коммуны 1871 г. М., 1971.

[20] Из истории социально-политических идей. М., 1955; persp. kn. *Манфред А. З.* Очерки истории Франции XVIII—XX вв.

[21] «Исторический журнал», 1944, № 9.

[22] *Манфред А. З.* Жан Жорес — борец против реакции и войны.— «Новая и новейшая история», 1959, № 5; *Жан Жорес.* Против войны и колониальной политики. М., 1961. Šioje knygoje išspausdintas A. Manfredo įžanginis straipsnis.

Prancūzijos politinių, taip pat socialistinio judėjimo veikėjų, tvirtai suko iš dešinės į kairę. Ši pozicija itin išryškėjo paskutiniaisiais gyvenimo metais, kai Žoresas tarytum išreiškė ne tik Prancūzijos, bet ir Europos darbininkų klasės valią, siekį duoti atkirtį militarizmui ir karui. Žoreso balsas, taip įtikinančiai skambėjęs po Bazelio katedros skliautais, paskutiniame, ikikariniame II Internacionalo kongrese, tebeskamba ir mūsų dienomis. Apie tai rašė A. Manfredas raiškiame straipsnyje, skirtame Žoreso atminimui ir paskelbtame jo žuvimo 50-ųjų metinių proga [23].

A. Manfredą seniai domino Napoleono tema, bet iki tam tikro laiko istorikas jos vengdavo. Tik kartą Istorijos enciklopedijoje [24] jis paskelbė nedidelę apybraižą apie Napoleoną. Galimas daiktas, nuo šios temos jį sulaikydavo populiari J. Tarlė knyga. 1969 metais paskutiniame žurnalo „Novaja i noveišaja istorija" numeryje ir „Prancūzų metraštyje" išspausdinti skyriai iš A. Manfredo rengiamos monografijos apie Napoleoną [25], o 1971 metais išėjo knyga „Napoleonas Bonapartas" [26]. A. Manfredas pagrįstai laikomas talentingu istorinio pasakojimo meistru. Šiame kūrinyje itin išryškėjo daugialypis istoriko talentas. Parašyta patraukliai, aistringai, laikantis geriausių tarybinio istorijos mokslo tradicijų, ši monografija patraukė skaitytojus, išpopuliarino autorių. Tarybinės ir užsienio mokslinės spaudos vertinimais, tai buvo puikiausias A. Manfredo veikalas. Tai patvirtina gausi korespondencija (per 500 laiškų), kurią mokslininkas gavo ir išsaugojo savo archyve. Autoriui rašė žymūs mūsų rašytojai, diplomatai, mokslininkai, istorikai ir eiliniai skaitytojai — pedagogai, gydytojai, darbininkai, kariai, studentai. Visi entuziastingai atsiliepė apie knygą, kuri plačiai pasklido ir užsienyje,— ji išleista daugelyje Europos šalių.

---

[23] Голос Жореса.— «Новый мир», 1964, № 8.

[24] Šioje Enciklopedijoje, taip pat „Diplomatiniame žodyne" (1948 ir 1960 m.) išspausdinta nemažai A. Manfredo straipsnių.

[25] *Манфред А. З.* Итальянский поход Бонапарта в 1796—1797 гг.— «Новая и новейшая история», 1969, № 5—6; taip pat Египетский поход Бонапарта.— «Французский Ежегодник. 1969». М., 1971.

[26] *Манфред А. З.* Наполеон Бонапарт. М., 1971 (1-as leid.); М., 1973 (2-as papild. leid.).

Monografija „Napoleonas Bonapartas" tarytum atskeidė naują A. Manfredo kūrybinės biografijos puslapį. Ši knyga ir paskesni A. Manfredo veikalai rodo jo mokslinės kūrybos suklestėjimą. 1975 metais išleista didžiulė A. Manfredo monografija „Rusijos — Prancūzijos sąjungos sudarymas". Joje su A. Manfredui būdingu kruopštumu ir reiklumu apibendrinti rezultatai trisdešimties metų darbo, studijuojant XIX amžiaus pabaigos Prancūzijos užsienio politiką. Knygoje panaudota labai turtinga medžiaga iš Rusijos užsienio politikos archyvo. Jis taip pat pasinaudojo — čia jam padėjo didžiausias tarptautinių santykių istorijos specialistas Pjeras Renuvenas — Prancūzijos užsienio reikalų archyvo ir net sunkiai prieinamais Prancūzijos Generalinio štabo antrojo skyriaus archyvo fondais. Per tris dešimtmečius atkaklių ieškojimų Manfredas peržiūrėjo tūkstančius, galimas daiktas, net dešimtis tūkstančių diplomatinių dokumentų. Meistriškai, tiesiog grakščiai mokslininkas pasakoja painią XIX amžiaus pabaigos tarptautinės politikos istoriją, nepiktnaudžiaudamas faktais, aiškiai, suprantamai išryškina pagrindines raidos kryptis. Greta S. Skazkino ir V. Chvostovo darbų, ši knyga įėjo į tarptautinių santykių istorijos geriausių tarybinių tyrimų aukso fondą.

Sutelkęs dėmesį į XIX amžiaus pabaigos Prancūzijos istoriją, A. Manfredas nepamiršo ir savo pamėgto, Radiščevo žodžiais tariant, aštuonioliktojo amžiaus. Prancūzijos istorijos specialistai buvo maloniai nustebinti, kai 1974 metais A. Manfredas perskaitė puikų pranešimą, o paskui ir paskelbė straipsnių apie jaunąjį Ruso[27]. Žanas Žakas Ruso seniai traukė istoriko dėmesį, ir tai buvo visiškai natūralu. Juk Ruso buvo XVIII amžiaus pažangių žmonių ir ypač jo mylimiausio herojaus — Maksimiliano Robespjero,— svajonių dievaitis. Ant A. Manfredo rašomojo stalo dažnai galėjai pamatyti Ruso raštus. Buvodamas Prancūzijoje, jis aplankė Ermenonvilį, kur palaidotas Ruso, ir tai paliko jam giliausią įspūdį. Baigęs sudėtingiausią veikalą apie Napoleoną, A. Manfredas tuojau sėdo rašyti apie Ruso. Čia vėl, kaip ir monografijoje „Napoleonas Bonapartas", išryškėjo mokslininko erudicija, originalumas ir, žinoma, meistriškumas. Apie

---

[27] *Манфред А. З.* Молодой Русо.— «Новая и новейшая история», 1974, № 4—5.

Ruso A. Manfredas buvo užsibrėžęs parašyti didelę knygą, tačiau įvykdyti šio sumanymo nebespėjo.

Buvo dar vienas Prancūzijos didžiosios revoliucijos veikėjas, kurio biografija niekada neišeidavo istorikui iš galvos. Jis neslėpė savo noro parašyti apie Mirabo. Tai buvo sunkus uždavinys, juo labiau kad iki tol nei rusų, nei tarybinėje literatūroje niekas nesiryžo imtis šios temos.

Taip gimė naujos knygos sumanymas. Iš pradžių A. Manfredas rengėsi atkurti ir ne tokių garsių asmenų portretus, pavyzdžiui, papasakoti apie pirmąjį generolą-plebėjų, dalyvavusį 1789—1792 metais Paryžių sukrėtusiuose įvykiuose, arba apie darbininką juvelyrą Žaną Rosinjolį. Jį domino ir Pjeras Fransua Realis, tikriausiai savo likimo paradoksalumu, taip pat prokuroro-sindiko padėjėjas Šometa, Babefo gynėjas Vandomo procese, Napoleono numylėtinis, vėliau imperijos grafas ir vienas iš Bonaparto policijos vadų... Tačiau sumanymas pamažu konkretėjo. Knygoje turėjo likti tik tie veikėjai, kurie rengė revoliuciją, dalyvavo joje nuo pradžios iki pabaigos. Taip gimė knyga „Prancūzijos didžiosios revoliucijos epochos trys portretai", kurią skaitytojas gauna jau po autoriaus mirties.

Pirmoji knygos dalis skirta jaunajam Ruso, žmogui, turėjusiam didelę įtaką revoliucijai kilti, žymiausių demokratinių veikėjų ideologijai. Antroji knygos dalis — revoliucijos kilimas — pasakoja apie Mirabo. Skaitytojas įsitikins, kokį mokslininkas sukūrė gražų istorinį portretą žmogaus, kurio griausmingam balsui 1789 metais paklusо visa Prancūzija, po dvejų metų sukrėsta „didžiosios grafo Mirabo išdavystės" (la grande trahïson du comte Mirabeau). Pasakodamas apie „nykaus pono" jaunystę (taip nepaprastai taikliai jis pavadintas pagal Turgenevą, kurį A. Manfredas dažnai ir mielai skaitydavo), istorikas nieko nenuslėpė. Jis sugebėjo išaiškinti ir tą Mirabo vaidmenį, kuris jam teko ne tik steigiant Generalinius luomus, bet ir pirmaisiais Nacionalinio susirinkimo gyvavimo metais. Meistriškai nupieštas ir Mirabo žlugimas.

Antroji knygos dalis, mūsų giliu įsitikinimu, priskirtina prie geriausių A. Manfredo literatūrinio palikimo puslapių.

Trečiąją šios knygos dalį — revoliucijos suklestėjimą ir tragišką žlugimą — istorikas susiejo su Maksimiliano Robespjero gyvenimu, kurį taip ilgai ir giliai studijavo. Jau beveik du amžius aršiai ginčijamasi dėl Robespjero vaidmens. Mes jau minėjome, kad A. Manfredas visada karštai gynė Robespjerą.

Šioje knygos dalyje mokslininkas susumuoja ilgamečius Robespjero biografijos ir istorinio vaidmens tyrimus, kartu pateikdamas daug naujų faktų. Ypač įdomus paskutinis skyrius. Įsigilinti į Robespjero dvasinį pasaulį, įsijausti, suprasti priežastis, paskatinusias jį veikti,— nepaprastai sudėtingas uždavinys. Galbūt tik Romenas Rolanas, ilgus metus nesiryžęs parašyti paskutinės savo pjesių, skirtų revoliucijai, dalies, geriau negu kiti suprato Robespjero dramą [28]. A. Manfredas pasiūlė naujai traktuoti Robespjero elgesį paskutinėmis gyvenimo savaitėmis. Šis traktavimas dar nėra visų pripažintas, dėl jo tikriausiai bus ginčijamasi. Bet, mūsų požiūriu, jis labai teisingas, giliai apmąstytas.

Mes čia neturime galimybių apibūdinti visos didelės A. Manfredo, kaip mokslo populiarintojo, veiklos. Paskutiniai jo darbai: dvitomis „Trumpa pasaulinė istorija" ir tritomis „Prancūzijos istorija" (jis buvo šių veikalų atsakingas redaktorius) ir kita. Mūsų apybraiža būtų neišsami, jei neužsimintume apie mokslininko aktyvų organizacinį darbą ir jo veiklą ugdant mokslinius kadrus. Daugelį metų jis buvo TSRS Mokslų Akademijos Istorijos instituto Visuotinės istorijos mokslinės tarybos pirmininkas ir Vakarų Europos šalių naujosios istorijos sektoriaus vedėjas; sektoriaus darbą jis pakėlė į aukštą lygį.

Didžiausi A. Manfredo nuopelnai užmezgant ir stiprinant tarybinių ir prancūzų mokslininkų ryšius. Jis labai aktyviai dalyvavo beveik visuose abiejų šalių istorikų koliokviumuose: 1958 m.— Paryžiuje, 1961 m.— Maskvoje, 1965 m.— Paryžiuje, 1969 m.— Jerevane, 1973 m.— Maskvoje, 1976 m.— Paryžiuje ir Dižone. A. Manfredo iniciatyva prie TSRS Mokslų Akademijos Istorijos instituto sudaryta Prancūzijos istorijos grupė (nuo 1963 m., po V. Volgino mirties, A. Manfredas buvo jos pirmininkas), pradėtas leisti „Prancūzų metraštis".

---

[28] *Мотылева Т. Л.* Трагедия Ромена Роллана «Робеспьер».— «Французский Ежегодник. 1972». М., 1974.

A. Manfredas buvo vienas iš organizatorių 1969 metais Maskvoje sušauktos konferencijos „Leninas ir Prancūzijos istorija", kurioje kartu su tarybiniais istorikais dalyvavo Ž. Diuklo, Ž. Briua, A. Sobulis, K. Vilaras ir kiti. XIII Tarptautinio istorikų kongreso proga Paryžiuje ir Maskvoje buvo išleisti du rinkiniai: „Šviečiamasis amžius" ir „Prancūzijos — Rusijos ekonominiai ryšiai", kuriuose bendradarbiavo tarybiniai ir prancūzų istorikai. Į šių rinkinių redkolegiją įėjo prancūzai Fernanas Brodelis, Rožė Portalis ir Markas Fero, tarybiniai mokslininkai A. Guberis ir A. Manfredas [29]. A. Manfredas buvo labai aktyvus draugijos „TSRS—Prancūzija" prezidento tarybos narys. XIV Tarptautiniame istorikų kongrese jis buvo išrinktas Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorijos tarptautinės komisijos prie tarptautinio istorijos komiteto vienu iš trijų garbės pirmininkų.

A. Manfredas, Klermono Feranos universiteto garbės daktaras, turėjo didelį autoritetą tarp prancūzų istorikų.

A. Manfredas niekada nebuvo užsidaręs mokslininkas. Jo aistringi publicistiniai straipsniai neretai pasirodydavo centrinėje partinėje spaudoje.

Įvairiašakės žinios ir aukščiausia dvasinė kultūra, meilė istorijos mokslui, subtilus ir smalsus protas, raiškus literatūrinis talentas pelnė A. Manfredui itin garbingą vietą mūsų moksle.

Dešimtys ir šimtai tūkstančių „Trijų portretų" skaitytojų dar kartą patirs džiaugsmą, susitikę su mylimu autoriumi. Bet jie pajaus ir liūdesį, prisiminę, kad ši knyga yra paskutinis puikaus ir nepaprastai talentingo istoriko kūrinys.

V. DALINAS

1977 metų vasario 16 diena

---

[29] A. Manfredas redagavo ir parašė įžanginius straipsnius šiems prancūzų istorikų monografijų vertimams: *А. Собуль.* Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. М., 1966; *А. Собуль.* Первая республика. М., 1974; *К. Виллар.* Социалистическое движение во Франции 1893—1905 (Гедисты). М., 1969; *М. Шури.* Коммуна в сердце Парижа. М., 1970; *Э. Эррио.* Из прошлого. М., 1958; *Жан Жорес.* Социалистическая история французской революции, т. 1. М., 1976.

Autoriaus žodis

Perbėgęs akimis šios knygos pavadinimą, skaitytojas tikriausiai prisimins I. Turgenevo apsakymą „Trys portretai“. Deja, jį teks apvilti ir nuliūdinti: ši knyga tiek turiniu, tiek rašymo maniera nepanaši į patrauklaus, neprilygstamo rusų meninės prozos meistro kūrybą.

Knygoje bus kalbama apie kitka. Visą gyvenimą aš labai domėjausi 1789—1794 metų Prancūzijos didžiąja revoliucija. Ilgainiui šis domėjimasis vis didėjo. Šia tema parašiau ir specialių darbų, ir bendresnio, koncepcinio pobūdžio kūrinių, ir knygų apie atskirus tos epochos momentus.

Jei skaitytojui kiltų klausimas, koks mano naujos monografijos turinys, atsakysiu — tai knyga apie XVIII amžiaus Prancūzijos didžiąją revoliuciją.

Bet juk ir revoliucijos temą galima aiškinti skirtingai.

Pastaraisiais metais pajutau polinkį — gerai tai ar blogai — didelių visuomeninių procesų, taip pat ir revoliucijų vidinį turinį atskleisti per atskirų veikėjų portretus. Tikriausiai šią temą galima nušviesti atskirų žmonių likimo pavyzdžiu; vieni lėmė revoliucijos proceso raidą, kiti tame procese tik dalyvavo. Ir vieni, ir kiti vienodai verti dėmesio. Tačiau tenka pripažinti, kad apie antruosius — apie revoliucijos eilinius — rašyti sunkiau, negu apie tuos, kurie laikomi vadais. Ir nors nuo Erkmano Šatriano, Viktoro Hugo, Onorės de Balzako, Anatolijaus Franco, Romeno Rolano laikų jau pasirodė gerokai literatūros apie revoliucijos eilinius, turime atvirai pripažinti — tai daugiausia meno kūriniai. Romanistas turi teisę neribotai išmonei. Istoriką varžo dokumentinė medžiaga, neleidžia nieko išsigalvoti. Istorikas visada susijęs su ta nenuginčijama, tikslia dokumentine medžiaga, kuria jis gali

remtis. Būtinybė laikytis istorinių faktų, kuriais disponuoja tyrėjas, kaip tik ir nulemia būsimos knygos herojų. Apie revoliucijos eilinius labai maža žinių, labai maža dokumentinių, patikimų duomenų. Apie žmones, stovėjusius didingo istorinio proceso priešakyje, medžiagos nepalyginamai daugiau.

Tiesą sakant, to pakaktų, norint paaiškinti, kodėl istorikai, mūsų pirmtakai ir mūsų amžininkai, paprastai rašo apie vadus, o ne apie eilinius. Be to, lyderio padėtis turi tam tikrų pranašumų. Kartais, traktuodami audringus epochos įvykius įvairiais aspektais, žvelgdami į juos iš to bokšto, ant kurio įvykių eiga užkėlė vieną ar kitą žmogų, jūs pradedate geriau suvokti epochos esmę.

Tikriausiai galima pateikti ir kitų argumentų. Tačiau turbūt reikia duoti galimybę skaitytojui pačiam spręsti, neperšant savo nuomonės. Todėl aš apsiribosiu trumpais bendrais samprotavimais ir paaiškinsiu, kodėl knygoje — trys portretai, nušviečiantys tą pačią istorinę epochą.

Šis triptikas neatsitiktinis. Pirmasis portretas skirtas jaunajam Žanui Žakui Ruso. Tai revoliucijos aušra; ji dar tik brėkšta. Jaunojo Ruso paveikslu, Ruso, dar netapusio nei žymiu, nei išmintingu rašytoju, norėjau parodyti, kaip brėško ateinančio ryto aušra. Taip pat tenka paaiškinti, kodėl Ruso neparodytas toks, koks įėjo į istoriją. Ši tema tokia didelė, tokia sudėtinga, kad jai reikia specialaus, tik vienam Ruso skirto veikalo. Šiame rašinyje tai buvo neįmanoma — trūko vietos. Tolesniame pasakojime Ruso jau veikia tarytum užkulisiuose, tačiau kiekviename skyriuje skaitytojas jaus tiesioginę Ruso įtaką.

Antrasis portretas skirtas vienai iš labiausiai ginčytinų asmenybių — Gabrieliui Honorė Mirabo. Taip susiklostė, kad mūsų šalyje apie Mirabo kaip reikiant niekada nebuvo rašyta. Tai ryški, prieštaringa asmenybė, labiausiai pasireiškusi pirmosiomis revoliucijos dienomis. Mirabo vardas neatskiriamas nuo revoliucijos pradžios. Mirabo — 1789 metų didvyris; vėliau žymaus tribūno šlovė ima blėsti, gesti, o vėlesnės kartos jį net pasmerkė. Ir vis dėlto, nepaisant nepaprastų likimo vingių, Mirabo vardas išliko istorijoje ir šį faktą reikia aptarti.

Ir pagaliau trečiasis portretas. Maksimilianas Robespjeras — tai revoliucijos branda, zenitas. Po jo tragiškos

mirties revoliucija regresavo, nusmuko. Apie Robespjerą parašyta šimtai knygų, tūkstančiai straipsnių. Ginčai dėl jo nenutyla beveik du šimtai metų. Ir vis dėlto šis, vos trisdešimt šešerius metus išgyvenęs žmogus, turėjo tiek reikšmingų, sudėtingų bruožų, jog iki šiol tebetraukia dėmesį.

Šiais trimis portretais autorius stengėsi apibūdinti XVIII amžiaus Prancūzijos didžiąją revoliuciją. Tai buvo tragiška epocha. Tragiška pirmiausia jos vadams ir didvyriams, kurie tikėjosi kurią didžiąją revoliuciją, pertvarkysiančią žmoniją, atvesiančią visuomenę į idealų, auksinį teisingumo, laisvės ir lygybės amžių. Iš tikrųjų, nepriklausomai nuo jų sąmonės ir valios, ji tapo buržuazine revoliucija: atgyvenusį feodalinį gamybos būdą pakeitė pažangesnis tais laikais kapitalistinis gamybos būdas, feodalinę santvarką — buržuazinė.

Ar galėjo tada šio istorinio proceso pobūdį suvokti revoliucijos vadai? Ne. Jie gyveno idealių ir idealizuotų vaizdinių pasaulyje, ir šiurkšti tikrovė, griaunanti visus lūkesčius, tuos visuomeninio idealo žmones pražudė.

XVIII amžiaus Prancūzijos didžiosios revoliucijos esmė, jos sėkmės ir nesėkmės, tragedija atskleidžiama per trijų tos epochos veikėjų portretus.

PIRMAS SKYRIUS

Jaunasis Ruso

I

Kai tariamas Žano Žako Ruso vardas, mes paprastai įsivaizduojame šarma nubalintą maištaujantį klajūną, apgaubtą pasaulinės šlovės, kurios jis visai nevertina, asketą ir atsiskyrėlį, vienišą svajotoją, susirūpinusį žmonijos rytdiena, neturintį nei pastogės, nei draugų, kuriais galėtų pasikliauti.

Mintyse mums dažniausiai iškyla toks Žano Žako paveikslas, kokį jį sukūrė Bernardenas de Sen Pjeras [1]. Autorius susitiko su tuo žmogum, kurį vadino savo mokytoju, prieš pat jo mirtį. Ruso tada dar buvo judrus, bet liesas, neaukšto ūgio senis; vienas jo petys aukštesnis, tikriausiai nuo rankraščių perrašinėjimo; veidas išblyškęs, išvargęs, gilių raukšlių išvagotas, aukšta kakta — taip pat visa susiraukšlėjusi, ir tame ligotame sename veide didelės žiburiuojančios akys. Tikriausiai Bernardenas de Sen Pjeras nupiešė labai tikrovišką savo mokytojo paveikslą.

Tačiau kažkada nebuvo nei raukšlių, nei šlovės; nebuvo nieko — tik brėkštantis rytas; viskas dar tik turėjo prasidėti. Ir jaunasis Ruso, guvus, patiklus, besišypsantis buvo visai nepanašus į nerimastingai besidairantį, žmonių vengiantį atsiskyrėlį. Kas gi atsitiko? Kaip įvyko šita nuostabi, tarytum pasakoje apie užburtą princą, transformacija? Kodėl šis jaunas, nerūpestingai niūniuojantis linksmas daineles keliauninkas virto užburtu elniu, besislapstančiu neįžengiamame miške nuo žmonių?

Nėra prasmės kelti naujų klausimų, nes Žano Žako Ruso gyvenimas buvo daug sudėtingesnis, negu atrodo.

Juk atsiskyrimą nuo pasaulio, bėgimą nuo žmonių lėmė ne tai, kad jis buvo nesuprastas arba amžininkų atstumtas. Priešingai, tikriausiai nė vienas gyvas prancūzų rašytojas nebuvo toks populiarus; nebent Volteras prilygo Ruso šlovei. Jaunajai kartai, dvidešimtmečiams, žengiantiems į gyvenimą, svajonių dievaitis, Mokytojas didžiąja raide buvo ne Fernėjos patriarchas, o „mūsų Žanas Žakas", kaip su meile jie vadino „Visuomenės sutarties" autorių.

Joks kitas vardas XVIII amžiuje nebuvo apgaubtas tokia šlovės aureole, kaip Ruso. Jis buvo žymiausias Prancūzijos, Europos, pasaulio rašytojas. Visa, ką jis parašydavo, tučtuojau būdavo išleidžiama, verčiama į kitas kalbas, jį skaitė Paryžiuje ir Peterburge, Londone ir Florencijoje, Madride ir Hagoje, Vienoje ir Bostone. Su garsiu rašytoju troško susipažinti valstybės veikėjai, mokslininkai, aukštuomenės damos. Tai buvo pasaulinio pripažinimo šlovė, ir jau niekas negalėjo ją sumenkinti.

Pats Ruso niekino šią šlovę: jam jos nereikėjo. „Man įgriso literatūrinės šlovės dūmai",— sakė jis gyvenimo pabaigoje. Kiti šlovę vertė pinigais, dvarais, bajorų titulais; prisiminkite Bomaršė, tą patį Volterą. Nei pinigų, nei dvarų, nei titulų Ruso netroško. Ir šlovė jam nebuvo reikalinga; gal tik jos nepastebėdavo, nejausdavo; jis buvo nugrimzdęs į savo nelinksmas mintis.

Tai kodėl Ruso stojo į konfliktą su ta jį pripažinusia visuomene? Kodėl jis bėgo nuo jos, atsiskyrė?

Nereikia nei menkinti, nei švelninti šio konflikto. Ar galima pamiršti eilutes, Ruso parašytas ant kortų antrosios pusės paskutiniaisiais gyvenimo metais: „Jie iškasė tarp manęs ir savęs didžiulę bedugnę, kurios jau nieku nebegalima nei užpildyti, nei įveikti, ir aš dabar, visą likusį savo gyvenimą, atskirtas nuo jų taip pat, kaip mirusieji nuo gyvųjų" [2].

O štai eilutės iš nebaigtos rašyti — darbą nutraukė mirtis — Ruso knygos „Vienišo svajotojo pasivaikščiojimai": „Ir štai aš vienas žemėje, be brolio, be artimojo, be

bičiulio — be jokio pašnekovo, išskyrus patį save". Ar tai negyvenamoje saloje atsidūrusio Robinzono tragedija? — paklaus skaitytojas. Ar tai Danielio Defo sukurtos kolizijos naujas variantas? Ne, priešingai. Žano Žako vienišumo tragedija kilo žemėje, tirštai apgyventoje žmonių; tai žmonės pasmerkė jį vienatvei. Jau pirmosiomis „Vienišo svajotojo..." eilutėmis Ruso paaiškina: „Pats draugingiausias ir mylimiausias žmogus buvo vieningai išvytas iš žmonių aplinkos...

Man žemėje viskas baigta. Čia man negali padaryti nei gera, nei bloga. Nėra daugiau ko tikėtis ir bijoti šiame pasaulyje, ir aš ramus prarajos dugne, vargšas mirtingasis, bedalis, tačiau šaltas kaip pats dievas" [3].

Prie šių graudžių žodžių nieko negalima pridurti. Tik reikia paaiškinti, kodėl žmogus atsidūrė tokioje neviltyje. Tačiau to nepakaks Ruso biografijos paradoksams suvokti. Gilinantis iškils naujų nesuprantamų dalykų.

Kaip paaiškinti, kad šis individualistas, anachoretas, vengęs žmonių, slapstęsis nuo jų, po mirties tapo sukilusių prieš feodalinį pasaulį liaudies masių vadu ir mokytoju? Kaip suderinti vieną su kitu: vienišas klajūnas, bėgantis nuo žmonių ir titaniškiausias revoliucijos ideologas, jakobinų — drąsiausių, ryžtingiausių revoliucijos kovotojų — neginčijamas autoritetas?

Šituos iš pažiūros ryškius prieštaravimus mato visi. Yra ir kitų prieštaravimų, susijusių su jo kūryba, su jo idėjiniu palikimu; galbūt jie mažiau pastebimi, bet verti tokio pat dėmesio.

Ruso pagrįstai laikomas vienu iš sentimentalizmo krypties pradininkų grožinėje literatūroje. Šiuo terminu suprantamas tas susižavėjimas jautrumu, kuris buvo būdingas daugeliui XVIII amžiaus rašytojų: Goldsmitui, T. Grėjui, Lorensui Sternui Anglijoje, abatui Prevo, Žanui Žakui Ruso, Bernardenui de Sen Pjerui Prancūzijoje, N. Karamzinui, I. Dmitrijevui Rusijoje ir t. t.

Bet juk Ruso, kuriam iš tikrųjų būdingas perdėtas jautrumas tiek kūryboje, tiek gyvenime, apie ką jis pats pasakojo „Išpažintyje", buvo rašytojas ir mąstytojas, rūs-

čiais 93-iaisiais metais įkvėpęs žmones neprilygstamiems žygdarbiams, nesulaikomai veiklai. Visų pripažintas vadas ir autoritetingiausias sentimentalizmo literatūros atstovas tapo jakobinų revoliucinės diktatūros idėjiniu ir dvasiniu vadovu, geležine ranka nutrenkiantis visus, kas mėgino pastoti jai kelią. Kai kurie autoriai buvo linkę netgi dramatizuoti situaciją. Alberas Menjė mėgino sugretinti Žaną Žaką, skinantį sode gėles, su budeliu Sansonu, giljotinuojančiu aukas.[4] Šis sugretinimas, suprantama, nevykęs ir tendencingas, tačiau prieštaravimus iš tikrųjų atskleidžia.

Kaip visa paaiškinti? Kaip suderinti tuos du tokius skirtingus dalykus? Logika iškelia ir kitų nesuprantamų klausimų.

Juk idėjinis Ruso palikimas, jo mintys, jo lūkesčiai virto politiniais priesakais ne tik jakobinams, bet iki revoliucijos ir Mirabo, o vėliau ir kai kuriems žirondistams: Manon Rolan, tai „Žirondizmo Žiuli", jos bičiuliui ir įtakingam politikui Biuzo, Žirondos lyderiui Pjerui Briso. O juk šitos dvi grupuotės, iš pradžių kaip sąjungininkės veikusios prieš bendrą priešą, netrukus pasidarė tokios nesutaikomos, kad jų neapykantą galėjo numalšinti tiktai mirtis. Tiek žirondistai, išdavę revoliuciniam tribunolui, nepaisant deputato neliečiamybės, Žaną Polį Maratą, nužudę jį Šarlotos Kordė durklu, tiek jakobinai, pasiuntę į ešafotą žirondistų deputatus, prisimindavo Žaną Žaką Ruso, kaip didį mokytoją, ginantį jų poelgius.

1871 metais, netrukus po rašytojo mirties, kai ant jo kapo Ermenonvilyje buvo pastatytas akmeninis antkapis, dvidešimtmetis, dar niekam nežinomas Fridrichas Šileris slapta rašė:

Lyg spjūvis nūdienai tulžingas,
Gėda Prancūzijai — paminklas.
Lenkiuos prie kapo tau, Ruso! *

Poetas smerkė „budelių" ir „Kristaus vergų" pasaulį, kuris pražudė išminčių „už veržlumą sukurti iš jų žmo-

---

* Čia ir toliau eilėraščius vertė L. Stanevičius.

nes"[5]. Ir tai suprantama: Šilerį apėmė aistros, dar kunkuliavusios prie Žano Žako kapo.

1912 metais, Trečiosios respublikos laikais, Prancūzijoje oficialiai buvo švenčiamos „Visuomenės sutarties" autoriaus dušimtosios gimimo metinės. Šis įvykis nelauktai sukėlė tokį pasiutusį reakcijos įtūžį, kokio niekas nė nenujautė. Net deputatų rūmuose vienas iš žymiausių parlamentarų, Morisas Baresas, nacionalistinės partijos vadas, gynęs jos karingą programą ne tiek kalbomis, kiek romanais, pelniusiais jam geriausio Prancūzijos stilisto šlovę, viešai atsisakė pagerbti Ruso. Šį praėjusios epochos rašytoją Baresas laikė pavojingu maištininku, laisvės skelbėju, užkrečiančiu visus savo nepasitenkinimu, revoliucinių bruzdėjimų pradininku. Stegas, švietimo ministras, prieštaraudamas Baresui, pagrįstai pastebėjo, kad trilogijos „Le cult de Moi" („Aš" kultas") autorius, kaip individualizmo dainius, daug kuo dėkingas „Išpažinties" ir „Naujosios Eloizos" kūrėjui.

Tačiau už deputatų rūmų sienų dešinieji sukėlė tiesiog nežabotą kampaniją prieš Ruso. Žymiausių literatūros kritikų, kaip Ipolito Teno ir Žiulio Lemetro, pikti išpuoliai „Matin", „Le Temps" ir visoje Didžiųjų bulvarų spaudoje, buvo atvirai grėsmingi ir šiurkštūs. Respublikos prezidentas Faljeras, reikšdamas pagarbą Ruso, oficialiai aplankė Panteoną, ir tai sukėlė reakcingų nacionalistinių padugnių, pasirengusių peržengti konstitucinio legalumo ribas, kontrdemonstraciją.

Amžininkai buvo priblokšti: pasirodo, dviejų šimtų metų per mažai, norint užgesinti rusenančias aistras, priešiškumą, sukeltą popieriaus lapelių, kuriuos kadaise žąsies plunksna silpstančia ranka parašė vargšas „Ženevos pilietis".

Mes neprisiminsime 1962 metais minėto 250-mečio jubiliejaus, kuris taip pat neapsiėjo be ginčų ir aistrų. Tai mus nuvestų per toli. . .

II

Vėlyvą 1742 metų vasarą * Paryžiuje Sen Kenteno viešbutyje, Kordjė gatvėje, netoli Sorbonos (dabar nei viešbučio, nei gatvės nebeliko), apsigyveno jaunas žmogus, atvykęs pašto diližanu iš provincijos. Jis buvo ne tik jaunas, bet ir neturtingas; šios dvi savybės būdingos visiems jauniems žmonėms, atvykstantiems kiekvieną rudenį į sostinę, kad užkariautų didįjį miestą. Beje, jo jaunatvė, geriausias laikas, aštuonioliktojo amžiaus supratimu, jau baigėsi: jam sukako dvidešimt devyneri metai. Bet tai ne bėda — jis buvo malonios išvaizdos, skaistaus, vienodai ir stipriai saulėje įdegusio veido, atidaus, pastabaus žvilgsnio, puikių manierų. Apsirengęs kukliai, bet dailiai, tvarkingai. Ko dar reikia?

Jis buvo ne blogesnis už kitus jaunus žmones, trokštančius išsiropšti iš vargo ir nežinomybės liūno,— kad tik būtų už ko užsikabinti. O užsikabinti nelabai buvo už ko: kišenėje tik penkiolika luidorų; nedidelėje dėžutėje kelių muzikos kūrinių gaidos; drąsus projektas — iš pagrindų pertvarkyti muzikinių ženklų sistemą ir keli garbingų asmenų iš Liono rekomendaciniai laiškai tokiems pat garbingiems asmenims Paryžiuje.

Tie rekomendaciniai laiškai ir buvo atvykusio iš provincijos jaunuolio didžiausia vertybė. Jų dėka Žanui Žakui Ruso — kaip supratote, čia kalbama apie jį — atsivėrė šiaip jau neprieinamų Paryžiaus garsenybių namų durys. Ponas de Bozas, Užrašų akademijos sekretorius ir karaliaus medalių kolekcijos saugotojas, į kurį Ruso kreipėsi abato de Mabli laišku, priėmė jį maloniai, pakvietė papietauti ir supažindino su savo bičiuliais. Tarp jų buvo ponas de Reomiuras, garsus prancūzų fizikas, Mokslų Akademijos narys, termometro, kuris naudojamas ir mūsų dienomis, išradėjas.

Viskas klostėsi sėkmingai. Ruso debiutavo Paryžiaus aukštuomenės salonuose kaip muzikantas. Duodamas dvi

---

* Ruso „Išpažintyje" rašė 1741 metais. Bet jo laiškai ir kita biografinė medžiaga rodo, kad jis klydo.

kompozicijos pamokas pasiturintiems nuobodžiaujantiems ponams, jis laikinai turėjo garantuotą uždarbį. Savamokslis, teoriškai pats ne labai stiprus, bet jo mokiniai dar menkiau išprusę, tad muzikos mokytojo autoritetas gana tvirtas.

Reomiuras suteikė jam galimybę Akademijoje specialiai sudarytai komisijai išdėstyti muzikinės reformos projektą. Į komisiją įėjo žymūs mokslininkai: de Meranas, Elo ir de Fuši. Pirmasis buvo fizikas ir geometras, antrasis — chemikas, trečiasis — astronomas. Nors visi labai mokyti, tačiau apie muziką nieko nenutuokė. Ruso, kaip pats prisipažino, iš baimės sutriko, autoritetingai komisijai savo sumanymą dėstė padrikai ir neaiškiai [6]. Projektas, kuris jam dėl jaunumės atrodė įspūdingas, iš tikrųjų buvo labai abejotinas: Ruso siūlė gaidas pakeisti skaičiais.

XVIII amžiuje drąsaus išradimo projektu sunku buvo ką nors nustebinti — tuomet visi ką nors išradinėjo. Vis dėlto mokslinės komisijos nariai, nors jie ir menkai suprato muziką, turėjo tiek sveiko proto, kad į projektą pažiūrėtų kritiškai. Ginčai priminė kurčio dialogą su nebyliu. Viskas baigėsi tuo, kad Mokslų Akademija išdavė konkurso dalyviui pažymėjimą, Ruso žodžiais tariant, kupiną „labai malonių komplimentų, iš kurių vis dėlto galima suprasti, kad iš esmės Akademija nepripažįsta... sistemos nei nauja, nei naudinga" [7].

Išradėjas nepasidavė. Vargais negalais jis paskelbė savo kūrinį, pavadinęs „Disertacija apie šių dienų muziką", bet pasisekimo irgi nesusilaukė.

Tuomet Ruso dar jautė stiprų jaunatvišką įkarštį, ir, nepaisydamas pralaimėjimo, iš karto, nieko nelaukdamas, visą savo energiją paskyrė visiškai kitam dalykui — šachmatams. Jis daug kartų susitikdavo su Filidoru ir kitais garsiais to meto meistrais, kantriai ir atkakliai apmąstydavo galimus variantus, stengėsi atspėti šachmatų teorijos paslaptį. Jis norėjo pirmauti šiame protingame žaidime ir tam negailėjo nei laiko, nei pastangų. Viskas buvo veltui. Jis taip ir neišmoko nugalėti prie šešiasdešimt keturių langelių lentos.

Vėl grėsė nuo jaunumės įprastas skurdas. Mokinių nebeliko, uždirbtų pinigų taip pat. Kišenės tuščios. Iš ko gyventi? Ką daryti? Ko tikėtis? Ruso neranda atsakymo į šiuos neišvengiamai kylančius klausimus. Jis vėl pasijuto esąs smiltelė šėlstančio okeano sūkuryje. Jį apėmė sustingimas. Jis klaidžiodavo siauromis sostinės gatvelėmis, ten, kur jausdavosi esąs nepastebimas, atsitiktinis didelio miesto praeivis, pravažiuojantis keleivis, ištisas valandas sėdėdavo skvere netoli Paryžiaus Notrdamo katedros ir žiūrėdavo, kaip ant dulkino smėlėto takelio šokinėja nenuoramos žvirbliai, kaip lėtai trumpomis raudonomis kojelėmis vaikštinėja tingūs balandžiai, ieškodami kažko tik jiems vieniems matomo kelio dulkėse...

Kas bus toliau?

Vienas iš jo naujų bičiulių, pagyvenęs jėzuitas tėvas Luji Bertranas Kastelis, keistuolis muzikantas, sukūręs originalią teoriją, pagal kurią septynios muzikinės gamos gaidos atitinka septynias spektro spalvas, su nerimu stebėjęs jaunojo debiutanto nesėkmes, kartą Žanui Žakui pasakė: „Jei muzikantai ir mokslininkai jums nepritaria, pradėkite lankyti moteris... Paryžiuje šį tą pasiekti galima tik per moteris".

Kastelis rekomendavo savo jaunąjį bičiulį baronienei de Bezanval ir jos dukrai markizei de Broil. Žanas Žakas neturėjo kitos išeities, tad, kiek padelsęs, noromis nenoromis nuėjo pas kilniąsias damas.

Jį priėmė maloniai, dėmesingai. Matyt, Kastelis buvo jį palankiai apibūdinęs. Tačiau kai priartėjo pietų metas, Ruso suprato, kad jam norima paskirti vietą šeimyninėje kartu su tarnais. Jo plebėjiškas išdidumas buvo įžeistas, bet jis to neparodė. Pasakęs, kad turi neatidėliotinų reikalų, atsistojo, norėdamas atsisveikinti. Baronienės de Bezanval duktė suprato, blogai padariusios, ir abi damos ėmė prašyti poną Ruso papietauti su jomis kartu. Pagaliau jis sutiko, bet prie stalo, dar nespėjęs atsipeikėti nuo patirto pažeminimo, buvo tylus, niūrus, nesąmojingas.

Vis dėlto po pietų jis atgavo pusiausvyrą ir tam tikrą laiką patraukė kitų dėmesį: garsiai ir gana meistriškai perskaitė Lione parašytą eilėraštį. Damos buvo sujaudintos; jam net pasirodė, kad jos apsiverkė.

Po kelių dienų apie jį jau žinojo visas Paryžius. Pasirodo, šis malonus jaunas žmogus yra puikus poetas, aistringas muzikantas, talentingas kompozitorius, protingas, daug žino, jo gražios akys, stiprios rankos. Pastebėta ir daug kitų privalumų.

Žanas Žakas Ruso dažnai svečiuojasi ponios Diupen salone. Ši jauna dama garsėjo kaip viena iš talentingiausių Paryžiaus moterų. Liudviko XV finansų patikėtinio, didžiausio turtuolio morganatinė duktė Luiza Mari Madalena Fonten buvo karaliaus patarėjo Klodo Diupeno žmona.

Diupenų vardas buvo žinomas ne tik Paryžiuje. Dar ir dabar keliautojas, apžvelgdamas puikias pilis Luaros ir jos intakų pakrantėse, negali nepasigėrėti tarytum kybančia virš vandens nuostabiai monumentalia ir kartu grakščia Šensono pilimi. Gidas, lydintis keliauninkus šio dar XVI šimtmetyje iškilusio senovinio pastato skardžiomis galerijomis ir salėmis, vardydamas buvusius pilies šeimininkus, pagarbiai pamini ir ponios Diupen vardą. Prieš du šimtus metų, vasarą, savo melodingu balsu, švelniais klavesino garsais ji atgaivindavo šias tarytum šaltyje ir tyloje sustingusias didžiules sales.

Bet grįžkime į praeitį, į XVIII amžių. Ponios Diupen įtaką lėmė ne jos turtai. Ruso „Išpažintyje" pavadino ją viena gražiausių Prancūzijos moterų. Matyt, tai buvo teisybė. Išlikęs tų laikų Natjė tapytas portretas įamžino šviesiaplaukę jauną moterį, aukšta kakta, didelėmis, tamsiomis, dėmesingomis akimis, švelnaus beveik vaikiško ovalo smakru, kupiną kažkokio paslaptingo grožio, apie kurį kadaise (suprantama, kita proga) rašė M. Lermontovas. Be to, ponia Diupen buvo apsiskaičiusi ir gana protinga. Ji buvo penkeriais metais vyresnė už Ruso, todėl natūralu, kad su kukliu atvykėliu muzikantu elgėsi kaip maloni globėja.

Nuo tos valandos, kai prie pietų stalo ponia Diupen pasisodino šalia savęs jaunąjį muzikantą, persimesdama su juo kandžiais, bet meiliais žodžiais, Žanas Žakas pajuto esąs jai neabejingas. Ruso pavergė ponios Diupen žavumas, apie ją sukosi visos mintys. Nesiryždamas atverti jai širdies (o tai buvo ne taip paprasta: ponia Diupen kaip karalienė pasirodydavo apsupta gerbėjų svitos), Žanas Žakas smarkiai plakančia širdimi perdavė jai laišką — tai buvo meilės prisipažinimas. Bet į laišką atsakymo nesulaukė. Su Ruso ji pradėjo kalbėti šaltai ir sausai. Netrukus Frankėjus Diupenas, ponios Diupen posūnis, pareiškė: būsią geriau, jei Ruso nebesilankys šiuose namuose. Įžeistas Ruso buvo pasiryžęs įvykdyti šį žiaurų įsakymą, bet jį sulaikė — visiškai atsikratyti juo taip pat nenorėta. Taip prasidėjo sudėtingas moteriškas žaidimas. Tačiau, pasakodami apie jį, nuklystume į šalį.

Lankydamas ponios Diupen saloną, prie pietų stalo muzikantas iš provincijos susipažino su daugeliu to amžiaus garsenybių. Čia nesivaržydami šnekučiuodavosi įtakingas užsienio reikalų ministras jaunas prelatas Fransua Joachimas de Pjeras de Berni ir pasaulyje jau pripažintas Fransua Mari Volteras, nusenęs abatas de Sen Pjeras, išgarsėjęs amžinos taikos išsaugojimo planu, ir dar jaunas, bet jau žymus gamtininkas Žoržas Luji Leklerkas de Biufonas, būsimasis „Gamtos istorijos" autorius, garsus filosofas ir moralistas, nepakeičiamas Mokslų Akademijos mokslinis sekretorius Bernaras de Bovje de Fontenelis ir žymiausios Paryžiaus salonų damos: princesė de Rogan, grafienė de Forkalkjė, ledi Hervej, ponia de Mirnua, ponia de Brinjol ir daug kitų.

Ar galėjo anksčiau benamis klajūnas, vakarykštis ponų liokajus, svajoti, kad netrukus puošnioje puikaus Diupenų vasarnamio svetainėje Paryžiuje, kaip lygus su lygiais, jis šnekėsis su Prancūzijos ir Europos įžymybėmis? Beje, apie staigų Ruso gyvenimo pasikeitimą 1742 metų pabaigoje pakalbėkime išsamiau.

Aiškindami šį faktą, galime sakyti, jog tai dėsningas reiškinys, beveik klasikinis variantas, kai jaunas žmogus

iš provincijos tame nuodėmingame ir visada viliojančiame Paryžiuje be didesnių pastangų greitai kyla šlovės laiptais. Galime Ruso gyvenimą palyginti su žymiaisiais XIX amžiaus literatūriniais herojais: Stendalio — Žiuljenu Soreliu, Balzako — Rastinjaku. Beje, taip manė net kai kurie rimti Ruso kūrybos tyrėjai. Pavyzdžiui, toks subtilus „Ženevos respublikos piliečio" palikimo vertintojas, kaip I. Vercmanas, įdomioje knygoje apie Ruso rašė: Paryžiuje šiam plebėjui teko prisitaikyti prie neįprastos aplinkos „pirmiausia, kad pats iškiltų" [8]. Dar tiesmukiškiau ir aštriau Ruso atvykimo į Paryžių priežastį nusakė K. Deržavinas. Jo nuomone, „Ruso traukė sostinės karjeros perspektyva" [9].

Su tokiu aiškinimu sunku sutikti. Mat klausimas kur kas sudėtingesnis. Jaunojo Ruso sugretinimas su Rastinjaku arba kitais Balzako „Žmogiškosios komedijos" herojais iš esmės neteisingas. Ir ne todėl, kad XVIII amžiuje Liudviko XV feodalinėje absoliutinėje monarchijoje dėl daugelio priežasčių dar nebuvo pribrendusios sąlygos gimti Rastinjako tipo herojui. Tai, kad Rastinjako personažas buvo sukurtas pinigų visavaldystės epochoje, žinoma, ne atsitiktinis dalykas. Ir vis dėlto, nors Rastinjakų metas dar neatėjo, XVIII amžiuje Paryžiuje sutikdavai nemažai žmonių, kurie atvirai siekė šlovės, pinigų, rangų, ordinų, t. y. karjeristų netrūko. Pavyzdžių nereikia toli ieškoti: pakanka priminti visiems žinomą Fridrichą Melchiorą Grimą.

Tačiau svarbiausia, kad Ruso apskritai nepriklausė karjeristų kategorijai. Jis neieškojo lengvo „kelio į viršūnes". Dar daugiau, jis sąmoningai ignoravo šį kelią; jo neviliojo nei rangai, nei turtai, nei prabanga, nei šlovė. Kam jie?

Užbėgdami šiek tiek į priekį, pasakysime: jaunasis Ruso atėjo į XVIII amžiaus penktojo dešimtmečio Paryžiaus salonus ne kaip žymiųjų Balzako „Žmogiškosios komedijos" herojų su Rastinjaku priešakyje pirmtakas, bet kaip jų antipodas, Ruso — savotiškas Antirastinjakas. Bet apie tai pakalbėsime vėliau.

III

Daugelis Žano Žako Ruso kūrybinio palikimo tyrėjų: Lu-
ji Diukro, Danielis Mornė, Roberas Deratė, V. Volginas, I. Vercmanas, Žanas Starobinskis ir kiti paprastai pradeda nuo 1749 metų, t. y. nuo tada, kai Ruso sukūrė traktatą „Ar mokslų ir menų pažanga padėjo gerinti papročius?"; šią temą jam pasiūlė Dižono akademija.

Suprantama, mokslininkus suklaidino pats Žanas Žakas Ruso. 1762 metų sausio 12 dieną laiške Malzerbui, o vėliau ir „Išpažintyje" jis gana įspūdingai rašė, kaip vieną karštą liepos dieną, keliaudamas į Venseno pilį pas ten įkalintą Didro, besiilsėdamas, perskaitęs „Merkiur de Frans" išspausdintą pranešimą apie šia tema Dižono akademijos skelbiamą konkursą. Staiga jis tarytum praregėjęs, jį apakinęs šviesos srautas, užplūdęs raiškių minčių spiečius; jis buvęs sukrėstas; jautęs nepaaiškinamą jaudulį; „stulbinančiai aiškiai iškilo visi visuomenės sistemos prieštaravimai"; jis buvo taip susijaudinęs, kad akimirką tarytum neteko sąmonės [10].

Vėliau Romenas Rolanas šį pasakojimą perteikė dar įtikinamiau, dramatiškiau: „Ir staiga, visiškai nelauktai, genijus žybtelėjo lyg žaibas, partrenkė jį kaip apaštalą Povilą, apšvietė ir įspraudė jam į ranką įkaitintą kalaviją — plunksną" [11].

Ruso buvo imlus autorius, tad prieš dvylika septyniolika metų paties pavaizduotas įvykis jam, matyt, toks ir atrodė. Nėra jokio pagrindo abejoti jo pasakojimu. Tačiau sunku patikėti tokiu staigiu praregėjimu, jei iš anksto apie tai negalvota, nesvarstyta, nemąstyta.

Reikia taip pat prisiminti ankstesnius Ruso kūrinius, žinoma, ne filosofinius-politinius traktatus — jie pasirodė gerokai vėliau,— bet jo poetinius bandymus: eilėraščius ir eiliuotus laiškus. Literatūrinė kūryba padeda atskleisti Ruso idėjinį brendimą, nenuginčijamai įrodo, kad Ruso pagrindinės idėjinės ir politinės pažiūros susiklostė jau 1740—1743 metais. Tai pirmiausia jo gyvenimo patirties rezultatas. Visa, kas buvo vėliau, tik tolesnė raida.

Ir pagaliau paskutinis dalykas. Tyrėjai dažniausiai tarytum suskaido platų žymaus rašytojo literatūrinį palikimą į atskiras dalis, išskirdami Ruso kaip mąstytoją, revoliucionierių, botaniką, aptardami jo pedagogines idėjas, ekonomines pažiūras, egalitarizmą, racionalizmą, romantizmą ir t. t.

Žinoma, ir toks tyrimo metodas reikalingas ir naudingas. Tačiau tai toli gražu nepakeičia Ruso paveikslo apskritai. Vis tiek būtinai reikia pasekti visą sudėtingą ir prieštaringą jo gyvenimo kelią, jo idėjinę evoliuciją, perskaityti jo gyvenimo istoriją, nepraleidžiant nė vieno puslapio.

Taigi grįžtame prie nutraukto pasakojimo.

Maždaug pusmetį prieš atvykdamas į Paryžių „Laiške ponui Bordu"[12] Ruso rašė:

Bet aš, ištikimas respublikai be galo,
Galvos nelenkęs padlaižiams karalių,
Paryžiaus turčių šutvėj netinku,
Nei pataikauti, nei žemintis jiems negaliu.

Šiose eilutėse suformuluota ištisa programa. Ji įdomi pirmiausia tuo, kad Ruso pasiskelbia esąs ne tik atviras dvaro klikos priešas (tuomet jau krito karaliaus valdžios prestižas, ir panašių iššūkių pasigirsdavo vis dažniau ir dažniau), bet ir turtuolių priešas.

Galbūt, pasakys skaitytojas, tai atsitiktiniai žodžiai? Literatūrinė poza? Trumpalaikis susižavėjimas skambia fraze?

Bet šis motyvas, tiksliau, šita tema atkakliai kartojama to meto eiliuotuose laiškuose. Jaunasis Ruso, vienas iš nedaugelio XVIII amžiaus pirmosios pusės prancūzų literatų, be antveidžio drąsiai stojo į kovą su galingais turčiais.

...Turtuoliai niekina mane,
Bet aš skolingas jiems dar nebuvau. O ne!

Tame pačiame „Laiške ponui Bordu" Ruso parodo visą gilią, neįveikiamą prarają, skyrusią tuos, „kurie į ge-

radarius pateko per vargą", ir „niekingus krezus", kuriems pataikauti jis nenori [13].

Panašūs motyvai skamba ir ilgame „Laiške p-nui Parizo" [14] parašytame tais pačiais 1741 metais:

Didikai žeminti kitus kažin ar begalėtų,
Jeigu jų sieloj būt gerumui vietos...

Arba:

...Gal šventeiva būt, ir tik dėl kąsnio duonos
Bei šiltos vietos melst dievų malonės?..

IV

Taigi mes vėl grįžtame prie ankstesnio klausimo: kokia pasisekimo paslaptis, kaip paaiškinti netikėtą Ruso pripažinimą 1742—1743 metais Paryžiuje?

Tada jis dar nebuvo nei literatas, nei filosofas — ne tik Paryžiaus pasauliečiai ir intelektualai, bet ir pats savęs tokiu nelaikė. Žinoma, jis galėjo sukurti ir kanconą, ir elegiją, ir filosofinį eiliuotą laišką, pagaliau piktą epigramą, bet kas iš to? Kas XVIII amžiuje to nemokėjo? Jis pats tada, kaip matyti iš jo laiškų, iš vėlyvosios autobiografijos, nė nesvajojo apie rašytojo darbą, juoba rašytojo šlovę. Penktojo dešimtmečio pradžioje Žano Žako Ruso vardas literatūroje nefigūravo.

Daugiausia buvo galima pasakyti apie jaunojo ženeviečio muzikinius gabumus: jis sukūrė keletą gana malonių muzikinių pjesių, dvi operas, kurių niekas nenorėjo statyti, be to, garsėjo kaip meistriškas muzikos pedagogas ir net muzikos teorijos žinovas.

Taigi kokia Ruso pasisekimo Paryžiaus aukštuomenėje paslaptis? Norėdami atsakyti pagrįstai, įtikinamai, prisiminkime, nors trumpai, bendrais bruožais, ankstesnį Ruso gyvenimą.

Manoma, kad Ruso išgyveno tragišką gyvenimą. Taip ir ne.

Priminsime žinomus jo biografijos faktus. Žanas Žakas Ruso gimė 1712 metų birželio 28 dieną Ženevoje „piliečio Isako Ruso ir pilietės Siuzanos Bernar" šeimoje. Tėvai buvo prancūzai, jų gimtoji kalba — prancūzų, ir Žanas Žakas taip pat save laikė prancūzu. Bet jis niekada nepamiršdavo, kad yra laisvas „Ženevos respublikos pilietis", ir šį vardą vertino labiau už viską, ypač už Prancūzijos pilietybę. Žanas Žakas visą gyvenimą idealizavo Ženevą. Ši patriarchalinė konservatyvi patricinė respublika toli gražu nebuvo laisvių ir lygybės oazė feodalinės tironijos dykumoje, kokią ją įsivaizdavo Ruso. Žiaurios pamokos, kurias jis vėliau ne kartą patyrė iš savo tėvynainių, taip ir neprablaivė jo, neišsklaidė iliuzijų.

Žanas Žakas teisėtai galėjo vadintis liaudies sūnumi. Jis buvo kilęs iš pačios liaudies. Ruso giminėje būta valstiečių, kailių raugintojų, laikrodininkų, gelumbės audėjų. Jo tėvas Isakas Ruso buvo laikrodininkas; Ženevoje tai buvo viena iš kvalifikuočiausių ir gerai apmokamų profesijų; šeima galėjo gyventi iš tėvo uždarbio — kukliai, tačiau be vargo.

Žanas Žakas nepažino savo motinos: ji mirė netrukus po gimdymo. Tėvas iš pradžių buvo labai prisirišęs prie kūdikio, netekusio motinos glamonių. Jo, matyt, būta neeilinio žmogaus: gabus, apsiskaitęs, plataus akiračio. Įsitikinęs respublikonas iš mažumės ugdė sūnaus respublikoniško stoiškumo ir pasididžiavimo respublika jausmą, respublika, kurioje jam teko laimė gimti ir gyventi. Tačiau respublikonai geradariai, kaip manė senasis Ruso, galėjo ir panuotykiauti. Tas nuotykių potraukis privertė jį patikėti sūnaus auklėjimą tetai Siuzonai, o paskui dėdei Bernarui. Kai Žanui Žakui sukako dešimt metų, jo tėvas labai susikivirčijo su vienu karininku — kapitonu Gotjė. Naujausieji tyrėjai pagrįstai mano, kad šis susidūrimas įvyko dėl politinių pažiūrų. Kad ir kaip būtų, Ruso vyresniajam, matyt, grėsė kalėjimas, ir jis nusprendė palikti Ženevą. Vėliau Isakas Ruso antrą kartą vedė; tėvo ir sūnaus keliai vėl skyrėsi.

Žanas Žakas augo visiškai našlaitis, paliktas savo valiai; tai iš dalies jam buvo naudinga. Tėvai turėjo didelę

biblioteką: romanai, poezija, istoriniai veikalai. „Išpažintyje" Žanas Žakas išvardija kai kurias tada perskaitytas knygas. Tai buvo labai skirtingų idėjų autoriai. Į vieną gretą jis rikiuoja tokius konservatyvius rašytojus: Bosiujė, nesutaikinamą absoliutizmo ir kovingosios katalikybės gynėją, kažkuo į šį panašų Lesiuerą; ano amžiaus žymiausius literatus: Labriujerą, Fontenelį, Moljerą, antikos rašytojus: Plutarchą, Ovidijų [15]. Matyt, dėl jaunumo (ir tai buvo natūralu) Žanas Žakas dar negalėjo suvokti perskaitytų knygų esmės, bet jis pamėgo skaityti, ryte rijo tomą po tomo.

Žano Žako visi gailėjo; jo artimiausi giminaičiai, kaimynai žinojo, kad berniukas našlaitis, ir stengėsi jam tarti meilų žodį. Vėliau „Išpažintyje" Žanas Žakas švelniai, graudžiai prisimena savo našlaičio vaikystę; po pusšimčio metų ji atrodė laimingiausias laikas.

Kai Žanui Žakui sukako trylika metų, jį globoję giminaičiai susigriebė: reikia berniuką išmokyti amato. Iš pradžių jis mokėsi pas klerką, bet dirbti kontoroje pasirodė esąs visiškai negabus ir jį atidavė mokiniu į graverio Diukomeno dirbtuvę.

Tai buvo šiurkštus, negeras žmogus. Kai Žanas Žakas įžengė į tamsią dirbtuvę, jis suprato — už slenksčio liko nerūpestinga vaikystė. Čia niekam nerūpėjo, kad berniukas našlaitis; niekas su juo meiliai nekalbėjo, ant jo rėkė, jį varinėjo: „Greičiau! Greičiau!" Sunki šeimininko ranka negailėjo berniuko sprando.

Taip prasidėjo pirmoji darbo mokykla. Žanas Žakas nenusilenkė, jo nebuvo galima nei įbauginti, nei priversti paklusti. Bet netrukus jis suprato: kakta sienos nepramuši. Su šituo nekenčiamu šeimininku reikia kovoti kitaip: reikia meluoti, gudrauti, su juo slapta, nesutaikinamai kovoti. Žanas Žakas tyčia vengė darbo, vaizdavo, kad vykdo šeimininko įsakymą, o iš tikrųjų delsė arba sąmoningai blogai atlikdavo užduotį. Tačiau to buvo maža. Žanas Žakas, kaip jis pats pasakoja „Išpažintyje", pradėjo apvaginėti šeimininką. Jis vogė ne todėl, kad viliojo galimybė lengvai ir greitai praturtėti; tai buvo viena kovos su nekenčiamu patronu formų. Žanas Žakas vogė

obuolius, visokius menkniekius — viską, išskyrus pinigus; pinigai jau tada jam kėlė pasišlykštėjimą. Taigi trylikamečio berniuko širdyje prabudo maišto dvasia, kovos dvasia.

Jau nuo jaunumės pasireiškia Žano Žako polinkis netikėtai, drąsiai veikti. Kartą sekmadienį vėlai vakare grįždamas iš pasivaikščiojimo, Žanas Žakas pamatė, kad miesto vartai aklinai uždaryti. Nė nesusimąstydamas, jis nusprendė visiems laikams palikti taip įgrisusią Diukomeno dirbtuvę, šį blausų, priešišką priespaudos ir prievartos pasaulį. Tai atsitiko 1728 metais. Tada Ruso buvo bemaž šešiolikos metų. Tik vaikystėje ar jaunystėje galima ryžtis tokiam drąsiam žingsniui. Kaip reikėjo pasikliauti žmonėmis, tikėti laiminga ateitim, kad rizikuotum vienas išklysti į didžiulį, paslaptingą pasaulį! Prasideda naujas, laisvas, kupinas pavojų, rizikos, nežinomybės gyvenimas. Prasideda klajonių metai.

Tvirtomis, įpratusiomis vaikščioti kojomis šis vaikinukas, nerūpestingai švilpiniuodamas dievaižin iš kur pasigautą melodiją, neskubėdamas žingsniuoja vingiuojančiais tarp miškų Savojos keliais. Kam skubėti? Kur skubėti?

Tai buvo 1728 metų kovas. Kelias nuo Ženevos iki Anesi, Aukštutinės Savojos sostinės, tuomet įėjusios į Sardinijos karalystę, buvo ne toks jau ilgas. Paskui jaunasis Žanas Žakas eina pėsčias iš Anesi į Turiną; vėliau, taip pat pėsčiomis, grįžta iš Turino į Anesi, 1730—1731 metais keliauja po Šveicariją — iš Ženevos į Lozaną, Nevšatelį, Berną, Solerą. Iš Šveicarijos ryžtasi pėsčiomis traukti į Paryžių: ilgas, atrodo, nesibaigiantis kelias. Kiek truko ši kelionė? Jam pačiam sunku suskaičiuoti praėjusias dienas ir naktis. 1731 metais Paryžiuje jis išbūna palyginti neilgai. Ir vėl — į kelionę! Jis eina pėsčiomis į Lioną, iš čia neskubėdamas žingsniuoja į Savoją, į Šamberį.

Kas jaunystėje tiek išvaikščiojo Prancūzijos, Šveicarijos, Italijos keliais? Kiek nueita per tuos metus?

Ne per karietos ar pašto diližano langą Ruso pažino gyvenimą. Keliauninkas su lazda rankoje, neskubiai per

ilgą dieną, nuo saulės patekėjimo iki laidos, traukiantis iš vieno kaimo į kitą, matė jį iš labai arti. Kas galėjo geriau negu jis žinoti, kaip prasideda diena valstiečio trobelėje, kaip rauda senos motinos?

Jaunasis keliautojas nieko neturi: nei pinigų, nei ginklo; šiame pasaulyje — saulėtame ir niūriame, ryškiame ir blausiame, turtingame ir varganame, meiliame ir žiauriame — jis nieko neturi. Jis neklausia, kas bus rytoj. Todėl kad rytojus — tai nežinomybė, supanti jį iš visų pusių. Kur eini? Ar pietausi? Ar vakarieniausi? Kur nakvosi? Kur būsi rytoj? Jeigu kam staiga parūptų, jis negalėtų atsakyti nė į vieną iš šitų klausimų. Bet jo niekas nieko neklausia; kam rūpi praeivis, keliaujantis kaimo keliais? Ir sau jis neužduoda šitų klausimų.

Kas jį stumia eiti? Ko jis tikisi? Kaip gyvena, kaip egzistuoja?

Nereikia tirštinti spalvų, viskas apskritai gana paprasta. Jis kupinas tikėjimo žmonėmis, ir šitas tikėjimas, šita atvira šypsena nuginkluoja niūriausius. Jis jaunas, todėl džiaugiasi gyvenimu; šiame spalvingame pasaulyje tiek daug neištirtų, paslaptingų dalykų, ir viskas jį domina; jis dainuoja, juokiasi; kaip tokiam šauniam vaikinui nepaduosi stiklinės pieno, riekės duonos?

Ankstyvos klajonės, žinoma, nepraėjo veltui. Ruso biografai, literatūrinio palikimo tyrėjai beveik vienbalsiai pripažįsta nuostabų jo iškalbos talentą. Palenkti į save žmones, įtikinti juos jaunasis Ruso iš tikrųjų tobulai išmoko. Galimas dalykas, anų laikų dialogai, gyvenimo padiktuotos improvizacijos ir buvo vertingiausias, įdomiausias žymaus rašytojo literatūrinio palikimo žodinės kūrybos paminklas.

Jaunasis Žanas Žakas sėkmingai išlaikė šituos pirmuosius ir tikriausiai sunkiausius gyvenimo išbandymus. Jis negrįžo į gimtąją Ženevą nuleidęs galvą, kad prisipažintų esąs kaltas ir prašytų nekenčiamą Diukomeną atleisti. Jis vis tolo ir tolo nuo miesto, su kuriuo jo niekas nesiejo, išskyrus prisiminimus apie seniai praėjusią vaikystę.

Šita pirmoji mokykla, klajonių, trukusių beveik dešimtmetį, mokykla daug ką nulėmė. Jis tyrinėjo supantį pasaulį, pažino gyvenimą ne iš rašytojų abstrakčių samprotavimų, ne iš knygų, kurių tiek daug buvo skaitęs. Jis pats matė gyvenimą, jautė jį tokį, koks yra.

Šios klajonės mokė jaunąjį keliautoją svarbiausio ir sunkiai pasiekiamo dalyko — gyvenimo mokslo. Ruso buvo skvarbaus žvilgsnio ir subtilios, jautrios klausos. Kai Žanas Žakas, palikęs Ženevos respubliką, pasiekė Sardinijos valstybę, o vėliau ir Prancūzijos karalystės valdas, dvigubai dėmesingiau į viską žvelgė, nes dabar keliavo žymių valstybių keliais. Ir ką gi? Karaliaus Liudviko XV valdiniai gyveno dar vargingiau, dar blogiau negu Ženevos respublikos gyventojai. Žemos, tarytum į žemę įaugusios valstiečių lūšnelės, išvargę valstiečiai, sulysę galvijai, sunykę pasėliai. Kokia vargana, skurdi šalis!

Ruso taip pat matė puikius, švytinčius veidrodiniais langais rūmus, garsių didikų pilis; matė, kaip išpuikę ponai iš puošnių rūmų kėlė baimę lūšnelių gyventojams; ši baimė persidavė ir atsitiktiniam įnamiui. Jis taip pat bijojo turtingų ir kilmingų; lenkė tas gražias, grėsmingas pilis. Ši aukštoji privilegijuotų luomų kasta žmonių sąmonėje buvo didžiausias blogis; dėl jo kildavo visos nelaimės.

Taip pamažu, diena po dienos Žanas Žakas pažino šį už horizonto glūdintį pasaulį, dar neseniai jam atrodžiusį tokį paslaptingą ir puikų.

Kiti tyrinėtojai „Visuomenės sutarties" autoriaus pažiūrų genezę sieja su vienokios ar kitokios literatūros įtaka [16]. Roberas Deratė, vienas iš geriausių Ruso palikimo žinovų, buvo tos nuomonės, kad didžiausią įtaką jo visuomeninėms pažiūroms turėjo Pufendorfas, Hugo Grocijus ir kt. Fikertas manė, kad didžiausią įtaką jam turėjo Monteskjė. Pats Ruso atvirai prisipažįsta skaitęs visus minėtus autorius. Galbūt perskaitytos knygos ir paliko tam tikrą įspūdį — tokia prielaida visiškai galima; tačiau neabejotina, kad svarbiausią įtaką jo visuomeninėms ir politinėms pažiūroms turėjo pats gyvenimas, luominė ne-

lygybė, valstiečių skurdas, liaudies nelaimės, pasaulis, kuris jį supo.

Klebonui Žanui Meljė pakako mažyčio uždaro vargingos Etrepinji parapijos pasaulio, kad kiltų maištingos mintys, kurias jis vėliau apibendrino „Testamente" [17]. Gausybė įspūdžių, kuriuos patyrė jaunasis Ruso, klajodamas Prancūzijos keliais, be abejonės, padarė didžiulę įtaką traktato apie nelygybės kilmę autoriaus pažiūroms.

Tiesa, ne viskas tose klajonėse buvo sunku, tragiška. Vaizduodamas „Išpažintyje" šį laikotarpį, Ruso beveik nenaudoja juodos spalvos. Tačiau šiuos atsiminimus, parašytus beveik po keturiasdešimt metų, reikia vertinti kritiškai. Artėjant saulėlydžiui, gyvenimo pradžia neretai atrodo švelnių tonų; visa, kas bloga, sunku, nuslenka į praeitį arba visiškai išnyksta, jaunystės metas dažniausiai atrodo puikus.

Tenka pripažinti: jaunam keliauninkui sekėsi. Kartą jis pasinaudojo garbingo, nejauno abato de Ponvero vaišingumu. Rūpindamasis jaunuolio „dvasios išganymu", abatas labai stengėsi atversti svečią į katalikų tikėjimą. Žanas Žakas, kalvinistas ir hugenotų palikuonis, tada religijai buvo visiškai abejingas. Prie pietų stalo pas svetingą abatą jis nesiginčijo su šeimininku, negynė savo protėvių tikėjimo. Jam iš esmės buvo vis tiek, kuri iš dviejų — kalvinų ar katalikų — bažnyčių geresnė. Be ilgų ginčų jis nusileido: sutiko priimti katalikybę.

Taip likimas suvedė jaunąjį Žaną Žaką su moterimi, suvaidinusia reikšmingą vaidmenį jo gyvenime. Turima galvoje ponia de Varans.

Labdaringą misiją — atversti paklydusį protestantą į „tikrąjį" katalikų tikėjimą — abatas de Ponveras pavedė šiai apsišvietusiai damai. Ji gyveno Anesi kaip Sardinijos karaliaus pensininkė, ypač globojama Romos popiežiaus.

Ruso tikėjosi pamatyti seną, pamaldžią vienuolyno vyresniąją; prieš jį stojo jauna graži aukštuomenės dama, išsilavinusi, linkusi į laisvamaniškumą. Ponia de Varans priėmė jauną klajūną kaip tikra motina. Jiedu bematant susidraugavo. Nepažinęs motinos, nepatyręs nuolatinio

moteriško rūpesčio, jaunasis Žanas Žakas, sujaudintas dėmesio, netrukus pradėjo ją vadinti „mamyte"; ji iš tikrųjų tada jam atstojo motiną.

Paskui ponia de Varans, vykdydama abato valią, pasiuntė Žaną Žaką į Turiną, į vienuolyną, kur jis, po visų išmėginimų, turėjo būti priimtas katalikų bažnyčios globon.

Žanas Žakas paklusniai vykdė visa, ką reikėjo. Jis nuvažiavo į Turiną, ilgai ir atkakliai rengėsi iškilmingam aktui, kol pagaliau numatytu laiku tapo kataliku. Tačiau atsivertimas į „tikrąjį" tikėjimą nesuteikė jam žadėtos palaimos. Jis liko visiškai abejingas religijai. Dar daugiau, atidžiai stebėdamas katalikų dvasininkus, jis jautė kylantį nepakantumą kulto tarnams, kurių darbai menkai atitiko dievobaimingus žodžius [18].

Žanas Žakas nepanoro vaidinti paklusnaus šventeivos vaidmens. Pasitaikius pirmai palankiai progai, jis pabėgo iš to atgrasaus uždaro bažnytinio pasaulėlio. Svetimame, nepažįstamame Italijos mieste nelengva buvo rasti iš ko gyventi. Jis išmėgino daug darbų: tarnavo liokajum pas grafienę de Versilis, paskui lyg ir sekretorium pas abatą Guvoną. Visi tie atsitiktiniai darbai nesuteikė jokio pasitenkinimo.

Pagaliau kartą jis vėl pasiėmė lazdą ir neskubėdamas patraukė keliu, vedančiu vis tolyn nuo Turino; jis ėjo priekalnės link, ieškodamas kelio į tolimą namą šiaurėje — vienintelį namą šioje milžiniškoje žemėje, kur jo neujo, kur jį pasitiks,— tuo jis buvo įsitikinęs,— meiliais žodžiais ir kur jo laukia geras, motiniškas dėmesys.

Žanas Žakas Ruso iš Turino patraukė į Anesi.

V

Žanas Žakas ėjo į ponios de Varans namus Anesi, jausdamas nerimą ir viltį. Jis žinojo, kad grįžta nepateisinęs jos lūkesčių: vargšas, bėdžius, nieko nepasiekęs. Žinojo, kaip šitai ją nuliūdins. Bet po to, kas patirta, Žanas Žakas norėjo pamatyti tą, kurią net mintyse vadindavo

„mamyte". „Išpažintyje" po trisdešimties metų Ruso parašė žodžius, kurių teisingumu negalima abejoti: „Visame pasaulyje dabar aš temačiau ją vieną: gyventi jos nemalonėje man atrodė neįmanoma" [19].

Taip daugelį metų Žano Žako likimas buvo susietas su ponia de Varans.

„Išpažintyje" Ruso apie gyvenimą ponios de Varans namuose ir apie keistą, kitaip nepasakysi, sąjungą su ta, kurią jis vadino motina, rašo taip atvirai ir nesigailėdamas savęs, kad buvo sukrėsti visi skaitytojai ir gerbėjai. Kai kurie iš jų buvo linkę netgi įtarti, kad išspausdinta autobiografija — netikra, sukurta Ruso priešų, norint amžininkų akyse apjuodinti šviesų „Ženevos respublikos piliečio" paveikslą.

Kaip žinoma, pirmuosius dvejus (1730—1731) metus Žanas Žakas daugiausia laiko praleido ne ponios de Varans namuose, bet vis tiek rūpestingai jos globojamas. Iš pradžių „mamytės" pastangomis jis buvo įtaisytas į lazariečių * seminariją, vadovaujamą rektoriaus Gro. Žanas Žakas neturėjo jokio potraukio teologijos mokslui, todėl, nepaisant dėstytojų pastangų, kurso neužbaigė. Klebonas iš jo neišėjo.

Ponia de Varans buvo muzikos mėgėja. Savo jaunam mokiniui paskambinusi kelias muzikines pjeses, ji nustebo, koks šis gabus. Nuo jaunystės, ko gero, net nuo vaikystės, pasireiškė nepaprastas Žano Žako muzikinis talentas. Jis kūrė muziką nuostabiai lengvai, beveik be pastangų. Muzika jam buvo poreikis, būtinybė. Suprantama, nereikėtų gretinti Ruso su Mocartu. Mocartas, kaip ir Bethovenas, to meto neprilygstami genijai. Be to, Ruso puse amžiaus vyresnis už genialųjį „Don Žuano" ir „Rekviem" autorių; jis buvo ikimocartinės epochos kompozitorius. Ir vis dėlto, nepaisant visų išlygų, teisinga būtų pripažinti, kad Žano Žako veržimasis kurti muziką kažkuo primena Mocartą.

Ponia de Varans atspėjo vieną iš daugelio savo mokinio pašaukimų. Iki šiol visi jos apgalvoti geri suma-

* Lazariečiai — katalikų mokykla, rengusi misionierius.

nymai nueidavo perniek. Bet globėja juo tikėjo, jautė jo talentą. Ji primygtinai reikalavo, kad Žanas Žakas mokytųsi muzikos ir dainavimo mokykloje, kuriai vadovavo katedros dirigentas Lemetras, linksmas vyrukas, laikęs save, galbūt net pagrįstai, kompozitoriumi.

Šį kartą ponios de Varans lūkesčiai pasiteisino: Lemetro mokomas, Žanas Žakas darė aiškią pažangą. Ruso turėjo beveik absoliučią klausą, lengvai išmoko groti klavesinu, rašyti natas, muzikos teorijos pagrindų ir netrukus pradėjo kurti tiek paprastus, tiek sudėtingesnius muzikos kūrinius.

1730—1731 metais, keliaudamas po Šveicarijos miestus Lozaną, Budri, Berną, Žanas Žakas, iš padaužiškumo ar iš atsargumo pasivadinęs Vosoru de Vilenu, reiškėsi kaip kompozitorius ir muzikos mokytojas. Jo pirmieji pasirodymai vos ne sužlugo, bet pamažu sunkumai buvo nugalimi. Vėliau Ruso prisipažino: „Mokydamas muzikos kitus, aš pats nepastebimai jos mokiausi" [20].

1732 metais, ieškodamas ponios de Varans, netikėtai išvykusios iš Anesi į Paryžių, o iš ten į Lioną, Žanas Žakas pėsčias nusekė jos pėdomis per visą Prancūzijos karalystę, kol surado ją niūriame nejaukiame name Šamberi.

Čia Ruso išgyveno beveik dešimt metų.

Nėra reikalo perpasakoti kitais žodžiais viso to, kas pasakyta „Išpažintyje". Nedera postringauti arba kurti kokias nors versijas, kaip daugelis autorių, vis kitaip perteikti šią nepaprastą istoriją.

Situacija, kurią taip stulbinančiai tikroviškai papasakojo Ruso, nors ir nepaprasta, bet įtikėtina. Juk kažką panašaus užfiksavo Sofoklas „Karaliaus Edipo" puslapiuose. Tiesa, ten kalbama apie nežinomą sūnaus ir motinos giminystę. Ruso kalba ne apie tiesioginį, bet greičiau apie dvasinį gimininingumą. Graikų tragedijoje nei motina, nei sūnus nežinojo, kas jiedu yra vienas kitam, o kai patyrė, Jokasta, keršydama sau už nesąmoningai padarytą nuodėmę, nusižudė; karalius Edipas jos diržo sagtimi išsidūrė akis ir pasmerkė save ištremčiai.

XVIII amžiuje moralė ir papročiai pasikeitė. Tai, kas antikiniamę pasaulyje buvo laikoma nepataisoma tragedija, Liudviko XV laikais prancūzų visuomenės nestebino; net paties memuarų autoriaus beveik nešokiravo neįprastai susiklostę santykiai; tiksliau pasakius, jį šokiravo kitkas, ir gana pagrįstai.

Bet vargu ar būtina gilintis į smulkmenas šitos grynai asmeniškos istorijos, kurią taip pedantiškai tiksliai dėsto atsiminimų autorius; ir tas tikslumas kartais nuliūdina skaitytojus: ar iš tikrųjų to reikėjo?

Suprantama, nėra reikalo gilintis ir į įvairius moralinius ir etinius samprotavimus, kuriuos mielai plėtoja kai kurie literatai. Tačiau negalima nepaisyti tos kilnios ir gilios pagarbos, su kuria Ruso visada kalbėdavo apie ponią de Varans.

Kad ir kaip klostėsi Ruso ir ponios de Varans santykiai, ilgas buvimas jos namuose, tiksliau jos bendrijoje turėjo didžiulę reikšmę Žanui Žakui, jo kaip rašytojo, filosofo, kompozitoriaus talento raidai. Jau vien už tai vėlesnės kartos turi būti dėkingos poniai de Varans.

Kaip minėjome, ponia de Varans buvo labai išsilavinusi ir apsiskaičiusi moteris. Ji įžvelgė jaunuolio, taip atsitiktinai prijunkusio prie jos namų, neeilinius gabumus. Mieloji ponia negailėjo nei jėgų, nei laiko, kad pažadintų ir išugdytų šiuos gabumus, kad jos globotinis pasiektų to meto mokslo ir kultūros lygį. Jos namuose buvo puiki biblioteka, kurioje galėjai rasti kūrinių ir antikinių autorių, ir šiuolaikinių rašytojų, ypač opozicionierių, vėliau pradėtų vadinti Šviečiamojo amžiaus atstovais.

Ruso, kaip būsimajam rašytojui, mąstytojui, metai, praleisti ponios de Varans bendrijoje, buvo svarbus etapas. Jos namai — gal net ponios de Varans mokykla,— Žanui Žakui buvo savotiškas antrasis universitetas. Pirmuoju, be abejonės, tenka laikyti tas klajones Šveicarijos, Italijos, Prancūzijos kaimo keliais. nuo kurių prasidėjo jo sąmoningas gyvenimas.

Taigi mes vėl grįžtame prie klausimo, apie kurį jau kalbėjome. Kas lėmė idėjines Žano Žako Ruso pažiūras?

Be abejonės, pirmieji įspūdžiai, susidūrus su gyvenimo tikrove, kasdienis bendravimas su prancūzų liaudimi.

Apie tai mes pakalbėsime plačiau.

Hercogui de Sen Simonui, autoriui žinomų memuarų apie Liudviko XIV laikus, hercogui Fransua de Larošfuko, pagarsėjusio knyga „Mintys, arba Moralinės sentencijos ir maksimos", Šarliui Lui de Monteskjė, „Apie įstatymų dvasią" ir „Persų laiškų" kūrėjui, Fransua Mari Aruė Volterui, abatui Gabrieliui Bono de Mabli, skelbusiam komunistines utopijas, bet kuriam iš minėtų garsių rašytojų, prancūzų švietimo epochos korifėjų, seno feodalinio pasaulio kritikų, „liaudis" (peuple, nation), apie kurią jie tiek daug ir noriai rašė, kuria rūpinosi, jiems liaudis visada buvo abstrakti, iš knygos paimta sąvoka. Tai savotiškai sąlyginis terminas, kuriuo galima vadinti atitinkamą trečiojo luomo dalį. Ką prie ko skirti, nuomonės ne visada sutapdavo. Didžiuma XVIII amžiaus pažangiųjų mąstytojų paprastus žmones — valstiečius, amatininkus, miesto varguomenę, kitaip sakant, „tamsuomenę" (populace, canaille), liaudimi nelaikė. „Liaudies", kurią kiekviena palankia proga visi mielai prisimindavo, iš tikrųjų niekas nepažinojo; kaimus, kuriuose gyveno valstiečiai, jie matė tik probėgomis, per karietos langus; didžiausia jų gyvenimo patirtis — bendravimas su liokajais ir kitais tarnais.

Žanui Žakui Ruso nuo pirmųjų sąmoningų žingsnių liaudis tapo jo paties gyvenimu, jis pats buvo jos dalis, buvo nuo jos neatskiriamas. Skirtingai nuo kitų literatų Žanui Žakui „liaudis" niekada nebuvo iš knygos paimta abstrakti sąvoka; liaudis — jis pats, jo tėvas, jo giminės, su kuriais jis kasdien susidurdavo, kurie nuoširdžiai su juo dalydavosi ir pastoge, ir duonos kąsniu.

Kad būtų aiškiau, iškart pasakysime: kalbama ne apie „Emilio" ir „Visuomenės sutarties" autoriaus kilmę. Prieš dvidešimt metų B. Bernardineris gana įdomioje knygoje Ruso pavadino smulkių amatininkų ir namudininkų ideologijos reiškėju todėl, kad šis buvęs laikrodininko sūnus. Tai, be abejonės, vulgarus sociologizmas. Tegu šių eilu-

čių autorius nebus palaikytas nekukliu, prisipažindamas, jog prieš kelerius metus irgi pasisakė prieš panašų požiūrį.

Kai ponios de Varans namuose Ruso pirmą kartą pradėjo sistemingai mokytis, jo pažiūros jau buvo susiformavusios; jis gerai suvokė skurdo ir turto socialinį ir dorovinį skirtumą, puikiai suprato liaudies poreikius ir lūkesčius, rūpesčius ir viltis. Jis žinojo, kad turčiai ir kilmingieji dykinėja, važinėja karietomis arba pralekia puošnia kavalkada, pakinkyta brangiais veisliniais žirgais, o vargšai dirba nuo aušros lig aušros, lenkdami nugarą pono lauke ir, grįžę į savo lūšnelę, negali sočiai pavalgyti.

Šias paprastas tiesas jaunasis Ruso suvokė pats, jis to niekur neperskaitė, neišgirdo iš šalies. Nors jo gyvenimas buvo palyginti neilgas, bet patirtis didelė. Žanui Žakui nereikėjo atskirai pažinti liaudies, jis pats buvo liaudies kūnas ir kraujas. Su liaudimi jį siejo ne tik socialinis gimininingumas, bet ir patys glaudžiausi ryšiai.

Kai kas gali pasakyti, kad Ruso biografijos pradžia niekuo ypatingu nepasižymi. Sakysime, Maksimo Gorkio gyvenimas Rusijoje, Džeko Londono — Jungtinėse Amerikos Valstijose, Martino Anderseno Neksės — Danijoje menkai skiriasi nuo Ruso gyvenimo kelio. Galima būtų pateikti ir daugiau pavyzdžių. Be abejonės, iš pažiūros visi minėti literatai panašūs į Ruso: jie kilę iš liaudies, pradėję gyvenimo kelią nuo pačios žemiausios socialinių laiptų pakopos.

Tačiau negalima pamiršti esminio skirtumo. Tiek Gorkis, tiek Džekas Londonas, tiek Neksė, tiek daugelis kitų, kilusių iš liaudies žymių literatų, gyveno išsivysčiusioje ir jau žlungančioje buržuazinėje visuomenėje, praėjus šimtui metų po Prancūzijos didžiosios revoliucijos, smogusios lemiamą smūgį luominiam susiskirstymui, po 1830, 1848, 1870 metų buržuazinių ir buržuazinių demokratinių revoliucijų, po pirmo mėginimo 1871 metais įkurti darbininkų klasės valdžią, po 1905—1907 metų revoliucijos Rusijoje. Ar reikia vardyti visa kita?

Ruso buvo pirmas. Tada Prancūzijoje dar tvirtai viešpatavo feodalinė absoliutinė santvarka, visuomenė buvo griežtai suskirstyta luomais. Žanas Žakas Ruso buvo pirmas literatas, reiškęs pavergtos ir beteisės liaudies mintis, jausmus, lūkesčius.

Ar reikia įrodinėti, kad pirmiesiems visada sunkiau?

Bet norint pasidaryti liaudies socialinių lūkesčių reiškėju, nepakako žinoti jos vargus ir siekius. Dar reikėjo įprasminti juos, suprasti, rasti jiems tinkamą literatūrinę formą; reikėjo priversti save klausyti.

Svarbiausia viso to sąlyga — atitinkamas išsilavinimas, apsiskaitymas. Be žinių, be mokslo gamtos ir visuomenės klausimais, pagaliau be atitinkamų literatūrinių įgūdžių Žanas Žakas Ruso nebūtų tapęs tuo, kuo jis tapo,— garsiu rašytoju ir mąstytoju, amžiams įėjusiu į pasaulinės literatūros istoriją.

Tikiuosi, skaitytojas teisingai mane supras: nei pats Žanas Žakas, nei ponia de Varans 1732 metais, kai Ruso antrą kartą peržengė jos namų slenkstį, nei vėliau negalvojo apie jo būsimą literatūrinę veiklą: juoba kad ir jis ir jį globojusi geroji moteriškė neturėjo jokių savanaudiškų idėjų, netroško garbės.

Kalba apie kitką.

Kad ir kaip vertintume ponios de Varans gerąsias ir blogąsias savybes (šiandien, praėjus daugiau kaip dviem šimtams metų, moralizuoti būtų tiesiog negražu ir juokinga), turime pripažinti jos gebėjimą netašytame prastuolyje įžvelgti talentą.

Ponios de Varans dėka Žanas Žakas pasiekė visa, ko jam trūko. Ponia de Varans supažindino savo mokinį su poezija. Jis godžiai pradėjo skaityti ir antikos poetus, ir klasikus — Moljerą, Rasiną, Kornelijų, ir vėlesnius poetus, baigiant tada jau garsiu Volteru.

Netrukus jis ir pats pradėjo kurti. Tikriausiai iš pradžių tai buvo labai naivios eilės. Bet jis atkakliai dirbo, tobulino meistriškumą, šlifavo eiles ir netrukus pasiekė tų laikų prancūzų poezijos lygį. Šiaip ar taip tai, kas

mus pasiekė, liudija apie subrendusį, vertingą XVIII amžiaus prancūzų poezijos meistrą.

Būtent Anesi ir Šamberi Žanas Žakas iš esmės susipažino su įžymiausiais prancūzų, taip pat ir pasaulinės literatūros kūriniais bei mokslo pasiekimais. Vėliau pašnekovus stebino nuostabus Ruso apsiskaitymas.

„Išpažintyje" Ruso mini autorius, kurių knygas jiedu kartu skaitė,— Pjeras Beilis, Labriujeras, Larošfuko, Volteras, dabar beveik pamirštas komediografas Sent Jevremonas, ir kiti[21]. Bet „Išpažintį", parašytą daugiau kaip po trisdešimt metų, kaip ne kartą pagrįstai buvo minėta[22], reikėtų labai kritiškai vertinti. Per ilgą laiką „Išpažinties" autorius daug ką pamiršo, be to, ir seniai praėję įvykiai jam atrodė visai kitaip, negu iš tikrųjų buvo. Tai pasakytina ir apie skaitymą ponios de Varans namuose.

Baronienė de Varans, visada kupina sumanymų, nors ir ne visada vykusių, dažnai išvažiuodavo iš namų. Tad Žanas Žakas su didžiausiu malonumu atsiduodavo knygoms — jis mėgdavo skaityti vienas. Iš nejaukaus Šamberi pavasarį ir vasarą ponia de Varans ir Žanas Žakas išvažiuodavo į Šarmetą, kurį Ruso prisimena kaip palaimingą gamtos kampelį. Pirmą vasarą jis susirgo kažkokia, tiksliai nenustatyta liga, kuri čia progresuodavo, čia atslūgdavo, bet neišnyko visą gyvenimą. Matyt, pagal mūsų dienų medicinos terminologiją, jis sirgo padidintu kraujospūdžiu, dėl kurio vėliau sutriko širdies kraujagyslių pralaidumas. Iš pradžių liga ilgam jį paguldė į lovą. Atrodė, kad jau niekas nebepadės. Ruso, kaip žinome, nemirė, bet jo sveikata tikrai pablogėjo.

Tačiau gulinėjimas lovoje nepraėjo be naudos. Dabar jis skaitydavo sistemingai. Atsidėjęs filosofijai, studijavo jansenistų raštus, Džono Loko „Žmogaus proto apybraižą", Nikolos Malbranšo raštus, Dekarto, Leibnico ir kitų veikalus. Paskui mokėsi geometrijos ir algebros, kruopščiai studijavo fiziką ir net atlikinėjo bandymus. Kartą iš negesintų kalkių, sieros aršeniko ir degtinės jis darė simpatinį rašalą. Butelyje suplaktas mišinys sprogo ir aptėškė veidą; pusantro mėnesio Ruso beveik nieko nematė.

Pagaliau regėjimas atsistatė, bet dabar jis jau elgdavosi atsargiau.

Tais pačiais metais Ruso studijavo astronomiją, chemiją, botaniką, lotynų kalbą, bet mėgstamiausi dalykai, kaip jis pats prisipažino, buvo istorija ir geografija. Perskaitykite jo „Traktatus", filosofinius-politinius veikalus, parašytus daug vėliau. Autorius lengvai operuoja istorijos faktais, remiasi istorinių veikalų argumentais. Visa tai sistemingų studijų rezultatas, studijų, pradėtų vaikystėje ir pratęstų Šarmete.

Perskaitytos knygos praturtino jo žinias, sukoncentravo protą, susistemino visus stebėjimus, jausmus, mintis. Dabar visa įgijo aiškią, ryškią formą. Susifermentavo ir sustiprėjo tie Ruso įsitikinimai, kuriuos jis netrukus pavadins ištikimybe respublikai ir nenoru lenkti galvą nei prieš „karaliaus kliką", nei prieš galinguosius turtuolius.

Taip nepastebimai Žanas Žakas Ruso tapo vienu iš labiausiai apsiskaičiusių ir išsilavinusių savo meto žmonių.

Kuo jaunąjį Ruso laikė jį pažinoję žmonės? Atvirai sakant, niekuo: ponios de Varans sekretorius, dvaro valdytojas, malonus jaunas žmogus, truputėlį muzikalus, truputėlį paslaugus. Būdamas dvidešimt penkerių metų, jis neturėjo nei turto, nei padėties. Apie jo ateitį nėra ko nė kalbėti. Tuo tarpu XVIII amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje Prancūzijoje jau brendo vienas iš originaliausių ir įtaigiausių mąstytojų.

Laiką, praleistą ponios de Varans namuose, Ruso vadino pačiu šviesiausiu, pačiu laimingiausiu savo gyvenime. Tačiau laimė negali trukti iki begalybės. Nutrūko ir sąjunga, kurią Žanas Žakas iš pradžių manė būsiant amžina. Atėjo metas, kai Ruso ir ponia de Varans suprato — geriausia bus išsiskirti.

Ir štai, palyginti neilgai pabuvęs Lione, Žanas Žakas Ruso — dar niekieno nepripažintas, bet kupinas sumanymų ir vilčių muzikantas — 1742 metų rudenį atvyko į Paryžių.

VI

Pasakojimą nutraukėme, kad galėtume nors bendrais bruožais atkurti Ruso ankstesnį gyvenimą. O dabar prieš mus vėl Žanas Žakas Ruso, dar neatlikęs didelių darbų, dar nieko nesukūręs, tačiau apgaubtas dėmesio, gerbiamas ir laukiamas svečias Paryžiaus intelektualios diduomenės ir aristokratijos geriausiuose salonuose.

Atvykėlis iš provincijos buvo santūrus ir nešnekus. Bet jo pašnekovai — nekvaili žmonės, mokėję neišduoti savo nerimo dėl neaiškios rytdienos,— jautė, kad šis nekalbus jaunuolis žino kažką daugiau, negu iš pažiūros atrodo.

Jis iš tikrųjų žinojo tai, ko tie išpuikę ponai nė nenujautė. Per aukštuomenės čiauškėjimą, smulkias rūmų intrigas, konkuruojančių savimylų konfliktus, liežuvavimą, jie seniai pamiršo įsiklausyti į laiko balsą, savo šalies balsą.

Akylas žvilgsnis leido Žanui Žakui Ruso pamatyti pasaulio spalvas, o subtili, jautri klausa išgirsti laiko pulsą. Jis sugebėjo išgirsti daugiabalsėje epochos polifonijoje pagrindinį ir vis ryškėjantį leitmotyvą — artėjantį liaudies rūstų pasipiktinimą, artėjančio didžiulio revoliucinio sprogimo gausmą.

Ir vėl čia viską lėmė ne tiek knygos, kiek gyvenimo patirtis, visa, ką jis girdėjo ir matė. Jis išvaikščiojo beveik visą karalystę, nakvojo valstiečių trobelėse ir vargšų lūšnelėse. Jo skvarbus žvilgsnis viską matė, jo klausa pagaudavo visas graudžias gaidas. Liaudis dejavo nuo žiauraus feodalinės priespaudos jungo, senjorų savivalės, nepakeliamų rinkliavų ir mokesčių, karaliaus valdininkų neteisėto elgesio, atpirkėjų godumo, teismo biurokratų negailestingumo. Visi jo didenybės valdiniai jau žinojo, kad šioje „kreivų veidrodžių karalystėje" nei teisingumo, nei tiesos nėra.

1741—1743 metais Paryžiaus svetainėse Ruso susilaukė pasisekimo pirmiausia todėl, kad buvo nepanašus į šitų salonų nuolatinius lankytojus. Ar tai buvo gerai, ar blo-

gai? Ar tai patiko kitiems, ar nepatiko? Sunku pasakyti. Tačiau šiaip ar taip visi greičiau pajautė, negu suvokė, kad šis nekalbus jaunas žmogus yra kažkuo originalus, galbūt net žymus.

Tačiau tai ne viskas.

Mes dažnai pamirštame, kaip XVIII amžiaus pirmojoje pusėje būdavo priimta kalbėti: dirbtinai pakiliai, perdėtai galantiškai, įmantriai. Žinoma, po Moljero „Juokingųjų pamaivų" vadinamasis precizinis stilius su įmantriais madrigalais, sonetais ir rondo jau grimzdo į praeitį. Tačiau jį pakeitęs tuščias, nors ir grakštus žaismingumas, kurį vėliau imta vadinti nelabai aiškiu terminu „rokoko", iš esmės ne taip jau daug skyrėsi nuo ankstesnio stiliaus. Ir tai nebuvo tik karaliaus Liudviko XV rūmų buduarinių apkalbų stilius. Nežymūs trečiojo luomo atstovai pinigais jau buvo prasiskynę kelią į uždarą privilegijuotų luomų pasaulį. Bajoriškasis miesčionis, buržua, stora pinigine pralaužę duris į kilnųjį luomą, skubėjo išmokti aristokratiškosios aukštuomenės manierų, elgesio, bet pirmiausia kalbos — tai buvo lengviausia. Visi stengėsi mėgdžioti Sen Žermeno priemiesčio madistes. „Fortūnos ir meilės žaidimas", kaip buvo priimta tada sakyti, rūpėjo visiems arba bent buvo laikomas svarbiausiu dalyku. Visi stengėsi kalbėti šia perdėtai jausminga ir manieringa kalba. Paskaitykite pačio sąmojingiausio, pačio pašaipiausio XVIII amžiaus autoriaus — Voltero — laiškus. „Siunčiu jums, brangus angele sarge, savo laišką...", „žavingasis mano angele sarge..." — tokius mažybinių žodžių aukščiausio laipsnio derinius vartoja Volteras, susirašinėdamas su d'Aržantaliu, Pon diu Veiliu ir kitais. O jo korespondentai? Jie dar daugiau stengiasi: „O jūs, Plutus Ipokrenai, malonusis puikusis Delone, jūs, kieno salė visada pilna išrinkčiausios visuomenės svečių..." — toks meilikaujamai išdidus gražbylus kreipimosi į garbųjį rašytoją stilius.

Tai amžiaus kalba.

Ruso pažeidė tą saloninį čiauškėjimą, tą „paukščių kalbą", kaip vėliau pasakys Gercenas, savo paprasta ir tikslia kalba. Pirmą kartą atsidūręs madinguose Paryžiaus

salonuose, jis nesusimąstė dėl replikų, atsakymų į klausimus literatūriškumo. Jis tiesiog stengėsi tiksliai perteikti savo mintis; nieko daugiau.

Jis tobulai reiškė savo mintis, jausmus, norus tiksliais, kaip dabar pasakytume, adekvačiais žodžiais. Tai buvo tikrai ypatingas talentas. Matyt, Ruso jį išugdė klajodamas, tai jam buvo gyvenimo būtinybė. Dėl tų pačių priežasčių jo kalba turėjo dar vieną savybę: ji buvo paprasta, neįmantri, žodžiu, kalba, skirta bendrauti su paprastais žmonėmis.

Kaip jau minėjome, Žanas Žakas buvo vienas iš ano meto labiausiai apsiskaičiusių žmonių. Tačiau literatūra neužgožė to, ką jis buvo sukaupęs: kalbos paprastumo, išraiškingumo, minties ir frazės tikslumo.

Iš esmės, per visą ilgą gyvenimą Žanui Žakui Ruso žodis buvo vienintelis ginklas. Jaunystėje žodis jam atverdavo valstiečių lūšnelės duris, vėliau tas pats žodis turėjo atverti jam žmonijos širdis.

Nuostabus Ruso iškalbingumas pasireiškia labai anksti. Kadaise Diufuras sudarė ir išleido labai tiksliai ir kruopščiai parengtą 20-ties tomų Ruso ir kai kurių jo korespondentų laiškų rinkinį. Perskaitykite ankstyvuosius Ruso laiškus. Kaip paprastai, lengvai, natūraliai jis reiškia savo mintis. Net jo jaunystės dienų laiškai išsiskiria aiškumu ir konkretumu. Žinoma, ilgainiui Ruso literatūrinis stilius tobulėjo, keitėsi. Ir vis dėlto pačiuose ankstyvuosiuose jo rašiniuose, jo laiškuose, jo kalboje jau ryškėjo tik jam vienam būdingas aforistinis stilius.

Žanas Žakas Ruso apsigyveno Prancūzijos karalystėje sunkiu metu. Monarchija pradėjo žlugti,— tuo nebuvo galima abejoti. Negarbingai pasibaigus Liudviko XIV, vadinamo karaliumi saule, amžiui, pradėjus valdyti naujiems monarchams, karaliaus valdžios prestižas vis labiau smuko. Bet vis dėlto pats monarchijos principas, paveldimos karaliaus valdžios institutas daugeliui prancūzų dar atrodė neginčytinas. Tiek liaudis — tamsi, užguita valstietija, miesto skurdžiai, tiek turtingoji buržuazija, tiek provincijos bajorai ir dvasininkai dar tikėjo geru, teisingu karaliumi.

Kai 1715 metais Liudviką XV oficialiai paskelbė karaliumi, jam buvo tik penkeri metai. Pilypo Orleaniečio valdymo metų finansiniai skandalai, spekuliacijos, Džono Lou avantiūros, nežabota rūmų paleistuvystė (tiek paties Pilypo, tiek jo dukters), visuotinis moralinis smukimas,— visa tai išėjo į naudą būsimajam monarchui. Visi nepatenkintieji — o kiek jų buvo! — vylėsi, kad ateis geresnis, teisingesnis valdovas.

1723 metų spalio mėnesį Liudvikas XV buvo paskelbtas pilnamečiu. Reimse įvyko naujojo monarcho karūnavimo iškilminga ceremonija. Tačiau karalius dar tik trylikos metų. Ar galėjo paauglys išlaikyti valdžios vairą? Valstybės valdžia vėl atsidūrė atsitiktinėse rankose. Iš pradžių tai buvo Burbonų hercogas, tiksliau jo favoritė markizė de Pri, dariusi neribotą įtaką hercogui, o per jį ir visoms valstybės mechanizmo grandims. Stambaus finansininko duktė, glaudžiai bendraujanti su turtingaisiais tūzais, plačiai atvėrė jiems vyriausybės apartamentų duris. Burbonų hercogo vardu buvo dangstoma tikroji finansinių verteivų — Bernaro, brolių Pri ir kitų — valdžia.

Per trejus Burbonų hercogo valdymo metus markizė de Pri ir įvairūs perėjūnai bei verteivos pastūmėjo karalystę prie aštriausios krizės ribos. 1725 metų vasarą visuotinis nepasitenkinimas, sustiprėjęs dėl nuolatinio duonos ir kitų maisto produktų brangimo, sukėlė didžiulius liaudies neramumus. Liepos ir rugpjūčio mėnesiais minios darbininkų, varguomenės iš Sen Antuano priemiesčio ne kartą rinkosi į sostinės aikštes, grasinančiai šūkaliojo. Pasipiktinusi liaudis užplūdo Ruano, Kano, Reno gatves. Vyriausybė skubiai sumažino duonos kainas; kartu ji pasiuntė prieš maištininkus ginkluotus raitelius. Sen Antuano priemiestyje žmonėms gąsdinti buvo pastatytos kartuvės; du maištininkai buvo pakarti.

Liaudies pasipiktinimas buvo sustabdytas represijomis ir dalinėmis nuolaidomis. Bet Burbonų hercogui, be to, įsivėlusiam į aštrų konfliktą su parlamentu, teko užleisti savo vietą Frežiuso vyskupui de Fleri. Buvęs Liudviko XV mokytojas, ir dabar darantis didelę įtaką savo mokiniui, vyskupas, o vėliau kardinolas, nepaisydamas

senyvo amžiaus (1726 metais, kai jis pradėjo valdyti, jam jau buvo septyniasdešimt treji metai), sugebėjo tvirtai paimti valdžią ir ją išlaikyti savo tvirtose rankose septyniolika metų. Šis, atrodytų, nežymus prelatas, nuolat draugiškai, nuolankiai besišypsantis plonomis lūpomis, ryškiu šviesiai melsvų akių žvilgsniu, pabrėžtinai kuklus, visada juodai apsirengęs turėjo didelę įtaką karalystėje. Bevelydamas likti šešėlyje, smogti į nugarą arba iš šono ir daugiausia kitų rankomis, apdairus, kantrus, vykdydamas savo be galo garbėtroškiškus planus, jis pamažu, žingsnis po žingsnio stiprino savo pozicijas rūmuose.

Iš pradžių kardinolas de Fleri laikė esant naudinga draugauti su Burbonų hercogu ir tikrąja Prancūzijos valdove markize de Pri. Jis sugebėjo pelnyti jų visišką pasitikėjimą. Bendrų pastangų dėka Liudvikas XV buvo apvesdintas ne su Ispanijos infanta, kaip buvo tikimasi, o su Marija Leščinska, buvusio Lenkijos karaliaus Stanislovo dukra. Fleri tikėjosi, kad moteris, taip nelauktai tapusi Prancūzijos karaliene, bus klusni jo norų vykdytoja. Po kurio laiko jis įsitikino, kad naujoji karalienė yra nuolankesnė ne jam, o Burbonų hercogui.

Apdairiai, neskubėdamas, neišsiduodamas, Fleri parengė staigų Burbonų hercogo užpuolimą ir artistiškai jį įvykdė. Hercogas su sargyba buvo pasiųstas į Šantiji, o markizė de Pri — į savo dvarą Normandijoje. Jei tikėtume d'Aržansonu, jauna moteris, nė neįtarusi, kad taip staiga nutrūks jos prakilnus vaidmuo, iš sielvarto nusižudė [23]. Šis rūmų perversmas Liudvikui XV buvo pavaizduotas kaip rūpinimosi neribota karaliaus valdžia aktas. Fleri stengėsi pabrėžti, kad nuo dabar šalį valdys tik monarchas. Kardinolas kalbėjo su karaliumi, žemai lenkdamasis; jis visada buvo paklusnus, pagarbus monarcho valios vykdytojas. Ir netrukus diduma pajuto: nors oficialiai karalius yra Liudvikas XV, iš tikrųjų karalystę valdo nusenęs kardinolas Andrė Herkiul de Fleri.

Nusenęs? Kiek žmonių užmokėjo karjera, turtu, net galva už naivų pasikliovimą gamtos dėsniais! Šis išdžiūvęs, nestiprus kūnas, atrodo, buvo nepavaldus laikui. Kardinolas jau įžengė į devintą dešimtį, bet tarytum ne-

pasikeitė, išliko toks pat,— blaivaus proto ir įžvalgaus žvilgsnio. Jis viską pastebėdavo, viską girdėdavo. Kalbantis su de Fleri būdavo rizikinga užsiminti apie amžių. O jeigu kartais taip atsitikdavo, jis įtikindavo pašnekovą, kad metai jam ne kliūtis. Kartą palyginti jaunas aukštas bažnyčios valdininkas paprašė Fleri padėti giminaičiui. Kardinolas tvirtai atsakė: „Nesijaudinkite. Po jūsų mirties aš pasirūpinsiu". Beje, jis kartais apsimesdavo esąs pavargęs, susenęs, ligotas. Tačiau vargas tam, kas, vildamasis šiuo tariamu silpnumu, pradėdavo kurti kokius nors planus, pamiršdamas patį kardinolą. Tokio žmogaus laukdavo staigus, dažniausiai mirtinas smūgis. Atrodė, kad šis perkaršęs senis net užsimerkęs viską mato.

Šiuolaikinėje prancūzų istoriografijoje dešiniosios krypties prancūzų istorikų pastangomis buvo mėginta reabilituoti Liudviką XV, peržiūrėti tapusį tradiciniu grynai negatyvų jo veiklos ir asmenybės vertinimą ir pavaizduoti jį kaip protingą, gerą, visų mylimą monarchą. Šios istorinės versijos (ji buvo ryškiai tendencinga ir apologetinė, logiškai smerkė revoliuciją, kuri esą neturėjusi pagrindo) iniciatorius buvo Pjeras Gaksotas. Liudvikui XV skirtoje knygoje (per trumpą laiką išėjo daug leidimų) Gaksotas tvirtino, kad „Liudviką XV teisė, remdamiesi tik vien jo priešų parodymais" [24]. Labai išsamiai aiškindamas šią sąvoką, vengdamas liudininkų parodymų arba šmeiždamas juos, autorius stengėsi pagrįsti karaliaus „didybę", esą šis sutvirtino prancūzų valstybės galią ir vienybę. Gaksoto keliu vėliau žengė Pjeras Lafiu, Žakas Levronas ir Rolanas Munjė [25]. Reabilitavus Liudviką XV, neišvengiamai reikėjo reabilituoti ir kardinolą Fleri — šios versijos šalininkai lengva širdimi buvo pasiryžę pakelti juos abu ant aukščiausio istorijos pjedestalo. „Jie abu veikė išvien valstybės labui" [26],— tvirtino Levronas.

Tačiau šios naujausios istorinės konstrukcijos pagrindai labai netvirti ir vargu ar gali ką nors įtikinti. Visi istorikams žinomi svarbiausi šaltiniai liudija priešingai. Suprantama, negalima ignoruoti vertus dėmesio XVIII am-

žiaus Prancūzijos socialinės istorijos faktus. Pavyzdžiui, negalima neigti šalies gyventojų didėjimo reikšmės. Tačiau šitie procesai, kuriuos Pjeras Guberis linkęs vadinti „demografine revoliucija" [27], aiškinami, žinoma, ne tiek Fleri ar Liudviko XV administraciniais nuopelnais (jei jie tokių netgi būtų verti), kiek svarbesniais veiksniais. XVIII amžiuje buvo likviduota maro epidemija, sumažėjo vaikų mirtingumas, geriau buvo įdirbama žemė, tobulėjo žemės ūkio technika ir kt. Pagaliau tokie faktai, kaip kviečių ir kitų grūdų kainų sumažinimas 1726—1737 metais, irgi negali būti priskirti kardinolui Fleri vien dėl to, kad panašių dalykų buvo ir vėliau, kai kardinolo palaikai ilsėjosi (visų laimei) drėgnoje žemėje [28].

Teisinga tik tai, kad Liudviko XV viešpatavimo pradžios metai, t. y. 1726-ieji, sukėlė tam tikrų iliuzijų. Dauguma karaliaus valdinių, nežinančių Versalio rūmų paslapčių, matė tiktai iškilusią jaunojo karaliaus figūrą ir pagal tradicinį nuolankumą, įgytą dar su motinos pienu, laukė iš monarcho tiktai gėrybių, tiktai gėrio ir išmintingumo. Tie, kurie rūmuose nesilankydavo, pagarbiai linksinčio kardinolo de Fleri juodo silueto nepastebėdavo arba neteikė tam reikšmės,— kardinolą jie laikė paklusniu karaliaus tarnu.

Dvidešimt metų nuo Liudviko XIV mirties, tiksliau, nuo 1714 metų Raštato taikos sutarties ir iki karo su Austrija 1733 metais, Liudviko XV valdiniai gyveno taikos sąlygomis. Beveik nuolatos kariaujantiems prancūzams dviem dešimtmečiams sudaryta taika atrodė didelė laimė. Žmonių dabar neskurdino ir nežudė — iš tikrųjų buvo dėl ko garbinti išmintingą jaunąjį karalių!

Bet laikas ėjo, ir viskas pamažu grįžo į savo vėžes. Žmonės, iš arčiau patyrę tikrąją karalystės padėtį, pamatę rūmų gyvenimą, įsitikino, kad nėra jokio pagrindo iliuzijoms, nėra ko tikėtis. Žlugus Burbonų hercogui, jaunasis karalius karštai pareiškė, kad nuo šiol pats būsiąs „pirmuoju ministru". Bet netrukus tas įkarštis išblėso, ir pamažu valstybės reikalus jis patikėjo savo buvusiam mokytojui. Kardinolas de Fleri sąmoningai išsisukinėjo nuo oficialaus ministro posto, kaip ir apskritai nuo ofi-

cialios pagarbos. Kai tik pasirodydavo karalius, kardinolas nusilenkdavo jam, virsdavo jo šešėliu. Pikti liežuviai (žinoma, pašnibždomis ir apdairiai) tvirtino, kad karaliaus akivaizdoje kardinolas net sumažėdavo.

Iš „meilės" savo kilniausiam auklėtiniui, tapusiam jo valdovu, kardinolas de Fleri skaudančia širdimi užsivertė ant pečių valstybės reikalų naštą. Pamažu, nepastebimai jis beveik visiškai išlaisvino monarchą nuo visų įkyrių rūpesčių. Fleri nepamiršo karalienės jam reiškiamų jausmų. Iš pažiūros didžiausiai gerbdamas karalienę, kardinolas labai uoliai (nors ne tiesiai, bet gana oriai) pasufleruodavo karaliui, kaip kai kuriais atvejais apsieiti be karalienės. Monarchas pasirodė esąs labai imlus panašioms užuominoms, jis viską suprasdavo iš pusės žodžio. Netrukus jaunojo karaliaus, iki šiol besismaginusio daugiausia medžiokle, dėmesį patraukė jaunos damos. Taigi karaliaus Liudviko XV valdymo metraščių puslapiuose pasirodo jo meilužių vardai: ponia de Melji, jos jaunesnioji sesuo ponia de Ventimil ir pagaliau trečioji sesuo ponia de Turnel. Ši suvokė, kad jai patogiau vienai naudotis kilniausio gerbėjo dėmesiu, nesidalijant net su savo seserimis. Šis įžvalgumas buvo atitinkamai atlygintas: Mari Ana de Turnel gavo Šatoru hercogystę (su 80 tūkstančių livrų renta), neva už jos ištikimybę karalienei [29]. Po Liudviko XIV ir hercogo Orleaniečio Prancūziją buvo sunku kuo nors nustebinti, ir žymūs didikai pagarbiai lenkėsi hercogienei de Šatoru, kurios mostelėjimas piršteliu reiškė daugiau negu jo didenybės ministrų išsamūs pranešimai.

Kai Prancūzijos karalius naktimis linksminosi Rambujė, Šuazi ar tolimose medžioklių pilyse, kardinolas de Fleri tyliai, beveik kaip vienuolis atsiskyrėlis, audė voratinklį, aprezgusį beveik visą karalystę. Kardinolas buvo senas ir silpnas ir, kad įvykdytų savo sumanymą, jam reikėjo ištikimų pagalbininkų. Tokiais jis laikė jėzuitus. Fleri valdė šalį, remdamasis ne tik, teisingiau, ne tiek monarchijos biurokratišku aparatu, kiek nepastebima jėzuitų valdžia. Kardinolo valdymo metais jėzuitai vėl

įgijo didžiulę jėgą. Karaliaus rūmuose, karalienės apartamentuose, linksmose didikų ir karininkų išgertuvėse už portjerų tyliai slėpėsi juodi šešėliai.

Tačiau jėzuitai netarnautų kardinolui tik dėl jo pamaldumo: jie nieko nedarė veltui. Ir Fleri atidavė jiems dalį valdžios, vykdė jų politiką — religinės neapykantos politiką. Slaptoji policija ir jėzuitai — tai dvi rankos juodosios Fleri vyriausybės, rankos su kibiais čiuptuvais, besitiesiančiais į visus karalystės kampelius. Kas galėtų nuo jų pasislėpti, atsispirti šiai, dievo vardu prisidengusiai šėtono sąjungai?

Taigi po Dekarto ir Pjero Beilio prancūzų visuomenė buvo nublokšta vos nė į Baltramiejaus nakties laikus. Nuolatiniai konfliktai su Paryžiaus parlamentu, jansenistų persekiojimai, neteisėti suėmimai, skandalingi procesai, policijos sekliai, melagingi skundai, slapta pakišti laiškai, netikri liudijimai, priesaikos laužymas — viskas tiko atsiskyrusio nuo pasaulietiškų rūpesčių, pasišventusio ponui dievui kardinolo de Fleri kasdienei praktikai. Atsidavęs nė akimirką nenurimstančiai kovai su tikraisiais ir tariamaisiais priešais, kardinolas mažiausiai suko galvą dėl karaliaus valdinių padėties. Senjorai, atpirkėjai, intendantai, naudodamiesi suteikta valdžia, visiškai nualino valstiečius.

Naujausieji Liudviko XV ir Fleri šlovinimo šalininkai kardinolo nuopelnu laiko jo taupumą, apdairumą, rūpinimąsi šalies turtais. Jis ir iš tikrųjų rūpinosi turtais — tik ne šalies, o savo koterijos, grupės finansinių verteivų, vyriausiųjų atpirkėjų, stambių armatorių ir negociantų. Pinigingoji buržuazija sparčiai stiprėjo. Markizė de Pri, finansininkų „dievo motina", išvyta iš sostinės, nusižudė, bet piniguočių šulai nesiskundė, netekę Burbonų hercogo,— prie pamaldaus kardinolo ir ausylųjų jėzuitų jie kaupė turtus daug sparčiau negu anksčiau. Tikriausiai jiems tekdavo dalytis pelną, bet jie jau prie to priprato: ar galėjo būti kitaip? Viskas ėjo įprasta tvarka: už pinigus galėjai gauti bajoro vardą ir titulą. Tituluotoji aukštuomenė, priimdama į savo gretas naują

asmenį, reikalaudavo už savo kilnų mostą atitinkamos dalies.

O paprasta liaudis, smukdoma ir monarchijos, ir bažnyčios, ir bajorijos, ir buržua atpirkėjų visiškai nuskurdo. 1739 metų vasario mėnesį markizas d'Aržansonas konstatavo: per Fleri valdymo metus „skurdas visur pasiekė neregėtą mastą. Tuo momentu, kai aš rašau, taikos sąlygomis, esant ne gausiam, bet pakankamai padoriam derliui, žmonės kaip musės miršta nuo skurdo, priversti maitintis žole. Meno, Angmua, Turino, Aukštosios Puatu, Perigoro, Orleano, Beri provincijų būklė pati sunkiausia" [30]. Dėl kieno kaltės taip atsitiko? D'Aržansonas tiesiai neatsako, bet nurodo: finansininkai atpirkėjai ir intendantai alina šalį, o vyriausybei tai tarsi nerūpi. „Į karalystę žiūrima kaip į priešišką šalį, kuriai uždėta kontribucija" [31].

Kardinolo patikėtiniai visus pranešimus apie skurdžią šalies padėtį, apie badaujančius valstiečius laikydavo piktais vyriausybės priešų prasimanymais, nors Liudvikas XV žinojo tragišką badaujančių valstiečių būklę. Šartro vyskupas į karaliaus klausimą dėl padėties jo vyskupystėje atsakė: „viešpatauja badas ir mirtis, žmonės kaip avys pasidarė žolėdžiai, netrukus visus pakirs maras". Apie paprastos liaudies kančias ir nelaimes karaliui nuolankiai pranešinėjo Orleano hercogas, hercogas ir hercogienė Rošešuarai ir daugelis kitų. Beje, karalius ir pats tuo įsitikino. Vieną 1739 metų rugsėjo sekmadienio vakarą per Isi važiavusį karaliaus kortežą sustabdė didžiulė minia. Žmonės nešaukė kaip anksčiau: „Tegyvuoja karalius!", bet šūkaliojo „Nelaimė! Badas! Duonos! Duokite duonos!"

1739, 1740, 1741 metais grūdų ir atitinkamai duonos kainos padidėjo daugiau kaip trečdaliu. Supirkėjai, stambūs žemvaldžiai dabar labai turtėjo. Pasmerkti badui valstiečiai, kaimo ir miesto varguomenė labai kentėjo. 1740 metų lapkričio mėnesį d'Aržansonas vėl rašė: „Vargšų skaičius netrukus viršys skaičių žmonių, galinčių gyventi be išmaldos". Pavyzdžiui, Šatelro keturiems

tūkstančiams miesto gyventojų tenka 1800 beturčių. „Be abejo, per pastaruosius dvejus metus nuo bado prancūzų žuvo daugiau negu per visus Liudviko XIV laikų karus" [32].

Naktį ir net vakare būdavo rizikinga išeiti į Paryžiaus gatves. Sutemus, iš visų plyšių, rūsių, tarpuvarčių išslinkdavo nematyti žmonės, apžėlę barzdomis, neretai su kaukėmis, iki dantų apsiginklavę. Tai buvo naktinio Paryžiaus valdovai. Karalystės keliais važinėti būdavo taip pat pavojinga, kaip ir sostinės gatvėmis. Didikai ekipažuose skuodė, saugomi ginkluoto eskorto. Iš visur plaukė nerimastingos žinios apie įžūlių plėšikų siautėjimą. Kas buvo tie paslaptingi plėšikai? Vėliau, šeštojo dešimtmečio pradžioje, visų lūpos kartojo kilnaus plėšiko Luji Mandreno vardą. Plėšikas įvarydavo baimę bajorų sodyboms [33]. Bet ir Mandreno pirmtakai, penktojo dešimtmečio plėšikai, buvo tie patys paprasti žmonės, kuriuos vargas privertė griebtis ginklo.

Kas gi bus toliau? Nerimastingos žinios, plaukiančios iš visų karalystės kampelių, karalių menkai jaudino. Karalius linksminosi, lėbavo, medžiojo, kėlė karnavalus, puotas, rengė fejerverkus. Karaliaus meilužės buvo išradingos pramogautojos, ir monarchas mielai maivėsi kartu su jomis. Šalis buvo nualinta, liaudis badavo, žmonės skurdo, o karaliaus rūmai vis linksminosi. Iš tikrųjų puota maro laikais. Liudvikas XV liko ištikimas garsiam posakiui: „Mūsų amžiui užteks! Po mūsų — nors tvanas".

Tačiau prityrę žmonės, žinantys tikrąją karalystės padėtį, pusbalsiu klausė: „O jei amžiui neužteks? Jei tvanas siūbtels anksčiau? Kas tada?" 1743 metų liepos mėnesį d'Aržansonas rašė: „Tokioje valstybėje revoliucija visiškai įmanoma"; jis susimąstė, kur bėgti iš šalies [34]. Taip galvojo ne jis vienas. Ponia de Tensen, žmona kardinolo de Tenseno, besistengusio, nors ir nesėkmingai, pakeisti de Fleri, maždaug tuo pat metu rašė: „Jei mums nepadės pats dievas, tai negalimas daiktas, kad valstybė nežlugtų" [35]. Atėjo nerimastingas metas: šalis neišvengiamai laukė sukrėtimų.

VII

Praėjo septyneri metai. Žan Žakas Ruso kaip ir anksčiau gyveno Paryžiuje, dažnai lankė literatūrinius salonus ir diduomenės vakarus; originalas, keistokas drimba, kuriam, beje, mielai atleisdavo jo negrabumą. Tiesa, jį dabar jau sunku pavadinti jaunu žmogumi: trisdešimt penktais trisdešimt šeštais gyvenimo metais ateina branda. Bet ponas Ruso ir, sulaukęs brandaus amžiaus, neįgijo nei padėties, nei solidumo.

Jį persekiojo nesėkmės.

Globojusių damų, pirmiausia baronienės de Bezanval dėka, Ruso gauna Prancūzijos ambasadoje Venecijoje sekretoriaus vietą. Buvo tikimasi, kad šis postas suteiks galimybę Žanui Žakui atskleisti savo talentą ir atvers jam kelią į ateitį. Gal pirmas kuklus oficialus postas bus diplomatinės karjeros pradžia?

Ar turėjo Ruso tokių iliuzijų? Atsakyti į šį klausimą ne taip paprasta. Jis mėgo keliauti iš vienos vietos į kitą; jam atsivėrė visiškai naujas, neištirtas kelias; diplomatija skambėjo viliojančiai; galbūt jis ir turėjo kažkokių vilčių, šiaip ar taip, fantazuoti mokėjo.

Atvykęs į Veneciją, jis karštai ėmėsi darbo. Prancūzijos karaliaus ambasadorius grafas de Montegiu, gvardijos kapitonas, išpaikintas ir aikštingas žmogus, toli gražu nenorėjo vargti, kasdien spręsdamas daugybę klausimų ir Žanui Žakui Ruso praktiškai patikėjo tvarkyti ambasados reikalus.

Iš pradžių viskas klojosi gerai. Ambasados sekretorių pamažu patraukė įvairus ir atrodęs įdomus darbas. „Aš griežtai laikiausi tvarkos, buvau nepaprastai tikslus visur, kas tik turėjo ką bendra su mano pagrindinėmis pareigomis",— rašė vėliau Ruso „Išpažintyje", nuoširdžiai prisipažindamas, kad jam tai buvo nelengva. Tačiau, matyt, darbu jis pelnė Venecijos valdžios organų pagarbą, o tai nebepatiko ambasadoriui.

Grafas de Montegiu, neįpratęs santūriai reikšti mintis, pradėjo rodyti aiškų nepasitenkinimą savo pavaldi-

nio pernelyg dideliu uolumu; jam nepatiko Ruso pelnytas autoritetas Venecijoje. Ruso, iš vaikystės būdamas užsispyręs, nė nemanė nusileisti savo šefui.

Konfliktas stiprėjo ir netrukus prasiveržė atvirai. Po nelauktai kilusios audros Ruso, trenkęs durimis, visiems laikams paliko Prancūzijos ambasados Venecijoje pastatą. Beskubėdamas jis net nepasiėmė atlyginimo.

Grįžęs į Paryžių, Ruso kaip įmanydamas stengėsi objektyviai atkurti tikrąją konflikto su ambasadoriumi istoriją, kad būtų teisingai suprastas. Jo laiškai diu Teiliui, 1744 metų rudenį faktiškai vadovavusiam užsienio reikalų ministerijai, rodo, kokią didelę reikšmę Ruso teikė savo veiksmams Venecijoje pateisinti [36].

Viskas pasirodė veltui. Jį kaip ir anksčiau priimdavo nuolankiai ir net maloniai, jį užjausdavo, girdavo, bet žodžiai likdavo tik žodžiais. Ginče su ambasadoriumi Ruso liko kaltas, negavo ir priklausiusio atlyginimo. Jam buvo atsakyta ta dingstimi: esi užsienietis, ne prancūzas, todėl negali tikėtis Prancūzijos užtarimo.

Tai buvo sunkus smūgis. Tada jis dar tikėjo žmonėmis, vis dar kūrė iliuzijas. Jaunystėje Žanui Žakui šie bruožai buvo būdingi. Jis jautėsi esąs teisus, tuo buvo įsitikinę ir visi jo bičiuliai, pasipiktinę neteisingumu ne mažiau negu jis. Tiesa, Ruso patyrė dar vieną dalyką. Baronienė de Bezanval, kadaise pasistengusi, kad Ruso paskirtų į Veneciją, dabar be išlygų gynė Montegiu, pirmiausia todėl, kad šis buvo ambasadorius — vyresnis rangu ir laipsniu. Ruso parašė ponai de Bezanval kandų laišką. „Aš klydau, ponia... aš turėjau atsiminti, turėjau jausti, kad man — užsieniečiui ir plebėjui — netinka stoti prieš bajorą" [37]. Jis visiems laikams nutraukė ryšius su šita dama.

Tačiau, būdamas įsitikinęs esąs visiškai teisus, remiamas bičiulių ir Paryžiaus visuomenės, pasiryžusios du tris vakarus užjaučiančiai — kartu su Ruso! — svarstyti Venecijos įvykius, jis vis dėlto negalėjo nieko išsikovoti iš oficialiosios valdžios organų.

Tuomet, kaip jis vėliau prisipažino „Išpažintyje", pirmąkart suabejojo, teisingiau, pasipiktino pilietine teise, viešąja tvarka, kuri įteisina silpnųjų engimą.

Ir jis atsitraukė. Kito pasirinkimo nebuvo.

Po tėvo mirties Ruso gavo, žinoma, ne be rūpesčių, atitinkamą palikimą. Dabar jis galėjo tam tikrą laiką gyventi, negalvodamas, kaip užsidirbti pinigų duonai kasdieninei.

Būdamas vėl nepriklausomas, Ruso nusprendė visiškai atsidėti muzikai. Tuomet jam atrodė, kad kurti muziką — jo tikrasis pašaukimas.

Ruso jau buvo šiek tiek žinomas Paryžiuje, turėjo gabaus muzikanto, talentingo kompozitoriaus reputaciją. Jo bičiuliai — o bičiulių tada turėjo daug — buvo tos nuomonės, kad Žanas Žakas stovi ties didžiulės sėkmės slenksčiu. Jo muzikinius-literatūrinius kūrinius palankiai priėmė ne tik meno pasaulis (juos pagyrė tuomet žinomas Marivo), bet ir aukštosios visuomenės grožio vertintojai. Jis vėl pradėjo dirbti prie operos „Galantiškos mūzos", kurią buvo pradėjęs dar prieš išvykdamas į Veneciją, ir per kelis mėnesius užbaigė. Ši opera kai kuriuo požiūriu buvo naujovė: autorius sukūrė ne tik muziką, bet ir jos tekstą — skambias, nuotaikingas, tikslaus ritmo eiles. Ruso sukūrė operą nuo pradžios iki galo vienas. O svarbiausia — tai buvo labai darnus, vientisas kūrinys, kas iki šiol ne dažnai pasitaikydavo.

Bet kaip pasiekti, kad naujas kūrinys būtų pastatytas teatro scenoje? Tai, pasirodo, buvo sunkiau, negu parašyti operą.

Draugų dėka Ruso patenka į namus pono de la Poplinjero, pagrindinio atpirkėjo, vieno iš didžiausių turtuolių, puikios vilos savininko, mecenato, rėmusio Ramo, kuris tada buvo autoritetingiausias ir išlepinčiausias prancūzų muzikos korifėjus.

Žanas Žakas bjaurėjosi šita visuomene; jau nuo seno, nuo disertacijos apie muziką laikų, jis nesutarė su Ramo, ir jį erzina šiame name vyraujantis nuolankumo kultas kompozitoriui, kurio jis nelinkęs vertinti. Ruso atstumia ir šitas demonstruojamas turtas. Tačiau gyve-

nimas jį išmokė iki tam tikro laiko slėpti savo jausmus, todėl Poplinjerų svetainėje nuolankiai išklauso poniškai pasipūtusio Ramo pamokymų,— dar neatėjo metas apnuoginti špagą, stoti su garsiuoju kompozitoriumi atviron kovon. Svarbiausia, pamatyti savo operą teatro scenoje; kas bus toliau, jo nejaudino.

Tačiau nuo įžvalgaus ponios de la Poplinjer žvilgsnio — o ši dama kaip tik buvo tikras suverenas šioje mažoje karalystėje — nenuslysta kritinės gaidos, dusliai skambančios paklusniuose Ruso atsakymuose. Ponia de la Poplinjer — didžiojo Ramo mokinė, gerbėja ir pasekėja — lengvai įspėja tikruosius šveicaro jausmus savo mokytojui. Visos Ruso pastangos pasiekti kaprizingos damos palankumą — nesėkmingos. O juk kadaise jis mokėdavo „užkalbėti dantis". Už damos nugaros nepastebimai stovėjo didysis Žanas Pilypas Ramo; garsiam kompozitoriui, kuriam jau ėjo septinta dešimtis, šis jaunas ir atkaklus konkurentas nereikalingas, konkurentas, tikėjęsis praminti savo kelią muzikoje, neiti Ramo pėdomis.

Vis dėlto lankymasis Poplinjerų salone nepraėjo veltui. Ponia de la Poplinjer, tikriausiai nenoromis, Ruso opera sudomino hercogą de Riše1jė. Šis žymus senjoras, labai įtakingas rūmų asmuo, tam tikru mastu globojo Poplinjerų porą (pikti liežuviai tikino, kad dėl to kalta ponia de la Poplinjer, nes prancūzų muzikos korifėjus tenkino tik muzikinius damos poreikius).

Šiaip ar taip, Rišeljė pasiekė, kad Žano Žako Ruso „Galantiškos mūzos" būtų pastatytos karaliaus lėšomis pagal visas taisykles — su dainininkais, orkestru, choru — vienoje rūmų scenoje. Hercogas tikėjosi, jei opera jam patiks, parodyti karaliaus rūmuose Versalyje.

Opera sužavėjo hercogą Rišeljė. Vėliau Ruso pripažino, kad visa opera nevienodo lygio, esą nemažai silpnų vietų. Taip, matyt, ir buvo; veikalas neišsilaikė prancūzų operinės muzikos repertuare. Bet „Galantiškos mūzos" buvo gana žavi opera: švelni, nerūpestinga, linksma muzika atspindėjo tada Ruso kūrybai būdingą jaunatvišką optimizmą.

Hercogas Rišeljė audringai plojo kūriniui; jis buvo sužavėtas puikia garsų harmonija ir tikino autorių, kad opera bus pastatyta rūmuose. Tik, jo manymu, antrą veiksmą, skirtą Torkvatui Tasui, reikėtų pakeisti kažkuo kitu. Visa kita esą puiku.

XVIII amžiuje kiekvienas gransenjoras manė esąs tikras meno vertintojas. Hercogo de Rišeljė nuomonė beveik prilygo įsakymui. Ruso užsirakino savo namuose ir per tris savaites iš naujo parašė antrą veiksmą. Torkvatas Tasas buvo pakeistas Hesiodu.

Paryžiuje niekas nelieka nepastebėta. Žano Žako Ruso „Galantiškų mūzų", atliktų hercogui de Rišeljė, pasisekimas po dienos jau aptariamas visuose sostinės salonuose.

Ruso pradėjo gauti pasiūlymų, kurie jam atrodė įdomūs ir naudingi. Volteras jam atsiuntė labai malonų laišką: „Jūsų asmenyje susivienijo du talentai, iki šiol visada buvę atskirai. Dėl to aš turiu dvigubą pagrindą aukštai Jus vertinti ir pamilti" [38]. Jis prašė Ruso, kad šis imtųsi taisyti ir redaguoti operą „Ramyros iškilmės", kurią buvo parašęs kartu su Ramo. Vėliau Voltero meilumą ir draugišką jo laiško toną Ruso aiškino taip: anot garsaus rašytojo, Žanui Žakui buvęs itin palankus hercogas Rišeljė.

Patenkintas Ruso atidėjo į šalį „Galantiškas mūzas" ir ėmėsi nelengvo darbo — tvarkyti Voltero ir Ramo operą. Jis parašė operai uvertiūrą, rečitatyvą, papildė ir perdirbo daugelį pasažų; iš esmės jis tapo trečiuoju autoriumi.

Tačiau, kai darbas buvo baigtas, be nuoskaudos Žanas Žakas daugiau nieko nepatyrė. Ponia de la Poplinjer, laikiusi save pilnateise Žano Pilypo Ramo atstove, reiškė nepasitenkinimą čia viena, čia kita vieta, vertė be galo perdirbinėti. O kai pagaliau visos pretenzijos buvo patenkintos, ir opera pastatyta karališkoje scenoje, publikai išdalytame librete Ruso vardas net nebuvo paminėtas.

Tokios pat bergždžios ir betikslės pasirodė ir didžiulės pastangos, bemiegės naktys, dvasinis pakilimas, džiugūs lūkesčiai, susiję su „Galantiškomis mūzomis". Šį ta-

lentingą kūrinį visi gyrė, visi juo žavėjosi... bet operos vis dėlto nestatė.

Vėliau, 1747 metais, veiksmingos Ruso bičiulio Frankėjaus, įtakos dėka (beje, šiam žmogui reikėjo Ruso paslaugų) „Galantiškos mūzos" pagaliau buvo priimtos statyti Prancūzijos operos scenoje. Ar gali kompozitorius įsivaizduoti didesnę garbę? Arijų mokėsi garsūs operos dainininkai ir dainininkės, orkestras, choras; ji ne kartą buvo repetuojama. Prieita iki generalinės repeticijos... ir vėl sustota.

Maždaug tokio pat likimo susilaukė ir Ruso opera „Narcizas". Tai buvo pirma muzikinė komedija, sukurta dar gerokai prieš atvykstant į Paryžių. Per ilgus gyvenimo metus karalystės sostinėje autorius atkakliai siekė, kad ji būtų pastatyta teatro scenoje. Visos pastangos nuėjo veltui. Vienu tarpu atrodė, kad jaunasis kompozitorius jau pasiekė savo. Italų teatras Paryžiuje pagaliau priėmė jo kūrinį. Priėmė, bet nepastatė. Vienintelis atlyginimas autoriui už jo darbą... buvo teisė nemokamai lankyti šio teatro spektaklius.

Ar muzikinės Ruso pjesės buvo tokios blogos, kad jų neįmanoma statyti scenoje?

Greičiausiai (nesu tos srities specialistas, negaliu spręsti) šitie ankstyvieji jaunojo kompozitoriaus ir poeto kūriniai turėjo trūkumų, galbūt net labai daug. Vėliau pats Ruso prisipažino, jog kartais jo kūriniai atrodę daugeliu požiūrių silpni. Galbūt tokį savikritiškumą lėmė nusivylimas, kartūs pergyvenimai; tai būtų natūralu.

Laikas — griežčiausias bet kurio meno kūrinio vertintojas — parodė, kad Ruso muzikos kūriniai neišlaikė išbandymo. XVIII amžiaus vidurio muzika apskritai beveik nepasiekė mūsų dienų. Kas iš populiarių tos epochos kompozitorių išliko šiuolaikiniame muzikiniame repertuare? Ruso buvo tik vienas iš Gliuko pirmtakų, galbūt net pats reikšmingiausias. Bet juk ir Gliukas dabar tėra kompozitorius išrinktiesiems, jo palikimas — siauro muzikologų rato, muzikos meno istorikų ir teoretikų, tačiau toli gražu ne plačių muzikos mylėtojų turtas.

Klausimą reikėtų kelti kitaip: ar Ruso muzikos kūriniai buvo silpnesni už jo amžininkų, tų kompozitorių, kurie buvo atliekami karališkojo ir kitų teatrų scenose? Ar Ruso operos silpnesnės, blogesnės už jo antipodų ir priešų operas?

Į šį klausimą tenka atsakyti neigiamai. Ne, žinoma, Ruso muzikinės pjesės nebuvo silpnesnės už tas, kurioms plojo prancūzai. Ruso buvo nežinomas ir skurdo, kai tuo tarpu Ramo vardas skambėjo visoje Prancūzijoje. Bet juk ir Ramo neišlaikė ir negalėjo išlaikyti laiko išmėginimo.

Suprantama ir visiškai paaiškinama Ruso širdgėla, kai jis rašo apie nesėkmes, persekiojusias jo muzikinius bandymus. Jis matė, jautė šios savivališkos atrankos neteisybę, nes rašė ne blogiau už kitus, galbūt net geriau. Būdamas Italijoje, Ruso įdėmiai (sakytume, profesionaliai priekabiai — juk jis jau buvo daugelio kompozicijų autorius) klausėsi italų muzikos ir ją vertino. Italų muzika, palyginti su prancūzų, buvo natūralesnė, paprastesnė, artimesnė liaudies muzikai.

Žanas Žakas Ruso mažiausiai kopijavo. Tai buvo menininkas, savo prigimtim visada išlikęs originaliu tiek poezijoje, tiek filosofijoje, tiek muzikoje. Originaliai jis ir mąstė, ir suvokė pasaulį. Italų muzikos Ruso neatkartojo, bet pažintis su ja nepraėjo be pėdsakų, sustiprino tą stichinę, padaužišką, linksmą, melodingą liaudies gaidą, kuri visada jam buvo būdinga.

Jis bodėjosi monarcho malonėmis apdovanotų madingų kompozitorių manieringa, nenatūralia arba, atvirkščiai, žiauria, patetiškai iškilminga pseudoklasikine muzika. Žanas Žakas Ruso nebus odžių kūrėjas, tarnaujantis rūmams ir jų pakalikams. Jis nenorėjo būti ir buduarų dainius, kurti žaismingas, lengvas melodijėles, išblaškančias nuolatinių puošnių salonų lankytojų nuobodulį.

Perskaitykite jo „Laiškus apie prancūzų muziką". Nors juose daug kas ginčytina ir net šiandien, kaip ir prieš du šimtus metų, verčia ryžtingai prieštarauti, bet jie rodo, kaip principingai Ruso gina savo požiūrį į muziką [39].

Štai kodėl patirtos nesėkmės muzikinės veiklos pradžioje jam reiškė kur kas daugiau negu bet kokia nelaimė. Šiame neregimame, slaptame kare — delikačiai, be šiurkščių žodžių — pralaimėjo ta muzikos ir meno kryptis, kurią jis laikė vienintele teisinga arba bent pažangesne, geresne negu ta, kuriai plojo Versalio karališkojo teatro žiūrovai.

VIII

Per septynerius metus, praėjusius nuo to laiko, kai mes išsiskyrėme su Žanu Žaku Ruso 1743 metais, jo padėtis Paryžiaus visuomenėje nepasikeitė. Kaip ir anksčiau, jo laukdavo geriausiose Paryžiaus svetainėse. Ruso garsėjo kaip tikrai originali asmenybė, kaip protingas žmogus. Jis mokėjo pastebėti tai, ko nepastebėdavo kiti. Pagaliau — tai pripažino visi — Ruso buvo labai talentingas kompozitorius ir poetas. Sakote, jis dar nepasiekė pripažinimo ir pasisekimo, jo operų niekas nestato scenoje. Visaip būna pasaulyje. Užtat Ruso muzikiniai kūriniai mielai buvo atliekami uždaruose salonuose, privačiuose teatruose. O pripažinimas ateis; ne šiandien, tai po metų, po dešimties arba vėliau. Prisiminkime Žaną Rasiną. Meno pasaulyje taip būna...

Per praėjusius septynerius metus pasikeitė pats Ruso. Patyręs vieną smūgį po kito, būdamas teisus, bet taip ir likęs kaltas, Ruso daug ko išmoko.

Žanas Žakas Ruso, kaip jau minėjome, prieš septynerius metus įžengė į Paryžiaus salonus ne kaip naivus berniukas, besižavintis viskuo, kas atsivėrė jo žvilgsniui, bet kaip žmogus, pakilęs iš paties dugno, išėjęs sunkią gyvenimo mokyklą, pradėjęs nuo pačių žemiausių pakopų. Jis žengė į tas puošnias diduomenės sales, giliai slėpdamas bodėjimąsi turtais, nepasitikėjimą šitų damų akinančiomis šypsenomis ir brangenybėmis, visada maloniais ponais.

Iš pradžių, kai visa tai buvo nauja, kai viskas žadino vakarykščio valkatos susidomėjimą ir smalsumą, Ruso dar turėjo kažkokių iliuzijų: galbūt šitie elegantiški,

puikiai apsirengę, sąmojingi ponai iš tikrųjų geri ir nuoširdūs žmonės? Galbūt jo išankstinė nuomonė klaidinga? Galbūt šita Paryžiaus visuomenė iš tikrųjų verta visiško pasitikėjimo? Tam tikrą laiką jis, matyt, abejojo, galbūt net stovėjo kryžkelėje, sprendė, kuo tikėti? į kurią pusę patraukti?

Ruso kūrybos biografai iki šiol nepaaiškino, ką jis veikė vadinamuoju tylos laiku. 1741—1742 metais autorius sukūrė du didelius pilietinės poezijos kūrinius: „Laiškas p-nui Bordu" ir „Laiškas p-nui Parizo". O paskui stojo tyla, kuri užtruko ne mėnesį, ne du — ištisus metus.

Tačiau tai ne pauzė apskritai Ruso kūryboje; tais metais jis daug rašo muzikos teorijos klausimais, kuria muziką, dukart perdirba operos „Galantiškos mūzos" tekstą, 1743 metais rašo pjesę „Belaisviai", kuria yra nepatenkintas ir kurią rūpestingai slepia nuo pašalinių akių [40]. Paskui rašo eiliuotą trijų veiksmų komediją „Drąsus sumanymas", kurią jis pats laikė banaliausia iš visų. Žodžiu, tai buvo įtempto kūrybinio darbo metai. Tačiau tada Ruso kūriniuose visiškai neliko pilietinės temos.

Kuo tai paaiškinti? Tų metų Ruso laiškai taip pat neduoda atsakymo į iškeltą klausimą. „. . .Pagaliau daug projektų, maža vilčių. . ." [41]— rašė jis 1745 metais poniai de Varans. Šie keli žodžiai atspindi jo nuoskaudą, bet ne daugiau. Veikiausiai šią užsitęsusią pauzę puoselėjant tematiką, į kurią Ruso linko visą gyvenimą, reikia paaiškinti būtent tais abejojimais, kurie jį apniko pirmaisiais gyvenimo Paryžiuje metais.

Ruso žiūrėjo, klausėsi, stebėjo. Jis tam tikru mastu buvo gamtos tyrėjas, truputėlį botanikas, tad neskubėjo. Be to, iš pradžių visi taip lengvai ir mielai daug žadėdavo; visi buvo tokie geri, taip dosniai, atrodo, nuoširdžiai gyrė jį — kaipgi žmogus nuo to neapsvaigsi.

Bet laikas ėjo, ir Žanas Žakas pradėjo vis ryškiau skirti, kas tikra, kas ne. Pasirodo, ponia Diupen su ta pačia kerinčia šypsena pasitikdavo ne tik jį, naivų provincialą, laikiusį save šios damos išrinktuoju, bet ir poną

de Biufoną, ir nusenusį poną de Sen Pjerą, ir net damas, ypač tas, kurių ji nemėgo.

Ruso pradėjo suvokti ir žodžių, ir šypsenų, ir pažadų tikrąją vertę. Jis įprato į klausimą: „Kaip jūs gyvuojate?", atsakyti trumpai: „Ačiū. O jūs?", nes nei vienam, nei antram visiškai nerūpėjo; tai buvo tik ritualinis mandagumas.

Šiaip viskas — melas, apgaulė. Iliuzijos išsisklaidė. Kuo ilgiau jis užtrukdavo šioje Prancūzijos karalystės sostinės rinktinėje visuomenėje, tuo ryškiau suvokdavo, koks pagrįstas, koks teisingas buvo tas nepasitikėjimas ir intuityvus priešiškumas, kuriuos jautė tai turtuolių diduomenei, pirmąkart įžengdamas į Paryžiaus salonus.

Taip, jis pamažu suvokė, kad švytinčio, iš tolo tokio patrauklaus pasaulio vidus išgraužtas konkurentų savimeilės, pavydo, slaptos tarpusavio kovos, klastos, pinklių, apgaulės.

Ši aštrialiežuvių visuomenė, besididžiuojanti tariama nepriklausomybe, vaizduojanti nepasitenkinimą oficialia valdžia, besigirianti šviesiausiais protais, drąsiausiais sprendimais, toji visuomenė slapta dairosi į karaliaus rūmus, įsiklauso, kas ir apie ką šneka ponios de Pompadur buduaruose, lygina, kuris iš jos bendrininkų įtakingesnis. Ši „nepriklausomų protų" visuomenė iš tikrųjų buvo sambūris biznierių ir karjeristų, išoriniu mandagumu ir draugiška šypsena dangstančių piktas slaptas užmačias, negailestingumą savo konkurentams.

Aukštuomenės damos atitiko savo vyrus ir meilužius. Perskaitykite Sen Pre laiškus Žiuli: „Gražioms moterims netinka pykti, todėl jų niekas ir nepykina; jos mėgsta pajuokauti, o iš nusikaltimo negalima tyčiotis, nes sukčiai, kaip ir visi,— žmonės padorūs" [42].

Ruso ilgą laiką žavėjosi nuostabiąja ponia Diupen. Jis vertino jos grožį, patrauklumą, protą, net paskyrė tokį ketureilį [43]:

Ramiau, o prote, nevirpėki,—
Tu nenublanksi jos šviesoj:
Išminčius kvaišta, kai ją regi,
Jai kalbant vėl blaivus jisai.

Tą nuoširdų susižavėjimą ir gilią pagarbą poniai Diupen rodo ir Ruso susirašinėjimas su ta žymia ir įdomia moterimi [44]. Ir vis dėlto, nepaisant jausmų, Žanas Žakas pamažu praregėjo.

Ponia Diupen žaidė su Žanu Žaku kaip katė su pele. Ji neatsakė į jo jausmus, bet ir nenorėjo paleisti jo. Tai buvo ne tik moteriškas koketavimas, bet ir savanaudiškumas. Praktiškoji ponia Diupen įvertino Žano Žako sugebėjimus ir suprato, kad jis gali būti jai naudingas. Ji pati svajojo išgarsėti, ketino, o gal net pradėjo rašyti knygą. Žanas Žakas Ruso būtų jai labai pravertęs kaip literatūrinis sekretorius. Bet Ruso, sutikęs atlikti tą vaidmenį, visada primindavo, kad ponia Diupen, kaip ir jos posūnis Frankėjus, vaizduodami esą rūpestingi jo draugai, toli gražu nesistengė padėti jam nors kiek išgarsėti. Kodėl? „Išpažintyje" Ruso aiškina taip: „Galbūt bijodami, kad kas nors, išvydęs jų knygas, neįtartų, jog jie pasisėmė savo gabumus iš manųjų" [45].

Ar taip iš tikrųjų buvo, ar kitaip, bet nusivylęs įsimylėjėlis, atkakliai, įdėmiai stebintis moterį, su kuria neseniai siejo visas savo viltis, atskleidė vieną po kito vis naujus nepatrauklius bruožus: nenuoširdumą, veidmainystę, savanaudiškumą. Kuo toliau ir įdėmiau jis stebėjo tą protingą ir gražią damą, tuo daugiau matė joje tokių štrichų štrichelių, kurie diena po dienos gydė jį nuo iš pradžių atrodžiusios neįveikiamos meilės.

O juk ponia Diupen — priminsime dar kartą, nes tai įpareigoja draugiškai pagarbus Ruso tonas „Išpažintyje",— buvo geriausia iš „aukštosios visuomenės" moterų, su kuriomis jis susitikdavo Paryžiuje. O ponia de la Poplinjer? O baronienė de Bezanval? O ponia d'Epinė, kuri vėliau Žanui Žakui suteiks tiek kartėlio ir sunkių pergyvenimų?

Galbūt šiuo tokiu netikėtu ir tokiu skaudžiu nusivylimu tenka paaiškinti Ruso pažintį su jauna, dvidešimt trejų metų, siuvėja iš Orleano Tereza Levaser. Ta moteris, kurią Ruso vadino ribota ir buka, kažkodėl liko jo draugė visam gyvenimui. „Iš pradžių norėjau išugdyti jos protą. Bergždžios pastangos. Jos protas buvo toks,

kokį sukūrė gamta; kultūra ir lavinimasis čia buvo bejėgiai. Visiškai nerausdamas, aš pareiškiu, kad ji niekad neišmoko gerai skaityti, nors rašo patenkinamai".

Tai kas gi prie jos traukė Ruso?

Romumas, bejėgiškumas, pasitikėjimas.

Toje pat „Išpažintyje", pasakodamas apie pirmąjį susitikimą su Tereza Levaser, Ruso prisipažįsta buvęs pavergtas jos kuklumo ir labiausiai „jos gyvo švelnaus žvilgsnio, kokio dar niekad nebuvau matęs".

Jei tada Ruso nebūtų patyręs vidinio nesutarimo su Paryžiaus diduomene, nebūtų nusivylęs moterim, kurią dar neseniai dievino, nebūtų jautęs nebylaus priešiškumo visoms toms savimi pasitikinčioms puošnioms diduomenės damoms, gal nebūtų pastebėjęs kuklios provincialės baltinių siuvėjos, nebūtų atkreipęs dėmesio į jos kuklų žvilgsnį, tokį jaudinantį ir reikšmingą.

Tereza Levaser greičiausiai patraukė jo dėmesį kaip visiška priešingybė toms išsilavinusioms, aštrialiežuvėms damoms iš Paryžiaus salonų. Jis jau buvo persisotinęs tuo nenutrūkstamu diduomenės plepumu, ta nenatūralia kalba, tais piktais liežuvavimais, apkalbomis, užuominomis, kuriuos kaip iš gausybės rago bėrė šios angelus primenančios išlepusios damos. Paprasta, nedrąsi, naivi, paikai patikli Tereza buvo tokia nepanaši į tas aukštuomenės damas, kurių draugijoje Ruso vos ne kas vakarą kankindavosi. Pirmą kartą per ilgus metus jis atsikvėpė laisvai.

Lionas Foichtvangeris savo garsiame romane buvo neteisus šios paprastos moteriškės, Žano Žako Ruso draugės ir žmonos adresu. Rašytojo sukurta versija, neva Ruso nužudė ir ne be Terezos pagalbos, vis dėlto pramanyta; to nepatvirtina žinomi Ruso biografijos faktai. Kraupus vaidmuo, kurį suteikė Foichtvangeris Terezai romano finale, meta tamsų šešėlį ir visai Žano Žako ir Terezos sąjungai.

Būtų naivu ir ne vieta šiandien nagrinėti gerąsias ir blogąsias savybes moters, pasitraukusios iš gyvenimo beveik prieš du šimtus metų. Per Prancūzijos didžiąją revoliuciją Nacionalinis konventas gerbė Ruso našlę, ir

tai buvo logiška: prancūzų liaudies aukščiausiasis atstovų susirinkimas rodė savo pagarbą moteriai, kurią didysis Žanas Žakas Ruso išsirinko gyvenimo palydove.

Ruso pats negailestingai, bet teisingai „Išpažintyje" Terezą Levaser pavaizdavo tokią, kokią ją matė. Jis atvirai pasakojo apie jos trūkumus, apie jos neišprusimą, neišsilavinimą, negabumą mokslui. Bet jis parašė apie ją tai, ko nerašė nė apie vieną kitą moterį: Tereza suteikė man laimę!

Tiesą sakant, šia trumpa fraze Terezos Levaser tema Ruso gyvenime buvo išsemta iki galo.

Kas buvo toliau, galima tik spėlioti. Galbūt su šita paprasta, iš liaudies kilusia moterimi Žaną Žaką siejo kažkoks vidinis ryšys. Jis rašo apie „širdžių panašumą, charakterių atitikimą". Tikriausiai vidinis ryšys pasireiškė ne vien tuo. Žanui Žakui būdavo lengva su Tereza. Grįždamas pas ją po slegiančiai sunkių vakarų turtingose vilose, jis tarytum nusiimdavo pavalkus, pasinerdavo į paprastą, laimingą klajūno pasaulį kaip jaunystėje; jo laukdavo paprasta mergina kukliu, patikliu žvilgsniu.

Tereza Levaser Žanui Žakui buvo tarsi gurkšnis tyro oro šiame sunkiame gyvenime Paryžiuje. Be šitų pauzių, be šito atokvėpio, be šito antrojo, nuo pašalinių žvilgsnių paslėpto nuošalaus pasaulėlio su Tereza, kur būdavo lengva kvėpuoti, jis gal nebūtų išlaikęs tų metų įtampos.

Tereza Levaser — ne vienintelis taikus židinys, prie kurio galėdavo pailsėti nuo jį kausčiusių aukštuomenės gyvenimo pančių. Jis turėjo draugų, kuriems su tada būdingu pasitikėjimu galėjo atverti širdį.

Artimiausiai Ruso draugavo su jaunu ispanu Ignasijum Emanueliu de Altuna, besistengusiu atskleisti mokslo paslaptis. Jiedu ginčydavosi beveik kiekvienu klausimu; jųdviejų nuomonės beveik nesutapdavo, bet Žanas Žakas niekam kitam Paryžiuje nejautė tokios simpatijos ir prieraišumo, kaip Ignasijui de Altunai. Jiedu net svajojo apsigyventi — visiems laikams! — kartu. Bet Altuna išvažiavo — jis turėjo šeimą — ir negrįžo; netrukus jis mirė.

Tuomet Ruso draugavo su jaunais žmonėmis, su kuriais jį siejo bendros idėjos. Kaip ir jis, tai buvo žmonės, drąsiau ar atsargiau kritikavę esamą tvarką. Vieni tai išreikšdavo gana atvirai, kiti bevelydavo savo mintis dėstyti daugeliui sunkiai suprantamais įmantriais filosofiniais rašiniais, o kad valdžia nepersekiotų, neretai perkeltine, alegorine forma.

Tarp tų žmonių, tam tikra prasme Ruso bendraminčių,— jiems visiems nelabai patiko esanti tvarka,— buvo Deni Didro, Kondiljakas, jo brolis abatas Gabrielis Bono de Mabli, Fontenelis, Melchioras Grimas, Diuklo ir kiti.

Tuomet Ruso artimiausiai susidraugavo su Didro: jiedu buvo beveik vienmečiai, jų biografijos šiek tiek panašios. Peiliakalio iš Iangre miestelio sūnus, Didro taip pat buvo kilęs iš liaudies. Paryžiuje jam nebuvo lengva: sunkiai užsidirbdavo pragyvenimui versdamas iš anglų kalbos; be to, anksti vedė neturtingą baltinių siuvėjos dukterį, ir išlaidos dar padidėjo. Bet Didro Paryžiuje jau šiek tiek pažinojo pažangūs literatai, jo „Filosofiniai laiškai" padarė didelį įspūdį. Didro jau buvo laikomas, ir pagrįstai, vienu iš žymiausių jaunosios kartos švietėjų.

Patiklus, imlus Ruso tuomet buvo labai prisirišęs prie Didro, laikė jį artimiausiu draugu. Kai Didro dėl valdžiai nepatikusių užuominų „Laiške regintiesiems apie akluosius" buvo įkalintas Venseno pilyje, Ruso skaudžiai pergyveno. Jis parašė jaudinantį laišką poniai de Pompadur, maldaudamas pakeisti draugo likimą. Gavęs leidimą pasimatyti su Didro, į Venseno pilį Ruso eidavo pėsčias per visą Paryžių ir jo apylinkes.

Didro, kaip galima spręsti iš jo literatūrinio palikimo, draugystę su Ruso vertino santūriau; atsiliepimuose apie Ruso nėra nė šešėlio to susižavėjimo, kurį taip ryškiai jautė būsimasis „Naujosios Eloizos" autorius. Nepaisant to, penktajame dešimtmetyje jiedu artimai draugavo, o svarbiausia — jiedu siejo bendros idėjos.

Tada Ruso taip pat draugavo su Kondiljaku, dar tokiu pat nežinomu, kaip ir jis pats, ir kentusiu iš dalies panašius gyvenimo sunkumus. Tais metais Kondiljakas visas jėgas sutelkė veikalui „Žmogaus žinių kilmės tyrinėji-

mas" užbaigti. Ši tema domino ir Žaną Žaką Ruso, ir tikriausiai dėl to jiedu ilgai gyvai ginčydavosi, keisdavosi nuomonėmis. Sekmadieniais jaunieji draugai (Kondiljakas buvo tik truputį jaunesnis už Ruso) pietaudavo kartu, „bendrai susidėję", kaip rašo Ruso.

Ruso supažindino Kondiljaką su Didro, o šis savo ruožtu — su Žanu d'Alamberu. Taip susidarė ši sandrauga jaunų žmonių, daug kuo skirtingų, nepanašių vieni į kitus, bet vienodo amžiaus, o svarbiausia — nepakančių supančiam pasauliui, tiksliau, jo politiniams institutams ir viešajai tvarkai. Tačiau kaip padaryti šitą pasaulį geresnį? Kaip jį pakeisti?

Jauni žmonės dar neturėjo nei tvirtų idėjų, nei parengto plano. Iš pradžių Ruso kilo mintis (jį parėmė Didro) leisti periodinį lapelį „Pašaipuolis". Jiems dar užteko jaunatviškumo, jie dar norėjo juoktis! Kodėl neišjuokti šio pasaulio išpuikėlių ydų ir išsigimimo? Kodėl nekovoti su priešu viską triuškinančiu ginklu — juoku?

Didro savo planą išdėstė d'Alamberui, bet dėl neaiškių priežasčių iš to sumanymo nieko neišėjo. Tada kilo kita mintis: Didro ir d'Alamberas pasiūlė sudaryti „Enciklopedinį žodyną", kažką panašaus į tuomet žinomo Čemberso žodyno vertimą; jo išleidimu turėjo rūpintis knygų leidėjas Lebertonas.

Bet aptariant žodyno projektą, Didro ir d'Alamberas — ir tai buvo jų didžiausias nuopelnas — sumanė iš esmės naują dalyką: daugiatomę „Enciklopediją, arba Aiškinamąjį mokslų, menų ir amatų žodyną", pateikusią savo meto mokslinių žinių sistemą. To milžiniško kolektyvinio darbo autoriai turėjo būti literatai,— skirtingos manieros ir polinkių, bet atitinkantys pagrindinį reikalavimą,— būti feodalinės valdžios ir dogmatų, feodalinės ideologijos priešininkai.

D'Alambero ir Didro „Enciklopedija" buvo pirmoji trečiojo luomo naujos, pažangios pasaulėžiūros programinė išraiška, luomo, kuris ėjo pakeisti baigiančią savo dienas, bet dar tvirtai besilaikančią feodalinę absoliutinę santvarką. Šitie stori, sunkiai leidžiami tomai turėjo didžiulės

revoliucinės jėgos užtaisą. Tai buvo veiksmingiausia, efektyviausia senojo pasaulio ideologinių pozicijų kritika.

XVIII amžiaus „Enciklopedija" suvaidino dar vieną svarbų vaidmenį. Ji tapo pirma plačia idėjine platforma, vienijusia, nors laikinai, visas antifeodalines, švietėjiškos minties kryptis, visus niuansus. „Enciklopedija" tam tikrą laikotarpį padėjo sudaryti, kalbant šiuolaikine terminologija, visų švietėjiškos minties atstovų vieningą frontą prieš feodalizmą, jo institutus, jo nuostatas, jo moralę ir dogmas. Didelis vaidmuo „Enciklopedijai" teko ir ideologiškai parengiant Prancūzijos didžiąją revoliuciją.

D'Alamberas ir Didro buvo „Enciklopedijos" pagrindiniai organizatoriai ir redaktoriai. Suprantama, jie pakvietė ir Žaną Žaką Ruso, savo bičiulį ir vienmintį, prisidėti prie darbo. Ruso pasiūlė „Enciklopedijoje" įvesti muzikos skyrių.

Toks pasiūlymas buvo visiškai pagrįstas ir suprantamas. Ruso tuomet buvo žinomas (ir tai palyginti tik siauram paryžiečių ratui) tiktai kaip muzikantas, gal net kaip muzikos teoretikas. Jis ir pats tada daugiau į nieką kitą nepretendavo, todėl mielai parašė šiam leidiniui straipsnių muzikos klausimais.

Tačiau jam bendradarbiavimas leidžiant „Enciklopediją" turėjo kur kas didesnę reikšmę. Žanas Žakas Ruso tarytum įstojo į tą gretą šaulių, kurie taikėsi į priešiško senojo pasaulio kovines pozicijas. Jis taip pat pasidarė vienu iš „enciklopedistų", kaip buvo vadinami šio narsaus kovinio būrio nariai.

Neabejotina, kad darbas „Enciklopedijoje", draugystė su Didro, Kondiljaku, d'Alamberu, to meto pažangiaisiais žmonėmis turėjo tam tikrą įtaką Ruso idėjinių pažiūrų brendimui, susikristalizavimui, kaip yra pasakęs Stendalis.

Žanas Žakas Ruso penktajame dešimtmetyje išėjo sunkią nusivylimo mokyklą; bendraudamas su Paryžiaus aukštuomene, jis pažino tai, apie ką anksčiau galėjo tik spėlioti. Iš to, kas pasakyta anksčiau, matyti, kad tai nebuvo nusivylimas žmonija apskritai. Asmeniniai stebėjimai, gyvenimo patirtis Ruso įtikino, kad šitas uždaras,

pašaliniams nepasiekiamas turtingųjų ir kilmingųjų pasaulis, į kurį jis pakliuvo, dar blogesnis, negu anksčiau manė, kai matė jį iš tolo, iš išorės.

„Išpažintyje" Ruso pasakojo, kad atkakliai atsisakinėdavo nuo dažnų kvietimų aplankyti barono Holbacho saloną. Tarpininkaudavo Didro; pas Holbachą susitikdavo daugelis jų bendraminčių. Tačiau Žanas Žakas negalėjo įveikti pasišlykštėjimo barono namais. Kartą Holbachas tiesiai paklausė, kodėl jis nuolat atsisako. „Jūs perdaug turtingi",— tarė Ruso.

Ir tai buvo tiesa. Žano Žako pasišlykštėjimas turtu gyvenant Paryžiuje nesumažėjo, nesilpnėjo, atvirkščiai, didėjo, aštrėjo.

Penktojo dešimtmečio antrosios pusės Ruso kūryboje vėl suskamba pilietiškumo motyvai.

Ilgame lyriškai filosofiniame eilėraštyje „Silvijos alėja" (1747 metai) turto demaskavimas, toks būdingas Ruso ankstyviesiems kūriniams, pasireiškia bendresne, programine-deklaratyvine forma.

Tau vargas, menkysta mirtingas,
Kad savo sieloj nelaimingoj
Vien aukso goduliui meldies!
Žiauriai iš širdgėlos kentėsi
Šlykštybių liūlančiam pavėsy
Lyg gniaužtuos demono paties[46].

Minčiai, jog „brangenybės", „auksas"— tai blogis, jog trokšti aukso — gėdinga, taip aiškiai suformuluotai „Silvijos alėjoje", Ruso bus ištikimas visą gyvenimą.

Šitame eilėraštyje Ruso išreiškia ir kitą mintį, galbūt ne iki galo suvoktą, bet jam būdingą ir anksčiau.

Išminčiui juk nedaug tereikia:
Net menkniekiai jam peną teikia,—
Jie troškimus ir numalšins[47].

Šios trys eilutės, žinant visus vėlesnius filosofinius politinius Ruso traktatus, tarsi deklaruoja neturtą kaip dorybės principą, tai tarsi egalitarizmo idėjų embrioninė

forma. Jose galima būtų įžvelgti ir kitokių minčių. Bet geriau laikytis griežtų faktų. Ši idėja, išreikšta trimis „Silvijos alėjos" eilutėmis, verta dėmesio. Nieko daugiau pridėti nereikia.

Po dvejų metų „Laiške ponui de l'Etanui, Markusi vikarui", kuris paprastai datuojamas 1749 metais, Ruso jau išsamiai kritikuoja visą Paryžiaus aukštuomenę. I. Vercmanas buvo tos nuomonės, kad „Laiškas ponui de l'Etanui" „iš esmės yra tikra satyra" [48]. Šis teiginys ginčytinas; „Laiškas"— ne pats geriausias Ruso grožinis kūrinys — nepakyla, mano nuomone, iki satyros lygio, o ir pats poetas (kaip jis sakė) tokio tikslo neturėjo. Tačiau nėra prasmės ginčytis dėl žanro pavadinimo, svarbiausia jo esmė.

„Laiškas ponui de l'Etanui"— tai piktas Paryžiaus demaskavimas; autoriui knieti susumuoti sąskaitas su miestu, sukaupusiu savyje visas šiuolaikinės visuomenės ydas, visas blogybes, visus regresuojančius bruožus. Jau pirmomis eilutėmis Ruso deklaruoja savo pasišlykštėjimą Paryžiumi:

Palik klastingą kaimynystę
Paryžiaus, siūlančio save.

Ir toliau atskleidžia jo ydas:

Murksai, Paryžiau, pasipūtęs,
Kiekvieną čia lyg kibios rūdys
Apgaulė paglemžia dažnai,—
Prancūzų tykoja jinai.

Prancūzijos palyginimas su Paryžiumi labai būdingas to meto Ruso mąstymui. Pati Prancūzija, šalis (šia sąvoka suprantama liaudis) puiki, dorybinga, neturi nieko bendra su sostinei būdingomis ydomis, nusikaltimais.

Paryžiuje viskas bloga, viskas sukelia autoriaus nepasitenkinimą. Ten dorumas — „tik pasityčiojimo objektas", ten „šarlatanų gudrybės", „puikybė, akiplėšiškas tonas"; ten žlugdo ir persekioja tikrus talentus, ten „gauruotam šuniukui lemta kartais tapti žinomu politiku"...

Paryžiuj gaivalas kiekvienas
Sparnuotą mintį tuoj parduos
Aspaz'jai, Frinams už pietus!
Paryžiau! Vargšas tas, kursai prie Senos
Gyvent pasmerktas bus...

Bėgdamas iš Paryžiaus, veržđamasis pas savo gerąjį draugą, į „širdžiai mielą namą", autorius tikisi čia rasti tikrąjį nusiraminimą: „...pasaulį įgysiu, seniai pažįstamą, kaimiečių ir šeimynykščių būry".

Čia vėl pasikartoja tas pats palyginimas: ydingas, grobuoniškas, negailestingas ir niekingas Paryžius ir „tarp miškų ir lygumų" paskendęs mielas namas, mielas kaimiečių ir šeimynykščių būrys.

Iš esmės tai ta pati idėja, kuri jau buvo išreikšta „Silvijos alėjoje", bet ten ji dar vos ne vos jaučiama. „Laiške ponui de l'Etanui" ji jau skamba visu balsu. Idėja, priešpastatanti regresuojančiam Paryžiui idealų (ir, pridursime, idealizuotą) „kaimiečių ir šeimynykščių" pasaulį, nuo to laiko tampa Ruso visuomeninių ir politinių pažiūrų kertiniu akmeniu.

Eilėraštyje autorius toliau kreipiasi į šeimininką su prašymu:

Suprask mūs ašarą ir maldą,
Užtrenk duris svečiams pabaldoms:
Plepiams, tyleniams ir kitiems —
Vagims, šmeižikams nelemtiems,
Visokio plauko perėjūnams,
Kvailiams Paryžiaus, pašaipūnams,
Aštrialiežuviams atkakliems,
Kurie turtingiems ir kvailiems
Nesąmones pardavinėja.

Tai tiktai pradžia. Šį kreipinį — neatidaryti durų atvykėliams iš Paryžiaus — autorius kartoja šio gana ilgo apie šimto eilučių eilėraščio antroje dalyje. Čia autoriui rūpi ne tiek Paryžiaus neigiamų personažų meninis pavaizdavimas, kiek noras suminėti visus bjaurius tipus, nepamirštant ir nepraleidžiant nė vieno.

Šiame sąraše (kitaip jo nepavadinsi) tarytum kaitaliojasi ir etiniu, ir moraliniu požiūriu šlykštūs tipai, ir sociališkai atstumiantys sostinės atstovai. Jis prašo šeimininką neatidaryti durų saldžialiežuvautojams, „kurių smilkalai širdžiai kaip nuodai", neįsileisti neskoningų puošeivų, bajorų, besigiriančių savo protėviais, tokiais pat niekingais, kaip ir jie patys, žviegiančių moterų, „dievobaimingų niurzgų", juodinančių visus, šmeižiančių visus.

Nereik nei šunsnukių, nei krezų,
Kur veidmainiaujantys plevėsos
Didžiūnais dedasi esą:
Įžūlus melas — jų tiesa!
Jie žemina mažesnį žmogų,
Dorą, tikėjimą. Jie moka
Tik imti, griebti kaip varnai,
O duoti — per balti delnai.

Pacitavau šį eilėraštį, norėdamas parodyti, jog ir čia, kaip ir pirmajame, parašytame prieš apsigyvenant Paryžiuje „Laiške p-nui Bordu", Ruso vėl keikia krezus, t. y. turtuolius. Tačiau 1741 metų „Laiške p-nui Bordu" poetas tik atsiriboja nuo krezo, niekina jį kaip turtingumo įsikūnijimą, o 1747 metais „Laiške ponui de l'Etanui" turtuolių kritika daug konkretesnė ir piktesnė.

Nėra galimybės, pagaliau ir būtinybės cituoti kitus tų metų Ruso poetinius bandymus. Jų kryptis, kaip man atrodo, visiškai aiški. Jaunąjį poetą įkvepia pilietiškumo motyvai. Tačiau pasakyti tik tai nepakanka. Jo poezija tiek turiniu, tiek įtaiga, tiek tonu demaskuojanti ir puolanti.

Neslėpsiu, iki šiol stebiuosi, kodėl Ruso literatūrinio palikimo tyrinėtojai, rimti tyrinėtojai, kurių darbų reikšmės toli gražu nenoriu menkinti, nepastebėjo šitų ankstyvųjų jaunojo Ruso poetinių kūrinių. Juk būtent laiškai Bordu, Parizo — šitie pirmieji Žano Žako kūriniai ir atskleidžia jo idėjines pažiūras, sakyčiau, jo vėlesnės idėjinės evoliucijos pradžią.

Žinoma, tuomet Ruso dar nebuvo nei filosofas, nei socialinis mąstytojas, juoba politinis rašytojas. Bet jis jau

ėjo ta linkme; evoliucija jau buvo prasidėjusi. Argi „Išpažintyje" jis nepasakojo, kad dar ketvirtajame dešimtmetyje Šamberi, ponios de Varans namuose, jo galvoje jau brendo dar neaiškios, neryškios literatūrinės ir filosofinės idėjos ir kad pokalbiai su ponu de Konzjė jas brandino? Argi pilietiniai, demaskuojantys eilėraščiai, parašyti prieš apsigyvenant Paryžiuje, liudija kitką? Suprantama, nereikia pulti į kraštutinumus. Nepamirškime: pats Ruso tada dar buvo nedrąsus, dėl daug ko abejojo; kaip poetas dar niekieno nepripažintas; save jis laikė tik ieškančiu muzikantu.

Ir vis dėlto jaunojo Ruso pažiūros dar iki Paryžiaus laikotarpio iš esmės jau buvo susiklosčiusios. Būdamas vienas, garsiai eiliuodamas, jis jau ryškiai brėžia priešų ir draugų figūras. Ir poezijos kalba Žanas Žakas stoja į kovą su to meto galingais valdovais; jis kupinas ryžto kovoti iki galo, nenuolaidžiaudamas, nesitaikydamas su priešininkais.

Ar galima neteikti reikšmės šitai Ruso ankstyvajai kūrybai?

Tyrinėtojas neturi teisės jų ignoruoti, nes be jų, šitų ankstyvųjų poetinių bandymų, liks nesuprasti nei „akimirkos praregėjimas", užklupęs Ruso 1749 metų liepos mėnesį, nei visas idėjinio brendimo procesas, lėmęs šį „praregėjimą", jei toks iš tikrųjų buvo, o ne pasirodė rašytojui, praėjus septyniolikai metų.

Šie pilietiniai eilėraščiai labai svarbūs ir norint suprasti Ruso mintis, jausmus, kai jis pirmą kartą peržengė Diupenų vilos Paryžiuje slenkstį, o paskui nuolatos čia lankydavosi.

Žinoma, nereikia viską supaprastinti,— tai niekada neduoda naudos. Tyrinėtojai neturi tų metų Ruso laiškų, kurie atskleistų jo vidinį, dvasinį pasaulį. Bet jie turi ankstesnio ir vėlesnio laikotarpio jo kūrinių ir pagal tuos nepilnus duomenis, netiesioginius požymius gali atspėti, atkurti nežinomus arba tik iš dalies žinomus dalykus.

Taigi, pirmą kartą atsidūrus ponios Diupen puikioje viloje, garsiausių Prancūzijos žmonių draugijoje, Ruso turėjo būti nedrąsu, nejauku, drovu. Vargšas klerkas iš

mažo tolimos Savojos kaimelio, nevykėlis muzikantas, vakarykštis valkata, plikas kaip tilvikas, įsižiūrėdamas į šį puikumą, į šį ryškų, paradinį pasaulį, kurio jis niekuomet nematė, suprantama, turėjo patirti neaiškų, prieštaringą jausmą.

Žinoma, iš pradžių Ruso tik stebėjo: viskas žadino smalsumą, dėmesį. Jis stengėsi tylėti, atsakydavo trumpai, vienu skiemeniu, bet godžiai, įdėmiai klausė, ką kalbėjo kiti. Jis atvyko į Paryžių nusistatęs priešiškai ir nepatikliai žvelgiąs į turtuolius, didikus, krezus. Bet štai dabar jis atsidūrė turtingų, labai turtingų žmonių namuose. Jų nuolatiniai svečiai buvo didikai — ministrai, aukšti valdininkai arba žymiausi, jau visoje Europoje išgarsėję literatai ir mokslininkai. Iki šiol krezai — turtuoliai, didikai — jam buvo abstrakti sąvoka, kuopiniai vardažodžiai. Jis niekada jų nematė iš arti, juo labiau nieko asmeniškai nepažinojo; tik retkarčiais, pasitraukdamas į kelkraštį, jis rydavo dulkes, sukeltas pravažiuojančio puikaus ekipažo. Galbūt jis klydo? Galbūt iš tikrųjų gyvenime viskas kitaip? Juk žmonės, su kuriais jis susitikdavo Diupenų namuose arba pas markizę de Broil, būdavo bent iš išorės malonūs, mandagūs, meilūs.

Galbūt šitos iliuzijos arba abejonės truko kelias savaites? Galbūt net mėnesius?

Tačiau negalima pamiršti: tai buvo žmogus, atėjęs iš gyvenimo paties dugno, su išankstiniu nusistatymu, su nepasitikėjimu tam turtingųjų ir kilmingųjų dykinėjančiam, puošniam pasauliui. Jis turėjo subtilią klausą bei akylą žvilgsnį ir tiesiog mužikišką, kaip pasakytų Levas Tolstojus, nuovoką. Kilęs iš liaudies, jis, žinoma, buvo gudragalvis, iki tam tikro laiko tylėjo, žvalgėsi; jis viską matė, viską girdėjo; niekas neliko jo nepastebėta.

Praeis laikas, ir pamažu, diena po dienos, galbūt net lėčiau, negu buvo galima laukti, jis suvoks visus dalykus.

„Su slaptu siaubu žengiu į plačią dykumą, vadinamą pasauliu. . .

O juk mane sutinka labai džiugiai, draugiškai paslaugiai, priima, skirdami daug dėmesio. . . Iš pradžių, patekęs čionai, susižavi išmintimi ir protu, semiesi visko ne tik

iš mokslininkų ir kūrėjų pokalbių, bet ir iš visų luomų žmonių ir netgi moterų: pokalbių tonas paprastas ir natūralus, lengvas, bet ne lengvabūdiškas, moksliškas, bet ne pedantiškas, linksmas, bet ne triukšmingas, mandagus, bet ne manieringas, galantiškas, bet ne lėkštas, sąmojingas, bet ne dviprasmis. Tai ne disertacijos ir ne epigramos; čia samprotaujama nieko neįrodinėjant, čia juokaujama nežaidžiant žodžiais; čia meniškai derinama sąmojis su rimtumu, posakių giliamintiškumas su liepsningu juoku, aitrios pašaipos, subtilus meilikavimas su labai dorovingomis idėjomis. Čia kalbama apie viską, suteikiant bet kam progą ką nors pasakyti..." [49]

Tai ištrauka iš atvykusio į Paryžių jauno šveicaro laiško Žiuli. Po šito laiško bus antras, trečias. Atvykėlis dalijasi savo įspūdžiais; kuo daugiau jis buvoja sostinės bendrijoje, tuo jam aiškėja, koks įvairus pasaulis ir kaip sunku jį suprasti. Šioje jam naujoje bendruomenėje užsienietis, neturintis nei garsaus vardo, nei padėties, privalo elgtis taip, kad patiktų. „Aš stengiuosi, kiek įmanoma, būti mandagus, bet neveidmainiauti, būti paslaugus, bet nepataikauti..." Pastabus ir nuovokus žmogus lengvai išmoko patikti, o daugiau nieko iš jo dabar nereikalaujama. Intrigos ir kivirčai jo neliečia, ir „jei jis nėra kokioms nors moterims nedėmesingas arba, priešingai, ypatingai pagarbus, neišduoda tos sferos, kurioje atsidūrė, paslapčių, vienuose namuose neišjuokia kitų, vengia intymių pokalbių, nesivaidija, visur laikosi oriai,— jis gali ramiai stebėti bendriją, išsaugoti savo dorovinius įsitikinimus, garbę..."

Pamažu jis kyla vis aukščiau paslaptingos hierarchijos pakopomis, hierarchijos, kuri gyvuoja karalystės sostinėje. „Taigi, mane pradėjo priiminėti ne tokia gausi, bet rinktinė bendruomenė... Dabar aš žinau didžiausias paslaptis. Aš būnu kviestiniuose vakaruose — namuose, kurių durys uždarytos neprašytiems svečiams..." Čia, siaurame rate, ir moterys elgiasi laisviau, ir kilnūs ponai piktžodžiauja aštriau, kandžiau; čia niekas nepyksta, nesipiktina,— visi pašiepia ir pajuokia.

Jaunas atvykėlis — visiems atidus, su visais malonus — pamažu išmoksta tos ypatingos vingrios kalbos, kuria „tarytum stengiamasi užtušuoti pašaipią gaidą, bet dėl to ji būna dar kandesnė". Jis pradeda suprasti, kad šioje rinktinėje bendrijoje „rūpestingai galandamas durklas ne todėl, kad mažiau skaudėtų, bet kad padarytų žaizdą gilesnę". Jis pradeda suvokti šio iš pažiūros patrauklaus pasaulio paslaptis.

Ar tai Ruso laiškų iš Paryžiaus ištraukos? — paklaus nenuovokus skaitytojas. Žinoma, ne. Tokių laiškų mokslas nežino. Bet visos pacituotos ištraukos priklauso Žano Žako Ruso plunksnai. Tai laiškai garsaus „Naujosios Eloizos" herojaus Sen Pre iš Paryžiaus jo mylimajai Žiuli d'Etanž [50].

— Susimildami! — sušuks įtūžęs skaitytojas.— Kaipgi galima gretinti Žaną Žaką Ruso su jo kūrinio herojumi?

Jei tokie sugretinimai apskritai turi kažkokią reikšmę, būtent šiuo atveju jie pateisinami. Visa, kas anksčiau papasakota apie jaunąjį Ruso, reikia tikėtis, panaikina bet kokią prielaidą laikyti jį Rastinjakų idėjiniu pirmtaku. Ir užuot ieškojus kokio nors literatūrinio prototipo, įgavusio net bendrinį vardą, teisingiausia būtų Ruso lyginti su XVIII amžiaus garsiu literatūriniu herojumi, mylimiausiu rašytojo kūdikiu — su Sen Pre iš „Naujosios Eloizos".

Be to, kaip rašė pats Ruso „Išpažintyje", kaip teisingai pažymėjo jo kūrybos tyrinėtojai, „Naujoji Eloiza" — romanas gana autobiografinis. Žinoma, Ruso buvo išmoningas rašytojas, mokėjęs kurti, prigalvoti, fantazuoti; be šito jis nebūtų tapęs sentimentalizmo literatūros pradininku. Kartu — ir tuo nesunku įsitikinti analizuojant jo kūrinius — savo idealios atminties dėka jis buvo stulbinančiai tikslus, beveik pedantiškas, atkurdamas vaizduojamų siužetų smulkmenas, būdingas detales, peizažą arba prie stalo susirinkusių svečių pokalbį. Pavyzdžiui, N. Karamzinas, 1789 metais aplankęs Šveicariją, pabuvojęs Klarane ir kitose vietose, aprašytose „Naujojoje Eloizoje", buvo nustebintas, kaip tiksliai Ruso atkūrė romane gamtą, miškingą vietovę, kurioje vyko jaudinanti Sen Pre ir Žiuli meilės istorija [51].

Žinoma, reikia atsižvelgti, kad „Naująją Eloizą"* rašytojas kūrė 1756—1758 metais; praėję dvylika penkiolika metų negalėjo nepalikti pėdsako Paryžiaus visuomenės gyvenimo paveiksle, visuomenės, į kurią įžengė atvykęs iš Šveicarijos jaunas žmogus. Žinoma, būtų neteisinga priimti tai, kas vaizduojama romane, kaip tikslų tiksliausią protokolą, atskleidžiantį Žano Žako Ruso elgesį penktojo dešimtmečio pradžioje.

Ir vis dėlto, nepaisant išlygų, negalima menkinti jo kūrybos reikšmės, norint suprasti Ruso vaidmenį Paryžiaus diduomenėje penkiasdešimtaisiais metais. Juk Sen Pre lūpomis kalba pats Ruso. Ir, pasitelkdami literatūrinio herojaus, kurį po penkiolikos metų sukūrė rašytojas, laiškus, mes geriau suprantame idėjines pozicijas jaunojo Ruso, pozicijas pradedančio, nežinomo muzikanto, taip nelauktai lengvai iškovojusio 1742 metais Paryžiaus salonų pripažinimą ir simpatijas.

Penktojo dešimtmečio pabaigoje Žanas Žakas Ruso buvo jau menkai panašus į tą naivų, kupiną vilčių ir iliuzijų jauną žmogų, kuris visai neseniai nedrąsiai ir nepatikliai peržengė ponios Diupen salono slenkstį. Mėginimas bendrauti su Paryžiaus diduomenės elitu daug ko jį išmokė, atvėrė akis. 1747—1749 metais Ruso jau sąmoningai kritiškai vertino to meto visuomenę. Jo idėjinė raida įveikė svarbų etapą. Jis jau visiškai priartėjo prie tų idėjų, kurios — toli gražu ne kaip akimirkos „praregėjimas", o kaip dėsningas nueito kelio rezultatas — buvo suformuluotos jo traktatuose apie mokslų ir menų įtaką ir apie nelygybės atsiradimą, idėjos, pelniusios Žanui Žakui Ruso garbę ir šlovę.

Mirabo

I

...Štai jis pamažu kyla į viršų, truputėlį nuleidęs galvą, šiek tiek gunktelėjęs, ir šimtai, ne, tūkstančiai akių, neatsitraukdamos žiūri, kaip sunkiai ir nerangiai jis žengia nuolaidžiais laipteliais į tribūną.

Pagaliau užlipo, atsikvėpė, ramiai, beveik abejingai šviesiomis, tarytum nereginčiomis akimis apžvelgė perpildytą gaudžiančią salę ir pakėlė ranką. Iš karto visi nutilo. Negarsiai, bemaž abejingu, šiek tiek prikimusiu balsu, paprastais žodžiais jis pradėjo kalbėti apie šalies politinę padėtį.

Stambus, raupų išmargintas negražus veidas; išpudruotas, vešlus, kruopščiai sugarbanotas perukas ir akinančiai baltas spindesys mezginiuoto, matyt, iškrakmolyto žabo ant trumpo storo kaklo išryškino tamsiai raudoną, ligoto veido spalvą ir netaisyklingus jo bruožus. Kresnas, masyvus, tarytum išsipūtęs, jis daugiau panešėjo, ypač iš tolo, į baisų pasakų vampyrą. .

Salėje buvo tylu. Persisvėrę per turėklus, įtempę klausą, žmonės stengėsi išgirsti tylią, lėtą, iš tribūnos sklindančią kalbą. Bet štai sklandi kalba nutrūko... Pauzė... Ir tučtuojau tas pats balsas, atrodęs toks abejingas ir monotoniškas, suskambo šaižiai, garsiai, trūkčiojamai.

Tarytum veržliai kildamas pakopomis, oratoriaus balsas vis stiprėjo, tvirtėjo, griaudėjo virš nutilusios, tarsi užburtos auditorijos. Atrodė neįtikėtina, kad šis galingas, visus stulbinantis garsų srautas plaukia iš tribūnos, kurioje stovi šis tamsiais drabužiais vilkintis kresnas žmogus.

Ši griaudinti oktava, perkūną primenantis galingas balsas, atrodo, garsų jėga galinti užgesinti žvakes, hipno-

tizavo susirinkusius. Akimirką metalu skambantis garsų srautas nutilo — oratorius atsikvėpė ir vėl perėjo į švelnią, sklandžią, tarsi prislopintą intonaciją (tai buvo tikras prityrusio politinio tribūno oratorinis menas),— tyloje būdavo girdėti, kaip sunkiai kvėpuoja oratoriaus kalbos sujaudinti žmonės. .

Žinoma, tai buvo improvizacija. Tokios kalbos negalima nei parengti, nei iš anksto parašyti, nei juoba perskaityti iš popieriaus. Ir visai nesvarbu, apie ką konkrečiai kalbėjo oratorius. Tikriausiai kaip ir visi tuo nepaprastu metu jis kalbėjo apie despotizmą, iš esmės tiksliai dar neapibūdintą, bet vis tiek klastingą ir negailestingą, apie jo baisias piktadarystes, apie kazematuose ir Bastilijos tvirtovėje kankinamus dorus žmones, apie teisingą, didingą ir kilnų liaudies žygdarbį — paversti dulkėmis šią nekenčiamą tvirtovę. Oratorius įspėjo liaudį apie iš įvairių pusių gresiantį pavojų, apie negęstantį slaptų revoliucijos, laisvės priešų įniršį; jie juk neišnyko, neišgaravo nuo ryškių, viską nušviečiančių saulės spindulių; jie slepiasi pakampėse ir čia kaip juodi vorai rezga sąmokslų tinklą. Kodėl? Ar jūs pamiršote vakarykščią dieną? Liaudies kančias, nelaimes, kol sušvito laisvės spinduliai?

Susirinkusiems jis kėlė vieną paskui kitą klausimus, kartais retorinius, kartais bendrus, nereikalaujančius atsakymo, bet suformuluotus aiškiai, tarsi klaustų tiesiogiai kiekvieno salėje esančio žmogaus. Reikliais klausimais, jaudinančia kalba jis išjudino visus,— salėje neliko abejingų.

Instinktyviai galingu rankos mostu jis tarsi apibendrina visas savo mintis, tarsi ragina liaudį, visus laisvės draugus vienytis, telktis. Jau rimstantis balsas staiga vėl nepaprastai sustiprėja, vėl prikausto klausytojų širdis ir protus. Tokie oratoriai gimsta galbūt kartą per šimtmetį.

Kai balso stygos, rodos, nebeišlaikys, oratorius staigiai nutraukia kalbą ir, sunkiai kvėpuodamas, batisto nosinaite šluostydamasis suprakaitavusį veidą, lėtai, tarsi lunatikas leidžiasi laiptais žemyn. Salėje minutę, gal dvi tvyro beveik mirtina tyla, paskui pratrūksta pašėlusi, triumfuojanti ovacija.

Tai buvo nepamirštamų 1789 metų rugpjūčio pradžia. Tada savo kalba taip sukrėtė auditoriją Provanso generalinių luomų, vėliau Steigiamojo susirinkimo trečiojo luomo deputatas grafas Honorė Gabrielis Riketi de Mirabo.

II

Honorė Mirabo gimė 1749 metų kovo 9 dieną Gatine, Prancūzijos pietuose, Binjono pilyje. Tai buvo jo motinos Marijos Ženevjevos, baronaitės de Vasan, kraičio dalis. Ir dabar netoli autostrados pietuose išliko kaimas su senoviniu pavadinimu Binjonas-Mirabo.

Gimdymas buvo sunkus, ir motina vos nemirė. Berniukas gimė su išklišusia kojyte ir neproporcingai didele galva. Vaikystėje jis dažnai sirgdavo, trejų metų persirgo raupais — randai liko visą gyvenimą. Nepaisant to, berniukas buvo tvirtas, organizmas įveikė visas bėdas ir negandas; jis sparčiai vystėsi fiziškai ir protiškai, anksti pasireiškė gilus intelektas.

Būsimasis garsusis tribūnas buvo sūnus vieno labiausiai išsilavinusių ir originaliausių XVIII amžiaus Prancūzijos žmonių. Markizas Viktoras Riketi de Mirabo gimė 1715 metais senų ir turtingų Provanso aristokratų šeimoje. Pagal to meto papročius, kaip ir visi jauni bajorai, keturiolikos metų jis buvo paimtas į karinę tarnybą; bajorai tarnavo savo karaliui špaga, ir taikos metais tai buvo nelabai sunku. Bet markizo Mirabo nepatenkino per lėtas kopimas karinės hierarchijos pakopomis; jis bevelytų vadovauti pulkui, be tai pirma reikia užsitarnauti. 1737 metais mirė jo tėvas, ir dvidešimt dvejų metų Viktoras Mirabo įgijo milžinišką turtą. Paveldėtojas iš karto suvokė, kaip jį tvarkyti ir kaip pakeisti savo gyvenimą. Karinė karjera jo nebedomino. Jaunasis Mirabo dabar turėjo neribotą galimybę tenkinti visas savo užgaidas. Kaip ir kiti privilegijuoto luomo turtingi ir kilmingi vienmečiai, Viktoras, karaliaus rūmų pavyzdžiu, lėbavo, kėlė orgijas, švaistė pinigus.

Dievažin, kiek ilgai visa būtų trukę, jei vieną dieną, tikriausiai kankinamas pagirių, markizas Mirabo nebūtų

pasišlykštėjęs tuo beprasmiu gyvenimu, jei nebūtų prisiminęs, kad jaunystėje patirdavo džiaugsmą, kurdamas tragedijas, eiles, pjeses. Žodžiu, jį vėl patraukė literatūra.

Atsitiktinumas jį suvedė su Šarliu Luji de Monteskjė. Būsimasis „Persų laiškų" autorius tuomet pergyveno ieškojimų laikotarpį. Jiedu netrukus rado bendrą kalbą, nes daugelis pažiūrų sutapo. Monteskjė sudomino Mirabo politinėmis ir sociālinėmis problemomis, ekonominės politikos, filosofijos klausimais. Šie klausimai jaudino to meto Prancūzijos visą pažangųjį jaunimą.

Mirabo atsisakė praeities — karinės karjeros, naktinių lėbavimų, pinigų švaistymo, palaido gyvenimo; jis užsidarė paveldėtame dvare Prancūzijos pietuose ir su įkarščiu atsidavė naujam potraukiui — filosofijai, ekonomikos mokslams, literatūrai. Mirabo godžiai skaitė, prenumeravo knygas, garsių oratorių naujausius kūrinius, Anglijoje, Olandijoje, Šveicarijoje leidžiamus žurnalus. Tai, kas perskaityta, jis stengėsi gerai suprasti, suvokti — ne tiktai todėl, kad neatsiliktų nuo kitų, daugiau žinotų, bet kad ir pats kažką sukurtų, tartų savo žodį. Veikli kūrybinė prigimtis ir pasyvaus literatūros vartotojo vaidmuo jam atrodė nesuderinami dalykai.

1747 metais jis baigė pirmąjį brandų kūrinį — traktatą „Politinis testamentas". Iš kur šis pavadinimas? Gal jis turi ką bendra su tada labai skaitytu abato iš Etrepinji Žano Meljė „Testamentu"? Sunku tiksliai pasakyti. Pirmasis Mirabo rašinys liko — taip pat dėl nepakankamai išaiškintų priežasčių,— neišspausdintas. Tikriausiai neskubėjo pats autorius. Apie rašinio turinį žinoma daugiausia iš Loni de Lomeni, dar praėjusiame amžiuje ištyrusio Mirabo šeimos archyvus; jo veikalas, šiaip ar taip, faktiniu požiūriu iki šiol tebėra išsamiausias ir tiksliausias darbas apie vyresniojo Mirabo gyvenimą ir veiklą [1]. Jei tikėtume Lomeni — o tikėti juo galima,— tai buvo veikalas tiek forma (struktūra ir autoriaus kalba), tiek turiniu visiškai atitikęs laiko dvasią. Žinoma, čia buvo kritikuojama karalystės tvarka, kritikuojama santūriai, atsargiai; karalystės trūkumai buvo tokie akivaizdūs, kad nepastebėti jų nebuvo galima. Jaunasis literatas suprato: esan-

tiems trūkumams ir ydoms reikia kažką priešpastatyti. Jo manymu, geriausia išeitis — ideali santūri feodalinė santvarka, žodžiu, ne žengimas į priekį, bet grįžimas į praeitį.

Senosios feodalinės diduomenės atžalai, gransenjorui, nepaisant lėbavimų, dar turinčiam didžiulių turtų ir besijaučiančiam savo šeimos valdose visiškai nepriklausomu, toks visuomenės idealas tam tikru mastu buvo suprantamas ir paaiškinamas. Bet markizas de Mirabo buvo pakankamai išprusęs, apsiskaitęs gransenjoras, todėl suvokė, jog visuomenės idealas, atitinkantis jo asmeninius interesus ir senos kilmingos giminės tradicijas, vargu ar patiks kai kuriems jo amžininkams.

Memuaruose „Apie provincijos luomus", išspausdintuose 1750 metais be autoriaus pavardės (kalbėti atvirai tais žiauriais metais buvo labai rizikinga), Mirabo pasirodė gerokai pažangesnis.

Anoniminis autorius jau nebesiūlė, kaip anksčiau, abstrakčiai idealaus feodalinės santvarkos modelio: jis turėjo visiškai konkretų ir praktišką sumanymą. Prancūzijos renesansą autorius siejo su provincijos luomų vaidmens ir reikšmės atgimimu. Iš esmės tai buvo ankstesniojo veikalo idėjų tęsinys. Provincijos luomai buvo vienas iš likusių senosios feodalinės epochos institutų, kai provincijos, kur viešpatavo stambūs feodalai, buvo beveik nepriklausomos nuo visagalio monarcho patvaldystės, nuo absoliučios monarchijos valdžios. Provincijos luomai, t. y. nuolatiniai privilegijuotųjų susirinkimai, luomai, kurie Liudviko XIV ir Liudviko XV laikais skurdo, memuarų autoriaus nuomone, turi būti atgaivinti ir sustiprinti; jie turi tapti pagrindiniu provincijų valdymo organu ir pakeisti dabar galiojančią galingų intendantų valdžią.

Aštriai kritikuodamas intendantų valdymo sistemą, siūlydamas pakeisti ją provincijos luomais, kurie daug kuo imponavo, nežinomas memuarų kūrėjas iš karto atkreipė dėmesį.

Kadangi intendantų nekentė visi, kuriuos slėgė jų begalinis gobšumas, kyšininkavimas, rinkliavos, savivalė, neteisėtumas, piktnaudžiavimas įstatymais, memuarus

„Apie provincijos luomus" iškart pastebėjo pažangioji skaitančioji publika ir susilaukė pasisekimo.

Kūrėjas, kurio vardas daugeliui amžininkų liko nežinomas, pirmosios sėkmės paakintas, su įkvėpimu dirbo toliau. Jis daug skaitė, daug rašė, daug keliavo, stebėjo, lygino, mąstė.

1756 metais jis paskelbė naują anoniminį kūrinį — „Žmonių draugas, arba Traktatas apie gyventojus". Knyga turėjo didelį pasisekimą toli už Prancūzijos ribų; ją aptarinėjo pažangių idėjų šalininkai visoje Europoje. Autorius labai tiksliai ir įtaigiai apibūdino žemdirbystę, kaip pagrindinį esamą ir būsimą žmonių palaimingo gyvenimo šaltinį. Įdomu, kad dar asmeniškai nepažindamas nei Fransua Kenės, nei skaitęs jo darbų, Viktoras Riketi de Mirabo skelbė panašias pažiūras kaip ir fiziokratų mokyklos pradininkas, ypač dėl žemdirbystės vaidmens. Šis retas atvejis, kai skirtingais keliais žengusių mokslininkų pažiūros sutampa, matyt, aiškintinas kai kuriais tos epochos dėsningumais. Kadaise apie tai rašė ir V. Volginas [2].

Neatsitiktinai knygos „Žmonių draugas" autoriumi buvo laikomas Kenė. Tačiau ilgainiui viskas paaiškėjo. Markizas Mirabo taip išpopuliarėjo ir išgarsėjo, kad jį pradėta vadinti Žmonių draugu. Suprantama, autorius labai didžiavosi ta pravarde, ne tiek teisinga, kiek garbinga.

Beje, nepaprastas veikalo pasisekimas aiškinamas ne vien jo pozityviomis idėjomis; fiziokratams buvo ne tik pritariama, bet ir prieštaraujama. Šios knygos pasisekimą nulėmė aštri, griežta ir sąmojinga Liudviko XV, dekadanso epochos absoliutaus režimo kritika, išreikšta iš pažiūros padrikai, chaotiškai, bet gana originaliai.

„Žmonių draugas" iškart pelnė Viktorui Riketi de Mirabo žymiausių, labiausiai skaitomų ir gerbiamų Prancūzijos literatų vardą.

Netrukus jis susidraugavo su Kene; kai kuriais klausimais jų pažiūros sutapo. Vėliau Mirabo susipažino, dalykiškai bendradarbiavo su Poliu Pjeru Mersjė de la Rivjeru — ekonomistu, irgi prisišliejusiu prie fiziokratų. Visi trys jie bendradarbiavo Diupono leidžiamo „Journal

de l'agriculture, du commerce et des finances" („Žemės ūkio, prekybos ir finansų žurnalas") puslapiuose. 1765 metais markizas Mirabo Diupono žurnalą nupirko. Pats vadovaudamas, remdamasis dalykiška Kenės ir Mersjė de la Rivjero pagalba, Mirabo žurnalą pavertė fiziokratų mokyklos garsiakalbiu.

Būtų klaidinga manyti, kad „Žmonių draugas", plačiai žinomas ir pripažintas literatas — ekonomistas, vienas iš autoritetingiausių (kartu su Kene) fiziokratų mokyklos vadovų gyveno kaip kabineto mokslininkas, atsiskyręs nuo pasaulio interesų ir rūpesčių, pasinėręs į gryną mokslą arba taurius apmąstymus. Visiškai ne.

Mokslas toli gražu nepakeitė nei markizo de Mirabo būdo, nei polinkių; tiesa, jis šiek tiek juos modifikavo. Jaunystėje jis švaistė pinigus nesusimąstydamas, nes daug jų turėjo ir nevertino. Pasibjaurėjęs „padriku", kaip švelniai tuomet buvo sakoma, gyvenimu ir atsiskyręs savo paveldėtame dvare, sugrįžęs arčiau žemės, kurios reikšmę teoriškai taip išaukštino, Mirabo ėmė kitaip vertinti ir pinigus. Jis suprato jų praktinę naudą; jį dabar jaudino ne tai, kaip juos išleisti, o kaip jų daugiau įgyti.

Patikimiausias būdas, atitinkantis amžiaus dvasią ir luomo papročius, buvo „tinkamos" vedybos. Tad Mirabo, ilgai nesvarstydamas, pasiūlė ranką ir širdį barono de Vasano vienturtei. Nuotaka, švelniai tariant, nebuvo graži, bet jaunikiui svarbiausia buvo kitkas: ji turėjo paveldėti didžiulius turtus, tarp jų ir nepaprastai didelį dvarą Limuzene,— o tai itin viliojo fiziokratą.

Jaunikis apsiskaičiavo. Žinoma, jis gavo abiem kilmingoms šeimoms derantį palikimą, bet puikaus dvaro Limuzene ir didžiulio kapitalo godžiai ištiestos rankos nepasiekė. Baronas de Vasanas, nors dažnai sirguliavo ir gana liguistai atrodė, buvo labai gyvybingas. Didelį savo tėvų palikimą markizė Mirabo gavo beveik praėjus trisdešimčiai metų po vedybų su Viktoru Mirabo. Tačiau sutuoktinių nesantaika, atvedusi juodu net į skandalingus teismo procesus, buvo tokia gili, kad gautas turtas jau mažai ką bejaudino.

Markizas Viktoras Riketi de Mirabo ir be žmonos palikimo buvo labai turtingas žmogus. Bet jis pasidarė šykštus, gailėjo pinigų žmonai, vaikams, pagal jo rangą — Provanso bajorų priėmimams.

Ūmus, irzlus, despotiškas, griežtas pavaldiniams, namiškiams, kaimynams; baugindamas aplinkinius, jis gyveno kaip įnoringas „laukinis ponas". „Žmogių draugas" iš arti buvo visiškai nepanašus į tą herojų, kurį galėjai įsivaizduoti, skaitydamas jo kūrinius. Kaip taikliai pasakė vienas jo biografų — galbūt jis iš tikrųjų mylėjo žmones, bet per atstumą ir tiktai knygose.

Nepaisant labai sunkaus būdo, vaidingas despotas, užgaidus gransenjoras, absoliutus savivalis, taip sąmojingai pašiepiantis visas žmogaus blogybes literatūroje, markizas de Mirabo buvo vienas iš kūrybingiausių ir protingiausių XVIII amžiaus Prancūzijos pažangiųjų veikėjų, vienas iš reikšmingiausių švietėjų.

Mokslui Mirabo atsidavė tiesiog fanatiškai. Ypač daug dirbdamas, kas treji ketveri metai jis paskelbė nemaža veikalų: „Mokesčių teorija", „Žemdirbystės filosofija", „Laiškai apie prekybą grūdais" [3]. Jie pelnė autoriui, greta Kenės ir Mersjė de la Rivjero, fiziokratų mokyklos vadovo ir teoretiko šlovę.

Bet būdamas iš prigimties temperamentingas, Mirabo negalėjo tenkintis mokslininko tyrinėtojo, ekonomisto teoretiko šlove. Politiniais sumetimais jam magėjo susiremti su priešininku — Liudviko XV absoliučia monarchija, nors pats savo gyvenimu karaliui nedaug tenusileido. „Mokesčių teorijoje" markizas Mirabo aštriai puolė mokesčių ir visos karalystės finansų politiką. Kitas jo vietoje už tokį įžūlumą būtų nukentėjęs.

Puldamas rūmų politiką, markizas de Mirabo pasireiškė kaip liaudies gynėjas. Piešdamas liaudies vargingą padėtį, plunksnos smaigaliu jis smogė priešui gana stipriai. Pagaliau Liudvikas XV supyko ne juokais: įsakė suimti Mirabo ir įkalinti jį Venseno pilyje. Mirabo populiarumas iškart gerokai padidėjo. Dabar visi susidomėjo jo knygomis, iš pradžių baidžiusiomis sausais, akademiš-

kais pavadinimais. Markizas de Mirabo dabar buvo vienas iš madingiausių prancūzų literatų.

Tuomet markizė de Pompadur tebeturėjo didelę įtaką Liudvikui XV. Iš visų karaliaus favoričių, be abejonės, ji buvo labiausiai išsilavinusi ir protingiausia moteris, maniusi, jog karaliaus rūmai turi globoti mokslo ir meno žmones. Jos salone per priėmimus būdavo galima sutikti visus žymiausius literatus, kurie, pradedant Volteru, vienas per kitą puikios ir įtakingos damos garbei kūrė džiaugsmingus ir dėkingus madrigalus.

Markizė de Pompadur kaip mat suvokė, jog, įkalinus Venseno pilyje žymų literatą, rūmai nieko nelaimės, veikiausiai išloš pats kalinys. Be to, markizas de Mirabo, kartą aplankė kilmingąją damą, apie kurią pusbalsiu buvo šnibždamasi, jog ji ir esanti tikroji Prancūzijos reikalų tvarkytoja, ir padarė jai gana malonų įspūdį. Ji lengvai pasiekė savo tikslą — karalius sutiko paleisti iš Venseno pilies laisvamintį literatą; jam buvo įsakyta niekur neišvažiuoti iš Binjono. Mirabo jau seniai buvo įpratęs praleisti didžiumą laiko savo dvaruose. Jis lengvai ir mielai priėmė monarcho bausmę.

Šitas iš pažiūros nereikšmingas epizodas dar labiau išpopuliarino „Žmonių draugą". Dabar, kai ant Mirabo kaktos įsispaudė kankinio erškėčių vainiko žymės, amžininkams atrodė, kad „Žmonių draugu" jis vadinamas visiškai pelnytai ir pagrįstai. Ko daugiau reikėjo garbėtroškai „laukiniam ponui", išdrįsusiam stoti į kovą su visagaliu monarchu?

III

Savo tėvo namuose Honorė Mirabo vaikystėje ir paauglystėje turėjo labai palankias sąlygas protiniai tobulėti, nors šiaip gyvenimas čia buvo gana sunkus.

Tėvas turėjo vieną iš geriausių Prancūzijoje asmeninių bibliotekų, ir mažasis Honorė anksti įjunko skaityti, dienas ir naktis praleisdavo prie knygų. Jo enciklopedinis protas, taip stebinęs amžininkus, buvo ugdomas dar tėvo namuose. Palankus vaidmuo teko ir bendrai inte-

lektualinei šeimos atmosferai, kuri įkvėpė mažajam Mirabo gilią pagarbą mokslui, knygoms, aštriai pagaląstoms žąsies plunksnoms.

Tačiau... Tėvas, pirmą kartą pažvelgęs į didelę savo vyriausiojo sūnaus galvą, negražius veido bruožus, jo nepamilo. Be jokių išlygų jis nusprendė: sūnus paveldėjo visas bjauriąsias savybes, net ir išvaizdą iš nekenčiamos Vasanų giminės; jis panašus į savo motiną, į senąjį baroną Vasaną; jis neturi nieko iš senosios Mirabo giminės.

„Žmonių draugas" klydo, klydo vertindamas artimiausią žmogų. Jo sūnus paveldėjo visus pagrindinius savo tėvo bruožus: intelektą, talentą, potraukį kurti, nežabotą ir užgaidų būdą, fanatiškumą. Tiek teigiamais, tiek neigiamais bruožais, išskyrus išvaizdą, jiedu buvo panašūs kaip du vandens lašai.

Honorė Gabrielis buvo pirmagimis; po jo pasaulį išvydo dar dešimt vaikų. Tėvas lygino juos su vyriausiuoju: visi jie buvo puikaus sudėjimo, gražūs, mieli,— tikras tėvas, nepanašūs į tą bjaurią Vasanų veislę.

Nors Marija Ženevjeva ir padovanojo vienuolika vaikų, santykiai tarp sutuoktinių kasdien vis blogėjo. Nesantaika peraugo į abipusę neapykantą. Markizė de Mirabo, kaip ir jos vyras, buvo įnoringa. Vaikai, ypač vyriausiasis, jai nė kiek nerūpėjo; ji buvo jiems abejinga, ją užvaldė neapykanta vyrui, neslėpusiam nei savo pasišlykštėjimo žmona, nei santuokinės neištikimybės. Binjono pilyje atmosfera darėsi nepakenčiama.

„Žmonių draugas" rado, kaip jam atrodė, paprastą išeitį. Humaniška dingstimi — būtina slaugyti sergančią uošvę — išsiuntė žmoną į Limuzeną, o netrukus pranešė, kad ji neturinti skubėti grįžti į Binjoną, nes gyventi po vienu stogu, kaip parodė ilgametis patyrimas, jiems neįmanoma.

Markizas de Mirabo tada dar nežinojo, kad nuo neapkenčiamos moters negalima taip paprastai, taip lengvai išsivaduoti. Jo dar laukė daugybė išmėginimų.

Tačiau kol kas „Žmonių draugas" jautė malonų palengvėjimą. Dabar jis vėl galėjo sėsti prie mėgstamo literatūrinio darbo, nejausdamas drumzlina banga kylančių

niūrių jausmų, kai neišvengiamai kasdien susitikdavo su markize de Mirabo.

Atsikratęs žmonos, Mirabo tą patį padarė ir su vyriausiuoju sūnumi. Penkiolikmetis berniukas buvo išsiųstas mokytis į Versalį, paskui į Paryžių. Kaip vyriausias bajorų šeimoje, jis turėjo tarnauti karaliui, bet tam reikėjo tinkamai pasirengti. Šiems argumentams sunku buvo prieštarauti. Honorė Gabrielis, jaunystėje ypač jautęs tėvo priešiškumą, vis dėlto pagarbiai juo žavėjosi. Gerai susipažinęs su naujausia Šviečiamojo amžiaus literatūra, jis didžiavosi savo tėvu, kuris buvo pirmose literatų gretose. Būti žymaus „Žmonių draugo" sūnumi — kas gali svajoti apie didesnę garbę!

Honorė Gabrielis lengvai susitaikė ir su tuo, kad tėvas, siųsdamas jį į sostinę, parūpino dokumentus Pjero Biufijero vardu. Iš kur tas vardas? Tarp daugelio Vasanams Limuzene priklausiusių dvarų, buvo ir Pjero Biufijero dvaras. Suteikdamas savo sūnui, nors ir ribotam laikui kitą vardą, tėvas tarytum davė Honorė Gabrieliui suprasti — teisę vadintis Mirabo reikia užsitarnauti.

Ir štai jaunasis Pjeras Biufijeras mokosi toli nuo gimtojo židinio. Su tėvų namais išsiskirta be ašarų, be liūdesio. Versalyje atsargos kavalerijos kapitonas Sigrė, kuris turėjo duoti pirmąsias karinio mokslo pamokas, berniuką džiaugsmingiausiai priėmė. Tačiau kapitono gerumas nepatiko markizui Mirabo, iš tolo, per jam ištikimus žmones atidžiai stebėjusiam sūnų. Tėvas primygtinai reikalavo pervesti Honorė Gabrielį į abato Šokaro vadovaujamą uždarą karo mokyklą.

Šis abatas garsėjo kaip itin griežtas žmogus, ir kaip tik ši savybė, „Žmonių draugo" nuomone, turėjo išmuštruoti jo vyriausiąjį sūnų. Tačiau abatas vargiai ką galėjo padaryti; naujasis auklėtinis buvo aikštingo būdo, be to, jis, o ne jam darė įtaką mokslo draugai. Ėjo metai; Mirabo jaunesniajam sukako aštuoniolika, ir jis turėjo tarnauti kariuomenėje.

Ir vėl už sūnų sprendė tėvas, parinkdamas nepavydėtiniausią karinės tarnybos rūšį: išsiuntė į mažą Sento miestelio įgulą, kuriai vadovavo griežtas kavalerijos pul-

kininkas Lamberas. Čia tik po metų Honorė Gabrieliui turėjo būti suteiktas jaunesniojo leitenanto laipsnis.

Žinoma, vyriausiasis markizo de Mirabo sūnus, grafas Honorė Mirabo, galėjo pretenduoti ir į aukštesnį postą: kodėl, pavyzdžiui, sulaukus aštuoniolikos, nevadovauti pulkui? Liudviko XV laikais tokie dalykai buvo dažni; daugiausiai tai nulemdavo kilmė, ryšiai, pinigai.

Tačiau Honorė Gabrielis dar visiškai pasikliovė savo tėvu ir nuolankiai klausė jo valios.

Kaip ir daugumas to meto išsilavinusių jaunuolių, Mirabo jaunesnysis buvo ištikimas Švietimojo amžiaus idėjoms ir Žano Žako Ruso socialinėms bei politinėms pažiūroms. Septintasis dešimtmetis — didžiausios Ruso šlovės metas. Visa Prancūzija susižavėjusi skaito jo „Naująją Eloizą", o jaunasis Mirabo vienas iš pačių entuziastingiausių jo gerbėjų.

Būti Ruso pasekėju, vadinasi, būti despotizmo, engimo bet kuria forma priešininku, būti liaudies gynėju ir bičiuliu, kovoti dėl teisybės, būti arčiau gamtos. Jaunasis Mirabo pasiryžęs mielai sekti kiekvieną didžiojo mokytojo priesaką, pasiryžęs jį mėgdžioti.

Kartu jį apėmė audringi norai ir aistros; be to, jausdamas palankumą didiesiems lygybės principams, jaunasis Mirabo slapta didžiavosi savo aristokratiška kilme, priklausymu vienai iš seniausių ir kilmingiausių Prancūzijos giminei. Kaip visi šitie dalykai būdavo suderinami? To jis ir pats nesuvokė; ateis metas, ir viskas paaiškės savaime.

Tarnyba įguloje nebuvo tokia sunki, nors Lamberas tikrai griežtas, daug kartų uždarydavo savo pavaldinį į daboklę. Mirabo turėjo pakankamai laisvo laiko. Mažo provincijos miestelio „diduomenė" labai mielai priėmė garsios giminės atžalą. Be to, šis augalotas, tvirtas jaunuolis, nepaisant raupsuoto, netaisyklingų bruožų veido, mokėjo patraukti žmones. Pasitikintis savimi, sąmojingas, pastabus, mandagus, kartu nesidrovintis jis būdavo visų laukiamas svečias ir pašnekovas.

Mažame provincijos miestelyje Mirabo netrukus užkariavo visų simpatijas. Jis nė kiek nenuobodžiaudavo. Čia buvo visko: ir maloni išsilavinusių bajorų draugija, iš-

gertuvės ir ūlionės, kortos ir moterys. Iš pradžių jam trūko pinigų. Tėvas kasmet darėsi vis šykštesnis, sūnui jis duodavo pinigų vos vos.

Kažkas prasitarė, ir jaunasis grafas iš karto suvokė, iš kur ir kaip gauti pinigų. Iš tikrųjų kas atsisakys suteikti markizo de Mirabo — vieno iš turtingiausių Provanso žemvaldžių — vyriausiajam sūnui kreditą?

Nuo tada viskas sekėsi lengvai. Pinigai patys plaukte plaukė į rankas. Jaunasis Mirabo jų nė neskaičiuodavo. Pagaliau to nė nereikėjo daryti. Sūnus gyveno taip, kaip kadaise jo tėvas, nesusimąstydamas dėl rytdienos.

Sente jis susipažino su kažkokio viršininko dukterimi. Per neapdairumą pažadėjęs vesti, jis lengvai ją suvedžiojo. Mergina pažadą priėmė rimtai ir skubiai pasipasakojo draugėms. Naujiena visus suaudrino; tik pamanykite: kažkokio menko valdininkėlio duktė bus grafienė de Mirabo.

Sente visos miesto naujienos pasklisdavo akimirksniu. Suprantama, jos pasiekė ir kavalerijos pulkininką. Pavaldinio elgesį jis įvertino gana rimtai, apkaltino vos ne pulko vėliavos išniekinimu, grasino Pjerą Biufijerą įkalinsiąs tvirtovėje. Nelauktai žinia sudomino ir Mirabo kreditorius: kai kurie siūlė grafui naujų stambių kreditų (suprantama, už didelius procentus) — vestuvės pareikalaus nemaža išlaidų; kai kurie, remdamiesi iš pirmo žvilgsnio sunkiai suvokiama logika, pareikalavo mandagiai, bet gana tvirtai nedelsiant padengti skolas.

Nerūpestingas, lengvas gyvenimas pasibaigė. Jaunasis grafas de Mirabo atsidūrė keblioje padėtyje. Vesti tą jau nusibodusią provincijos mergelę jis nė nemanė, nebuvo pasiryžęs ir mokėti savo skolų, kadangi kišenėje neturėjo nė skatiko.

Gana greit jis rado galbūt ne geriausią, bet vienintelę išganingą išeitį — nakčia nepastebimai pabėgo. Rytą, kai miestas prabudo ir žmonės vėl pradėjo gyvai svarstyti miesto paskalas, visus iki kraštutinumo sujaudino nauja, tiesiog stulbinanti žinia — nepaprasto įvykio pagrindinis herojus paslaptingai išnyko.

IV

Išnykęs iš Sento, bėglys tais pačiais 1768 metais atsidūrė Paryžiuje, viloje hercogo Niverjė,— seną artimą savo tėvo bičiulį jis gerai pažinojo iš vaikystės.

Honorė Gabrielis suvokė — pagal karinį statutą už savavališką pabėgimą iš pulko jis bus nubaustas kaip dezertyras. Nedetalizuodamas padėties, jis prašė senąjį šeimos bičiulį patarpininkauti, kad markizas Mirabo perkeltų jį į kitą įgulą. Hercogas Niverjė pasiliko Mirabo jaunesnįjį pas save ir pradėjo susirašinėti su jo tėvu.

„Žmonių draugas" pasirodė nesąs jautrus žmonių giminės draugas. Sūnaus prašymai tėvo tarsi nejaudino. Savo elgesiu sūnus ne tik pažeidė karinę pareigą, bet ir jo, tėvo, asmenybę — juk vėjavaikio skolas nori nenori teks išmokėti. Šiaip ar taip sūnus buvo kaltas ir už tai turėjo būti nubaustas. Markizas de Mirabo išrūpino lettre de cachet — karaliaus vardu slaptą potvarkį dėl Mirabo jaunesniojo įkalinimo Re salos tvirtovėje.

Aštuoniolikmečiui būti įkalintam tvirtovėje kaip valstybiniam nusikaltėliui — ar ne perdaug? Tačiau „Žmonių draugas" mano pasielgęs kilniai, nes iš pradžių ketino sūnų nutremti į Sumatros salą — į tolimas Olandijos kolonijas, iš kur dar niekas negrįžo.

Ir štai Honorė de Mirabo kali Re tvirtovėje. Tikriausiai jį kamuoja prieštaringi jausmai. Jis jaučia palengvėjimą, kad daugiau už nieką neturi atsakyti — nei už karinės drausmės pažeidimą, nei už skolas, nei už netesėtą pažadą vesti, nors sėdi tvirtovėje, iš visų pusių apsuptoje vandens platybių, ir negali tvarkyti savo likimo.

Antra vertus, jis jaučia protestą ir pasipiktinimą pasaulio žiaurumu, savivale. Be teismo, be viešo nagrinėjimo įgrūsti žmogų į tvirtovę, pasirodo, šitoje švietėjiškoje karalystėje taip pat paprasta, kaip ir Kotrynos Mediči dienomis. Jis abejoja tėvo teisingumu, gerais ketinimais. „Žmonių draugas"? Ar toks jis iš tikrųjų, kai kalbama apie jo paties sūnų?

Baiji d'Olanas, Re salos gubernatorius, tikėjęsis pamatyti pavojingą, įtūžusį nusikaltėlį, nepaprastai nustebo,

išvydęs protingą, išsilavinusį, kultūringo elgesio jaunuolį, nuoširdžiai besišypsantį iš vadinamo valstybinio nusikaltėlio vaidmens. Jis greitai užkariauja visagalio tvirtovės gubernatoriaus — komendanto, jo pavaduotojo de Malmono ir dukters simpatijas. Dabar jam lengviau gyventi; jis gali laisvai vaikščioti po salą; kartais d'Olanas leidžia jam išvykti į netoli esantį La Rošelio miestelį.

Vis dėlto seną, prityrusį tvirtovės komendantą šiek tiek trikdo nepaprasta situacija, kurioje atsidūrė jaunasis belaisvis. Todėl, kai Mirabo išgirdo apie rengiamą karinę ekspediciją į Korsikos salą ir pasiprašė savanoriu, d'Olanas mielai sutiko. D'Olano dėka Mirabo priimamas į Lotaringijos pulką, vykstantį į Ajačą, suteikiant leitenanto laipsnį.

Vakarykštis kalinys — vėl karininkas, tarnaujantis karaliui; jis išvyksta į pulką. Atsisveikinama gana draugiškai; išplaukiančiam laivui visi ilgai mojuoja nosinaitėmis, o ilgiausiai iš visų — panelė de Malmon, kuri dar dažnai su ašaromis akyse prisimins tą trumpą laimingą metą, kai gyvenimas šioje menkai apgyvendintoje saloje atrodė toks šviesus ir įdomus.

O jaunasis leitenantas Mirabo, dalyvaudamas karinėse operacijose Korsikoje, netrukus pasižymėjo. Jis buvo drąsus, narsus ir nuovokus; šių savybių dėka per palyginti neilgą karą Korsikoje Honorė Gabrielis pelnė dragūnų kapitono laipsnį.

Dalyvaudamas mūšiuose, jaunasis Mirabo vis dažniau susimąstydavo, jog šiame kare teisūs Paoli vadovaujami korsikiečiai. Bet ar galėjo maža Korsika, nepaisant jos patriotų narsumo, atsispirti galingai Prancūzijai?

Vėliau Mirabo garsiai pripažino, kad, dalyvaudamas kare su Korsika, padarė šiurkščią politinę klaidą. Jis mėgino atpirkti savo kaltę pirmąjį literatūrinį kūrinį paskirdamas Korsikai ir jos narsiai bei talentingai liaudžiai. Įvertinti savo darbą sūnus atidavė tėvui — pačiam autoritetingiausiam, jo akimis žiūrint, literatui, bet teigiamo atsiliepimo nesulaukė ir, kol grafas Mirabo buvo gyvas, kūrinio niekas neišspausdino.

Karas baigtas, ir dragūnų kapitonas grafas de Mirabo gauna užtarnautas atostogas. Suprantama, jį traukia gimtasis Provansas; jis visada ilgisi saulės nušviesto, vešlaus, ryškioje žalumoje skendinčio pajūrio krašto. Bet Honorė Gabrielis neskuba susitikti su savo garsiuoju tėvu; dar ne viskas aprimo. Sūnų kankina abejonės: ar pagrįstai tėvas vadinamas šlovingu „Žmonių draugo" vardu? Honorė Gabrielis apsistoja pas savo dėdę — tėvo jauniausią brolį. Buvęs jūrų karininkas, Kanados karo dalyvis, Gvadelupos gubernatorius, Maltos ordino kavalierius, gražus ir stotingas, kaip visa Mirabo giminė, senas turtingas viengungis gyveno kaip vienišas vilkas senovinėje pilyje.

Žanas Antuanas Žozefas Riketi de Mirabo su savo šunimis, tokiais pat dideliais, kaip ir jis, puikiai jaučiasi šitoje didingoje pilyje.

Iš esmės tai ne pilis, o sena tvirtovė su šešiais kampiniais apvaliais bokštais, su šaunamosiomis angomis, ambrazūromis, su neveikiančiu, kadangi nereikia, pakeliamuoju tiltu. Pilis pastatyta iš nepramušamų, patamsėjusių nuo laiko ir lietaus akmenų. Kiek metų ji stovi? Šimtą, du, tris, keturis šimtus — niekas tiksliai nežino; didžiuliai akmenys, išlikę parke, apaugo žilomis samanomis. Kasdien pilyje atrasdamas paslaptingas požemines perėjas, angas, Honorė patiria keliautojo atradėjo malonumų. Jaudindamasis jis sunkiai atidaro surūdijusias duris: galbūt čia aptiks užmūrytus Mėlynbarzdžio septynių žmonų palaikus. Honorė didžiuojasi, kad ši pilis — jo protėvių tvirtovė, jų šeimos lizdas, ir jis priklauso tai šlovingai giminei, vienai iš seniausių Prancūzijoje.

Vakare dideliame valgomajame dėdė ir sūnėnas ilgai šnekėdavosi. Jiedu menkai pažinojo vienas kitą. Iš savo vyresniojo brolio Žanas Antuanas apie sūnėną girdėjo pačią nepalankiausią nuomonę. Dabar, nustebęs ir susidomėjęs, kiekvieną vakarą jis įsitikindavo, kad jo garsusis brolis visiškai nieko nenutuokė apie savo vyriausiąjį sūnų. Šitas „jūrų vilkas", kaip iš pradžių niekinamai Viktoras de Mirabo vadino jaunesnįjį brolį, buvo ne tik visko matęs, bet ir labai nekvailas žmogus. Jis bematant perprato savo pašnekovą, įvertino jo guvų protą, gyvą, raiš-

kią kalbą, nuovoką, temperamentą. Laiškuose vyresniajam broliui Žanas Antuanas be užuominų pareiškė, kad šis giliai klystąs apibūdindamas savo sūnų. Po kelių pašnekesių su sūnėnu vyresniajam broliui jis rašė: „Jei jis nebus blogesnis už Neroną, jis bus geresnis už Marką Aurelijų, nes aš dar niekada nesu matęs tokio stipraus proto... Arba tai bus didžiausias pasaulio apgavikas, arba didžiausias Europos veikėjas, galintis būti Romos popiežiumi, ministru, sausumos ar jūrų generolu, kancleriu arba puikiu kaimo šeimininku" [4].

Čia taikliai apibūdinamas svarbiausias dalykas: pripažįstama jaunojo Mirabo talento ir vidinių prieštaravimų reikšmė. Dėdė ir sūnėnas netrukus susidraugavo. 1770 metų vasarą Honorė pirmą kartą patyrė dėmesį ir gerumą, kurių iki šiol taip trūko.

Prie to netrukus prisidėjo ir kitas dalykas. Tą vasarą aplankyti savo dėdės atvažiavo Luiza, jaunesnioji Honorė sesuo, neseniai ištekėjusi ir tapusi markize de Kabri.

Jauna, graži, linksma Luiza žvaliu moterišku balsu, švelniu juoku, maloniais klavikordo garsais pagyvino senos pilies, kurioje, atrodė, slankiojo tiktai vaiduokliai, kurtinančią tylą.

Brolis ir sesuo nesimatė apie dešimt metų. Jiedu turėjo ką pasakoti vienas kitam; abu skubėjo išlieti širdį. Jiedu siejo ne tiktai vaikystės prisiminimai, bet ir nuomonė apie tėvo vaidmenį šeimoje. Luiza papasakojo broliui, kaip žiauriai pasielgė tėvas su ja — su savo dukra, kuri nė iš tolo nebuvo panaši į nekenčiamą Vasanų giminę. Kažkokiais sumetimais jis atidavė Luizą už markizo de Kabri, nesiklausęs nei jos sutikimo, nei nuomonės, iki vestuvių nuotakai neparodęs nė jaunikio. Jos dvidešimtmetis vyras pasirodė esąs pusprotis, leisgyvis, keliantis baimę ir pasišlykštėjimą.

Brolis pasakojo seseriai, koks žiaurus, koks negailestingas buvo tėvas su juo — vyriausiuoju sūnumi, Mirabo giminės įpėdiniu. Luiza nuoširdžiai jį užjautė; jiedu vieningai, nors ir ne atvirai, priešinosi tėvo tironiškam despotizmui. Liko dar viena, tokia pat skaudi tema: santykiai su motina, tėvo vaidai su ja, jų skyrybos. Gyvi, atviri

brolio ir sesers pokalbiai palengvino kiekvieno širdį. Jiedu pasidarė draugai. Juos nuolat buvo galima matyti džiugiai besišnekučiuojančius dideliame dvaro parke, plačiuose laukuose, kartais drauge su dėde ir jo šunimis.

1770 metų laiminga vasara baigėsi. Paskutinėmis rugpjūčio dienomis senasis markizas skubiai laišku iškvietė vyriausiąjį sūnų namo.

V

„Žmonių draugas" kvietė sūnų skatinamas ne giminystės, o visiškai kitokiais sumetimais. Jam prireikė paramos, dar daugiau, vyriausiojo sūnaus pagalbos.

Pjero Biufijero pilyje mirė (markizas vos nepasakė: „pagaliau") Honorė senelė iš motinos pusės, baronienė de Vasan. Dideli dvarai Limuzene,— markizo de Mirabo didžiausia svajonė — dabar turėjo atitekti įpėdiniams. Tačiau testamentas taip surašytas, kad galėjai įvairiai suprasti. Reikėjo manyti, jog ir iš namų išvyta markizė Mirabo veiks ne vyro naudai. Marija Ženevjeva puikiai žinojo, kas dėjosi Binjono pilyje, kurioje paskutiniaisiais metais kaip tikra vienvaldė šeimininkė gyveno jos vyro meilužė — gudri ponia de Peiji, o patsai teisėtas markizės vyras elgėsi taip, tarsi ji, Marija Ženevjeva, seniai ilsėtųsi žemėje.

Markizė de Mirabo buvo tvirto būdo moteris. Jaunesnysis brolis, turtuolis Mirabo, gerai pažinojęs savo brolienę ir todėl jos nemėgęs, 1780 metų vasario 7 dieną rašė: „Tai moteris, kuri sukaupė savyje visas baisiausias ydas ir trūkumus, tiek moterų, tiek vyrų" [5].

Derybos dėl palikimo dalybų turėjo vykti griežtai šeimos rate, apie jas negalima buvo nieko skelbti, o vyriausiojo sūnaus Honorė Gabrielio pozicija turėjo lemti daug ką. Esant tokiai painiai ir sudėtingai situacijai, kurioje buvo atsidūrę sutuoktiniai, pagal šalies įstatymus ir papročius visas turtas atitenka vyriausiajam sūnui. Nuo to, kurį jis palaikys — tėvą ar motiną, iš esmės priklausė derybų baigtis [6].

Tėvas kalbėjosi su sūnumi santūriai draugišku tonu. Jis, matyt, nenorėjo pasirodyti besigeriną sūnui. Bet galbūt jaunesnysis brolis iš tikrųjų teisus, taip aukštai vertindamas Honorė Mirabo? Apie praeitį nė vienas neprasitarė nė puse žodžio. Tėvas prašė jį palaikyti, ir sūnus tučtuojau sutiko.

Ir štai visa šeima susirenka prie didelio stalo vienoje Pjero Biufijero pilies salėje. Honorė susidomėjęs apžvelgia pilį, kurios vardu jis turėjo keletą metų vadintis kaip savo. Ką gi Pjero Biufijero pilis puiki. Tačiau jam vis dėlto mielesni senoviški, samanomis apžėlę Mirabo pilies akmenys gimtajame Provanse.

Nors buvo stengiamasi kalbėti santūriai, atsargiai, iš karto atsiskleidė nesutaikomos sutuoktinių pozicijos. Jiedu siejo neapykanta, tik neįveikiama neapykanta, kurios nei perdėtai mandagūs žodžiai, nei į šoną nusukti žvilgsniai negalėjo paslėpti.

Honorė Gabrielis, kaip buvo žadėjęs, palaikė tėvą.

Pirmasis posėdis praktiškai nedavė rezultatų. Derybas reikėjo tęsti.

Po kurio laiko markizė de Mirabo pasikvietė į savo kabinetą vyriausiąjį sūnų.

Honorė nematė motinos apie dešimt metų, ir jis buvo apstulbintas, kad ją taip pakeitė laikas. Priešais stovėjo maža sena moteris, išdžiūvusi, bejėgė, ilgais raukšlėtais kaip burtininkės pirštais, įkritusiais skruostais, bedante, giliai įdubusia burna, pajuodusiais smulkiausių raukšlių tinklu išvagotais paakiais. O šitame baisiame, baugiame veide kažkokia keista balta šviesa švietė akys.

Sūnus apstulbo; jis nesugebėjo šito paslėpti; motina tai pastebėjo, ir jos lūpų kampučiai trūktelėjo.

— Tai tu kartu su tėvu, prieš mane? — užkimusiu balsu paklausė ji, ir balta akių šviesa dar labiau sušvito.

Ji kažką čiupinėjo savo išdžiūvusiomis rankomis, kurių nebuvo matyti už stalo krašto.

Stengdamasis būti švelnus ir palankus, jis pradėjo smulkiai aiškinti. Žinoma, jis negali eiti prieš savo motiną, bet ir prieš tėvą taip pat. Nėra dėl ko ginčytis, ne taip jau sunku susitarti, kad visiems būtų gerai.

Ji klausėsi neatidžiai; matyt, jai rūpėjo kitkas. Jis vėl aiškino, kodėl, jo manymu, reikia rasti visiems tinkamą sprendimą. Jis kalbėjo, stengdamasis nežiūrėti į ją, kad vėl neapimtų siaubas, kurį kėlė ši moteris.

Pagaliau sūnus pažvelgė į motiną ir pamatė visiškai arti, priešais, nukreiptą į jį pistoleto vamzdį.

Tai buvo taip nelaukta, taip netikėta, kad jis garsiai susijuokė.

— Paklausykite! Kam tai?! Juk jūs niekada neišdrįsite šauti į savo sūnų!

Driokstelėjo šūvis. Ji išdrįso. Kulka vos palietė jo plaukus. Matyt, senės ranka drebėjo ar buvo per silpna išlaikyti pistoletą reikiamame aukštyje. Bet ji taikė tiesiai į kaktą. Ji norėjo suknežinti sūnaus kaukolę.

Jis įdėmiai pažiūrėjo į motiną. Jos akys buvo visiškai baltos, baltos iš neapykantos.

Jis pamažu atsikėlė, nė žodžio netardamas, ir taip pat pamažu, neatsigręždamas, išėjo iš kambario. Tegul iš naujo užtaiso pistoletą arba šauna iš kito — jų tikriausiai stalčiuose visa dešimtis,— tegul šauna jam į nugarą. Tegul daro ką nori, jis neatsigręš. Jam vis tiek.

Bet ji nebešovė.

Vis taip pat pamažu jis nusileido laiptais į sodą, pavaikščiojo takeliais, paskui atsisėdo pavėsyje, ant lapija paslėpto suolo.

O, baisus pasauli! Baisus pasauli, kai motina taikosi į sūnaus kaktą, stengdamasi suknežinti jo galvą, kai tėvas, nieko nesiklausęs, įkalina sūnų tvirtovėje.

Jis palietė ranka galvą, perbraukė plaukus. Pirštai vos juntamai kvepėjo degėsiais.

Jam ėjo dvidešimt antri. Apie kokias iliuzijas dar galima buvo kalbėti? Štai kokia ji, Pjero Biufijero pilis, kurios vardu jis ilgai vadinosi.

Po viso to, kas įvyko, Pjero Biufijero pilyje, Honorė Gabrielis nenorėjo pasilikti. Tėvas taip pat suprato, kad būti viename name su ta, kuri vadinasi markizės de Mirabo vardu, bet lieka amžinas jo priešas, neįmanoma. Aišku viena — gražiuoju susitarti negalima. Markizas de Mi-

rabo įsitraukė į ilgą, pareikalavusią visų dvasios jėgų kovą su savo žmona, kuri galiausiai buvo užbaigta teisme.

Tačiau tada jis dar nežinojo, kaip visa baigsis. Kaip ir visa Mirabo giminė, markizas pasitikėjo savimi, buvo kupinas optimistinių vilčių ir, norėdamas prasiblaškyti, pasiūlė sūnui nuvykti į Versalį.

VI

Markizas de Mirabo — ir tai darė jam garbę — atvirai smerkė ir net niekino Liudviko XV rūmus. Vyresnysis senos aristokratų giminės atstovas, pirmasis Provanso senjoras (nepaisant liberalių pažiūrų) tam tikra prasme laikė save nedidelės, bet visiškai suverenios valstybės vadovu. Markizas de Mirabo dažnai kartodavo savo sugalvotą žodelį: „Aš nepuoliau taip žemai, kad „apsiversalinčiau" („s'en versailler")",— ir nepatarė to daryti savo vyriausiajam sūnui. Bet karalius yra karalius, rūmai yra rūmai, ir Mirabo negali to nepaisyti.

Honorė Gabrielį, kaip ir dera, kartu su kitais kilmingais kavalieriais pristatė karaliui Liudvikui XV. Tai buvo paskutiniai karaliaus ilgo viešpatavimo ir gyvenimo metai; nuolatinės ūlionės, orgijos visiškai jį išsekino. Sulaukęs truputį daugiau kaip šešiasdešimt metų, jis atrodė senutėlis, palaužtas ligų, praradęs gyvenimo džiaugsmą. Jis žvelgė į jaunus kavalierius pavargusiu, abejingu išblukusių akių žvilgsniu ir nesiteikė tarti nors kokį sveikinimo žodį.

Mirabo užgavo, netgi įžeidė toks monarcho abejingumas, bet paskui, matyt, suvokė, kas dėjosi Versalyje.

Tais laikais Versalis buvo suskirstytas į dvi dideles konkuruojančias partijas. Žmonės, gyvenę šiandiena, stengėsi pelnyti Žanos Diubari, visagalės paskutinės karaliaus favoritės, palankumą, protekciją arba, dar geriau, simpatijas. Buvusi Žana Bekiu, karčiamos palaidūnė, padorumo sumetimais išleista už puspročio grafo Diubari, palankių aplinkybių dėka, pamažu tapo karaliaus įtakingiausia dama. Patraukli, moteriška, praktiško proto, nuovoki, nors ir nemokyta, ji beregint perprato grafienės Diubari padėtį ir vaidmenį.

Instinktyviai ji suvokė, kaip turėtų elgtis šiomis neįprastomis sąlygomis. Karaliui tikriausiai jau seniai pabodo didelės salės, iškilmingas Versalio paradiškumas, todėl ji pasiūlė pastatyti nedidelę, penkių kambarių vilą. Jauki, šviesi, puošni, rami, su minkštais kilimais, patogiais pailsėti prabangiais baldais vila iškilo nelabai arti Versalio rūmų, kad neatkreiptų dėmesio, ir ne perdaug toli, kad nebūtų sunku ten važinėti.

Karaliui čia patikdavo; po šalto paradinio oficialių menių iškilmingumo čia būdavo tyku, jauku, viskas miniatiūriška, švelnu, ramu; karalius troško tylos ir užsimiršimo.

Ši jauna, judri, neatsikračiusi naiviai šiurkštokų įpročių, bet be galo atidi pavargusiam karaliui moteris (karalius diena po dienos prie jos vis labiau prisirišo) jaukiame valgomajame sukviesdavo nedidelę draugiją — keletą aukštų valstybės pareigūnų. Per pietus, valgant neperkepusią, bet visada nuostabiai minkštą mėsą ir salotas su alyvmedžių aliejum, trumpai, keliomis frazėmis būdavo aptariami svarbiausi valstybiniai reikalai; valgant sūrį dalykiškai kalbėti nebūdavo leidžiama; ponia Diubari priglausdavo pirštelį prie burnos, ir visi suprasdavo: dabar reikia kalbėti apie tai, kas malonu karaliui, pavyzdžiui, apie Austrijos imperatorės Marijos Terezos finansinius sunkumus arba apie Ispanijos karaliaus šeimos vaidus.

Liudviką XV tai pradžiugindavo: jis pridėdavo ranką prie ausies ir garsiai paklausdavo:

— Ką? Ką? Vadinasi, imperatorė turi mažai pinigų? Ką? Iždas tuščias?

Grafienė Diubari prisiliesdavo savo gaiviomis, vos drėgnomis lūpomis prie jo ausies ir įtikinamu, gerai informuoto žmogaus balsu patvirtindavo:

— Ji tiesiog elgeta! Niekas nemoka mokesčių! Galbūt jai netgi teks parduoti Šionbruno rūmus. . .

Karalius labai patenkintas juokdavosi — ne tik jo vieno iždas buvo tuščias — ir, gurkšnodamas kavą, patenkintas kartodavo:

— Parduoti Šionbruną! Cha-cha-cha! Ak, vadinasi, jai taip pat sunkūs laikai! Cha-cha-cha!

Paskui visi pagarbiai atsisveikindavo. Užsibūti niekam nevalia.

Karalius pavargęs — jis vis dėlto išsprendė keletą svarbių valstybinių reikalų — išeidavo į savo kabinetą; ten jo laukdavo patogi sofa; jis atsisegiodavo liemenės sagas, įsitaisydavo kuo patogiau ir nepastebimai nugrimzdavo į malonų popietinį snaudulį.

Grafienė Diubari pamažu, neįkyrėdama įtikinėjo karalių: jis pavargęs nuo valstybinių rūpesčių, per daug nusidirbęs, dabar reikia patausoti save, nes jo žinios, ilgametė patirtis būtini karalystei.

Karaliui iš tikrųjų ėmė atrodyti, kad jis pernelyg daug jėgų atidavė valstybei; argi juokai, beveik pusę amžiaus valdo, o tie nesibaigiantys rūpesčiai, sunkumai, vargai — viskas ant jo vieno pečių. Karalius dabar niekada neprisimindavo audringų lėbavimų, palaužusių jo sveikatą. Niekada neprisimindavo nei ponios Šatoru, nei markizės de Pompadur. Jei vis dėlto kartais atmintyje šmėkštelėdavo kokia moteris, tai tik suerzindavo jį, nes jos trukdė tvarkyti valstybinius reikalus, nepalengvindavo sunkaus alinančio monarcho autokrato darbo.

Tad jis vis labiau prisirišo prie mažosios Diubari, kuri suprato: karalius — taip pat žmogus, jam irgi reikia poilsio, ramybės, tylos; ji išlaisvino karalių nuo daugelio sunkių ir vargu ar būtinų, bet slegiančių pareigų.

Taip pamažu, nepastebimai, lyg ir savaime, prieš savo valią ir norus, ponia Diubari paėmė į savo rankas karalystės valdymo gijas. Iš pradžių jai buvo sunku susigaudyti tame sudėtingame ir blogai sutvarkytame valstybės mechanizme, tuo labiau kad kiekvienas įtakingas pareigūnas traukė į savo pusę (tai ji suprato gana greitai), bet jos padėjėjas ir patikėtinis hercogas Egijonas visais klausimais turėdavo savo nuomonę,— ir iš pradžių ji klausė jo patarimų. Vėliau grafienė pastebėjo aplink save daugybę jaunų (ir ne tik jaunų) žmonių, pasirengusių jai visaip įtikti ir įsiteikti — visi kuo nuolankiausiai siūlė įvairiausias paslaugas. Anksčiau ją rink-

davosi vyrai, dabar pati grafienė pradėjo rinktis, kas jai geriau tinka. Rodydama būtiną dėmesį ir pagarbą karaliui, rūpindamasi jo ramybe ir sveikata, grafienė Diubari iš tikrųjų pasidarė karalystės likimo šeimininkė.

Taigi Versalio aukštuomenės didžiuma, dar vadinama karaliaus arba Diubari partija, faktiškai valdė karalystę. Šiai partijai priklausė jauni aristokratai, apie aukštesnį postą svajojantys pareigūnai ir valdininkai, nuotykių ieškotojai, apsukrūs biznieriai, besistengiantys pasižymėti literatai. Žodžiu, ši marga, įvairi minia, skubanti gauti „viską iš karto", sudarė galingosios grafienės Diubari palydą.

Valdančiosios partijos opozicijos laikėsi „rytdienos partija", kitaip tariant, „mažiesiems rūmams" ištikimi žmonės. Ši partija buvo mažesnė negu valdančioji ir menkiau įtakingesnė. Tačiau „mažieji rūmai" buvo ne tik jaunesni, bet ir elegantiškesni, puošnesni, madingesni, pagrįstai laikomi kaip liberališkesni, pažangesni. Čia buvo madingi ne tik naujausi šokiai, kuriuos ypač mėgo būsimojo karaliaus Liudviko XVI žmona Marija Antuanetė, bet ir literatūros vakarai, susitikimai su populiariais, garsiais filosofais ir rašytojais, dažniausiai muzikantais. Marija Antuanetė mėgo muziką, reikliai ją vertindavo. Čia būdavo leidžiama saikingai, netiesmukiškai, bet gana suprantamai pakritikuoti svarbiausius „didžiųjų rūmų" veikėjus; apskritai būdavo pakalbama, jog nepakenktų kai kurios reformos. Žodžiu, „mažųjų rūmų" partija, „Marijos Antuanetės partija" garsėjo kaip Prancūzijos ateities partija.

Nepriklausomai nuo šių konkuruojančių grupuočių ir, netgi neslėpdama savo paniekos joms, veikė arogantiška „auksinio jaunimo" grupė, kuriai vadovavo karališko kraujo princai — grafas d'Artua, princas Konti ir kitos karaliaus rūmų atžalos.

„Auksinis jaunimas" buvo pasišovęs tausoti ir net gausinti paskutiniųjų Burbonų tradicijas — gyventi itin palaidą gyvenimą. Šią tradiciją ypač palaikė būdamas jaunas Liudvikas XV.

Grafas Honorė de Mirabo susidomėjęs stebėjo šį iš pažiūros tokį efektingą, bet iš tikrųjų tokį atstumiantį Versalio aukštuomenės blizgesį. Damos, kaip paprastai būdavo, sutiko jį palankiai. Bet šis išpuikęs kilmingas jaunimas stengėsi į jį žiūrėti išdidžiai ir net paniekinamai. Tačiau Mirabo mokėjo tokius pasipūtėlius tramdyti. Įžūlus, atžarus princas de Koti, įaudrintas Mirabo laisvo elgesio, priėjo prie jo ir visiems girdint akiplėšiškai paklausė:

— O ką tu darysi, jei gausi antausį?

Plačiapetis, dramblotas, tvirtu kumščiu galintis skaldyti akmenis, Mirabo peržvelgė trapią, palyginti su savo, de Konti figūrą. Tačiau susivaldė ir nesusimąstydamas šaltai ir ramiai atsakė:

— Šis klausimas būtų sunkiau sprendžiamas, jei nebūtų išrastas pistoletas.

De Konti, nieko nepasakęs, skubiai atsitraukė, matyt, suprato — su Mirabo geriau neprasidėti.

Trijų mėnesių Honorė Gabrieliui Versalyje buvo su kaupu. Puošnios damos, išeiginiai bateliai su aukštomis raudonomis pakulnėmis, išpuikę ševaljė, solidūs rūmų didikai, prelatai su paslaptinga veido išraiška, varginančiai ilgos iškilmingos ceremonijos, privalomos pamaldos, muzikos vakarai, nelinksmi, nenatūralūs karnavalai, saldžios ir abejingos šypsenos, malonūs žodžiai, klasta ir intrigos, konkurencija,— ta pagražinta nenutrūkstama rūmų karuselė pasidarė jam kokti. Honorė de Mirabo persisotino viskuo; jis bėgo nuo to pasibjaurėjimą keliančio, iš toli tokio viliojančio, akinančiai blizgančio Versalio.

Be to, čia gyvenant reikėjo daug pinigų. Markizą de Mirabo imponavo nepriklausoma padėtis, kurią užėmė jo vyresnysis sūnus karaliaus rūmuose. Bet fiziokratų mokyklos teoretikas kasmet darėsi vis šykštesnis. Tad jaunam kilmingam bajorui nepakenčiamos ydos — lėšų trūkumo — Honorė Gabrielis galėjo atsikratyti tik sėkmingai vesdamas. Jis vis dažniau pradėjo lankytis vienos iš pačių turtingiausių Provanse įpėdinių, Emilės de Marinjan, namuose. Panelė de Marinjan buvo išsimokslinusi,

protinga, malonios išvaizdos, švelnaus balso; ji truputėlį dainavo ir muzikavo.

Tačiau Honorė Gabrieliui šios Emilės savybės nerūpėjo; daugiau kaip dvejus metus jis artimai draugavo su visų gerbiama ponia de Lime Koriolis. Aštuoneriais metais už savo meilužį vyresnė ponia Provanse turėjo didelį dvarą, džiaugėsi paskutine savo laime, o Mirabo skubėdavo į jaukius namus visai ne savanaudiškais sumetimais — jausdamas tikrą malonumą.

Prityrusi meilužė puikiai suvokė: laikas dirba ne jos naudai, netrukus jaunesnė varžovė ją nustums į šalį. Kad ilgiau išlaikytų Honorė, reikėjo tarpininkauti jo vedyboms su panele de Marinjan; ji manė, jog vėliau galės konkuruoti su Emile.

Savo globėjos skatinamas, Mirabo pradėjo uoliai lankyti Marinjan namus, bet netrukus įsitikino pavėlavęs. Sunku pasakyti, ar dėl pačios Emilės, ar dėl jos turtų puošnios de Marinjano vilos Eksėje žiburėlis traukė daugybę pretendentų į nuotakos ranką ir širdį. Eksės magistrato vadovo sūnus kavalierius d'Albertas, kuriam itin palankus buvo Emilės tėvas, aplenkė kitus; viešai jis buvo vadinamas panelės de Marinjan sužadėtiniu.

Mirabo nepasidavė. Ryžtas ir atkaklumas, ne kartą padėję įveikti gyvenimo kliūtis, garantavo pergalę prieš konkurentą. Dragūnų kapitonas palenkė į save Emilę; liko dar viena sunkiai įveikiama kliūtis — ponas de Marinjanas tvirtai nusprendė išleisti dukterį už savo išrinkto jaunikio.

Nėra reikalo pasakoti apie grafo de Mirabo išradingumą pelnyti savo būsimojo uošvio simpatijas. Viskas buvo perniek.

Tada Mirabo (galbūt taip patarė ponia de Lime Koriolis) ryžosi kraštutiniams veiksmams: per visą naktį, iki vėlyvo ryto, prie de Marinjano namų paliko savo ekipažą. Emilė buvo sukompromituota, ir jos tėvui nieko kito nebeliko, kaip gniaužiant pyktį ir įtūžį, duoti sutikimą šitai santuokai, kuri dabar jau būtina.

Derybas dėl sutuoktuvių sutarties sąlygų į savo rankas paėmė markizas de Mirabo, nes pagal to meto pa-

pročius vyresnysis sūnus būdavo pilnateisis tik sulaukęs dvidešimt penkerių metų. Taigi tėvas už nepilnametį sūnų sprendė visus klausimus, net liečiančius patį Honorė.

Derybos vyko sunkiai. Jaunavedžių tėvai dėl suprantamų priežasčių nejautė simpatijos vienas kitam. Ponas de Marinjanas, nors ir griežsaid dantimis, turėjo duoti dukrai padorų kraitį; turto, į kurį godžiai tiesė savo rankas vyresnysis ir jaunesnysis Mirabo, ponas de Marinjanas nė nemanė atsisakyti.

Žodžiu, pasikartojo ta pati situacija, kaip ir su Marija Ženevjeva de Vasan. Būti vienintele didžiulių turtų paveldėtoja dar nereiškia būti jų savininke.

1772 metų birželio 23 dieną Šventosios dvasios bažnyčioje Ekse įvyko iškilmingos grafo Honorė de Mirabo ir Emilės de Marinjan sutuoktuvės. Vestuvės nebuvo nei linksmos, nei džiaugsmingos. Jaunosios tėvas negalėjo paslėpti susierzinimo — vestuvės vyko prieš jo valią. Iškilmingoje ceremonijoje įvairiais sumetimais nedalyvavo nei jaunojo tėvas, nei motina. Mirabo šeimai atstovavo jaunikio sesuo Luiza de Konti.

Bažnytinės ceremonijos nesklandumus Honorė Gabrielis siekė užglaistyti povestuvinėmis iškilmėmis. Tėvas atidavė vyriausiajam sūnui Mirabo šeimos pilį; dėdulė persikėlė į kitą šeimos pilį, į Ruergą. Jaunavedžiams visi stengėsi netrukdyti.

Tačiau Honorė Gabrielis norėjo priminti Provansui, kad jis vyriausiasis sūnus, būsimasis kilmingiausios ir turtingiausios šeimos visoje šalyje galva. Jis atnaujino ir papuošė senąją pilį, didžiųjų kambarių sienas išmušė ryškiu audiniu, nutiesė plačius kelius į pilį, apsodino juos rožėmis ir kitomis gėlėmis.

Daugelį savaičių senoje Mirabo pilyje vyko prabangūs priėmimai. Jaunasis Mirabo kvietė svečiuosna beveik visus krašto gyventojus, daugumos iš jų nei jis, nei senieji pilies tarnai nepažinojo. Matyt, jaunasis ponas norėjo visus nustebinti, apstulbinti: štai kaip švenčia savo vestuves grafas de Mirabo! Smaginkitės ir linksminkitės! Grafas de Mirabo nieko nepagailės savo svečiams! Jis

pirko Emilei ekipažus su arkliais, baldus, drabužius, brangenybes; jis norėjo ją nustebinti: štai kokie turtingi Mirabo! Jie neskaičiuoja pinigų; dėl išlaidų čia niekas nesijaudina!

Bet pertekliuje išaugusi Emilė, nepaisant vos dvidešimt dvejų metų amžiaus, buvo gana pastabi ir išmintinga,— ji suglumusi trūkčiojo pečiais. Ji nesuprato nei to beprasmio švaistymo, nei tų naktinių lėbavimų su žmonėmis, kurių vyras nepažinojo. Tie keisti, įtartini ponai, stumdydami vieni kitus, siūlydavo jos vyrui pinigų, tikriausiai ne už ačiū. Jai nepatiko ta paradiškai atrodanti pilis su gėlėmis, kurios čia taip greitai vysta, puošniais audiniais išmuštos šaltos, glotnios sienos kambarių, kurių kampuose vorai audžia tankius tamsius tinklus, kuriuose naktimis girdėti žiurkių cypimas ir kažkoks keistas krebždesys. Ji bijojo vaikščioti viena šiais nesibaigiančiais koridoriais ir anfiladomis, uždarytais didelėmis surūdijusiomis spynomis, kurių tikriausiai jau šimtą metų niekas nerakino.

Šioje senoje pilyje ją baugino net savas vyras. Eksėje jis atrodė toks nuoširdus, paprastas, suprantamas. Čia Emilė nebegalėjo jo suprasti: visada susirūpinęs veidas, neramios akys, beveik visada blogos nuotaikos, sudirgęs, net sakydamas meilius žodžius žmonai, mąsto apie kažką kitą.

Ne, gyvenimas Mirabo pilyje netapo jaunų, vienas kitą mylinčių sutuoktinių laimės diena. Ar taip ji įsivaizdavo medaus mėnesį su šiuo linksmu dragūnų kapitonu, vilkinčiu puošnų mėlyną mundurą?

Nepraėjo nė metai, kai dėl neprotingo išlaidumo Honorė patyrė visišką finansinį krachą. Per metus jis spėjo paleisti vėjais ir gausų žmonos kraitį, ir iš tėvo gautus pinigus, ir pagaliau visus Marselio kreditorių pinigus. Mirabo vardas — garbingiausias Provanse. Ir kas išdrįs atsakyti grafui Mirabo? Bet kokius procentus jis turėdavo mokėti — 100, 200, 300! Kai kreditoriai suvokė, kad jaunasis grafas negalės laiku sumokėti savo skolų, procentai pradėjo smarkiai didėti. Kai buvo praūžtas vi-

sas žmonos kraitis ir padaryta 120 tūkstančių frankų skolos, senasis markizas nusprendė — reikia vėl įsikišti.

1773 metų spalio mėnesį jaunavedžiai susilaukė sūnaus, garsios giminės įpėdinio. Jam davė senelio vardą — Viktoras. Šiuo pagarbos išreiškimo aktu Honorė tikėjosi susigrąžinti tėvo palankumą.

Bet „Žmonių draugo" šitaip nepapirksi. Kad nebūtų suterštas garbingos šeimos vardas, tėvas turėjo sumokėti savo vyriausiojo sūnaus skolas, be to, jis buvo pasiryžęs užkirsti kelią pinigų švaistymui.

1773 metų gruodžio mėnesį grafas de Mirabo gavo naują karaliaus lettre de cachet, pagal kurį valstybės priežiūroje esančiam grafui draudžiama palikti paveldėtąjį dvarą. Senasis markizas tikisi: dabar sūnus negalės nusigauti į Marselį ir pasirašinėti naujų paskolų vergovinėmis sąlygomis.

Tačiau sūnaus neįmanoma mokyti taupumo, gebėjimo derinti išlaidas su pajamomis. Jis nori, kad kišenėse visada žvangėtų auksas. Jaunasis Mirabo įsako tarnams neįleisti į pilį kreditorių; jei šie neklausytų, užpjūdyti šunimis. Jis yra karaliaus valdžios priežiūroje, negali ką nori daryti, negali palikti pilies. Jei kreditoriai taip nerimsta, tegul kreipiasi į markizą de Mirabo. Tėvas jį vis labiau siutina: tik pamanykite, „Žmonių draugas" nepanoro pažvelgti nė į savo anūką!

Norėdamas įskaudinti tėvą, o svarbiausia turėti pinigų, Honorė randa paprastą išeitį: Mirabo pilyje daug senovinių brangių paveikslų, daug šeimos brangenybių, kurias jis iš pradžių nedrąsiai, paskui vis drąsiau pradėjo pardavinėti. Bajoriškai pasipūtęs, jis nepaisė daiktų vertės. Svarbu, kad tik kišenėse žvangėtų auksas!

Bet vienas iš pirmųjų Prancūzijos ekonomistų, markizas de Mirabo nepanoro taikstytis su tokiu ekonominių dėsnių niekinimu, kartu liečiančiu jo gyvybinius materialinius interesus. Markizas turėjo patikimų žmonių, jie visada laiku pranešdavo, kas dedasi senoje pilyje. Šeimos skurdinimui turėjo būti padarytas galas.

Ir štai markizas de Mirabo pabarsto smėliu lengva ranka greitai parašytą laišką; sostinėje markizas turi ne-

mažai įtakingų draugų; kol gyvas, jis lieka visų valdų, visų Mirabo turtų tvarkytojas. Honorė šeimos vertybių daugiau nebepardavinės.

Grafas Honorė Gabrielis de Mirabo privalo paklusti karaliaus potvarkiui. Pagal naują įsakymą kartu su žmona ir sūnumi jis turi persikelti į Manoską, mažą, atkampų Alpių miestelį, apie kurį iki šiol nebuvo nė girdėjęs ir iš kurio negalės išvažiuoti.

Nuo 1774 metų balandžio Honorė Gabrielis de Mirabo — Manosko gyventojas. Ar ilgai jis bus įkalintas šiame nežinomame kalnų miestelyje? Jo vėl niekas netardė, niekas niekuo nekaltino; apskritai niekas nesidomėjo, ko jis nori, ko siekia, su kuo susitinka ar nesusitinka, niekam nesvarbu, kad jis, jau sulaukęs pilnametystės, dvidešimt penkerių metų vyras, šeimos tėvas, dragūnų kapitonas, dvarų valdytojas, grafas de Mirabo, vyriausiasis sūnus, Prancūzijos kilmingosios aukštuomenės bene seniausios ir šlovingiausios giminės įpėdinis.

Dieve! Kas dedasi šioje žemėje? Jei taip elgiamasi su juo, grafu de Mirabo, tai koks likimas laukia paprasto valstiečio, vargšo miestiečio, bet kurio karaliaus pavaldinio, trečiojo luomo asmens?!

Jis vėl godžiai, su pasitenkinimu, dvasiniu polėkiu skaito demaskuojančias didžiojo Ruso, Didro, Voltero eiles.

Ne, maža pritarti jų pažiūroms, skaityti tuos liepsningus „filosofų partijos" kūrinius, mintyse žengti drauge su jais. Reikia pačiam rašyti. Reikia stoti į kovą, apnuoginti kalaviją, reikia atakuoti priešus!

VII

Manoske Mirabo — pagaliau! — imasi darbo. Jis pasiaštrina žąsies plunksną ir skubiai rašo, skubiai todėl, kad jausmai aplenkia mintis. Jis trokšta kuo greičiau išlieti popieriuje visas savo negandas, per ilgus metus susikaupusį irzlumą, visas savo nuoskaudas, pasipiktinimą, įtūžį, todėl iš karto savo įsiaudrinusiems jausmams negali su-

teikti reikiamą logiškai pagrįstą, griežtas literatūros taisykles atitinkančią formą.

Pirmiausia sukuriamas pavadinimas, aiškus ir tikslus: „Despotizmo apybraiža"[7]. Despotizmas — štai pagrindinis priešas, į kurį reikia atidengti taiklią ugnį.

Tais pačiais 1774 metais Londone anglų kalba išėjo knyga, kurios autorius dėl suprantamų priežasčių panoro likti nežinomas. Nors knyga buvo išspausdinta angliškai ir neva parašyta dėl tuomet daug kalbų sukėlusios „Vilkso bylos", turinys vertė manyti, kad autorius tikriausiai yra prancūzas, kurį labai veikė prancūzų švietėjiškos mintys. Knyga „Vergovės grandinės" („The chains of slavery") atkreipė dėmesį; vėliau, 1973 metais prancūzų kalba ji buvo išleista Prancūzijoje. Šioje palyginti nedidelės apimties, įtaigiai ir gyvai parašytoje knygoje buvo nuosekliai ir sistemingai kritikuojamas despotizmas, pateikiama daug pavyzdžių iš praeities ir kai kurių ne visada tiksliai apibūdintų dabarties faktų[8].

Knygos pavadinimas ne originalus. Taip buvo pavadintas žinomas politinis pamfletas, kurį XVII amžiuje anglų revoliucijos laikotarpiu parašė Džonas Lilbernas. Nors įžangoje sakoma, kad knygą parašyti padiktavo rinkimų kampanijos uždaviniai, vis dėlto ji atspindėjo ne tiek anglų, kiek prancūzų visuomenės nuotaikas.

„Vergovės grandinių" autorius pradėjo nuo Žano Žako Ruso. Jis ne tik atvirai skelbėsi esąs jo pasekėjas, bet ir visiškai rėmėsi Ruso argumentais, kartojo ir plėtojo juos. Kartu jis žengė svarbų, reikšmingą žingsnį pirmyn, pripažindamas kaip neginčijamą tezę liaudies teisę priešintis tironijos despotizmui. Autorius konkrečiai išnagrinėjo — teoriniu ir praktiniu požiūriu — ginkluotos kovos ar netgi liaudies ginkluoto sukilimo prieš despotijos jungą klausimus.

„Vergovės grandinės" atkreipė amžininkų dėmesį kaip tik todėl, kad šioje knygoje pirmą kartą to meto politinėje literatūroje buvo siūlomas realus, konkretus kovos su despotizmu planas. Žodžiu, knygoje buvo aptariamos ne tik „vergovės grandinės", despotizmo pasireiš-

kimo formos, bet ir kalbama, kaip jį sunaikinti, kaip sutraukyti tas „grandines".

Knygos autorius Žanas Polis Maratas, daugelį metų, taip ir likęs nežinomas, tuomet gyveno Anglijoje. Jis buvo kilęs iš Šveicarijos, Nevšatelio kantono Budri miesto ir garsėjo kaip Edinburgo švento Endriuso universiteto medicinos daktaras, gamtininkas, biologas ir fizikas. Vėliau Žanas Polis Maratas įėjo į istoriją kaip Liaudies draugas — Prancūzijos didžiosios revoliucijos metais jis leido taip pavadintą laikraštį.

Ar pažinojo Honorė Gabrielis Mirabo „Vergovės grandinių" autorių? Tiksliai atsakyti į šį klausimą sunku, užtat galima drąsiai tvirtinti, kad, pradėdamas savo darbą apie despotizmą 1774 metų pavasarį, „Vergovės grandinių" jis nebuvo skaitęs, nes ši knyga išėjo iš spaudos 1774 metų pabaigoje [9]. Galbūt jiedu susipažino vėliau, bet tai esminės reikšmės neturi.

Marato „Vergovės grandines" ir Honorė de Mirabo „Despotizmo apybraižą" įdomu palyginti jau vien todėl, kad du autoriai, nepažinoję vienas kito, savarankiškai priėjo prie labai artimų, bemaž tapačių išvadų.

„Despotizmo apybraižoje" Mirabo rašė: „Pareigos, naudos ir garbės supratimas ragina priešintis aukščiausiems monarcho įsakymams ir net išplėšti iš jo valdžią, jei piktnaudžiavimas ja gali sutrypti laisvę ir nelieka kitų priemonių ją išgelbėti" [10].

Panaši mintis, tik kitais žodžiais išreikšta ir Marato knygoje [11]. Taigi tiek vienas, tiek kitas teigė: jei valdžios (monarcho) despotizmas trempia laisvę, tai liaudis ne tik turi teisę, bet ir privalo tam priešintis, ir jei būtina — nuversti monarcho valdžią.

Tai buvo nepaprastai svarbi politinė išvada.

Atsitiktinumu ar dėsningumu reikia aiškinti šį faktą?

Nuo to laiko, kai buvo parašyta Žano Žako Ruso „Visuomenės sutartis", geriausias XVIII amžiaus pažangiosios minties kūrinys, per vienuolika dvylika metų Prancūzijos feodalinės absoliutinės sistemos krizė taip paaštrėjo, visuomenės nepasitenkinimo atmosfera taip įkaito, kad Ruso abstrakčių teorinių išvadų jau nebepa-

kako. 1774 metais — vadinamojo miltų karo išvakarėse — platūs, grėsmingi valstiečių sukilimai, daugeliu atvejų ginkluoti, nusirito beveik per visą karalystę. „Miltų karas", prasidėjęs 1775 metais, brendo gerokai anksčiau. Valstiečius sukilti vertė vis didėjantis skurdas ir badas, senjorų, dvarininkų, intendantų, atpirkėjų, mokesčių rinkėjų, teismo, bažnyčios, policijos ir žandarmerijos, viso siaubingai didžiulio monarchijos aparato ir privilegijuotų luomų godumas ir išnaudojimas.

Ilgus metus gilėjanti režimo krizė pirmiausia palietė agrarinius santykius, nualino žemės ūkį, paaštrino didžiulius klasinius prieštaravimus tarp valstietijos ir išnaudotojų parazitinių grupių. Kad galėtų gyventi, valstiečiai turėjo išsilaisvinti iš feodalinių prievolių, rinkliavų ir bet kokio engimo.

Tai, žinoma, senos tiesos, ir autorius dėlto turi atsiprašyti skaitytojų. Bet dėl šitų seniai žinomų, mums atrodančių įprastinių teiginių pastaraisiais dešimtmečiais (kaip, beje, ir anksčiau) abejoja kai kurie istorikai ir publicistai, besistengiantys įtikinti mus, kad Prancūzijos didžioji revoliucija iš esmės buvo nereikalinga, nes jokių realių prieštaravimų senoje ikirevoliucinėje Prancūzijoje nebuvę.

Štai kodėl man atrodo būtina dar kartą priminti kai kuriems autoriams atrodančias senamades tiesas. Juk tik remdamiesi tais aksiominiais teiginiais galime apibūdinti trijų šio istorinio pasakojimo herojų mąstymą ir elgesį. Klasiniai prieštaravimai kaime buvo pagrindinė, bet ne vienintelė gilėjančios krizės priežastis, nors agrarinis klausimas tapo svarbiausiu bręstančios buržuazinės revoliucijos klausimu. Be šių pagrindinių prieštaravimų buvo ir daugiau, kartais atrodžiusių nemažiau svarbių, net reikšmingesnių už anuos. Pavyzdžiui, netenka abejoti, kad liberaliajai bajorų ir buržuazijos opozicijai Liudviko XV vyriausybės karas su parlamentais, kaip ir visa paskutiniųjų jo valdymo metų atvirai reakcinė politika, paprastai siejama su Mopu ir Terės vardais, buvo laikoma pagrindiniu blogiu ir kėlė didžiausią nepasitenkinimą bei irzlumą.

Todėl neatsitiktinai Liudviko XV mirtis („mylimojo Liudviko"— le bien aimé, kaip jį mūsų dienomis norėtų pavaizduoti Gaksotas ir kiti kraštutiniai dešinieji istorikai [12]), to taip ilgai viešpatavusio monarcho mirtis buvo sutikta su palengvėjimu. Niekas, išskyrus galbūt grafienę Diubari, neapverkė karaliaus, kuris mirė nuo vėjaraupių. Visi nepadoriai atvirai džiaugėsi, įžengus į sostą naujam, jaunam monarchui — Liudvikui XVI; į jį buvo dedamos visos viltys.

Tiek Honorė Gabrielis de Mirabo, tiek Žanas Polis Maratas, knygų apie despotizmą autoriai, kitais klausimais laikėsi ne tik švietėjiškų pažiūrų, bet ir rėmėsi savo gyvenimo pavyzdžiais.

Apie Maratą mėginau kalbėti knygoje „Maratas" (M., 1962, serija „Įžymių žmonių gyvenimas"); jeigu ją rašyčiau dabar, po penkiolikos metų, žinoma, parašyčiau šiek tiek kitaip.

Būdamas dvidešimt penkerių metų, Mirabo jau turėjo pakankamai priežasčių neapkęsti despotizmo. Per neilgą savo sąmoningą gyvenimą jis patyrė tėvo despotizmą, motinos despotizmą, monarchijos ir jos institutų despotizmą. Suprantama, visos jaunojo grafo Mirabo negandos jo kaltinamąsias kalbas prieš despotizmo savivalę darė ypač įtikinamas. Bet būtų klaidinga, kaip mano kai kurie jo biografai, pirmuosius Mirabo literatūrinius pasisakymus prieš absoliutinį režimą aiškinti vien nelaimingai susiklosčiusiais jaunystės metais, griežta tironiška tėvo ranka.

Ne, antiabsoliutinių Mirabo pasisakymų priežastis buvo kur kas gilesnė ir platesnė. Ją sukėlė ne tik ir ne tiek XVIII amžiaus švietėjiška literatūra, kuria buvo auklėjama visa jo vienmečių karta, bet ir tiesioginis ryšys su tikrove, visuotinio nepasitenkinimo, besiartinančios audros suvokimas. Mirabo mokėjo pastebėti savo laikmečio pokyčius. Išsimokslinęs, protingas ir, be abejonės, talentingas, jis buvo imlus nevienodiems, daug kuo skirtingiems, bet visada kažko sunerimusiems epochos balsams. Jis buvo vienas iš tų, kurie anksčiausiai pajuto artėjančią audrą.

Žinoma, idėjiškai bręsti jam padėjo pats gyvenimas. Jis matė iš arti, visiškai šalia, karalių, jo svitą, Versalio rūmus, ir visa jam kėlė pasišlykštėjimą. Jis puikiai pažinojo savo aplinkos žmones, kilmingąją Prancūzijos aukštuomenę — tėvą, motiną, uošvį, savo bendraamžius; visi, kuriuos jis pažinojo, bylojo ne jų naudai. Jis matė, kaip sunku gyventi Prancūzijoje paprastiems žmonėms, tiems, kurie savo darbu maitina privilegijuotus luomus. Stebėdamas gyvenimą, Mirabo vis kritiškiau jį vertino. Smurto, beteisiškumo, neteisybės, žiaurumo pasaulis turėjo būti pakeistas. Ruso buvo teisus: esantys visuomeniniai institutai prieštarauja žmogaus prigimčiai. Pagrindinis blogio šaltinis — despotizmas, ir į jį turi būti nukreipti stipriausi smūgiai.

Taip apibendrintai, schematiškai ir naiviai Mirabo įsivaizdavo uždavinius narsaus kovotojo, kaip riterio, išėjusio su kalaviju rankoje į mirtiną dvikovą su galingu priešu.

Suprantama, nieko nereikėtų perdėti. „Despotizmo apybraiža", būdama daug kuo panaši į „Vergovės grandines", daug kuo iš esmės ir skyrėsi. Nors šiame kūrinyje Marato visuomeninės ir politinės pažiūros dar nebuvo visiškai subrendusios (tai natūralu), vis dėlto iš darbo buvo galima neklystant tvirtinti — jį parašė revoliucionierius demokratas. Knyga tarytum buvo nutvieksta liaudies maišto dvasia. Tik kokio maišto — praeities ar ateities? Gal tai nugriaudėjusių sukilimų atgarsiai ar būsimųjų numatymas? Į šiuos klausimus sunku atsakyti. Bet, skaitydamas „Vergovės grandines", jauti audringą dvelkimą vėjų, kurie skrieja virš pasaulio.

Iš esmės tai pačiai temai skirtoje Mirabo knygoje šito nejaučiama. Ją rašė ne revoliucionierius ir ne demokratas. Kažkokie nesuvokiami niuansai, tiksliai nenusakomi atspalviai, neįprasti išsireiškimai, polinkis kalbėti pirmuoju asmeniu, kartais praslystančios poniškos gaidelės,— visa tai leidžia manyti, kad šį kūrinį parašė maištaujantis, nuoširdus, protingas, gerai išmanantis padėtį pastabus gransenjoras.

Skaitydami hercogo Sen Simono „Memuarus" arba Larošfuko „Mintis", jūs tiksliai pasakysite, kokiam luomui priklauso jų autoriai. Versdami puikios, bet piktos „Despotizmo apybraižos" puslapius, iš karto suvoksite — jos autorius kilęs ne iš liaudies.

Žinoma, taip sakoma, norint ne pasmerkti Mirabo; toks vertinimas būtų nereikalingas ir net juokingas. Šiuo atveju svarbiausia ne kokiam luomui autorius priklauso, ne kokios jis kilmės ir išsilavinimo. Svarbu jo, kaip asmenybės ir kaip politinio veikėjo, vidinis prieštaravimas. Šį faktą būtina prisiminti ateityje.

Vėliau, kai Mirabo (iki 1789 metų) evoliucionuos į kairę, kai prasidėjusi revoliucija iškels jį į pirmąsias gretas, šis vidinis prieštaravimas, arba dvilypumas ypač išryškės. Politiniam lyderiui, kovojusiam dėl laisvės su absoliutizmu, išlepintam, ištvirkusiam aristokratui, nesugebančiam įveikti polinkio švaistyti pinigus, neatsispiriančiam įpročiui viešpatauti, būti pirmam, šis vidinis dvilypumas vėliau tragiškai nulems jo likimą.

Šios pavojingos tendencijos simptomus mes paminėjome vos keliais žodžiais. Jie pasireikš visu mastu vėliau. O dabar metas prisiminti tikrus nepaprastos mūsų didvyrio biografijos faktus.

VIII

Suaudrintoje Mirabo vaizduotėje Manoskas, atrodęs kaip ištremties vieta beveik pačiame pasaulio pakraštyje, iš tikrųjų buvo žavus miestelis, kuriame keletas gerų, amžiaus dvasia apsišvietusių bajorų šeimų labai nuoširdžiai priėmė ne savo valia atvykusius pribuvėlius.

Garsus grafo de Mirabo vardas jaunajai porai atverdavo bet kurios bajorų sodybos ar vilos duris. Manoske gyvena gana artimi Emilės giminaičiai — ponai de Gaso. Giminės susidraugavo. Atvykus Mirabo šeimai, tėvų namus vis dažniau ėmė lankyti de Gaso sūnus Loranas, vadovavęs netoli miesto esančios įgulos muškietininkų būriui. Vaikystėje Loranas ir Emilė kartu žaisdavo smėliu;

tad nenuostabu, kad brolėnas su seserėčia dabar gyvai prisimindavo tokią artimą ir kartu tokią tolimą vaikystę.

Grase, netoli Manosko, buvo markizo de Kabri dvaras. Tam išsigimėliui, tam visada išsišiepusiam jaunajam markizui, silpnapročiui ar apsimetančiam tokiu, vaidinančiam kažkokią keistą, o gal ir baisią rolę, Mirabo buvo abejingas, tikriau antipatiškas. Tačiau markizė de Kabri, jo sesuo, visada traukė Honorė. Kartu jiems niekada nebūdavo nuobodu.

Tiesa, apie markizę Luizą de Kabri kartais, tarsi tarp kitko, pasakydavo: pastaruoju metu amazonės kostiumu ją dažnai mato kapitono de Briansono draugijoje, besileidžiančioje raitomis po vaizdingas Alpių priekalnes.

Mirabo tai neglumino. Jis pritardavo Luizai. Nejaugi jai ištisai būti viename narve su tuo perkarusiu orangutangu — markizu de Kabri! Tik pamanykit, kaip sugadino gyvenimą sūnui ir dukrai pats tėvas, kurį patiklūs prancūzai toliau tebešlovina kaip „Žmonių draugą"!

Honorė mielai norėjo susitikti su Luiza, nes vėl jautėsi vienišas. Jis nutraukė gana užsitęsusią draugystę su ponia de Lime Koriolis. Toji dama pagimdė sūnų, nuostabiai panašų į grafą Mirabo. Apie tą berniuką su labai didele galva, stulbinančiai panašų į visiems pažįstamą kilmingą jaunuolį, šnekėjo visose bajorų svetainėse.

Honorė Gabrielis, suprantama, negalėjo to fakto nei paneigti, nei paaiškinti. Tačiau, kai dama, kurią iki šiol jis laikė gana protinga, ėmė teikti per didelę reikšmę tėvo ir sūnaus panašumui, Honorė lengvai rado dingstį susipykti su ja visiems laikams.

Ponios de Lime Koriolis Mirabo daugiau nebeprisimindavo.

Tai buvo nesunku, nes savuose namuose dėjosi neįtikėtini dalykai. Iš atsitiktinai į rankas pakliuvusio laiško, kurį, kaip paaiškėjo iš teksto, Emilei parašė Loranas de Gaso, Honorė patyrė, kad tylenė, niekuo neišsiskirianti žmona neištikima. Kaip, kada tai atsitiko? Jis negalėjo nieko suprasti, nieko prisiminti, bent jau todėl, kad visą pavasarį ir vasarą Manoske paprasčiausiai nepastebėdavo savo žmonos. Nors ją matydavo kasdien, kažką su ja

kalbėdavo — kitaip nė negalėjo būti,— bet jo žvilgsnis būdavo abejingas. Taip tikriausiai žiūrima į duris, į grindis, į puoduką, iš kurio kas rytą geriama kava. Grafienė Emilė de Mirabo, kaip žmona, jam neegzistavo.

Honorė nė nemanė smerkti arba kuo nors kaltinti save. Jis buvo neištikimas žmonai, ir tai natūralu. Bet kad žmona būtų neištikima!.. Honorė įsiuto. Įniršęs jis puolė užmušti, sunaikinti tą tyleniu apsimetantį kavalierių de Gaso. Laimė, karaliaus muškietininkas buvo karinėje dalyje. Netikėtai užklupta pašėlusiai įširdusio vyro, Emilė nuoširdžiai prisipažino ir su ašaromis nuolankiai prašė atleisti; gailėjosi nusidėjusi, prisiekinėjo, kad tai daugiau niekada nebepasikartos. Ji parodė esanti nuolanki žmona, tiek atgailavo, graudžiai nusižemino, tiek išverkė ašarų, kad pagaliau vyras atleido, ir taika, bent iš pažiūros, vėl sugrįžo [13].

Kad užgesintų įsižiebiantį skandalą ir kad po visą apylinkę nepasklistų paskalos, de Gaso šeimos vyresnieji, gyvenimo patirties pamokyti, Loraną skubiai apvesdino. Nuotaka jau seniai buvo nužiūrėta — tai markizės de Turet duktė, didelio turto paveldėtoja. XVIII amžiuje jaunųjų, sudarančių santuoką, sutikimo nebūdavo reikalaujama. Už juos viską spręsdavo gimdytojai. 1774 metų vasarą buvo iškeltos kavalieriaus de Gaso ir panelės de Turet vestuvės.

Grafienės ir grafo de Mirabo garbė buvo visiškai atstatyta. Kas dabar, po iškilmingai atšvęstų jaunojo de Gaso vestuvių, drįs kartoti niekingus, melagingus plepalus?

Tačiau suskilusį porcelianą sunku suklijuoti. Taika Mirabo šeimoje buvo netvirta. Vyras ir žmona vis dažniau barasi. Vargu ar jaunojo Gaso vestuvės suteikė džiaugsmą Emilei. Grafienė de Mirabo visai nebuvo tokia prastuolė, kaip įsivaizdavo vyras. Ji viską matė, viską suvokė. Kartą šaltai ir sausai pareiškė vyrui, seniai žinanti, kas šnekama apie ponios de Lime Koriolis sūnų ir grafą de Mirabo. Vyrui neužteko drąsos paneigti tai, kas visiems žinoma, ir jis pajuto — žmona palengva slysta iš jo rankų. Nuolankus apgailestaujantis tonas jau

išblėso. Dabar ji gailėjosi, kad dėl to nelemtojo laiško taip žeminosi, taip nuolankiai niekam tikusio vyro prašė atleidimo. Dabar žmona vis dažniau, vis drąsiau kontraatakavo vyrą; neaišku, iš kur ir kaip ji puikiai žinojo visus jo prasižengimus.

Barniai vis aštrėjo, šiurkštėjo. Kartą Emilė įsikarščiavo ir apkaltino vyrą santuokine neištikimybe. Jis sudavė jai per veidą; jo ranka buvo sunki. Tą smūgį Emilė įsiminė visą gyvenimą.

Taika grafo namuose baigėsi, vėl prasidėjo karas.

Nors Manoske Mirabo buvo policijos prižiūrimas ir negalėjo niekur išvykti iš miesto, jis savavališkai išvažiavo į Grasą, nes nekantravo susitikti su Luiza.

Beveik mėnesį, užmiršęs visas negandas, rūpesčius, viską tame baisiame, niūriame pasaulyje, jis su Luiza de Kabri ir kapitonu de Briansonu linksmai, nerūpestingai jodinėjo atkampiais pasakiškais Alpių kalnų keliais. Dieną jie leisdavosi į ilgą varginančią kelionę siaurais tarpekliais ir kalnų takais. Dažnai tekdavo joti atsargiai, po vieną, vorele. Temstant, kai greitai, beveik akimirksniu, nusileisdavo tiršta, nepersmelkiama, juoda kaip rašalas tamsa, jie rasdavo kokią nors nedidukę užeigą, blankiai švietusią iš tolo, ir tada prasidėdavo svaiginanti puota. Sustodavo laikas. Dienos neturėdavo nei pradžios, nei pabaigos, niekas nieko negalvodavo. Tai būdavo palaimingos valandos, kai niekas neskaičiuodavo minučių.

Bet viskam ateina galas. Tą puikią vilkstinę — ponus pagarbiu atstumu lydėdavo raiteliai,— taip nerūpestingai ir linksmai traukiančią provincijos keliais, pastebėjo senos, pedantiškos damos — bajorės, šventai saugančios visus bažnyčios prisakymus, ir jaunesnės kūmutės, visada taikančios paliežuvauti, seni griežti ponai, besirūpinantys visuotina tvarka,— žodžiu, visi, kurie mėgsta kišti nosį į svetimus reikalus. Argi rasi provinciją, kurioje trūktų diduomenės liežuvautojų?

Prasidėjo apkalbos. O vieną sekmadienį ant kioskų, parduotuvių, užeigų, oficialių įstaigų, netgi ant bažnyčios durų, matomiausiose vietose pasirodė nedideli, raiškūs plakatai. Juose perdėtai ir piktai buvo rašoma apie kil-

mingos damos begėdiškus nuotykius dviejų vyrų draugijoje — jos brolio, bedievio ir pasileidėlio, ir kavalieriaus; trejetas akiplėšiškai tyčiojasi iš šventų viešpaties dievo, bažnyčios ir karaliaus įsakymų.

Paskvilis buvo parašytas prityrusia, gerai išmiklinta bajoro ranka; tuo negalėjai abejoti. Visus tris keliautojus, išjuoktus pamflete, kankino klausimas: kas to niekingo paskvilio autorius? Beje, pats paskvilis jų nejaudino: jaunuoliai nepaisė trumparegių provincialų nuomonės.

Bet vieną gražią, linksmą dieną kelyje jie sutiko žymų vietinį senjorą, dvaro savininką poną Žilberą de Vilnevą Muaną. Kompanija traukė įsilinksminusi. Senas griežtas ponas negerbė nei markizės de Kabri, nei jos lengvabūdiško gyvenimo. Mirabo įtarė jį esant paskvilio autoriumi ir akiplėšiškai šiurkščiu tonu pareikalavo atsiprašyti arba stoti į dvikovą. De Vilnevas Muanas nepanoro tenkinti nei pirmo, nei antro stačiokiško reikalavimo. Tada Mirabo atėmė seno pono skėtį ir trenkė juo per galvą. Skėtis sulūžo. Negana to, pakėlęs senį aukštyn, šlumštelėjo jį ant žemės ir susirinkusių valstiečių akivaizdoje ėmė spardyti.

Sumuštas, leisgyvis ponas de Vilnevas Muanas parsigavo namo, o atsitokėjęs apskundė grafą de Mirabo teismui už mėginimą jį užmušti.

Honorė Gabrielis suprato, jog šis nuotykis be pėdsakų nepraeis. Ypač buvo apmaudu, kad netrukus paaiškėjo, kas to bjauraus paskvilio tikrasis autorius. Tai buvo Luizos teisėtas vyras — markizas de Kabri. Tas keistuolis, sustingusiu žvilgsniu, tarsi neregio akimis, visų manymu, tikras beprotis,— tai jis nuolatos patvirtindavo savo elgesiu,— iš tikrųjų viską matydavo, viską pastebėdavo; piktas ir kerštingas, jis slapčia, kaip vagis slinkdavo savo žmonos pėdsakais.

Mirabo grįžo į Manoską. Reikėjo laukti, kada ant jo galvos nukris teisingumo kardas. Be to, jis kaip visada, vėl neturėjo pinigų. Jis prisivertė užmiršti nuoskaudą: į save nutaikytą senos motinos pistoletą ir parašė jai pagarbiai nuolankų laišką su prašymu. Sūnus maldavo

motinos padėti pinigais; juk ji tokia turtinga, o jos pirmagimis — neturtingas ir nelaimingas. Jis rado tokių žodžių, kurie, atrodo, turėjo sugraudinti akmenį.

Atsakymo ilgai laukti neteko. Motinos laiškas buvo trumpas: sūnui pinigų ji neturinti. Ne iš viso neturinti, bet tik jam — Honorė Gabrieliui.

Tada beveik akimirksniu gimė nauja idėja: į Binjoną, pas tėvą — markizą de Mirabo — su geros valios misija reikia pasiųsti Emilę. Mokanti apsieiti, švelniom manierom, minkštu balsu Emilė, ko gero, „Žmonių draugą" palenks į savo pusę. Paryžiuje tėvas turi įtakingiausių pažinčių: įžengus į sostą Liudvikui XVI, fiziokratai buvo madingi. Tėvui būtų nesunku pasiekti, kad de Vilnevo Muano skundas negautų eigos. O paskui Emilė įtikintų savo uošvį, kad jo sūnus, grafas Mirabo, beje, jau subrendęs vyras, negali gyventi be pinigų.

Emilės ilgai įkalbinėti nereikėjo. Ji greitai sutiko su vyro pasiūlymu.

Grafienė de Mirabo buvo protinga moteris. Galbūt ji iš karto suprato: susidariusiomis aplinkybėmis tai pati geriausia, pati garbingiausia išeitis iš nenugalimos krizės. Tikriausiai ir Honorė Gabrielis manė taip pat, tačiau dėl suprantamų priežasčių jis nenorėjo garsiai apie tai kalbėti.

Ruoštis teko neilgai. Žiūrint iš šalies — Mirabo šeimoje vėl įsivyravo tikra taika, giedra, atgijo šilta šeimyninė draugystė. Vyras ir žmona atsisveikindami tvirtino vienas kitam, kad išsiskiria laikinai, visai trumpam. Bet širdies gelmėse (to irgi negalima buvo garsiai sakyti) tikriausiai abu jautė — išsiskiria ilgam, galbūt amžinai.

Kai kurie Mirabo apskaičiavimai pasirodė teisingi. Emilė be didelių pastangų iš tikrųjų palenkė uošvį savo pusėn. Senasis markizas negalėjo atsidžiaugti savo marčia: protinga, apsiskaičiusia, gerai išauklėta, puikių manierų, malonaus balso. Svarbiausia, o tai jis vertino labiau už viską, jai patiko namai Binjone. Iš tikrųjų Emilė geroje aristokratiškoje, kiek senamadiškoje markizo

de Mirabo pilyje pasijuto kaip žuvis vandenyje. Pilis jai priminė laimingos vaikystės namus.

Anūkas, mažasis Viktoras de Mirabo, tapo numylėtiniu, senelio paguoda. Senoji šaunioji Mirabo giminė garbingai bus pratęsta; senelis buvo pasirengęs rūpintis anūku, auklėti jį. Žodžiu, visi dabar patenkinti ir laimingi.

Iš Binjono į Manoską plaukė švelnūs, guodžiantys laiškai. Honorė Gabrielio planas, rodės, beveik įgyvendintas. Pagaliau jis šiek tiek aprimo. Vėl sėdo prie nutraukto darbo, su užsidegimu vėl ėmė rašyti „Despotizmo apybraižos" pabaigą.

Artinosi ruduo. Dabar jau nekantraudamas kiekvieną dieną, Honorė skaičiuodavo valandas, laukdavo, kada suskambės dvikinkio pašto vežimo varpeliai. Paštas turėjo atgabenti jam pinigų, kuriuos iš tėvo gaus mieloji Emilė, taip puikiai vykdanti sudėtingą diplomatinę misiją, iš Versalio — karaliaus įsaką, atmetantį de Vilnevo Muano skundą, galbūt net naujojo gerojo karaliaus Liudviko XVI įsaką, grafui de Mirabo grąžinantį visišką laisvę, kurią taip nepagrįstai atėmė ankstesnysis valdovas.

Prie nedidelio pašto namelio kasdien po valandą dvi jis stovėdavo įsiklausydamas į tolumoje skambantį pašto varpelį. Slinko dienos — viskas veltui; taip jis ir nesulaukė ko laukęs. Mirabo viltys, kurias jis dėjo į Emilės misiją ir kurios, kaip jam atrodė, buvo bemaž laimingai išsipildančios, tikrai iš dalies pasiteisino. Tačiau jis nenujautė vieno dalyko. Emilė iš tikrųjų pelnė uošvio palankumą, rado su juo bendrą kalbą. Ji tapo įtakingiausia senojo markizo sąjungininkė. Tačiau marčios ir uošvio sąjunga buvo nukreipta ne vyro ir sūnaus naudai, bet prieš jį, prieš Honorė Gabrielį.

Binjone iki šiol Mirabo turėjo vieną priešą — sūnaus nemylintį tėvą; dabar prie jo prisidėjo vyro nemylinti, nieko jam neatleidusi, protinga, priešiškai nusiteikusi žmona.

Vieną vakarą, kai atvykęs paštas dar kartą nuvylė, kažkas pasibeldė į Mirabo duris. Tai buvo žandarai. Jie pateikė slaptą karaliaus įsaką uždaryti Honorė Gabrielį

Riketi de Mirabo į tvirtovę Ifo saloje, nenurodant kalėjimo laiko.

Markizo ir grafienės de Mirabo bendros pastangos nenuėjo veltui.

IX

Aplinkui jūra, jūra, jūra... Kažkur tolumoje Marselio reidas, o aplink salą iš visų pusių, toli toli, beveik iki pat neaprėpiamo horizonto, vandens platybė, susiliejanti su drumzlinu dangumi.

Honorė Mirabo — Ifo tvirtovės kalinys. Tą tvirtovę, nuo sausumos atskirtą plaukikui neįveikiama vandens platybe, visada gaubė paslaptingos legendos. Ką slėpė, ką palaidojo šitie kazematai? Pasak padavimų, čia gyvas buvo palaidotas tas, kurį vadino paslaptingąja „geležine kauke". Ifo tvirtovės požemiuose kankinosi patys pavojingiausi valstybiniai nusikaltėliai. Vėliau, XIX amžiuje, baisiąją Ifo tvirtovę visam pasauliui išgarsino Aleksandras Diuma, jos pražūtingame kalėjime blogio jėgų valia uždaręs savo mylimiausią herojų, būsimąjį grafą Montekristą. Tačiau ir XVIII amžiuje Ifo tvirtovė turėjo nekokią šlovę. Iš Ifo salos negrįžtama — taip kalbėjo Mirabo jaunystės laikais.

Tvirtovėje jį uždarė be teisės susirašinėti su tėvu, motina, seserimis, su bet kuo, išskyrus žmoną. Į kalinimo vietą jis vyko apsunkusia širdimi. Per tuos dvidešimt šešerius metus kiek buvo likimo smūgių, tiek pralaimėjimų! O prieš akis — įkalinimas grėsmingoje tvirtovėje, atskyrimas nuo žemės nežinia kuriam laikui. Tu esi piratų, plėšikų, nematomų piktadarių valdžioje; prieš tave visa galinga baisi despotizmo valdžia, visą šalį aprėpianti negailestinga, nenugalima valstybinės prievartos mašina; ką jai gali priešpastatyti vienišas, nelaimingas, silpnas žmogus?!

Apie kalinio nuotaikas galima tik spėlioti. Tiesioginių šaltinių, t. y. to laikotarpio paties Mirabo laiškų neišliko. Tačiau liko netiesioginiai liudininkai: Emilės Mirabo laiš-

kai vyrui, pagal kuriuos nors šiek tiek galima atkurti Ifo tvirtovės kalinio nuotaikas (laiškus kruopščiai rinko ir studijavo jaunasis Lomenis[14]). Be to, reikia prisiminti: artėjo ruduo, nešdamas niūrią padangę, šaltus vėjus, ilgas naktis. Visai natūralu, kad pats žiauriausias iš visų išmėginimų, kuriuos teko patirti neilgame ir audringame gyvenime, kėlė slegiančius jausmus. Būdamas bejėgis, atskirtas nuo viso pasaulio — laisvo ir nepriklausomo gyvenimo,— jis itin dažnai susirašinėja su žmona. Paskutiniu metu sutuoktiniai nesistengė bendrauti; greičiau atvirkščiai. Į Binjoną išvykusiai Emilei Mirabo rašydavo retai, trumpai ir tik dalykiniais klausimais. Ifo saloje jo žmona, jo mažoji Emilė, jam atrodė kaip šviesos spindulėlis nepermatomoje tamsoje, kaip paskutinis langas, jungiantis jį su aplinkiniu pasauliu. Tolimas, nematomas, nepasiekiamas, atrodantis toks ryškus, daugiaspalvis, stebuklingas, su visais savo džiaugsmais ir nusivylimais, bet tikriausiai prarastas visiems laikams. Tik vienintelė Emilė dar lieka plonutė, silpna gijelė, jungianti jį su ankstesniuoju, laimingu, laisvu gyvenimu, kur kiekvienas gali daryti tai, ką jis nori.

Honorė žmonai rašo dažnai, dažniau negu bet kada gyvenime. Jis vėl į ją kreipiasi tu, kaip pirmomis laimingomis santuokos dienomis; rašo švelnius, mielus laiškus; ir iš tikrųjų jis ilgisi jos, mažojo sūnelio. Jis myli juos; toji akmeninė sala be jų atrodė tikra dykuma.

Emilės laiškai įkalintam vyrui — tai švelnus balandėlės burkavimas. Dabar, kai jis taip toli, taip patikimai uždarytas už neprieinamų akmeninių tvirtovės sienų, ji jam randa šilčiausių, nuoširdžiausių žodžių. Ištikima, praradusi vyrą žmona, ji tik ir tegalvoja apie jį, jai daugiau niekas neegzistuoja, visos jos mintys, jausmai — viskas skirta jam. Vienintelis rūpestis, kuriuo ji gyvena dieną ir naktį — kaip jam padėti, kaip palengvinti brangiojo Honorė, mažojo sūnelio tėvo, likimą.

Mirabo — protingas žmogus ir jam nereikia žaisti dviejų berlano partijų, kad perprastų varžovą. Iš pradžių jis džiaugėsi, jaudinosi dėl to Emilės švelnumo, nuoširdaus meilės prisiekinėjimo. Galbūt Ifo tvirtovė iš tiesų

buvo, kaip ji atvirai rašė, gėris palyginti su tomis bausmėmis, kurios pagal de Vilnevo Muano skundą buvo rengiamos Grasos teisme. Anot Emilės, ir tėvas, ir ji, nusiuntę Honorė kalėti į tvirtovę, iš kurios niekas negrįžta, tik rūpindamiesi jo gerove.

Tačiau nuo kažkurio laiko Ifo tvirtovės kaliniui, besidžiaugiančiam savo vienintelio korespondento kiekvienu laišku, ėmė rodytis, kad jo žmonos laiškai per daug saldūs. Jos atkakliuose tvirtinimuose apie meilę, nuolatiniuose prisiminimuose apie pastangas, apie rūpesčius, apie jos bemieges naktis jis pradėjo įžvelgti kažkokį jausmų perteklių, kažką nenuoširdaus, netikro.

Jo laiškai darėsi retesni ir sausesni. Grafienė Emilė de Mirabo iš tikrųjų nebuvo prasčiokė. Senasis markizas buvo sužavėtas; jos įtaka jam kas dieną didėjo. Tiesa, jis niekaip negalėjo iki galo suprasti, kokia ji iš tikrųjų yra savo vyrui, kur baigiasi nuoširdūs jausmai ir prasideda tokia meistriška, tokia delikati vaidyba, kad kartais, rodos, tai ne vaidyba, o tikrovė.

Emilė vaizdavo nepastebinti vyro abejonių ir laiškų oficialumo. Jis vėl jai pradėjo rašyti „jūs" vietoje ankstesniojo patiklaus „tu", kaip priimta tarp vyro ir žmonos. Ji jam kaip ir anksčiau rašydavo „tu" ir negailėdavo švelnių žodžių. Bet į tiesiai iškeltus klausimus — pavyzdžiui, ar ji atvažiuos pas jį į Ifo salą — atsakydavo neaiškiai, išsisukinėdama.

Mirabo jau susidarė nuomonę apie berlano žaidimo partnerę. Jis savo žmona daugiau nebepasitikėjo. Iliuzijos pamažu sklaidėsi. Iš grafienės Mirabo galima buvo laukti saldžiausiais šypsniais ir kalbomis užmaskuoto staigaus smūgio stiletu.

Motinos, tėvo, žmonos priešiškumas — ar ne per daug silpniems žmogaus pečiams?

Beje, ir pats mūsų herojus ne tik nebuvo geradėjo pavyzdys, bet savo priešams lengvapėdiškai atiduodavo kozirius.

Kai jis šiek tiek apsiprato naujoje vietoje, Ifo tvirtovė pasirodė ne toks jau pragaras; ir čia, kaip paaiškėjo, galima egzistuoti.

Kaip visada, Mirabo gelbėjo garsus jo vardas ir ypatingas talentas palenkti savo pusėn žmones, netgi sužavėti juos.

Senas tvirtovės komendantas d'Alegras, neturtingas bajoras, nepriekaištingas tarnautojas, iš pradžių nežinojo, kaip elgtis su įžymiu belaisviu. Jis negavo jokių tiesioginių nurodymų taikyti šiam kaliniui ypatingai griežtą režimą. Bet Provanse, ko gero, nėra garsesnio ir labiau gerbiamo žmogaus kaip grafas Mirabo. Senas komendantas puikiai žinojo: visi aukšti provincijos viršininkai yra grafo Mirabo artimi giminaičiai arba bičiuliai. Šiandien jis Ifo tvirtovės kalinys, o rytoj gali būti ministras arba toks aukštas viršininkas, kurio nepasieks vargšas valdžios tarnas iš provincijos. Komendantas d'Alegras sumetė būsią išmintinga belaisvį pasikviesti pietų. O vėliau pats Mirabo sugebėjo tiek užkariauti komendanto simpatijas, kad jo namuose tapo labiausiai laukiamas svečias. Apskritai, Ifo saloje, net būdamas įkalintas, grafas Mirabo galėjo gyventi visai laisvai.

Tačiau netikėtai atsirado sunkumų. Tarp negausių tvirtovės gyventojų buvo ir kažkokia Lazari Murė, vieno tarnautojo žmona. Kartą Mirabo prabėgom jai pasakė kažką malonaus, ir to, pasirodo, užteko, kad jauna moteriškė, įsivaizduodama dievai žino ką, visiškai atsidavė kaliniui. Ta atsitiktinė intrigėlė neužvaldė Mirabo, tačiau per paklusnią ir pareigingą Lazari jis įgijo galimybę susirašinėti su kuo tik norėjo.

Tačiau mažoje salelėje nieko ilgai nepaslėpsi, ir Lazari sumetė, kad protingiausia bus nelaukti vyro atpildo. Vieną vakarą, paėmusi Mirabo laišką markizei de Kabri ir pasiglemžusi visas daugelio metų vyro santaupas — maždaug 4 tūkstančius livrų,— ji dingo iš salos.

Apgautas ir įžeistas vyras, praradęs žmoną ir pinigus (abu dalykai tikriausiai jį sukrėtė vienodai), ant įžūlaus šeimyninės laimės ardytojo parašė skundą tvirtovės komendantui, o kad išgieštų apmaudą skriaudikui,— dar ir grafienei Emilei de Mirabo.

Komendanto tas skundas nesujaudino. Dėl kažkokios paikos moters jis nesirengė gadinti savo santykių su aukš-

tos kilmės kaliniu. Paprašytas oficialiai apibūdinti grafo Mirabo elgesį Ifo tvirtovėje, jis davė pačią maloniausią ir pagarbiausią charakteristiką.

Susirašinėdama su vyru, Emilė nudavė nieko nežinanti. Nei tonas, nei laiškų turinys — niekas nepasikeitė. Suprantama, ji įvertino į rankas patekusio dokumento reikšmę. Jo gali prireikti ateityje. Iš pradžių su tuo skundu, nepareikšdama savo nuomonės, ji supažindino senąjį markizą. Visoje šitoje istorijoje „Žmonių draugui" svarbiausia pasirodė tai, kad Honorė palaiko ryšius su savo seserim Luiza de Kabri, kuri, kilus atvirai tėvų nesantarvei, rėmė motiną.

Tuomet markizas de Mirabo bylinėjosi su savo žmona. Apskelbęs ją išprotėjusia, jis tikėjosi bylą lengvai laimėti. Bet viskas pasirodė ne taip paprasta. Procesas atėmė visas jėgas. Paryžiuje jis nusipirko vilą ir kartu su Emile ilgus mėnesius praleisdavo sostinėje, kad galėtų tiesiogiai veikti bylos eigą. Tačiau procesas užtruko, vyko permainingai, nes markizė su energinga dukra Luiza prieš nekenčiamą vyrą sutelkė visą savo sumanumą.

„Žmonių draugas", įsitraukęs į karą su artimaisiais, paklusdamas to karo strategijai, neprarado nuovokos; jis suprato, kaip pavojinga būtų, jei sesers paveiktas, į motinos pusę stotų ir sūnus.

Be to, komendantas d'Alegras į visus užklausimus apie savo belaisvį duodavo tokius malonius atsiliepimus, kad susidariusiomis aplinkybėmis senasis markizas tarė būsiant protingiau pakeisti sūnaus įkalinimo sąlygas geresnėmis, tiesa, perkeliant jį toliau nuo Graso, t. y. nuo Luizos de Kabri.

Draugų dėka jam pavyko gauti slaptą karaliaus įsaką uždaryti į vienuolyną ir dukterį.

Vyriausiasis jo sūnus, grafas Honorė Gabrielis Riketi de Mirabo, irgi slapta iš Ifo tvirtovės buvo perkeltas į Žu fortą prie pat Šveicarijos sienos.

1775 metų pavasarį (kai kuriais duomenimis — rudenį) po ilgos kelionės, sargybos lydimas, Mirabo atvyko į naują kalinimo vietą — Žu pilį.

X

Žinią apie būsimą perkėlimą iš Ifo tvirtovės į Žu Emilė de Mirabo vyrui pateikė kaip savotišką gerųjų pradų pergalę prieš piktuosius, kaip svarbų etapą grįžtant į laisvę. (Viską ji pateikė taip, tarsi permainos į gerąją pusę vyksta tik todėl, kad ji, ištikimoji, atsidavusioji žmona, toliau tebesirūpina vyru.)

Šį kartą grafienė Mirabo iš esmės buvo teisi.

Atvykusį į Žu tvirtovę — neįžengiamuose miškuose susuktą erelių lizdą — Mirabo sutiko nuoširdžiai ir net maloniai pats tvirtovės komendantas, grafas de Sen Morisas, išsilavinęs, karo tarnyboje susenęs, senamadiškai pagarbus ir mandagus aristokratas. Jis pareiškė, nė už ką nesirengiąs būti grafo Mirabo sargybinis, pakvietė jį pasisvečiuoti, pietauti ir suteikė jam visišką laisvę: galįs važinėti į netoliese esantį Pontarljė miestelį, į medžioklę, galįs keliauti, žodžiu, daryk viską, ką tik panorėsi, tik nepalik grafui Sen Morisui patikėtos teritorijos.

Tarp Mirabo ir Sen Moriso susiklostė geri, net draugiški santykiai. Jiedu daugeliu klausimų laikėsi panašių pažiūrų — abu švietimo amžiaus šalininkai, ir, nors vienas buvo gerokai vyresnis už kitą, jųdviejų pokalbiai prie pietų stalo vykdavo gyvai ir abiem būdavo malonūs ir įdomūs.

Mirabo naudojosi jam suteikta visiška laisve. Jis daug medžiodavo ir dažnai važinėdavo į Pontarljė — kalnuose pasislėpusį mažą miestelį; jame iš viso gyveno apie du tūkstančiai žmonių, iš jų keletas Sen Moriso rekomenduotų išsilavinusių, nepriekaištingai išauklėtų ir gero skonio bajorų.

Pontarljė Mirabo priėmė nepaprastai geranoriškai. Paaiškėjo, kad bajorai apie jį šį tą žino, nors kai ką ir dviprasmiško. Visų dėmesį atkreipdavo ne tik iš protėvių paveldėtas garsus vardas, bet ir trumpa, nepaprasta jaunojo grafo biografija. Persekiojamas tėvo, taip pat (apie tai būdavo kalbama pašnabždom) — vyriausybės, kalinamas savoje, Mirabo, pilyje, Manoske, Ifo ir Žu tvir-

tovėse, jis apsigaubė ne tik romantine aureole; slapčia jį užjausdavo kaip nekaltai nukentėjusį, kaip žiaurių laikų auką. Moterys (kaip tik jos formuodavo vadinamąją visuomenės nuomonę), dar nemačiusios jaunojo grafo, reiškė jam savo prielankumą ir dėmesį. Apie jo meilės nuotykius pasakodavo pačių netikėčiausių dalykų, tiesa persipindavo su išmone, viskas būdavo perdedama: beveik šėtoniška prigimtis, nepaprastas, tikriausiai iš paties velnio paveldėtas talentas gundyti. Žodžiu, jį gaubė itin pavojingo XVIII amžiaus Don Žuano šlovė.

Kai pagaliau jis pasirodė Pontarljė svetainėse — augalotas, stambaus sudėjimo, negražus, bet jaunas, mandagus, sąmojingas, savimi pasitikintis, damos iš karto nusprendė — jis šimtą kartų šaunesnis, negu apie jį buvo pasakojama. Mirabo tapo labiausiai laukiamas Pontarljė aukštosios visuomenės svečias.

1775 metai buvo jaunojo karaliaus Liudviko XVI karūnavimo metai, žadinę viltis ir davę dingstį begalinėms puotoms. Pontarljė nė viena puota neapsiėjo be Mirabo. Mažame provincijos miestelyje, kuriame vieni apie kitus žino viską, netgi suskaičiuojamos konkuruojančių damų raukšlelės paakiuose, tas jaunuolis — protingas, geraširdiškas, nežinia kaip gebantis visus, net senus piktus ponus, palenkti savo pusėn, iš karto tapo visų numylėtiniu.

Tiesa, nei Žu tvirtovė, nei Pontarljė tikriausiai neverti tokių idealizuotų, pakilių aprašymų, kurių gausu beveik visuose kūriniuose apie Mirabo gyvenimą šiose vietose. Vis dėlto Žu buvo tvirtovė, o ne graži senovinė pilis, ir tvirtovė pačia niūriausia šio žodžio prasme; verta prisiminti, kad 1803 metais čia įkalintas žuvo Tusenas Luvertiuras, 1791 metų Haičio salos negrų sukilimo vadas.

Tačiau kas tiesa, tai tiesa: po siauro tvirtovės sienomis apsupto pasivaikščiojimų rato Ifo saloje, čia suteikta visiška laisvė Mirabo turėjo atrodyti beveik beribė.

Mirabo tai suvokė savaip, naujai įgyta laisvė jį įkvėpė tam tikrai veiklai, ir Pontarljė įvyko tikras lūžis jo gyvenime.

Visi arba beveik visi Mirabo biografai, pasakodami apie mūsų herojaus dienas Pontarljė, pirmiausia, o dau-

gelis ištisai, pasakoja apie daug triukšmo sukėlusį romaną su Sofi Monjė. Tai pasakytina ir apie tokius autoritetingus mūsų amžiaus pradžios autorius, kaip nuostabusis Lui Bartu [15] ir akademiškasis Rusė[16], ir pačius paskutiniuosius Mirabò biografus — Antoniną Valenten [17], taip pat Aną ir Klodą Manseron [18].

Savo prigimtim, temperamentu, savo elgesiu Mirabo labiausiai buvo panašus į tą dažniausiai sutinkamą iki revoliucinės epochos, t. y. XVIII amžiaus žmonių tipą, kurie tuomet buvo vadinami sunkiai išverčiamu žodžiu *libertin.* Tai reiškė, kad jis toli gražu nebuvo nei atsiskyrėlis, nei perdaug kuklus, kad jis gyveno ta diena, neatsisakydamas žemiškų džiaugsmų, kad jis mielai, nesvarstydamas, leisdavosi į bet kokią meilės avantiūrą, nebijodavo rizikuoti, lengvai įsiveldavo į azartinį ir pavojingą žaidimą.

Todėl palyginti neilgas jo gyvenimas — jis neišgyveno vidutinio žmogaus amžiaus ir mirė keturiasdešimt dvejų metų — buvo kupinas begalinių romantinių istorijų ir įvairiausių, dažnai gerokai rizikingų meilės avantiūrų. Studijuoti arba bent jau sudaryti Mirabo donžuanavimo sąrašą, ką ir mėgino nemažai autorių [19], vadinasi, sumenkinti ir nepilnai pavaizduoti Mirabo kaip politinio veikėjo vaidmenį. Nepaisyti jų visai taip pat neteisinga — be tų avantiūristinių istorijų Mirabo nustotų savitumo, pagaliau kai kurios jų, tikriau daugelis jų, būdamos neatsiejamos nuo jo sudėtingo likimo, kartu iš dalies lėmė ir jo politinį brendimą.

Grįžtant prie pasakojimo apie netikėtą įvykių posūkį Pontarljė 1776 metais, nors ir trumpai derėtų atkurti istorijos faktus.

Kaip jau minėjome, iki 1775 metų pabaigos Mirabo palaikė pačius draugiškiausius santykius su Žu komendantu ir Pontarljė grafu Sen Morisu, naudojosi jo visišku pasitikėjimu ir didžiumą laiko praleisdavo už tvirtovės sienų.

Kur jis keliaudavo? Tik į Pontarljė? Tik į medžioklę?

Dabar tiksliai nustatyta, kad, pažeisdamas 1775 metų rudenį Sen Moriso duotas instrukcijas, keletą kartų jis nelegaliai buvo perėjęs sieną ir išvykęs į Šveicariją.

Kokiu tikslu? Prie šito klausimo grįšime šiek tiek vėliau.

Vis dėlto laisvą laiką, kai tik galėdavo legaliai išvykti iš Žu tvirtovės, Mirabo praleisdavo Pontarljė, savotiškai skatinamas šio mažo miestelio gubernatoriaus Sen Moriso.

Buvo žinoma, kad jis susidraugavo su karališkuoju prokuroru Mišo, dažnai svečiavosi jo namuose. Ėjo kalbos, ir ko gero, pagrįstai, kad jis artimai draugavo su jauna prokuroro seserim, kažkokia Žaneton, kuri tam teikė itin daug reikšmės, pats Mirabo dėl tos panelės nesuko galvos.

Vienuose Pontarljė aukštuomenės namuose, į kuriuos puskalinys be perstogės būdavo kviečiamas dalyvauti vakaruose ir šventėse, Mirabo susipažino su Monjė pora — pagyvenusiu (jam buvo apie septyniasdešimt metų) markizu, garbingu senjoru, Dolio miesto sąskaitybos rūmų pirmininku ir jo jauna žmona Sofi de Monjė, mergautine pavarde de Riufej. Abiem sutuoktiniams Mirabo padarė didžiulį įspūdį, ypač markizui de Monjė, vertinusiam gilų protą ir gyvą šnektą; jaunąjį atvykėlį jis atkakliai kvietė aplankyti savo namus.

Kvietimą Mirabo priėmė — ne tiek dėl vyro, kiek dėl jo žmonos.

Sofi Monjė ėjo tik dvidešimt antri, nors jau ketveri metai buvo ištekėjusi. Mari Tereza Sofi Rišar de Riufej gimė ir augo vienoje iš labiausiai išprususių ir garbingiausių Burgundų mantijos bajorų šeimų. Jos tėvas — Dižono sąskaitybos rūmų pirmininkas, artimiausias de Broso Biufono draugas, neretai lankęs patį Volterą, prisidėjęs, kaip jis sakė, prie Dižono akademijos premijos suteikimo Žanui Žakui Ruso,— garsėjo literatūriniu salonu. Jame pabuvojo visos krašto įžymybės, prie kurių, suprantama, jis priskirdavo ir save, kaip autorių daugelio eilėraščių, poemų, kurias gerai išauklėti svečiai išklausydavo, tačiau nė už ką negalėdavo įsiminti. Žodžiu, tai

buvo labai šviesūs namai, kuriuose Sofi, jauniausia iš penkių vaikų, tų laikų supratimu, gavo puikų išsilavinimą. Beveik ištisai mintinai ji mokėjo Žiuli ir Sen Pre laiškus iš Ruso „Naujosios Eloizos" ir buvo susižavėjusi didžiojo Žano Žako gerbėja. Be to, iš prigimties ji gana protinga, tvirto būdo, pastovi. Šios savybės išryškėjo, kai baigėsi rami, kasdieninio gyvenimo tėkmė, kilnus, idealus ar idealizuotas Žano Žako Ruso pasaulis ir prasidėjo sunki gyvenimiška proza.

Jos motina, besididžiuojanti tuo, kad gimė La Forė de Monfor pavarde ir priklausė senai aristokratų šeimai, puikuodamasi savo principų griežtumu ir ta dingstimi laikanti visą valdžią namuose, vyrui tepalikusi efemerišką poezijos sritį, iš esmės buvo tuščia, mažai ką išmananti moteris. Ji manė turinti garsinti savo namus, todėl visas dukras iškišo žymiems seniams. Sofi dar neturėjo nė penkiolikos metų, kai motina mėgino ją ištekinti už našlio Biufono. Tačiau žymusis gamtos tyrinėtojas buvo tiek išmintingas, kad atsisakė jam parodytos garbės.

Ponia de Riufej Monfor, kaip kartais ji save vadindavo, vis tiek liko ištikima liguistai idėjai ir netrukus jaunėlę (suprantama, nesiklaususi jos nuomonės) ištekino už markizo de Monjė. Būdamas penkiasdešimčia metų vyresnis už Sofi ir neturėdamas tokio garbingo vardo kaip Biufonas, už pastarąjį jis buvo pranašesnis tuo, kad buvo daug turtingesnis ir sukalbamesnis.

Sofi ir Mirabo susidraugavo ne taip greitai, kaip būdavo panašiais atvejais. Jiedu dažnai ir ilgai šnekučiuodavosi, rašinėdavo vienas kitam laiškelius. Pokalbiai apie nereikšmingus dalykus, visokius mažmožius, sakysim, apie tokius panašius ir kartu tokius skirtingus penkis klevo lapo kampus arba apie ką nors abstraktaus, įsimylėjusiems įgaudavo ypatingą prasmę. Iš to, kaip atgydavo ir pašviesėdavo Sofi veidas, kai jis įžengdavo į kambarį, iš to, kaip pamažu tamsėdavo jos akys, Mirabo suprato,— tai bus ne įprastas kelionės nuotykis, trumpalaikė intrigėlė, kurią prisimins tik akimirką, žiovau-

damas diližanse, o paskui užmirš visiems laikams, bet visai kita, gyvenime nepatirta.

Tai pajutęs Mirabo išsigando ir galbūt pirmą kartą gyvenime stengėsi išvengti jį užgriūvančios meilės.

Jis nustojo lankytis Monjė namuose, vengė su jais susitikti, ėmė ieškoti išsigelbėjimo nuo tykojančio pavojaus pačiu natūraliausiu, paprasčiausiu būdu: juk aš turiu žmoną, sūnų, šeimą. Dieve mano, kodėl mums vėl nesusijungus? Praeitis išbraukta; kam ją beprisiminti?

Emilei jis parašė švelnų laišką. Kvietė ją atvažiuoti į Pontarljė kartu su mažuoju sūneliu. Arba gal galėtų visi kartu išvykti į užsienį. Svarbiausia — vėl atkurti šeimą; gyvenimas tegu vėl prasideda iš naujo.

Emilė vyrui atsakė greitai, bet sausai ir šaltai, kaip visada vengdama tiesaus atsakymo. Tačiau ji davė aiškiai suprasti, kad nelinkusi priimti nė vieno jo pasiūlymo. „Aš turiu prisipažinti: Jūsų paskutinis laiškas mane pastatė į tokią keblią padėtį, kad nežinau, kaip Jums atsakyti, kaip paaiškinti, kodėl neįmanoma įgyvendinti Jūsų pasiūlymą. Aš nesiimu Jums išvardyti visų begalinių nepatogumų, kurių yra daugiau negu reikia, trukdančių realizuoti Jūsų planus" [20].

Ir toliau tuo pačiu šaltu pamokslaujančiu tonu ji aiškino, kad tik geradarystės dėka jis gali susigrąžinti tėvo prielankumą.

Perskaitęs žmonos laišką, tiksliau, buvusios žmonos, Mirabo pasakė žodžius, kurie vėliau dažnai būdavo kartojami: „Mano klaida buvo ta, kad aš tikėjausi vaisių iš medžio, kuris galėjo tik žydėti". Iš jo gyvenimo Emilė turėjo pasitraukti visiems laikams.

1775 metų spalio mėnesį pono Monjė kvietimu Mirabo vėl aplankė jų namus ir vėl pamatė Sofi.

Po pusantro mėnesio gruodyje įvyko tai, ko jiedu troško ir ko, nors ir dėl skirtingų motyvų, abu bijojo, nujausdami daugybę kliūčių kelyje į jųdviejų laimę.

Tačiau atsitiko taip, kad tuo pat laiku, praslinkus dviem trims savaitėms po suartėjimo su Sofi, Mirabo susipyko su Sen Morisu ir pabėgo iš Žu tvirtovės. Per trumpą laiką jis du kartus šiurkščiai pažeidė karalystės

įstatymus, ir visų gerbiamas, visų laukiamas įžymus geriausių Pontarljė namų svečias virto bėgliu, policijos ieškomu nusikaltėliu.

Sofi de Monjė patyrė ne tik tikros meilės džiaugsmą, bet negailestingai sunkią išbandymų naštą.

XI

Honorė de Mirabo ir Sofi de Monjė meilės romanas, kupinas netikėtų posūkių, nuotykių, dramatiškumo, pagaliau abipusio jausmo, nugalinčio gausybę kliūčių, taip sukrėtė XVIII amžiaus Prancūziją, kad ta realių, daugeliui pažįstamų asmenų istorija amžininkus patraukė, ko gero, labiau negu tuomet turėjusi ypatingą pasisekimą kavalieriaus de Grifjė ir Manon Lesko istorija abato Prevo romane.

Nepaprastas susidomėjimas Mirabo meilės romanu kai kuria prasme paaiškinamas dar ir tuo, kad ir pats garsusis tribūnas nė vienam savo audringo gyvenimo įvykiui neskyrė tiek dėmesio. Tam skirti trys jo raštų tomai[21] ir keletas rinkinių. Pagaliau apie jį prirašyta daugybė kūrinių.

Tačiau dėl ypatingo dėmesio romantinei ir daugiausia išorinei dviejų mylinčių būtybių didvyriškos kovos pusei nepastebimai šešėlin nuslydo, o paskui beveik visai išnyko kai kurie svarbūs tos gana nepaprastos istorijos aspektai.

Romanas su Sofi Monjė netrukus įgavo nepaprastą pobūdį tik ne dėl savo eigos — ar maža XVIII amžiuje Prancūzijoje (ir tikriausiai ne tik tada) ištekėjusių moterų ilgus metus artimai draugaudavo su svetimais vyrais, iš esmės nepažeisdamos nei to savotiško trikampio gerovės, nei ramybės. Romanas virto dramatišku nuo 1776 metų sausio 1 dienos, kai grafas Sen Morisas įsiaudrinęs pareiškė Mirabo, jog anuliuojamos visos iki šiol suteiktos lengvatos ir laisvės, jog iš jo reikalaujama paklusti kalėjimo režimui. Mirabo nuolankiai paprašė Sen Moriso leisti dalyvauti — paskutinį kartą! — puotoje, kuri buvo

rengiama sausio 14 dieną karaliaus garbei. Gubernatorius maloniai sutiko padaryti jam tą paslaugą.

Sausio 14 dienos puota grafui Mirabo iš tikrųjų buvo paskutinė, bet tik todėl, kad jis nebegrįžo į Žu tvirtovę — pabėgo.

Dabar mums svarbu išsiaiškinti, kodėl nutrūko geri grafo Sen Moriso santykiai su savo belaisviu, kuriam anksčiau jis viską leisdavo, ir kas privertė Mirabo bėgti iš Žu tvirtovės?

Pats Mirabo vėliau atkakliai tvirtindavo: vienintelė tikroji dviejų draugiškai nusiteikusių žmonių pykčio priežastis buvusi kalinio meilė markizei Monjė, kuriai, anot Mirabo, seniai neabejingas buvęs pats Sen Morisas. Pavydo apimtas, iš pradžių Sen Morisas parašė Honorė Gabrielio tėvui markizui de Mirabo piktus laiškus, o 1776 metų sausio pradžioje savo kalinį pasmerkė griežtam Žu tvirtovės režimui [22].

Tačiau ši versija ne visai pagrįsta. Beveik prieš šimtą metų į tai dėmesį atkreipė Šarlis de Lomenis, sėkmingai tęsęs tėvo darbą. Vis dėlto Mirabo nurodydavo šiuos motyvus ne atsitiktinai, jis nenorėjo garsinti tikrosios Žu ir Pontarljė komendanto nepaprasto pykčio priežasties; iki revoliucijos tai buvo labai nepageidautina.

Dabar grįžkime prie anksčiau iškelto klausimo: kodėl 1775 metais pažeisdamas įstatymus Mirabo vyko į Šveicariją?

Iš to, kas papasakota, susikūrėme portretą nieko nepaisančio žmogaus, atlapaširdžio ir švaistūno, pasileidėlio ir nuotykių ieškotojo, išsilavinusio ir ciniško jauno aristokrato, paveldėjusio visus savo kastos bruožus. Susikūrėme portretą, kurį vis dėlto reikia iš esmės pataisyti, bet ne perpiešti. Jam buvo būdingos daugelio feodalinės diduomenės atstovų ydos; tiesa, individualios, nepakartojamos.

Tačiau, kad teisingai suprastume visus jo prieštaravimus, tinkamai įvertintume tolesnę Mirabo veiklą, negalime užmiršti, kad be visiems matomo bravūriško, laisvo, net per daug laisvo gyvenimo, grafas Honorė Gab-

rielis Riketi de Mirabo turėjo ir kitą, kruopščiai nuo pašalinių akių slepiamą, nelegalų gyvenimą.

Nuo kada Mirabo gyveno dvilypį gyvenimą? Mes jau minėjome: nuo 1774 metų, nuo tos dienos, kai pradėjo rašyti „Despotizmo apybraižą". Apsakę, kada ir kodėl Mirabo parašė savo pirmąjį politinį kūrinį, mes jo daugiau nebeprisiminėme. O Mirabo savo darbo nepamiršo. „Despotizmo apybraiža" autoriui buvo ne pramoga ir ne plunksnos bandymas laisva tema; tai buvo politinės kovos aktas.

Mirabo — apie tai jau kalbėjome — sąmoningai, tvirtai įsitikinęs stojo į kovą su despotizmo valdžia. Savo kūrinyje — gerai ar blogai — tėvynainius jis įtikinėjo, kad su despotiška valdžia reikia kovoti veikliai, nepalūžti prieš prievartą, atimti iš despotų valdžią.

Kad tos pažiūros, argumentai pasiektų liaudį, paakintų ją kovoti, reikėjo rankraštį išimti iš autoriaus rašomojo stalo slapto stalčiaus, neleisti ant jo nugulti dulkėms, reikėjo jį duoti perskaityti, reikėjo jį atspausdinti.

Bet kaip tai padaryti? Juk tai buvo ne taip paprasta ypač policijos prižiūrimam žmogui.

Ar anksčiau Mirabo mėgino išleisti savo rankraštį? Ar ką nors konkrečiai darė?

Į šiuos klausimus nėra tikslaus atsakymo ir tikriausiai negali būti, nes istorikai neturi šaltinių.

1775 metais atsidūręs Žu tvirtovėje ir Pontarljė prie pat Šveicarijos sienos, naudodamasis gana plačia Sen Moriso jam suteikta laisve, Mirabo, suprantama, slapta nusigauna į Šveicariją, tariasi su leidėjais dėl „Despotizmo apybraižos" išspausdinimo.

Ar apie tai žinojo Sen Morisas? Iš pradžių, suprantama, ne. Bet, kaip pasienio srities gubernatorius, jis turėjo savo agentūrą ir, be abejonės, gruodžio pabaigoje patyrė, jog Mirabo vyksta į Šveicariją (bet kuriomis aplinkybėmis tai buvo neįstatymiška), o sausio pradžioje buvo išaiškinta ir dokumentais patvirtinta: tų kelionių tikslas — antivyriausybinių raštų leidyba.

Sen Morisas buvo liberalas, išsilavinęs žmogus; prie kavos puoduko su Mirabo jis mielai žavėjosi Žanu Žaku

Ruso ir iš esmės smerkė despotizmą. Argi kuris garbingas bajoras būtų rizikavęs pasiskelbti esąs despotizmo šalininkas?

Grafas Sen Morisas buvo gubernatorius, karalystės pasienio karinės dalies vadas, karaliaus įgaliotinis, turintis ginti jo interesus. Toks valdininkas negalėjo leisti, kad jam patikėtas globotinis pačioje panosėje slapta už Prancūzijos sienų leistų antivyriausybines knygas.

Už tokius dalykus jis, gubernatorius Sen Morisas, būtų atsakęs pirmas. Ponia de Monjė, suprantama, jam nė kiek nerūpėjo. Tačiau gauti nuobaudą arba klausytis kieno nors pamokslų ir tylėti, nors iš tikrųjų savo kaliniui buvo davęs perdaug laisvės, jis taip pat nenorėjo.

Bet jis susigriebė per vėlai.

„Despotizmo apybraižos" autorius jau buvo susitaręs su leidėjais. 1776 metais knyga (suprantama, anoniminė) išėjo iš spaudos. Maskvoje TSRS Valstybinėje V. Lenino bibliotekoje saugomas 1776 metų leidinys. Išleidimo vieta Londonas [23]. Ar prieš tai knyga buvo išleista Šveicarijoje, ar Londonas buvo nurodytas tik dėl maskuotės, kaip tais laikais dažnai būdavo daroma, kol kas nenustatyta.

Tačiau tai atskiras, tyrinėtojus dominantis klausimas ir menkai keičiantis bendrą situaciją. Taigi neginčytinai įrodyta, kad būsimasis tribūnas nutraukė santykius su Sen Morisu, pabėgo iš Žu tvirtovės, gyveno nelegaliai ne dėl Sofi de Monjė, kaip savo amžininkus mėgino įtikinti pats Mirabo (kuo patikėjo daugelis jo biografų), bet politiniais sumetimais.

Tas iš pažiūros nerūpestingas, pramuštgalvis žmogus iš tikrųjų gyveno kur kas sudėtingesnį gyvenimą, negu daugelis įsivaizdavo. Nuotykiai, ginčai, moterys, medžioklė, kortos, skolos — visko buvo. Bet greta to, giliai giliai širdyje nuo neišmanėlių patikimai saugoma ir puoselėjama buvo pati didžiausia svajonė — žengti keliu, kurį jis buvo pasirinkęs,— politinės kovos su despotizmo jėgomis keliu.

XII

Gavęs pasipiktinusio grafo Sen Moriso laiškus apie naujus savo vyriausiojo sūnaus išsišokimus, markizas de Mirabo, kalbėdamas su artimaisiais ir net su oficialiais pareigūnais, stengėsi sūnų pavaizduoti kaip nepilnaprotį. Ko gero, tai buvo ne šiaip sau žodžiai, bet apgalvotas taktinis manevras: kaip ir bylinėdamasis su žmona, jis stengėsi įrodyti, kad sūnus juridiškai neveiksnus. Tačiau tiek pirmu, tiek antru atveju, markizas pralaimėjo.

Honorė Mirabo pabėgo iš tvirtovės toli gražu ne dėl to, kad buvo beprotis arba lengvapėdis, balansuojantis ant nuovokos ribos. Vis dėlto verta pamąstyti, kodėl jaunasis Mirabo pabėgo būtent iš Žu tvirtovės 1776 metų sausyje, o ne anksčiau — iš Ifo tvirtovės, arba iš Manosko, arba iš Mirabo pilies. Juk Žu tvirtovėje liberalaus Sen Moriso dėka jis gyveno visiškai gerai. Tiesa, jiedu susipyko, bet norėdamas Mirabo vėl galėjo susitaikyti, pelnyti komendanto pasitikėjimą. Kodėl, esant ne tokiai jau sunkiai ir ne beviltiškai situacijai, Mirabo ryžosi rizikuoti ir pereiti į nelegalią padėtį?

Mirabo biografai dažnai tą žingsnį aiškina begaline meile Sofi de Monjė. Suprantama, šio jausmo neigti negalima: pirmą kartą jis mylėjo moterį iš tikrųjų. Tačiau kiekvienam aišku, kad, būdamas tvirtovėje ir pusiau slėpdamas savo simpatijas, jis būtų apsaugojęs Sofi nuo didelio sielvarto ir pažeminimo, pagaliau būtų turėjęs puikią galimybę susitikinėti su ja. Viso to jis nepaisė, bet patraukė į pavojų kupiną nežinomybę. Ko jis tikėjosi? Kuo pasikliovė?

1774 metų vasarą Prancūzijoje prasidėjo didelių permainų laikotarpis. Liudviko XVI įžengimas į sostą nebuvo paprasta monarchų kaita. Naujasis karalius pažadino didžiausias viltis ne savo jaunyste — jam nebuvo nė trisdešimties metų,— bet pirmaisiais potvarkiais, kurie įžiebė tikėjimą geromis būsimomis permainomis. Pirmuoju įsaku 1774 metų gruodžio 30 dieną jis atsisakė pagal tradiciją karaliui priklausančių dvidešimt keturių milijonų. Karalienė Marija Antuanetė irgi pasekė jo pavyzdžiu.

Seniai nė vienas karaliaus potvarkis nebuvo susilaukęs tokio visuotinio pritarimo. Visi šlovino naująjį, kilniaširdį, teisingąjį monarchą, tikėjosi seniai pribrendusių reformų, laukė, kada bus pašalinti nekenčiami valdovai — kancleris Mopu ir ministras abatas Terė. Tačiau karalius neskubėjo: tik rugpjūčio 25 dieną buvo paskelbtas įsakas dėl Mopu ir Terė pašalinimo. Tą žinią liaudis sutiko džiūgaudama. Paryžiuje, Ruane, kitų miestų aikštėse degino iškamšas, vaizduojančias nekenčiamus Liudviko XV ir visagalės Diubari ministrus.

Beveik sykiu valstybės finansų kontrolieriumi buvo paskirtas vienas iš autoritetingiausių ekonomistų ir fiziokratų mokyklos lyderių Ani Roberas Žakas Tiurgo. Naujasis valstybės kontrolierius nuo kitų ekonomistų mokyklos (F. Kenė, Mirabo vyresniojo ir kt.) skyrėsi ne tik teoriniais darbais, kuriuose autorius nuosekliau laikėsi grynai buržuazinių pažiūrų, bet ir visa savo prigimtimi jis buvo ne tiek teoretikas, kiek valstybės veikėjas, praktikas. Beveik penkiolika metų jis dirbo Limuzene intendantu ir savo provincijoje padarė tiek pažangių reformų, kad apie jas ėmė kalbėti visa šalis. Tapęs generaliniu finansų kontrolieriumi, jis visą neišsenkančią energiją skyrė naujoms reformoms. Apie jį Marksas rašė: Tiurgo pasireiškė kaip „radikalus buržuazinis ministras, kurio veikla buvo įvadas į prancūzų revoliuciją" [24].

1774 metais Tiurgo dar neturėjo nė penkiasdešimties metų. Jis buvo veiklus, judrus, apimtas naujų didelių idėjų. Paskyrus jį generaliniu finansų kontrolieriumi, būtinai reikėjo keisti ir visą valstybės aparatą. Į valdžią atėjo nauji žmonės. Vienu iš įtakingiausių ministrų tapo žymus švietėjas, Ruso draugas Kretijenas Gijomas Malerbas de Lemuanjonas, taip pat kaip ir Tiurgo kupinas ryžto įveikti Prancūzijos karalystės socialinę negalią. Šalyje prasidėjo nauja liberali era.

Ar apie tuos visuomeninius pakitimus žinojo Honorė de Mirabo? Be abejonės. Gyvai domėdamasis socialinėmis ir politinėmis problemomis, „Despotizmo apybraižos" autorius turėjo atidžiai sekti įvykių raidą Prancūzijoje. Ne be pagrindo jis save priskirdavo švietimo partijai. Idėji-

niu požiūriu ši partija jam buvo artima. Jį tikriausiai pažinojo Tiurgo ir Malerbas (su Malerbu jis tiesiogiai bendravo). Mirabo pagrįstai tikėjosi jų paramos.

Žodžiu, jo pabėgimas iš Žu tvirtovės nebuvo kvailas, inertiškas poelgis. Priešingai, tai buvo apgalvotas ir iš dalies laiku žengtas teisingas žingsnis. Taip elgdamasis Mirabo, be abejonės, tikėjosi, kad bus atšauktas lettre de cachet, jo supratimu, aiškiai nesiderinantis su liberaliai buržuaziniu, šviętėjišku Tiurgo—Malerbo reformų vyriausybės kursu.

Vadinasi, Mirabo teisingai suvokė politinę situaciją. Užėmęs valstybės sekretoriaus postą, kaip gėdingą absoliutizmo savivalės atgyveną, neturinčią jokio įstatymiško pagrindo, Malerbas iš tikrųjų pirmiausia ryžosi panaikinti lettre de cachet praktiką. Savo bendradarbiams jis davė užduotį: pateikti visų įkalintų ir policijos prižiūrimų pagal slaptuosius įsakymus asmenų sąrašą ir kruopščiai ištirti kiekvieną bylą. Jis rengėsi visus kalinius paleisti, o pačią slaptųjų įsakymų sistemą, kaip nesiderinančią su naujuoju, šviętėjišku amžiumi, panaikinti.

Gyvendamas Pontarljė užkampyje, Mirabo tikriausiai nežinojo apie konkrečią ministro veiklą. Tačiau jis suvokė: Malerbas turi būti anksčiau viešpatavusios savivalės priešas. Mirabo parašė jam ilgą laišką, kuriame reikalavo atstatyti teisingumą.

Ir Mirabo iš esmės nesuklydo, bet jis nežinojo, ką žada gyvenimas.

Įvykiai keitėsi gana greitai. Apie pusantro mėnesio Mirabo slapstėsi mažame kambarėlyje netoli markizo de Monjė namų. Jo padėtis buvo nepavydėtina, nes visiškai priklausė nuo Sofi tarnų, kurie atnešdavo jam maisto, saugojo nuo pašalinės akies. Retkarčiais su juo pasimatydavo Sofi.

Tas kambarėlis buvo vienintelė rami salelė audringoje jūroje. Negirdėtas skandalas audrino visą Pontarljė. Nuo ryto iki vakaro kūmutės tik ir plepėjo apie padoriame mieste atsitikusį įvykį. Dėl grafo de Mirabo dingimo ir jo viešos simpatijos markizei de Monjė, nemokėjusiai

ir nenorėjusiai slėpti savo jausmų garsiajam Žu tvirtovės kaliniui, sklido įvairiausi prasimanymai. Galų gale per tarnus įsimylėjėlių slapta pasimatymų vieta išaiškėjo. Markizei de Monjė užsidarė visos Pontarljė bajorų svetainės. Ji atsidūrė visiškoje vienatvėje, visuotinai paniekinta.

Tuo tarpu grafui įkyrėjo priverstinis atsiskyrimas skurdžiame būste. Vieną dieną tas akiplėša išdrįso atvykti į pono de Monjė namus. Mirabo gražbylystė senąjį markizą taip sujaudino, kad šis priėmė įsibrovėlį kaip brangiausią svečią.

Tačiau viskam ateina galas. Ilgainiui garbingasis markizas vis tiek suvokė esąs apgailėtinai mulkinamas, tad susikaupusį įniršį išliejo ant gėdą užtraukusios žmonos.

Sofi buvo su charakteriu. Ji nepanoro klausyti nemylimo vyro kaltinimo tiradų ir išvažiavo pas savo tėvus į Dižoną. Kartu į iš anksto numatytą butą slapta persikėlė ir jos mylimasis.

Tačiau Dižone buvo dar sunkiau negu Pontarljė. Jos motina ponia de Riufej de Monfor labiausiai jaudinosi dėl savo namų — pirmojo Burgundijos salono — reputacijos. Dėl dukters jausmų ji nesuko galvos. O kad Sofi daugiau nekompromituotų giminės, ją apstatė budriausia sargyba.

Tačiau Honorė, slegiamas vienatvės ir neveiklumo savo slaptajame bute, kartą surizikavo atvykti į puotą pas aukštą Burgundijos valdininką poną de Montero išgalvotu ir keistai skambančiu markizo de Lansefudros vardu. Čia buvo ir de Riufej šeima. Sofi, nelaukusi tokio susitikimo, akimirką prarado sąmonę ir tuo išsidavė. Ponia de Riufej dabar dukrą sekė dar akyliau. Mirabo jai atrodė tikrų tikriausias demonas. Sekančią dieną dorovingoji ponia padavė oficialų skundą ir pasiekė, kad jį suimtų. Tačiau ir vėliau motina taip nerimavo dėl Sofi, kad naktį jos koją pririšdavo prie sesers, miegojusios tame pačiame kambaryje, kad tik duktė nepabėgtų pas demoną, piktą gundytoją.

Vėl atsidūręs kalėjime, šį kartą Dižono pilyje, Mirabo vis dėlto buvo geros nuotaikos. Jis buvo patenkintas, kad greitai ir gana lengvai pelnė pono de Montero simpatijas ir pasitikėjimą. Aukštas Burgundijos valdininkas puikiai suprato nelaimingųjų įsimylėjėlių jausmus. Tam markizui de Monjė tik taip ir reikėjo, žinos vesti penkiasdešimt metų už save jaunesnę merginą. Montero savo kaliniui Dižono pilyje sudarė pačias geriausias sąlygas, tad Mirabo čia gyveno laisviau, geriau negu bet kada anksčiau.

Tačiau svarbiausia geros nuotaikos priežastis buvo kita: 1776 metų pradžioje iš Malerbo jis gavo žinią, kad jo byla bus išspręsta teigiamai. Mirabo tikėjosi išeiti į laisvę pirmosiomis Tiurgo—Malerbo vyriausybės sudarymo dienomis. Tačiau jis negalėjo nujausti, kas laukia ateityje.

Naujoji vyriausybė turėjo nemaža rimtų rūpesčių. 1775 metų vasarą daugelyje provincijų prasidėjo platus liaudies protesto judėjimas, istorijon įrašytas „miltų karo" vardu. Tie liaudies neramumai rodė, kaip sustiprėjo socialiniai prieštaravimai. Nugalėti krizę Tiurgo vyriausybei per didelį vargą pavyko tik rudeniop.

Be to, iškilo ir kitokių sunkumų, trukdančių greitai išspręsti Honorės de Mirabo bylą.

Tiurgo—Malerbo atėjimu į valdžią džiaugėsi ne tik policijos prižiūrimas grafas de Mirabo. Naujoji vyriausybė dar labiau imponavo jo tėvui markizui de Mirabo. „Žmonių draugas", vienas iš autoritetingiausių fiziokratų mokyklos lyderių, ne be pagrindo nuo šiol save laikė „valdančiosios partijos" atstovu. Tuo pasinaudodamas, atvykęs pas Malerbą, jis pareikalavo naujų griežtų ir efektyvių priemonių prieš savo nepaklusnų sūnų.

Malerbas atsidūrė keblioje padėtyje. Jis buvo pasiryžęs išlaisvinti grafą Honorė de Mirabo, bet kartu negalėjo nepaisyti vieno iš ekonomistų partijos teoretiko atkaklių reikalavimų. Kaip teisingai tvirtina viena iš Mirabo biografių, Antonina Valenten, paradoksaliausia buvo tai, kad Mirabo gynė grynai feodalinius reikalavimus,

o Malerbas rėmėsi liberaliais buržuaziniais argumentais [25]. Galų gale Malerbas rado išeitį. Jis nuramino markizą de Mirabo, kažką jam pažadėjo, o pats išsikvietė grafą de Mirabo į Paryžių, kad vyriausybės akivaizdoje pasakytų demaskuojančią kalbą. Malerbas žinojo, kokios Tiurgo vyriausybės nuotaikos ir koks iškalbingas jaunasis Mirabo. Honorė Gabrielis taip pat tikėjo savo oratorinio talento galia. Jis nujautė netolimą ir visišką pergalę.

Tačiau tuo momentu, kai, rodos, viskas netrukus pasibaigs, kai Mirabo jau rengėsi ne tiek ginamajai, kiek despotinio režimo kaltinamajai kalbai, iš Paryžiaus atėjo visus sukrėtusi žinia: 1776 metų gegužės mėnesį Tiurgo vyriausybė žlugo. Kartu su Tiurgo, ministro postą turėjo palikti ir Malerbas. Vienintelis dalykas, ką jis dar spėjo padaryti Mirabo labui,— patarė jam bėgti į užsienį.

XIII

Mes neturime galimybės nagrinėti Tiurgo vyriausybės žlugimo priežasčių ir pasekmių [26]. Senosios tvarkos šalininkai tai laiko iš esmės dėsningu dalyku. Liberalinių reformų vyriausybės žlugimas buvo nulemtas iš pat pradžių. Ir ne todėl, kaip dažnai aiškina istorikai, kad sustiprėjo švaistūnės Marijos Antuanetės ir nepripažįstančio jokių apribojimų jaunojo grafo d'Artua — monarcho brolio — įtaka silpnavaliui ir neryžtingam Liudvikui XVI. Žlugimą lėmė pati feodalinės absoliutizmo monarchijos prigimtis, interesai viešpataujančios feodalinės priveligijuotųjų sluoksnių, feodalinio elito klikos, kuri nenorėjo prarasti nė trupučio savo privilegijų ir naudos, interesai.

Žlugus Tiurgo—Malerbo vyriausybei, absoliutinė reakcija pradėjo kontrapuolimą. Svarbiausios pažangios Tiurgo reformos buvo panaikintos. Artimiausias jo padėjėjas veiklusis ir gabusis Diuponas de Nemuras buvo ištremtas. Finansų ministru buvo paskirtas Bordo intendantas menkysta ir sukčius Kliunji. Jo manymu, šios pareigos pirmiausia sukurtos tam, kad pripildytų savo bedugnes ir nė kiek ne mažesnes rūmų gaujos kišenes. Grėsmingai

didėjančias valstybės skolas jis manė likviduoti gana paprastai — paskelbti esą Prancūzija bankrutavo.

Netikėta Kliunji mirtis 1776 metų spalio mėnesį šalį išgelbėjo nuo pražūtingų jo valdymo pasekmių.

Beprotiškumas ir ciniškos Kliunji vagystės įvarė tiek baimės, kad nepastovus, abejojantis Liudvikas XVI vėl mėgino griebtis reformų politikos. Šį kartą buvo viliamasi bankininku Žaku Nekeru. Nors jis buvo protestantas ir galėjo būti paskirtas tik valstybės iždo direktoriumi, bet ne ministru, tačiau dvi savybės pelnė jam visuomenės simpatijas. Jis buvo fiziokratų, vadinasi, ir Tiurgo priešas,— tai imponavo visus nuverstojo reformatoriaus priešininkus, o svarbiausia — bankininkas taip sėkmingai tvarkė savo reikalus, kad tapo vienu iš turtingiausių žmonių Paryžiuje.

Būdamas praktiškas, Nekeras, perėmęs sujauktus karalystės finansinius reikalus, matė vienintelę išeitį jiems pataisyti — griežčiausia ekonomija. Jis mėgino apriboti karalienės ir karaliaus brolių išlaidas, taip pat visokiausias pensijas dvariškiams, kas sudarė 28 milijonus kasmet. To pakako, kad prieš Nekerą sukiltų visi privilegijuotieji asmenys. Jo likimas buvo nuspręstas. 1781 metų gegužės mėnesį jis atsistatydino, užleisdamas vietą rūmų elito patikėtiniui Žoli de Fleri, kuris lengva ranka vėl švaistė iždą, žarstydamas pinigus į kairę ir į dešinę rūmų senjorams, įsitikinusiems, kad visas jų užgaidas reikia nedelsiant patenkinti karališkojo iždo sąskaita.

Taigi Prancūzijos karalystės laikrodžio rodyklės buvo pavarytos atgal, ir laikas ėjo pagal seną, Liudviko XIV laikais nustatytą tvarką: monarchija, visi privilegijuotieji asmenys gyvena šiandiena, nežvelgdami į rytojų, į ateitį. „Mūsų amžiui užteks",— beveik tūkstantį metų gyvavusi monarchija tvers ir toliau.

Kai lemtingosios žinios sugriovė visas puoselėtas viltis ir planus, Mirabo nedelsdamas pasinaudojo Malerbo patarimu. Pabėgti iš Prancūzijos pasisekė lengviau negu pats manė: jo paslaugoms buvo net pašto karietos. Burgundijos provincijos valdovas ponas de Montero taip pat buvo sukrėstas dėl vyriausybės, teikusios tiek vilčių, žlu-

gimo ir laikė savo pareiga kuo galėdamas padėti vargšui grafui Mirabo. Galų gale teisingumas turėjo triumfuoti: Ruso ir enciklopedistų šalininkai tvirtai tikėjo galutiniu žmogaus teisių triumfu.

Ir štai Mirabo vėl laisvas. Kaip lengva alsuoti. Jis nebejaučia nepakeliamos iš visų pusių šunimis pjūdomos lapės dalios. Jis Šveicarijoje — laisvas žmogus ir pilietis.

Mirabo visiškai pasitiki savo jėgomis: gamta jį apdovanojo iškalba ir lengva plunksna. Su tokiu galingu ginklu rankose jau seniai laikas stoti į atvirą mūšį su despotizmu.

Grafas Honorė Gabrielis Riketi de Mirabo — prancūzų aristokratijos įsikūnijimas. Tačiau niekas geriau nepažįsta visų jos ydų, visų niekšybių, visų nusikaltimų. Viską jis patyrė savo kailiu; jį persekiojo, rengėsi sutriuškinti. Jo tėvas — „Žmonių draugas", išsilavinęs liberalas, pažangių pažiūrų žmogus — kerštu ir neapykanta, feodaliniais lettres de cachet persekiojo savo tikrąjį sūnų, norėdamas supūdyti jį požemių kalėjimuose. Motina šaltakraujiškai taikėsi į savo pirmagimio kaktą,— jis niekada nepamirš tų akimirkų Pjero Biufijero pilyje. Jo žmona — švelnioji Emilė — po saldžia šypsena slepia gyvatės geluonį, gracinga ir žavi laukia akimirkos pulti ir mirtinai įkirsti, nužudyti. Markizas de Marinjanas, jos tėvas, jo uošvis — baisus gobšuolis, žmogus be sąžinės, be garbės, be sielos, lupikautojas ir tironas; ponia de Riufej de Monfor — bjauri išpuikėlė — o didžiuojasi! — surambėjusi savimyla, dėl tuščios niekingos garbės pasirengusi bet kam iškišti savo dukras. . .

Tokie patys artimiausi jam žmonės ir giminės, tokia ir visa išdidi, pasipūtėliška diduomenė, visos karalystės įžymybės. . .

Grafui Mirabo tikrai pats laikas susumuoti sąskaitas su savo gimine — su ta vilkų gauja, kuri, neapykanta degančiomis akimis ir kalendami dantimis, sėlina jam iš paskos. Mirabo labiau negu kas kitas supranta, kad visa ta privilegijuotųjų asmenų santvarka kiaurai supuvusi.

Vilkai avių kailiais, varnos povų plunksnomis — jis puikiausiai žino, ko iš tikrųjų verti tie besišypsantys, są-

mojingi, pokštaujantys, puošniais kostiumais, kruopščiai susuktais perukais, šilkinėmis kojinėmis ir aukštomis raudonomis pakulnėmis batais ponai. Jis žino, kaip tie mandagūs ponai moka austi beveik nematomą intrigų tinklą, užtraukti mirtiną kilpą, kaip, kerinčiai šypsodamiesi, jie moka paduoti žaižaruojančią krištolo briaunomis taurę skaidraus vyno, kuriame įmaišyta mirtinų nuodų. Laikas, tikrai laikas atsiskaityti. Per daug ilgai jis buvo priverstas tylėti. Jis negali, neprivalo, neturi teisės tylėti.

Virte virdamas nesuvaldomu pasipiktinimu savo luomu, buka, ribota, pasipūtėliška aristokratija, atgyvenusiu, nerangiu despotizmo režimu, grafas de Mirabo jautėsi esąs stiprus, neigdamas visa, kas stojo prieš jį. Bet ar šito užteko, kad tam senam, atgyvenusiam pasauliui priešpastatytum pozityvią programą?

Visus tuos metus, kai Mirabo brendo kaip politinis veikėjas, kaip režimo priešininkas, jis buvo vienišas, persekiojamas ir vaikomas aristokratijos atskalūnas, bastęsis po kazematus ir tvirtoves, nuo pasaulio atskirtas kalinys, be galo tolimas liaudžiai. Tai didžiausia Mirabo bėda. Būdamas despotizmo priešas, demaskuotojas, jis negalėjo, kaip Žanas Polis Maratas, savęs vadinti liaudies draugu. Liaudis? Mirabo jos nepažįsta: jam tai tik literatūrinė sąvoka, perskaityta Žano Žako Ruso raštuose.

Manoma, ir tam yra rimtas pagrindas, kad liberaliosios opozicijos ir absoliutizmo režimo lyderį išugdė XVIII amžiaus pažangioji švietėjiškoji literatūra. Tam tikra prasme taip buvo iš tikrųjų. Tačiau šalia to antifeodalinėms, antiabsoliutinėms Mirabo pažiūroms turėjo įtakos ir jo paties likimas, jo biografija: dešimt, ne, penkiolika metų jis buvo persekiojamas ir gujamas. Iš savo patyrimo, iš karčių negailestingai sutryptos jaunystės pamokų, bet ne iš knygų jis pajuto sunkią feodalinės bendruomenės valdovo ranką, žiaurią, despotišką, neribotą karaliaus valdžią, kuri trypia žmogaus teises.

Tačiau tomis trumpomis laimingomis dienomis, kai Mirabo visa krūtine kvėpavo saldžiu laisvės oru, kai svarstė nuo kokių triuškinančių smūgių pradėti atvirą

karą su despotizmo sistema, jį pribloškė rūstus ir neišvengiamas klausimas: o Sofi? Kas bus su Sofi?

Užmiršti ją? Išbraukti to audringo meilės romano puslapius? Laikyti jį akimirkos intrigėle, kurių gyvenime buvo tiek ir tiek? Neprisiminti? Neatsigręžti? Viskas praeis, viskas praeina, ji padūsaus, paverks, o paskui palengva — laikas gydo viską — užmirš ir Gabrielį, ir jų trumpą karštą meilę. Taip ir pasielgti?

Toks sprendimas atrodė pats paprasčiausias ir lengviausias. Taip ir turėjo būti: ar maža moterų pasitaikė jo kelyje?

Tačiau kažkas gerokai stipresnis, negu tų iš pažiūros nenuginčijamų prielaidų logika, versdavo vėl ir vėl svarstyti tuos kankinančius klausimus.

Jis puikiai suprato, kad bėgti iš Prancūzijos kartu su Sofi bus daug sunkiau ir pavojingiau. Blogiausia ne tai, kad jis turėjo atsakyti už jos likimą ir kad būdamas teisėtas Emilės Marinjan, grafienės Mirabo vyras, negalės Sofi pristatyti kaip savo žmoną. Pagal tų laikų įstatymus vedusios moters pagrobimas buvo kvalifikuojamas kaip valstybinis nusikaltimas. Nuo pat Homero epo apie Trojos karą laikų, apie caro Menelajaus žmonos, gražiosios Elenos pagrobimą, iš kartos į kartą buvo perduodama viešpaties dievo ir bažnyčios palaimintų vedybų įstatymų gerbimo ir neliečiamybės dvasia...

Ką daryti?

Tačiau pirmiausia jis politinis veikėjas ir iš gimtosios Prancūzijos bėgo ne dėl savo asmeninės gerovės; iš ten, iš laisvos šalies, savo plunksna reikėjo atakuoti tamsiąsias blogio jėgas, iš naujo paėmusias viršų karalystėje... Bet visi protingi išvedžiojimai griuvo: jis negali palikti Sofi, negali išduoti savo meilės.

Gabrielis su Sofi užmezgė ryšį. Per patikimus žmones, kartais už pinigus jiedu slapta susirašinėja laiškais. Mirabo sužinojo: nevilties apimta Sofi išgėrė didelę nuodų dozę. Bet jaunas organizmas buvo stipresnis: išsikankinusi kelias dienas, ji liko gyva. Tada ji nutarė pabėgti iš Prancūzijos pas mylimąjį. Motina grasino Sofi uždaryti vienuolyne, tačiau duktė nesutriko: jeigu motina išdrį-

sianti tai padaryti, Sofi vienuolyną padegsianti ir žūsianti liepsnose arba pabėgsianti. Ponia de Riufej pažinojo nesuvaldomą savo dukters būdą, todėl dabar jos bijojo: iš tos jaunos aistrų valdomos moters visko galima laukti.

Iš Dižono Sofi grįžo į Pontarljė, arčiau Šveicarijos sienos. Du kartus, gegužės 31 ir birželio 12 dienomis, ji mėgino pabėgti, bet buvo sulaikyta.

Ta nenumaldoma, viską nugalinti jaunos moters aistra padarė galą Mirabo abejonėms. Jis negali apvilti Sofi, išduoti savo meilės. Birželio 15 dieną savo seseriai jis rašė: „Dėl meilės aš paaukojau viską. Aš niekada nebegalėsiu sugrįžti į savo tėvynę, net jeigu ir ateitų laikas, kai to panorėsiu." Tie skaudūs žodžiai rodo, kad jis aiškiai suprato, kokią didelę atsakomybės naštą užsivertė ant savo pečių.

Nuo šiol jis rūpinasi, kaip Sofi de Monjė pereiti Šveicarijos sieną. Kad bendromis pastangomis sukliudytų neištikimai žmonai ir nepaklusniai dukrai pabėgti, sutuoktiniai Riufej susivienijo su markizu de Monjė ir jo gimine. Tuo tarpu Mirabo į pagalbą kviečiasi seserį Luizą de Kabri. Ji atvyksta į nuošalią vietelę netoli Šveicarijos sienos.

Ruošdama detalų pabėgimo planą, Luiza užmezga per tarpininkus ryšį su Sofi. Sofi paprašo mylimąjį papasakoti kiek smulkiau apie savo seserį, kurios ji niekada nebuvo mačiusi.

Mirabo jai atsako ilgiausiu laišku. Nežinia kodėl jis lygina Sofi ir Luizą, leidžiasi į tokias smulkmenas, intymias detales, neturinčias nieko bendra nei su abiejų moterų būdu, nei su moralinėmis savybėmis, priešingai, sukelia dviprasmišką, labai keistą įspūdį. Kam reikėjo taip rašyti apie seserį? Į šį klausimą neįmanoma atsakyti.

Nesuprantama laiško apie Luizą istorija turėjo visiškai netikėtą finalą. Laiškas adresato nepasiekė, laimė Sofi niekada jo neskaitė. Jis pateko ponios de Riufej papirktai kambarinei, kuri jį perdavė poniai. Senoji ponia, būdama neišprususi, negalėjo suvokti laiško turinio, todėl persiuntė jį savo sąjungininkui markizui de Mirabo. „Žmonių draugas" džiūgavo dėl netikėto trofėjaus.

paskutiniaisiais gyvenimo metais jis buvo atsidavęs teismo procesui su savo žmona. Iš dalies veikiamas visagale Binjono pilies šeimininke tapusios ponios diu Maji, svajojusios juridiškai įteisinti faktinį statusą, apimtas maniakiškos idėjos užgrobti didžiulius Vasanų turtus, jis stengėsi įrodyti, kad markizė de Mirabo išprotėjusi ir juridiškai neveiksni. Tas procesas jį nuskurdino, išsekino dvasiškai, surijo visas jėgas, mintis, laiką. Honorė ir Luiza stojo motinos pusėn, ir to užteko, kad jiedu virstų pikčiausiais jo priešais. Ir štai rankose nepaprastos vertės dokumentas: jo sūnus ir duktė tame laiške demaskuoti kaip padarę sunkiausią kraujomaišos nusikaltimą. Dabar jis abu nušluos nuo kelio: sūnų visam gyvenimui uždarys į kalėjimą, o dukrą — į vienuolyną. Ir senis, apimtas monomanijos savo buvusiai žmonai, praradęs visus žmogiškuosius jausmus, net meilę savo tikriems vaikams, iš malonumo trina visada šaltus, sunkiai besilankstančius pirštus. Tą jam atrodantį brangų dokumentą slepia į spintą, kuriame laiko labai svarbius dokumentus. Ateis laikas, išmuš lemiama valanda, ir jis smogs karteče...

Nei Honorė, nei Luiza kol kas nieko pikto neįtarė. Vėliau, iki gyvenimo pabaigos Honorė ryžtingai neigė tėvo prasimanymus. Patyrusi apie tą nelemtą laišką, Luiza įniršo ir visiems laikams nutraukė ryšius su savo broliu, jų draugystės kaip nebūta; visos Honorė pastangos vėl rasti su ja bendrą kalbą atsitrenks į nepajudinamą priešiškumo sieną... Bet visa tai dar bus... O kol kas draugiška sąjunga prie Ženevos ežero dalykiškai rengia Sofi pabėgimą...

Pagaliau ateina lauktoji diena. 1777 metų rugpjūčio 27 dienos vakare per audrą, pliaupiant lietui, griaudžiant perkūnijai, markizė de Monjė vyrišku kostiumu, plačiabryle savo vyro skrybėle, slepiančia veidą, lydima dviejų į Pontarlję Mirabo atsiųstų bendrininkų, patyrusi daugybę visokiausių nuotykių, perkirto valstybinę sieną. Du nepažįstami bendrakeleiviai, kurių rankose jos likimas, veda Šveicarijos Alpių keliais, kol pagaliau mažame Verjerės miestelyje sustoja prie nedidelio vienišo name-

lio šviečiančiais langais. Čia ant slenksčio ją apkabina jos Honorė, jos Mirabo, seniai jos laukęs už vos privertų durų ir kantriai įsiklausydamas į kiekvieną garsą.

Tame tamsiame, lietaus užpiltame, audromis besitrankančiame, už kiekvieno kampo slepiančiame gausybę pavojų baisiame pasaulyje, pasirodo, vis dėlto yra tikra, bekraštė, paprasta laimė.

XIV

Laimė. Kiek ji gali trukti?

Jau buvo po pusiaudienio, kai Sofi ir Honorė pabudo... Už lango ryškiai švietė saulė, aukštyn kopė tamsiai žalia medžių lapija apaugę kalnai. Šveicarija. Jie dviese, jie laisvi, jiems negresia joks pavojus. Tikriausiai jiedu nusijuokė laisvai, nerūpestingai, džiugiai, laimingai.

Paskui atėjo laikas išsikalbėti.

Sofi pasirodė esanti apdairi. Gal ir labiau negu to reikėjo. Ji atsivežė ne tik aukštosios visuomenės damai reikalingus tualetus, bet ir iš savo oficialaus vyro slapto stalčiaus ištraukė du tūkstančius livrų. Honorė ji naiviai tvirtino, kad toji suma mažesnė už tą dalį, į kurią ji turėjo teisę pretenduoti. Honorė mielai pritarė: nuo dabar juos siejo vienas likimas, todėl pirmosiomis laimės ir laisvės dienomis jis nenorėjo galvoti apie gresiantį pavojų. Bet jis, aišku, gerai suprato, kad dėl tokio atsiskaitymo su buvusiu, tikriau, oficialiu vyru gali užsitraukti nemalonę ne tik Sofi, bet ir pats Mirabo.

Honorė buvo lengvabūdis, mokėjo gyventi šia diena: jųdviejų svajonės išsipildė; jiedu kartu, laimingi; jiedu parodė špygą seniems kvailiams —Monjė, Sen Morisui, Riufej, o pinigai visada pravers. Iki šiol Mirabo kišenės buvo tuščios, dabar jos pilnos, ir iš pradžių galima gyventi nerūpestingai, nesusimąstant dėl rytdienos.

Tačiau, gerai pagalvoję, jiedu netrukus suvokė — likti taip pavojingai arti nuo Pontarljė nesaugu. Pamoka su dingusiu, tiksliau, pavogtu laišku, Honorė nepraėjo veltui. Jo priešai turi ilgas rankas,— tuo ne kartą įsiti-

kinta. Painiodami pėdsakus, atsiplėšdami nuo persekiotojų, kuriuos jiedu greičiau jausdavo negu matydavo, kraustydamiesi čia į Bazelį, čia į Berną, jiedu prisikasė iki Reino ir nedideliu puikiu laivu pamažu kilo aukštyn.

Bėgliai prieglobstį randa Olandijoje, Amsterdame. Tas iš visų pusių jūros supamas miestas, tarsi pusiau skendintis bangose, jiems atrodė pati patikimiausia slaptavietė.

Mirabo vėl imasi plunksnos. Su priešais sąskaitos dar nesusumuotos. Bet negailestingos gyvenimo pamokos jį daug ko išmokė; jis pasidarė atsargesnis, apdairesnis. Negalima iš karto smogti į pagrindinį tikslą: pirmiausia reikia atakuoti flangus. Amsterdame jis rašo „Kreipimąsi į Heseno liaudį". Formaliai žiūrint, tai aštriai kritiškas kūrinys prieš viešpataujančius vokiečių kunigaikščius, iš dalies prieš Heseną, prekiaujantį savo piliečiais. Bet ar galvoje turimas tik Heseno monarchas? Ar tik Heseno liaudis kenčia nuo despotizmo savivalės? Tai vis tas pats priešas — negailestingas ir žiaurus despotizmas, skiriasi tik jo forma, o visa kita lieka — laisvės smaugikas, blogio ir piktnaudžiavimo įsikūnijimas, nepaisantis paprasčiausių žmogaus teisių.

Sofi be galo laiminga. Pasiekta visa, apie ką ji svajojo. Su ja jos Honorė, jis švelnus, jiedu netrukus susilauks kūdikio. Jų mažame namelyje keistai skambančioje Kalverstat gatvėje ramu. Ko dar galima norėti šiame pasaulyje? Štai ji tikra tyra žmogaus laimė.

Laimė nežino ribų. Atrodo, kad ji begalinė. Bet...

Mirabo vis dažniau netoli namų sutinka vieną ir tą patį žmogų. Nuo jo nusigręžia, stengiasi sparčiai praeiti, o rytojaus dieną vėl viskas kartojasi. Pro langą Honorė regi vis tą patį atidų žvilgsnį.

Abejonių nebuvo: jie vėl gaudomi, jų pėdsakais eina sekliai.

Įvertindamas gresiantį pavojų, Mirabo neklydo. Markizas de Monjė visose kryžkelėse šaukė: tas niekšas pavogė ne tik žmoną, bet ir visas jo santaupas. Ne tik Pontarljė, visa Prancūzija buvo sukrėsta: taip paniekinti vyro teises, karaliaus ir šventosios bažnyčios įstatymus. Tie

pragaro išperos, tie nusikaltėliai, piktnaudžiaudami giminės vardu, išniekino visą kilmingąjį luomą. Sostinės aristokratų salonuose ir provincijos bajorų namuose aimanuojančių damų karšta vaizduotė išpūtė šį įvykį tiek, kad daugiau neįmanoma. Du tūkstančiai livrų, kuriuos pagrobė de Monjė, netrukus virto į dvidešimt ir net į du šimtus tūkstančių. Tas baisus nusikaltėlis, padaręs gėdą kilniam savo tėvui, tikras plėšikas, iš kurio galima visko tikėtis — žmogžudystės, apiplėšimo, šventvagystės.

Visuomenės pasipiktinimą savotiškai koregavo labiausiai nukentėję arba jiems artimi asmenys. Įžeistos, kilnių jausmų skatinamos damos markizą de Monjė padarė vos ne nacionaliniu kankiniu arba net nacionaliniu didvyriu. Pats markizas de Monjė, grafas Sen Morisas, komendantas Žu tvirtovės, iš kurios nenaudėlis pabėgo, ponai de Riufej, nusikaltėlės dukters apiplėšti ir įžeisti, markizas de Mirabo, „Žmonių draugas", visą gyvenimą kenčiantis dėl pabaisos sūnaus, markizas de Marinjanas, visą laiką priešinęsis savo nekaltos dukters vedyboms su tuo niekšu,— tai buvo iš tikrųjų galinga pačių įžymiausių, turtingiausių ir įtakingiausių pietų Prancūzijos patricijų sąjunga, savo rankose laikanti teisingumo svarstykles.

Bėglių teismas įvyko Pontarljė. Honorė Gabrielį de Mirabo „už moters grobimą ir suvedžiojimą" nuteisė mirties bausme; jam turėjo nukirsti galvą; Sofi de Monjė nuskusta galva turėjo būti uždaryta puolusių moterų namuose visam gyvenimui.

Teismo nuosprendis buvo paskelbtas viešai. Dabar jį reikėjo tik įvykdyti.

Kad ir kaip būtų pasikeitusi Liudviko XVI vyriausybė — būtų likęs liberalusis Tiurgo, nevykėlis Kalonas arba jų įpėdiniai — policija likdavo ta pati; ji puikiai išmanė savo darbą. Susekti bėglius, valstybinius nusikaltėlius nebuvo sunku. Policija netrukus užtiko bėglių pėdsakus. Mirabo ir Sofi septynis mėnesius gyveno lengvai ir laisvai, neįtardami, kokia trapi jų laimė, ne todėl, kad policija jų anksčiau nerado; reikėjo laiko susitarti su Olandijos valdžios organais.

1778 metų gegužės mėnesį Mirabo, aiškiai nujausdamas, kad ratas aplink juos siaurėja, įtikino Sofi kuo skubiausiai išvažiuoti iš Amsterdamo. Sofi nenorėjo palikti to tylaus namelio, kuriame buvo tokia laiminga; ji delsė, diena po dienos atidėliojo kelionę.

Gegužės 14 dieną Mirabo nepastebėtas išėjo iš namų. Amsterdame jiedu turėjo draugų, kurie laikinai galėjo paslėpti. Bet Sofi užtruko. Vakarop, kai ji susirengė visam laikui palikti pamiltus namus, pasirodė per vėlu: namas buvo apsuptas, pro duris įsiveržė policija.

Jų keliai jau antrą kartą skyrėsi. Jam pavyko pabėgti nuo persekiotojų, draugai galėtų paslėpti giliame pogrindyje arba pačiame pasaulio pakraštyje, kur niekas jo nerastų. Jis puikiai suprato — sprendžiamas jo likimas. Bet argi Mirabo galėjo palikti Sofi vieną? Policijos letenose? Siaubingų priešų rankose?

Gal būdamas laisvėje, būtų jai naudingesnis. Tačiau jis įsivaizdavo iš siaubo ir nevilties mirtinai perbalusį mylimosios veidą, užgesusias akis, bejėgiškai nuleistas rankas. Honorė tvirtu, ramiu žingsniu pasuko į namelį Kalverstato gatvėje. Tą lemiamą valandą, tikriausiai visiems laikams dūžtant jų gyvenimui, jis negalėjo išduoti, negalėjo palikti vienos Sofi.

Laimė? Kiek ji gali trukti?

Nei Honorė, nei Sofi jau nebekartojo šito klausimo.

Jiedu buvo tokie nelaimingi, kad prieš akis nematė jokios prošvaistės.

Sofi neuždarė į Sen Pelaži kalėjimą — su prostitutėmis, žmogžudžiais, burtininkėmis. Gydytojas nustatė, kad ji laukiasi kūdikio, ir būsimąją motiną maloningai įkurdino niūrioje Paryžiaus prieglaudoje. Mažoje drėgnoje kameroje su trimis raganomis ir beprote, prikaustyta grandinėmis prie geležinės lovos, slinko jos dienos ir naktys. Kai gimė dukrytė, kurią pavadino Sofi Gabriele, ji vėl atgijo, panoro gyventi. Bet po kelių savaičių mergaitę iš motinos atėmė ir išvežė kažkur toli į kaimą. Po kurio laiko mergaitė, kurios ji taip ilgėjosi, mirė. Tada, tarsi užjausdami, Sofi pervežė į Gijeno moterų vienuolyną. Čia buvo truputį lengviau, bet kaip ir anksčiau, beviltiška.

Gabrieliui nuosprendžio neįvykdė. Jo tėvas, gyvenantis paskutines ilgo amžiaus valandas, nepanoro savo rankų teptis sūnaus krauju. Senasis markizas buvo pakankamai įtakingas monarchijos aukštuomenės atstovas ir jam nereikėjo daug vargti, kad mirties bausmę pakeistų kalėjimu iki gyvos galvos. Mirabo buvo uždarytas į Venseno pilies belangę vienutę.

Esu matęs Venseno pilį. Griežtų linijų, didinga tvirtovė, pastatyta iš pilko nuo laiko parudavusio nepramušamo akmens, apvaliais sargybos bokštais, ambrazūromis, šaunamosiomis angomis, giliu aplink juosiančiu grioviu, savo niūriu galingumu ir mūsų laikais atrodo neįveikiama.

Akmens sienos, akmens grindys ir lubos, siauras, anksti rytą prasimušantis ir gęstantis greičiau negu bet kur kitur, šviesos pluoštelis, šeši žingsniai pirmyn, šeši atgal, ir taip diena po dienos, diena po dienos, savaitės, mėnesiai, metai, toks Honorė Gabrielio de Mirabo gyvenimas.

Pirmosiomis savaitėmis jis blaškėsi kaip tigras narve iš kampo į kampą. Paskui įprato vaikščioti ramiau, lėčiau; prisėsdavo prie mažo medinio staliuko, įsiklausydavo į tvirtovės bokšto tylą.

Po kurio laiko išsireikalavo popieriaus, rašalo. Iš pradžių jis rašė laiškus, protestus, prašymus karaliui, ministrams, tėvui, artimiesiems; visų prašė vieno ir to paties: parodyti nors kiek teisingumo — pakeisti jo gyvenimą, pasiųsti eiliniu į karą Amerikoje, kur tinkama, bet tik nepalikti čia; juk jis gyvas palaidotas kape. Visi laiškai liko be atsako.

Jis buvo pasiryžęs nepasiduoti, kovoti. Venseno belangėje Mirabo parašė daugiau negu bet kada anksčiau. Čia buvo sukurtas vienas iš brandžiausių ir įtaigiausių politinių kūrinių „Apie slaptuosius įsakymus ir valstybinius kalėjimus". Parašytas aiškia, tikslia, vietomis sausa protokoline, tačiau itin įspūdinga kalba, kūrinys piešia valstybinės valdžios režimo funkcionavimo pagrindą — baisi savivalė, neteisėtumas, prievarta. Jeigu toje neteisėtumo valstybėje yra kas nors apgalvota ir logiškai pagrįsta, tai tik šėtoniška pasityčiojimo ir žmogaus žemi-

nimo sistema, jo teisių trypimo sistema, sukurta tam, kad trumpiausiu laiku fiziškai ir morališkai palaužtų žmogų. Autorius daro trumpas, tačiau maištingos dvasios kupinas išvadas. Svarbiausios iš jų dvi. Pirmoji suformuluota taip: „Aš visada maniau ir taip manysiu toliau, kad abejingumas neteisingumui yra išdavystė ir niekšybė". Praktiškai tai reikštų: nė vienas doras žmogus negali nekovoti su valstybėje egzistuojančia prievartos sistema, su neteisingu tironijos ir despotizmo režimu.

Antroji išvada turi aiškiai revoliucinį pobūdį: „Kad žmogus galėtų sutraukyti savo grandines, leistinos be išimties visos priemonės..."

Kalbėdamas apie leistinas priemones, Mirabo, be abejo, turėjo galvoje pirmą kartą „Despotizmo apybraižoje" suformuluotą teisę ginkluotai priešintis pavergimo sistemai, teisę iš pavergėjų jėga atimti valdžią.

Tomis kraštutinėmis išvadomis Mirabo iš esmės pripažino ir pagrindė ginkluotos kovos su prievartos sistema ir revoliucijos teisę.

Mirabo politinėms pažiūroms, jo, kaip revoliucionieriaus — buržuazinio revoliucionieriaus — pažiūroms Venseno belangėje sukurtas traktatas turėjo svarbią, lemiamą reikšmę.

Buržuaziniu revoliucionieriumi Mirabo pavadinome ne šiaip sau. Toks vardas atspindi jo idėjinių politinių pažiūrų esmę. Kritikuodamas feodalinių absoliutinių institutų sistemą, ją demaskavo tik politiniu požiūriu,— antifeodalinės kovos socialiniai klausimai jam menkai terūpėjo. Todėl verta priminti: Mirabo maištą prieš privilegijuotąjį luomą, kuriam jis pats priklausė, pirmiausia sukėlė priešinimasis tėvo despotizmui. Šeimyninis konfliktas dėsningai peraugo į konfliktą su visa valstybinės valdžios sistema.

Jeigu į daiktus, į rūsčią tikrovę pažvelgtume realiai, tai pripažintume, kad visos Mirabo pastangos pasiekti įstatymais pagrįstos teisybės arba kokios nors tvarkos buvo tik grynas donkichotiškumas. Savo prigimtimi, savo esme karaliaus valdžia negalėjo funkcionuoti nepaminda-

ma žmogaus teisių. Luominė monarchija gyvavo tik vi-sokeriopai nuolatos pažeidinėdama žmogaus teises.

Ar tai bent kiek trikdė valstybės vadovus? Nė trupučio.

Nukentėjusiam ir tebekenčiančiam nuo feodalinio absoliutinio despotizmo Mirabo, tai, suprantama, buvo svarbiausias dalykas. Tačiau jis neapsiribojo vien savo negailestingu likimu, bet ir kritikavo visą esamą režimą. Feodalinio absoliutizmo neteisėtumą ir despotizmo sistemą jis gretino su buržuazine teisėtvarka, besiremiančia antiluomine žmogaus teisių doktrina.

Tačiau reikia paanalizuoti dar vieną aspektą. Svarbią reikšmę Mirabo skyrė liberaliai, pažangiai, atstovaujamai monarchijai. Jo požiūriu, geriausias turėtų būti Britanijos monarchijos modelis. Taigi Mirabo pasisakė už monarchiją apskritai.

Simpatijas monarchijai lėmė ne įžymaus politinio veikėjo savitumas. Atvirai kalbant, niekas kitokios sistemos nė neįsivaizdavo, XVIII amžiuje Prancūzijoje monarchijos idėja buvo vyraujanti; ją pripažino tiek kairieji, tiek dešinieji politiniai mąstytojai. Pagaliau buvo manoma, kad abstrakčiai ginčytis apie visuomeninę būtį neprotinga, nepraktiška ir beprasmiška. Kad nepasirodytume esą tuščiažodžiai, priminsime: iki revoliucijos būsimieji garsūs jakobinų oratoriai ir revoliucinės vyriausybės vadovai Maksimilianas Robespjeras, Žoržas Dantonas ir Žanas Polis Maratas buvo tikri monarchijos šalininkai. Iš esmės beveik visa pažangioji prancūzų literatūra visą dešimtmetį iki revoliucijos tvirtai ir neginčijamai rėmė monarchiją.

Vargu ar tikslinga tyrinėti to savotiško paradokso priežastis: monarchija visi nepatenkinti, bet niekam neateina į galvą ja suabejoti. Verta tik priminti: iki revoliucijos visa politinė literatūra, galbūt išskyrus Kamilį Demuleną, ir tai tikriausiai daugiau dėl padaužiškumo, visiškai nepripažino respublikos. Tikriausiai gerokai anksčiau buvo paplitusi idėja, kad respublika turi būti aristokratinė. Monarchija buvo priešpastatoma respublikai ne todėl, kad šviesūs protai suvokė respublikos esmę. Pirmiausia visi

respublikos bijojo, įžvelgė joje tiesioginę grėsmę būsimoms laisvėms.

Honorė Mirabo irgi klydo, kaip ir jo tėvynainiai, nebuvo atsikratęs prietarų. Jam rūpėjo ne tolima, miglota, abstrakti respublika, o realus pasaulis, kuriame jis gyveno, monarchija — bloga, privilegijuotųjų luomų, sugadinta, atstumianti, despotiška. Tačiau despotizmą reikia sunaikinti, ir tada supantis pasaulis — senoji Prancūzijos monarchija — pasidarys geresnė, teisingesnė.

Taip schematiškai galima apibūdinti to laikotarpio Mirabo politines pažiūras.

Tačiau Mirabo gyvenimas, kaip jau žinome, nuo pat jaunystės vedė ne vieškeliais. Ir kuo toliau jis keliavo, tuo mažiau ir mažiau pasitaikydavo grįsto kelio.

Taigi grįžkime prie klausimo, nuo kurio mes nutolome. Honorė Mirabo literatūriniame palikime traktatas „Slaptieji įsakymai ir valstybiniai kalėjimai" neužėmė lemiamos, tuo labiau dominuojančios vietos. Šis kūrinys, mano supratimu, turėjęs didžiausią poveikį palengva besiklostantiems būsimojo tribūno politiniams įsitikinimams, liko ne iki galo įvertintas.

Kodėl taip atsitiko?

Į šį faktą reikėtų žvelgti šiek tiek iš toliau. Daugiau kaip prieš šimtą metų Alfonsas de Lamartinas, įžymus poetas, romantikas, istorikas, valstybės veikėjas, užsienio reikalų ministras, vienas iš pirmųjų Europos oratorių, pusę amžiaus savo poetiniais apmąstymais, gražbylingomis kalbomis ir vešlia šukuosena žavėjęs pasaulį, garsioje, kaip ir visi kiti jo parašyti kūriniai, „Žirondistų istorijoje"[72] atskleidė ryškų, įsimenantį grafo Honorė Gabrielio Riketi de Mirabo — garsiojo Prancūzijos Didžiosios revoliucijos tribūno — portretą. Skirtinguose kalėjimuose besikankinančių Sofi Monjė ir Honorė Mirabo plačiai nuskambėjusius meilės laiškus Lamartinas pirmasis neabejodamas pavadino nemirtingais. Kadangi Lamartinas buvo nepriekaištingas autoritetas, turintis puikų meninį skonį, jo požiūris šiuo klausimu virto savotiška klasika.

Po trisdešimt metų šią tiesą patvirtino Mario Prot, parašęs Mirabo laiškų „Apie meilę" knygai plačią įžan-

gą [28]. Mirabo ir Sofi Monjė laiškai tapo savotišku dviejų viens kitam begaliniai atsidavusių būtybių meilės pavyzdžiu.

Kai žvelgiate į tas nuo laiko išblukusias eilutes, patamsėjusius, drėgnus, aptrūnijusius puslapius, į jus dvelkteli nutolstančio laiko vėsuma, praeitis.

Bet jūs įsiskaitote į tas eilutes, ir patys pirmieji žodžiai, kaip gyva, kerinti jėga nejučiom pagauna, patraukia. Mintis veja mintį. Įsimylėjėliai skuba, tarsi bijo pavėluoti; jiedu neturi laiko. Viso labo prieš valandą, prieš dvi išsiskyrė tos dvi pačios laimingiausios — o gal pačios nelaimingiausios? — pasaulyje būtybės. Kas jiems nutiko? Kas dar laukia? Jiedu dar nieko nežino. Rytdiena — kokia ji bus? Ji dar neapčiuopiama, neaiški. Honorė rašo paskubom: juk taip daug reikia pasakyti. Dar nebaigęs vieno laiško, jis pradeda kitą. Jiedu nerimsta vienas kitam visko neišsipasakoję. Ir pastovus refrenas, besikartojantis beveik po kiekvienos frazės, po trumpo dalykinio pranešimo,— klausimai, į kuriuos, atrodo, niekada nesulauks atsakymo: „Ar prisimeni tu mane? Ar myli tu mane? Ar nepamiršai tu manęs?"

Tikriausiai nesunku įsivaizduoti šūsnį baltų lapų, prirašytų neįgudusiu moterišku braižu ant kieto kalėjimo celės stalo. Bet tuose balto popieriaus lapuose — pats gyvenimas. Kiek jausmų, kiek tikėjimo, kiek vilčių sudėta į tas skubrias raides!

Šiame didžiuliame negailestingame pasaulyje tik jiedu nesaugūs.

Galbūt Alfonsas Lamartinas iš tikrųjų buvo teisus. Kas pamėgins nuginčyti tuos ašaromis aplaistytus XVIII amžiaus romano puslapius? Argi skaitytojui jie nekelia pagarbos?

Kai jūs žvelgiate į tuos kietus, tvirtus viršelius, į tuos pageltusius, storus seno popieriaus lapus, į tą įmantrų ir kartu skurdų senovinį šriftą, jūs tartum persikeliate į seniai praėjusį, beveik neapčiuopiamą, visiems laikams praslinkusį amžių.

Jau seniai tarp gyvųjų nebėra nei Sofi, nei Honorė, nei tų laikų liudininkų. Nieko nebėra. Bet iki šiol liko naiviai ir dažnai kartojami klausimai:

„Ar prisimeni tu mane? Ar myli tu mane? Ar nepamiršai tu manęs?"

Taip prasideda tas laiškų romanas. Suprantama, jis nepalyginamai pranašesnis už Ruso „Naująją Eloizą". Sofi Monjė ir Honorė Mirabo laiškų nė nereikia gretinti su Žano Žako Ruso kūryba. Pagaliau kam ta pavėluota garbė? Antrasis leidimas, pasirodęs po Mirabo mirties, alsuote alsuoja gyvenimu.

Galima tik įsivaizduoti, kaip pamažu, begaliniai pamažu slenka laikas toms dviem, vienas kitą mylinčioms, nuolat apie vienas kitą galvojančioms, visada viens dėl kito nuogąstaujančioms ir sykiu ilgiems metams atskirtoms būtybėms. Tikriausiai Lamartinas, tvirtindamas, kad Sofi ir Honorė meilės istorijos puslapiai nemirtingi, buvo teisus. Galbūt ir iš tikrųjų jie nemirtingi?

Bet perskaitykite tuos laiškus dar kartą iš pradžios. Praėjo metai. Per tą laiką stebuklo neįvyko. Galingi ir griežti Venseno pilies kontūrai vis taip pat rūsčiai dunkso horizonte. Čia niekas nesikeičia, čia viskas tiksliai nustatyta, apibrėžta. Niekas nežino ir niekas nemato, kas čia gyvena.

Vienuolyną, kuriame uždaryta Sofi Monjė, taip pat budriai ir griežtai saugo tyliai, kaip šešėliai slenkančios vienuolės. Praėjusi diena panaši į šią, o ši — į vakarykštę... Praslinkusi diena — tai daug ar mažai? Kuo toliau, tuo lėčiau slenka laikas.

Honorė Mirabo kupinas ryžto nepasiduoti priešams, nepaklusti jų valiai. Jis apsvarstė, kokius darbus atliks per artimiausius dvejus trejus metus, ir griežtai suskirstė laiką.

Jis turėjo apie ką mąstyti... Kaip jau anksčiau minėjome, Mirabo pradėjo traktatą „Apie slaptuosius įsakymus ir valstybinius kalėjimus". Įnikdamas į darbą, jis rėmėsi gausybe šaltinių ir literatūros. Kartu kantriai ir kruopščiai vertė Homerą ir kitus senovės graikų autorius,

Tacitą, Bokačią. Stebina nepaprastas to žmogaus darbingumas ir vidinis susikaupimas.

Venseno bokšte Mirabo pajuto tokį įkvėpimą, kokio sunku buvo laukti net pačiu geriausiu laiku. Varžomas rūstaus, griežto Venseno pilies režimo, jis įsigudrino leidybinių firmų tarpininkavimo dėka organizuoti Bokačio raštų leidimą.

Kiekvieną dieną du tris kartus jis rašo laiškus savo Sofi. Siunčia jai savo vertimus, klausia jos nuomonės tuo ar kitu literatūros klausimu, nuoširdžiai rūpinasi jos literatūriniu išprusimu. Atrodo, jis pasiryžęs ant savo pečių prisiimti visus jųdviejų nelengvos dalios sunkumus. Honorė kaip ir anksčiau jai yra švelnus, malonus, kreipiasi žodžiais: mano vienintele, mano karštai mylima, mano brangiausioji...

Jis — tai galingas ąžuolas ir, atrodo, nėra pasaulyje jėgos, kuri palaužtų jo geležinį organizmą ir tvirtą valią.

Ir vis dėlto pažvelkime į vėlesnius laiškus. Praėjo dar metai. Jau treji. Skamba Venseno bokšto varpas, o laikas slenka vis lėčiau, vis tyliau. Honorė žvelgia praeitin. Sekmadienis, pirmadienis... Prieš akis be galo ilga savaitė. Kaip atskirti dienas? Visos jos atrodo vienodos, panašios viena į kitą. Kokia baisi, gerklę spaudžianti sustojusio laiko kilpa!

Dar kartą perskaitykime laiškus, kuriuos teberašo neatmenamai seniai buvę laimingi įsimylėjėliai. O laiškų vis mažiau. Ir tie patys trumpesni; Honorė ir Sofi vis rečiau jaučia būtinybę kreiptis vienas į kitą. Ir kas gali pasakyti, kas stipriau veikia: metų metais susiklostęs įprotis, dvasinė būtinybė ar poreikis, o galbūt nei jis, nei ji nenori, gal ir nedrįsta dėl to susimąstyti.

Tai tarsi tie patys laiškai, kaip ir ankstesnieji. Ir sykiu nebe tie.

Meilės aukuras nedega kurstomas žodžių. Vien tik žodžių jai neužtenka. Savaitę, mėnesį, metus galima kartoti laiškuose tuos pačius meilės žodžius, bet laiko bėgsme jie vis blanks, blykš. Žodžiai išlieka, bet jie praranda savo įtikinamąją galią.

Trečiaisiais kalėjimo metais to, rodos, geležinio žmogaus gyvenimui, psichologijai kažko ėmė trūkti. Jo ryški ir šviesi mintis darosi miglota. Naktimis Honorė rašo siaubingas erotines istorijas, kurias dieną baisu ir skaityti. Dabar jis ilgai — valandomis — įsistebeilijęs į vieną tašką kažką mąsto.

Venseno bokšte muša laikrodis. Skamba jis kas valandą. Skamba naktį, rytą, dieną, vakare. Honorė nebegali daugiau tverti, nebegali ilgiau įsitempęs laukti, kada pasigirs bokšto varpo dūžiai.

Iš anapus sienos ateinančios žinios tokios pat liūdnos ir sunkios, kaip ir viskas šioje niūrioje pilyje. Mažasis Viktoras, jo sūnus, jo viltis, apie kurį jis taip daug mąstė priverstinės vienatvės dienomis, mirė nuo kažkokios vaikiškos ligos, kurios tikriausiai ir nebūtų buvę, jei grafienė Emilė de Mirabo nebūtų skyrusi tiek dėmesio pasaulietiniams džiaugsmams, apleisdama savo sūnų.

Sofi ir Honorė neužsimena vienas kitam apie mažosios Sofi Gabrielės mirtį. Bet kiekvieno širdį tai slegia kaip sunkus akmuo. Pasaulis be džiaugsmo, praradimų ir netekimų, baisus pasaulis.

Vėlyvą 1780 metų rudenį, kai lapkričio vėjas baigė plėšyti paskutiniuosius medžių lapus, kai vėl rūškanos sutemos pranašavo žiemą, Honorė suprato — daugiau nebeišlaikys, dar vienos žiemos jis nebeiškęs.

Į Binjono pilį savo tėvui markizui de Mirabo jis rašo atgailaujančius, beveik nuolankius laiškus, prašo už viską atleisti. Sūnus visada buvęs kaltas. Tėvas visada ir visur buvęs teisus. Sūnus be išlygų pripažįstąs tėvo moralinį pranašumą, jo išmintingumą, kilniadvasiškumą. Sūnus nusižeminęs prašąs tik vieno: padėti, padaryti viską, ką įmanoma, kad jį ištrauktų iš tos baisios duobės, kurioje esąs gyvas palaidotas. Panašius laiškus jis rašo ir savo žmonai, meldžia jos pagalbos.

Ir laiškai pasiekia tikslą. Gal markizas Mirabo pajuto sūnų stovint prie nevilties ribos, gal persenęs, nelankstaus būdo žmogus šiek tiek pasikeitė. Tikriausiai ir jį, kaip ir Honorė, labiausiai paveikė mažojo Viktoro, anūko, prie kurio buvo labai prisirišęs, mirtis. Ilgai nesvars-

tydamas, nesiginčydamas, tėvas pasistengia išvaduoti sūnų. Luominėje monarchijoje klano vadovas — didelė jėga, ir užtenka senajam markizui Mirabo tarti žodį, kad per kelias valandas būtų pakeistas sūnaus likimas.

Ir štai 1781 metų žiemą tėvas ir sūnus kartu stumia dienas senoje Binjono pilyje. Užsisklendęs, rūstus, sustorėjęs žmogus buvo visai nepanašus į tą, kurį dar taip neseniai visi vadino „mesje Uraganu". Jaunesnysis Mirabo dažniausiai tyli. Jeigu jis ir prabyla, tai tik tam, kad su viskuo sutiktų, ką sako tėvas. Sūnus dabar be išlygų pripažįsta tėvo nuomonę.

Tačiau laikas bėga, ir tas, atrodo, visiškai palaužtas, bokšto kalėjime sugniuždytas žmogus pamažu pradeda atsigauti. Tai įvyksta ne iš karto, palengva, ir tėvas, iš pradžių bijojęs, kad jau per vėlu, su palengvėjimu stebi sūnaus atgimimą. Didybės manijos apimtam markizui, kaip ir visiems Mirabo, svarbiausia gyvenime — pratęsti savo senąją giminę.

Vieną 1781 metų pavasario dieną Mirabo traukia į tolimą Giljeną, į vienuolyną, kur, kaip ir anksčiau, vienuolių saugoma tebėra Sofi de Monjė.

Po ketverių išsiskyrimo metų įvyksta tas susitikimas, apie kurį, kaip apie laimės dieną, tiek jiedu svajojo.

Abiem sunku nuslėpti tikruosius jausmus, atsispindinčius veiduose. Honorė išvydo nebejauną, sustambėjusią, pusiau žilais išretėjusiais plaukais moterį, pabrinkusiais išblukusių akių vokais, negražią, praradusią jaunatvišką gyvumą ir lengvumą. Beje, ir jis pats nebe toks, koks buvo. Suprantama, jiedu vaizdavo, kad niekas nepasikeitė. „Aš tave taip pat tebemyliu. Aš tave visada mylėsiu",— kartojo jiedu kaip kadaise. Tačiau tai buvo netiesa, kurią abu puikiai suvokė. Išsiskyrimo metai nužudė meilę.

Tikriausiai jiedu pajuto palengvėjimo jausmą, kai tas toks sunkus susitikimas baigėsi. Atsisveikindamas, aišku, jis vėl kartojo tuos pačius, jau tiek kartų duotus pažadus. Tačiau žodžiai iš esmės nebebuvo reikalingi.

Honorė de Mirabo daugiau neberašė Sofi. Tai buvo jų paskutinis susitikimas.

Sofi de Monjė Sen Klero vienuolyne dar išgyveno keletą metų. Ji niekur nebenorėjo eiti. Vieną pavasario rytą, kaip paprastai, šventikas užėjo į Sofi celę, bet ji jau buvo nebegyva. Iš vakaro ji sąmoningai per anksti užstūmė dūmtraukį ir tikriausiai mirė naktį, nuo smalkių. Ji pavargo gyvendama šiame sunkiame pasaulyje.

XV

Vieną 1781 metų žiemos dieną markizas de Mirabo, įsitikinęs, kad jo sūnus jau beveik visiškai atgavo savo jėgas, nutarė atvirai su juo pasikalbėti. Grafo de Mirabo padėtis buvo nepavydėtina, tiesiog nepakeliama. Pontarljė teismo nuosprendis nebuvo panaikintas. Net mirties nuosprendis, kuris sūnui buvo paskelbtas už įvykdytus nusikaltimus, juridiškai tebegaliojo; jis tik paprasčiausiai nebuvo įvykdytas. Dabar grafas de Mirabo turėjo pasiekti, kad būtų peržiūrėtas Pontarljė teismo nuosprendis. Panaikinti nuosprendį, sugrąžinti grafui de Mirabo gerą vardą buvo pirmasis, neatidėliotinas, aktualiausias uždavinys.

Kai šis uždavinys bus išspręstas, teks imtis antrojo: sutaikyti sūnų su žmona, atstatyti vieningą šeimą, sujungti Marinjanų ir Mirabo turtą ir žemes.

Honorė be prieštaravimų sutiko su tėvo strateginiu planu. Pagaliau ir prieštarauti iš esmės nebuvo įmanoma. Atkariauti prarastąsias pozicijas reikėjo pradėti nuo elementariausio dalyko,— pirmiausia išsaugoti savo galvą.

1783 metų vasario mėnesį Honorė Mirabo atvažiavo į Pontarljė, pats prisistatė vietos kalėjimo viršininkui, pareikšdamas norįs asmeniškai dalyvauti procese, kuris vykęs be jo prieš kelerius metus.

Jo iniciatyva atnaujintas procesas trunka keletą mėnesių ir patraukia vis platesnį Prancūzijos visuomenės dėmesį. Mirabo atsisakė advokatų, pagal iš anksto apgalvotą planą pats gina save. Tas planas nepaprastai drąsus, tiesiog rizikingas, čia viskas pastatyta ant kortos. 1778 metais Mirabo buvo kaltinamas Sofi de Monjė suvedžio-

jimu. Tačiau prancūzų juristai suvedžiojimu (seduction) laiko ne ką kita, kaip nekaltos, neištekėjusios merginos sugundymą. Mirabo sumaniai naudoja tą faktą. Pontarljė pirmą kartą įsitikina, koks stiprus jaunasis grafas oratorius. Jis tyčiojasi iš savo priešų, išjuokia jų juridinius argumentus. Kaip galima kaltinti damos suvedžiojimu, kaip galima kaltinti ir net reikalauti kaltinamojo galvos už suvedžiojimą damos, kuri jau keleri metai yra teisėtoje santuokoje? Nuo gynybos jis pereina prie kaltinimo. Jo kaltinamosios kalbos tokios pat išradingos ir įtaigios, kaip ir ginamosios. Jos spausdinamos atskiromis brošiūromis, platinamos po visą šalį. Visa Prancūzija godžiai skaito Mirabo kalbas.

Įrodęs, kad kaltinamoji išvada buvo prieštaringa ir klaidinga, Honorė Mirabo kategoriškai reikalauja panaikinti teismo nuosprendį, dėl kurio nekalti žmonės nešė tokią sunkią, niekuo nepelnytą bausmę, visiškai reabilituoti jį ir markizę Sofi de Monjė.

Pontarljė procese išryškėjo nepaprasta Mirabo kaip oratoriaus galia. Jis kalbėjo taip įtikinamai, kad savo pusėn palenkė daugelį teisėjų.

1783 metų rugpjūčio 14 dieną teismas panaikino ankstesnį nuosprendį, visus kaltinimus Mirabo adresu pripažino praradusiais juridinę galią, o 40 tūkstančių livrų teismo išlaidas turėjo apmokėti nusenęs markizas de Monjė.

Tai pati didžiausia iš visų Mirabo pasiektų pergalių. Tokio teismo nuosprendžio sunku buvo tikėtis. Ne tik atstatytas garbingas grafo de Mirabo vardas, bet ir apgaubtas kankinio aureole, išgarsintas visoje šalyje. Tiesa, aristokratų salonuose senos damos, išgirdusios grafo de Mirabo vardą, iš siaubo griebdavosi už galvos, o jautresnės krisdavo be sąmonės.

Senasis markizas, nepritaręs rizikingai sūnaus taktikai teisme, laikydamas ją per daug pavojinga ir aikštinga, dabar iš pasitenkinimo trynė rankas: „Tie asilai tikriausiai užmiršo, kad turi reikalą su mano sūnumi. Mano sūnus turėjo iš ko mokytis."

Tačiau su antruoju uždaviniu markizui sekėsi kur kas prasčiau.

Grafienei Emilei de Mirabo tie metai, kai jos vyras kalėjo Venseno pilies bokšte, buvo patys laimingiausi. Tuomet ji buvo viena iš madingiausių pasaulietinių damų; jai reikėjo griežtai planuoti savo laiką, kad spėtų į visus pobūvius. Visa aristokratiškoji Prancūzija puikiausiai žinojo apie jos draugystę su grafu de Galifė. Iš esmės tie patys kaltinimai, kurie 1778 metais Pontarljė teismui davė pagrindą Mirabo nuteisti mirti, vėliau pasmerkti kalėti iki gyvos galvos Venseno pilyje, o markizę Sofi de Monjė — gėdingai uždaryti vienuolyne, galėjo būti pateikti ir grafui de Galifė, ir grafienei de Mirabo. Tačiau tarp tų dviejų porų būta ir skirtumų: pirmuoju atveju meilužiai turėjo griežtai nukentėti už tai, kad atvirai nepaisė visuomenės nuomonės, o antruoju — viskas buvo daroma atsargiau, neperžengiant visuomenės normų, atiduodant duoklę oficialiai veidmainystei.

Taigi Emilė de Mirabo gyveno lengvai ir laisvai ir neturėjo nė mažiausio noro keisti pasirinktą gyvenimo būdą ir paklusti vyro valiai. Be to, iš savo tėvo paveldėjusi ne tik gausybę turtų, bet ir gobšumą, ji nenorėjo aukso dalintis net su savo vyru.

Dvipusės derybos baigėsi nesėkmingai. Ir tada tėvas pataria sūnui iškelti bylą. Teismo nuosprendis turi įpareigoti žmoną grįžti pas savo vyrą ir gyventi su juo po vienu stogu.

1783 metų vasario mėnesį Ekse prasidėjo procesas tarp dviejų pačių galingiausių Provanso gimininių bendruomenių — Mirabo ir Mariljanų. Bet tas procesas turėjo vieną savitumą. Nei markizas de Mirabo, nei Mirabo jaunesnysis brolis toje bendruomenių kovoje nedalyvauja. Tai grafo Honorės Gabrielio de Mirabo procesas prieš de Mariljanų bendruomenę. Taigi iš vienos pusės tik oratoriaus talentas, iš kitos — turtų galybė. Ekse, Provanso sostinėje, visi buvo priklausomi nuo markizo de Marinjano ir jo bendruomenės malonės. Kai Mirabo mėgino (ne iš reikalo, bet dėl įdomumo) patraukti į savo pusę nors vieną advokatą, pasirodė tai neįmanoma: Marinjanas papirko visus Provanso advokatus. Ir aukštesnieji, ir žemesnieji teismo valdininkai, dalyvaujantys ir galutinai

lemiantys šio proceso baigtį, buvo Marinjanų rankose. Esant tokiam jėgų santykiui Ekso proceso nuosprendis buvo aiškus. Ir nors procesas jam daug kainuos tiek materialiai, tiek moraliai — dėl to Mirabo neabejojo,— bet šiaip ar taip jo populiarumas padidės. Tačiau procesas Ekse sukėlė tokį visuomenės susidomėjimą, kad Honorė Mirabo net pradėjo būgštauti. Posėdžių salė lūžte lūžo, o norinčių pabuvoti garsiausiame tų laikų procese vis daugėjo.

Kas nežinojo paslapties, tas ir nesuvokė, kodėl taip domimasi asmeniniais vyro ir žmonos santykiais. Marinjanų bendruomenė gynė savo monopolinę teisę valdyti milžinišką markizo palikimą. Kol buvo gyvas mažasis Viktoras, jis kartu su savo tėvu, Emilės Mirabo vyru, buvo neginčytini paveldėtojai. Bet po Viktoro mirties ir po Emilės neoficialių skyrybų su vyru, Marinjanams, palaikantiems sutuoktinių kivirčus, atsivėrė nuostabi galimybė iš paveldėtojų sąrašo išbraukti Mirabo. Savanaudiškumas ir skatino Marinjanus nesitaikyti.

Teismo posėdžių salėje pirmosiose eilėse sėdėjo įžymūs svečiai: Austrijos erchercogas Ferdinandas, karalienės Marijos Antuanetės brolis, Lombardijos vietininkas su žmona. Keliaudamas po Prancūziją, aukštas svečias ne be pagrindo manė, jog įdomiausia, ką jis gali pamatyti ir išgirsti kaimyninėje karalystėje,— tai garsusis Mirabo procesas.

Procesas truko kelis mėnesius. Iš pradžių abi pusės veikė atsargiai, suprasdamos, kad kiekviena iš jų turi galingą dar nepanaudotą mūšio lauke ginklą. Sunku pasakyti, ko daugiau buvo tiek vienų, tiek kitų kalbose: priešą klaidinančių manevrų ar auditorijos simpatijoms užkariauti skirtų teatralinių efektų.

Gegužės 7 dieną lemiamą smūgį sudavė Portalis, svarbiausias Mariljanų advokatas. Tai buvo milžiniškos jėgos smūgis į Mirabo. Advokato kalba rodė, kad Emilė iš anksto atmeta bet kokią galimybę susitaikyti su vadinamu vyru. Portalis skaitė marčiai rašytus markizo Mirabo laiškus, kuriuose jis savo sūnų kaltina pačiomis baisiausiomis piktadarystėmis.

Po šito triuškinančio smūgio atrodė neįtikėtina, kad Mirabo galėtų atsigauti ir toliau kovoti.

Atsakomąją kalbą Mirabo pasakė gegužės 23 dieną. Keturias valandas trukusi kalba laikoma reikšmingiausia Ekso procese. Iš pradžių Mirabo apgailestavo, kad priešiškos pusės advokatai, užuot stengęsi sutaikyti — esamomis aplinkybėmis tai būtų visai natūralu,— ieško tik kaltinimų. Tai verčią jį, Honorė Mirabo, atskleisti tuos praeities puslapius, kurių kituomet nebūtų judinęs. Ir jis pacitavo 1774 metų Emilės laišką, rašytą pirmosiomis laimingomis santuokos dienomis. Laiške ji prisipažino artimai bendravusi su kavalieriumi de Gaso ir nuolankiai prašė Honorės atleisti, žadėdama, kad nieko panašaus nebepasikartosią.

Laiško citavimas sukėlė triukšmingą auditorijos reakciją. Grafienė de Mirabo, Portalio valia dalyvavusi procese baikščios avelės vaidmenyje, pasirodė esanti visai kitokia. Tačiau įžvalgaus oratoriaus, jautriai gaudančio auditorijos nuotaikas, instinktas sulaikė Mirabo nuo tolesnių kritinių pastabų savo žmonos adresu. Stiprėjančią kritikos ugnį ir vis labiau besiveržiantį pasipiktinimą jis pirmiausia nukreipė į Emilės tėvą, o paskui pagrindinį ginklą atsuko į Portalį, su kuriuo jam reikėjo atsiskaityti už gegužės 7 dienos posėdį.

Portalį Honorė Mirabo kaltino tuo, kad jis, būdamas advokatas, savo teises panaudojo ne gėrio tikslams. Su didėjančiu įniršiu jis puolė savo priešininką ir kaltinimą baigė žodžiais: „Jeigu advokatas gražbyliaudamas skelbia melagingas deklaracijas, šmeižtą, jei visaip iškraipo arba, kitaip tariant, klastoja cituojamus dokumentus, ... toksai žmogus — melo ir šmeižto pardavinėtojas."

Portalis mėgino atsistoti, atsikirsti Mirabo, tačiau neišlaikė triuškinančių priešo smūgių. Jis prarado sąmonę ir krito ant žemės. Iš salės jį nešte išnešė. Teismo praktikoje nedažnai pasitaiko, kad oratoriaus iškalbingumas tikrąja to žodžio prasme išverstų iš kojų priešininką.

Kaip jau minėjome, birželio mėnesį, teismas, sudarytas iš Marinjanų patikėtinių, paskelbė markizo de Marinjano padiktuotą nuosprendį. Teismo nuosprendis Mirabo ne-

buvo netikėtas. Ir iš esmės susitaikyti su Emile praktiškai buvo neįmanoma. Pagaliau susitaikyti jam ir nereikėjo. Svarbiausia šiame procese — turto dalybos.

Dar prieš paskelbiant teismo nuosprendį, Mirabo iškvietė į dvikovą grafą de Galifė. Jiedu kovėsi špagomis, ir Mirabo sužeidė jam ranką. Antrą dieną Mirabo vėl jam pasiuntė kvietimą dvikovai, bet Galifė į paskirtą vietą neatvyko. Mirabo jam pasiuntė dėžutę sraigių ir raštelį: „Štai iš ko Jums mokytis, kaip reikia trauktis."

Nors procesas Ekse baigėsi ne Mirabo naudai, moraliai jis daug laimėjo. Dabar labiau negu po proceso Pontarljė, Mirabo išpopuliarėjo pačiuose plačiausiuose sluoksniuose, ypač trečiajame luome. Ekso ir kitų Provanso miestų gatvės Mirabo sutikdavo aplodismentais. Nepažįstami žmonės spausdavo jam ranką, nuoširdžiai sveikindavo, nukeldami skrybėles, palydėdavo palankiais šūksmais.

Ekso procesas buvo vienas iš garsiausių tais metais ir patraukė labiau, negu plačiai nuskambėjęs Bomaršė procesas.

Mirabo tapo garsenybe. Apie jo iškalbingumą, išryškėjusį teismo dvikovose, būdavo kuriamos pusiau fantastinės istorijos.

Aplink Mirabo dabar grupavosi jauni daugiausiai pažangių pažiūrų žmonės. Briso — būsimasis garsus žirondistų lyderis, tuomet mėginęs pelnyti pripažinimą žurnalistiniais bandymais ir filosofiniais publicistiniais rašiniais; Klavjeras — vienas iš Ženevos demokratų vadų, vėliau daug lėmęs žirondistų judėjime, be to, jis buvo stambus finansininkas; Nikolia Šamforas — vienas iš žymiausių ikirevoliucinės epochos rašytojų, jau pripažintas ir gerbiamas literatas. Su Šamforu Mirabo gana artimai ir ilgai draugavo. Mirabo buvo toks populiarus, kad prie jo linko ir kai kurie jauni aristokratai, vos žengiantys į gyvenimą ir puikiai jaučiantys artėjančias permainas. Tarp jų buvo tada visai dar jaunas žavingasis Oteno vyskupas Šarlis Morisas Talejranas, bene pirmasis teisingai suvokęs Mirabo pasisekimo paslaptį. Tuomet Talejrano biografija dar tik prasidėjo. Ir apie jį moterų salonuose dau-

giausia būdavo kalbama su vos pastebima šypsenėle: „Kerintis berniukas". Tačiau tas berniukas, iš tikrųjų mokėjęs žavėti, netrukus pajuto turįs kitų, praktinių savybių bei gabumų. Gerokai vėliau jis iš pirmo žvilgsnio įvertino jaunąjį generolą Bonapartą. O dabar, prasidedant devintajam dešimtmečiui, tik kartą pamatęs Mirabo, jis pajuto jo jėgą ir prie jo prisišliejo.

Dabar Mirabo priversti paisyti ir įtakingi ministerijos valdininkai. Daugeliu klausimų su juo tariasi Liudviko XVI užsienio reikalų ministras grafas de Veržėnas. O vėliau, 1786 metais, Berlyne Mirabo gauna slaptą diplomatinę užduotį. Veržėnas svajoja apie naujos trišalės — Anglijos, Prancūzijos ir Prūsijos — koalicijos sudarymą, kurios privalumus Mirabo turi įrodyti persenusiam karaliui Fridrichui II ir princui Henrikui. Toji diplomatinė misija iš tikrųjų ne tokia jau nepavojinga ir nekalta, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Tai žaidimas ant peilio ašmenų. Prieš ką ta trijų valstybių sąjunga turi būti nukreipta? Tai nesunku suvokti — prieš galingąją Habsburgų imperiją. Tačiau kovoti su Austrija, vadinasi, kovoti su galingąja karaliene Marija Antuanete ir su visa jos net antakių krustelėjimui paklūstančia austriškąja partija.

Mirabo tai nejaudino. Jis gerai žinojo: karalienė Marija Antuanetė jo negali pakęsti; anksčiau, kai jis būdamas Anglijoje paskelbė pamfletą, ginantį niderlandų liaudį, kuri kenčia Habsburgų despotizmo jungą, Marija Antuanetė pasirašė slaptą įsakymą įkalinti Mirabo tvirtovėje. Pagaliau jis taip pat žinojo, kad karalienė yra parengusi ir kitus slaptus įsakymus, visą jų seriją, kuriuos įvykdžius, Mirabo vėl būtų uždarytas į Venseno pilies bokštą iki amžiaus pabaigos.

Tačiau laikai mainosi. Marijos Antuanetės įsakymai nevykdomi ne tik damų, giliai besijaudinančių dėl grafo de Mirabo likimo, primygtinų prašymų dėka, bet ir todėl, kad karalienė jau nebepajėgia daryti visa, ką norėtų.

Nuo devintojo dešimtmečio vidurio Prancūzijoje jaučiamas milžiniškos jėgos sprogimo artėjimas. Tas dėmesys, kuriuo dabar apgaubtas vakarykštis beteisis Venseno pilies kalinys, buvo visuomenės sąmonėje vykstančių per-

mainų tiesioginis įrodymas. 1783 metais Prancūzija pasirašė su JAV Versalio sutartį, kuri padarė galą karui su Anglija. Tai kėlė viltį, kad, užbaigus brangiai kainuojantį karą, pagerės karalystės finansinė padėtis. Tačiau netrukus tų vilčių teko atsisakyti. Marijos Antuanetės stebėtinas išradingumas pinigus leisti vėjais, didėjantis godumas, sosto papėdėje veltėdžiaujančios rūmų klikos nežaboti apetitai, begėdiškas vagiliavimas, visuotinis parsidavėliškumas, neatsakingumas, spekuliacija (šios blogybės neišvengė nė pats ministras Kalonas),— visa tai grėsmingai didino deficitą, sukeliantį neįveikiamus finansinius sunkumus.

Negabūs, bet nuolankiai paklusnūs Marijai Antuanetei valstybės finansų kontrolieriai laikėsi tarsi specialiai sugalvotos tokios palitikos, kad tik stiprėtų visuotinas nepasitenkinimas. 1786 metų rugsėjo mėnesį buvo sudaryta su Anglija tokia prekybos sutartis, kuri tiesiog žudė Prancūziją. Trečiasis luomas šią sutartį kritikavo atvirai ir pagrįstai.

Generaliniai finansų kontrolieriai savo postuose ilgai neužsisėdėdavo: ta vieta buvo per daug kaitri. Žoli de Fleri pakeitė d'Ormesonas, bet ir tas nepajėgė išsilaikyti. Ilgiausiai iš visų — nuo 1783 iki 1787 metų — tame svarbiame poste tvėrė Šarlis Aleksandras de Kalonas.

Gražus, elegantiškas, maloniai besišypsantis ministras, atrodo, žinojo kažkokias nepaprastas paslaptis. Jam nebuvo jokių kliūčių, jokių sunkumų. Be mažiausio prieštaravimo jis tenkino visus prašymus dėl pensijų, pašalpų, skolų padengimo. Ta pačia paperkančia patiklia šypsena viename pokalbyje su karaliumi jis prisipažino turįs skolų — smulkmenos, 220 tūkstančių livrų,— bet vis dėlto tai jį varžą. Karalius tuoj pat iš skrynelės išėmė 220 tūkstančių livrų ir padavė ministrui. Pikti liežuviai malė: Kalonas tų pinigų taip ir neatidavęs kreditoriams, o juos panaudojęs kitiems reikalams. Beveik kasmet Kalonas gana sėkmingai pasirašydavo 100 milijonų ar daugiau livrų paskolas einamosioms išlaidoms padengti. Oficialiai jis visada tvirtindavo: valstybės finansinė padėtis yra tvarkoje, reikalai klojasi gerai, o toliau seksis dar ge-

riau. Karalienė pageidauja turėti Sen Klu rūmus, ir Kalonas nedelsdamas sumoka 15 milijonų, karalius nusižiūrėjo Rambujė pilį, ir vėl paklojama 14 milijonų.

Marija Antuanetė, kartu ir visos rūmų damos atsikvėpė su palengvėjimu: pagaliau vietoj tokių šykštuolių kaip Nekeras, besistengiančių sukrauti turtą iš nudegusių žvakių, Prancūzijoje atsirado tikras, išmanantis reikalus finansų ministras.

Visi tie ponai nežinojo, kad Kalonas (iš prigimties gana nekvailas žmogus) jau seniai suvokė viena — valstybės skolos tokios didelės, jų vis tiek nepadengsi, ir su grynai bajorišku nerūpestingumu prie senųjų iždo skolų dėjo naujas: 30 milijonų daugiau ar mažiau — koks skirtumas, kai ir taip nėra iš ko mokėti.

Karališkasis iždas iššvaistytas, pagal valstybės įsipareigojimus nėra ko mokėti, ir 1787 metais, nerasdamas kito sprendimo, karalius buvo priverstas Versalyje sukviesti notablių pasitarimą. Tačiau privilegijuotieji luomai, kurie turėjo paaukoti dalelę savo pajamų, kad sustiprintų svyruojantį monarchijos statinį, nesileido nė į kalbas. Kiekvienas manė: tegul sukasi kaip išmano, tik be jo. Taigi notabliai visiškai nieko nežadėjo.

Dveji paeiliui nederliaus metai — 1787 ir 1788,— neregėtai atšiauri 1788—1789 metų žiema, kai užšalo Sena ir kitos šiaurės Prancūzijos upės, katastrofiškai apsunkino valstiečių, miesto varguomenės padėtį. Liaudis nebegalėjo ir nebenorėjo taikstytis su sunkumais ir kančiomis.

Stengdamasi įveikti stiprėjančią režimo krizę, karališkoji valdžia paskelbė generalinių luomų rinkimus.

XVI

1786 metų sausio mėnesį grafas Honorė de Mirabo nedideliu, bet patogiu ekipažu su diplomatiniu pasu iš Paryžiaus išvažiavo keliais, vedančiais rytinių sienų link. Mirabo traukė ne vienas. Kartu su juo į tolimą kelionę išvyko Žiuli Henrieta de Nejra ir jų mažas sūnus Lukas de Montinji. Tą bendrakeleivių grupę galima pavadinti

maža šeima, nesuteikiant tam juridinės prasmės. Atsitiko taip, kad, palaidai gyvendamas, Mirabo nejučiom prisirišo prie jaunutės, už jį beveik perpus jaunesnės blondinės — protingos, išsilavinusios, išmintingos, diena po dienos jam dariusios vis didesnę įtaką. Tas naujas, paskutinis Mirabo susižavėjimas nebuvo panašus į ankstesnę aistrą Sofi Monjė; jis subrendo, tad jausmai jau buvo kitokie. Meilę papildė draugystė ir savotiškas intelektualinis bendravimas. Madam de Nejra iš esmės skatino visus svarbiausius jo literatūrinius užmojus, buvo tikra jo pagalbininkė. Mažasis berniukas, kuris važiavo šalia jų karietoje, buvo Mirabo aistros kitai moteriai vaisius. Tai buvo šaunus berniukas, prie kurio Mirabo labai prisirišo ir kuriam madam de Nejra geravališkai ir su dideliu malonumu tapo motina. Kaip jau žinoma, vėliau Luko de Montinji dėka vėlesnioji karta gavo vieną iš pilniausių ir dokumentaliausių Mirabo biografijų.[29] Ir jeigu Montinji knyga pagrįstai kaltinama apologetiškumu, tai, žmogiškai kalbant, sunku tuo apkaltinti sūnų, besididžiuojantį savo tėvu.

Taigi ekipažas, riedantis vis toliau į rytus, vyko į Berlyną. Mes nesigilinsime į Mirabo ir jo mažos šeimos dvejų metų gyvenimą nei Potsdame, kur du kartus jam teko susitikti su beveik jau merdinčiu geležiniu Prūsijos monarchu, nei Magdeburge, nei Berlyne, neminėsime nei hercogo Braunšveigo, su kuriuo jam pavyko užmegzti artimus ryšius, giminės dvare.

Mirabo, turėdamas puikią politinę orientaciją, netrukus perprato ir Prūsijos monarchijos vidaus mechanizmą, ir realų šalies vidaus politinių jėgų santykį. Versalio kabineto požiūriu jis samprotavo praktiškai, o Prancūzijos interesų požiūriu — protingai ir pagrįstai. Iš pat pirmųjų dienų jis patyrė priešiškumą, atvirą Prancūzijos ambasadoriaus Berlyne opoziciją, tačiau reikia pripažinti, kad Mirabo prūsų politikos realijas suprato geriau negu oficialusis Prancūzijos atstovas.

Berlyne Mirabo pradėjo didžiulį veikalą apie Prūsijos monarchiją. Nuostabiausia tai, kad jam užteko jėgų ir atkaklumo užbaigti jį iki galo. Tai buvo keturių tomų kū-

rinys, įvairiais aspektais nagrinėjantis Prūsijos monarchijos, vadovaujamos Hohencolernų veiklą, vidinę prigimtį. Suprantama, šiandien tas darbas atrodo archaiškas, pagaliau kitaip ir negalėjo būti, nes jis parašytas XVIII amžiaus literatūrinių traktatų stiliumi ir atitinka to laikmečio visuomenės poreikius. Tas keturtomis liudija ne tik apie stebinantį Mirabo darbingumą, kūrybos kryptingumą, bet ir yra vienas iš svarbiausių šaltinių, atskleidžiančių XVIII amžiaus pabaigos Prūsijos socialinę politinę prigimtį. Tas monumentalus darbas stebina ne tik faktinės medžiagos, pateiktų žinių gausumu, bet pirmiausia charakteristikų taiklumu ir kvailo, riboto, pasipūtusio, išpuikėliško prūsų feodalų agresyvumo giliu supratimu.[30]

Darbo apie Prūsijos monarchiją Mirabo nebūtų užbaigęs, jeigu nebūtų turėjęs tokio nepakeičiamo pagalbininko, kaip ponia de Nejra. Tais literatūriniu požiūriu kūrybingiausiais metais ponia de Nejra iš esmės buvo jo artimiausia pagalbininkė, vos ne bendraautorė. Prūsijoje, be ponios de Nejros, ieškant ir renkant medžiagą, daug padėjo puikiai išmanantis vokiečių reikalus, Vokietijoje ilgai gyvenęs Moviljonas; taip pat talkino Klavjeras, Briso ir daugelis kitų.

Vis daugiau dėmesio, laiko, jėgų Mirabo skyrė literatūrinei veiklai. 1788 metais, kai hercogas Braunšveigas ėmė vadovauti Prūsijos armijai, išsirengusiai prieš Olandiją, Mirabo Anglijoje pavyko paskelbti aštrų pamfletą apie Prūsiją ir prūsų generolą hercogą Braunšveigą, kurį dar vakar jis lengvapėdiškai buvo linkęs laikyti liberalu, beveik savo bendraminčiu.

Po metų, jau grįžęs į Prancūziją, Mirabo skelbia ištraukas skandalingai nuskambėjusių laiškų apie Hohencolernų rūmų intymias istorijas. Ta knyga, šmaikščiai pavadinta „Berlyno rūmų slaptoji istorija", sukėlė gilų Prancūzijos vyriausybės nepasitenkinimą. Tačiau kylantį konfliktą Mirabo neutralizavo, oficialiai pareikšdamas, kad su šituo leidiniu neturįs nieko bendra.

Iki revoliucijos Mirabo rašo daug, su užsidegimu. Jis dabar labiau pasitiki savimi negu anksčiau. Nors daugu-

ma jo kūrinių pagal to meto papročius nepasirašyti, vis dėlto plačiai skaitomi. Jo „Despotizmo apybraiža" buvo laikoma vos ne svarbiausia švietėjiškos minties knyga.

Mirabo atakuoja ir politinius veikėjus, turinčius didžiausią įtaką trečiojo luomo opozicijoje.

Turtingas Prancūzijos bankininkas Nekeras sėkmingai didino savo turtą, ir galbūt todėl prancūzų buržuazija jį laikė žymiausiu finansininku. Prancūzijos buržuazija visas viltis deda į Nekerą. Manoma, kad tik jis vienas gali išgelbėti karalystę nuo finansinio bankroto, kad visos jo kišenės prikimštos stebuklingų receptų Prancūzijos biudžetui pataisyti.

Mirabo tokių iliuzijų neturi. Dėl daugelio, dažnai visai nereikšmingų dalykų to veikėjo jis negali pakęsti. Mirabo supranta: kovodamas su Nekeru, savo autoriteto nepakels, bet vis dėlto ryžtasi. Kai Nekeras ypač išpopuliarėjo, Mirabo paskelbia pamfletą „Laiškai apie poną Nekerą". Tai „laikrodis, kuris visada vėluoja",— nepagarbiai sako jis apie Nekerą.

Pervertinęs savo jėgas, Mirabo drauge užsimojo ne tik prieš Nekerą, bet ir prieš tada dar galingą ministrą Kaloną. Mirabo aiškiaregiškai numato greitą Kalono žlugimą, bet nelaukia tos valandos ir skelbia pamfletus apie jį. Beje, gausi Mirabo literatūrinė kūryba liečia ir kitas įžymybes. Papuolęs po Mirabo kritikos ugnimi, įsitraukęs į baisią spekuliaciją, ironiškasis Bomaršė pastebi: „Tos mirabelės man jau užteks, aš jos jau prisivalgiau iki soties".

1788 metų pradžioje Mirabo, ir anksčiau trumpam važinėjęs iš Berlyno į Paryžių, galutinai lieka sostinėje. Tačiau jo šeima, be kurios jis jaučiasi benamis, kol kas liko Prūsijoje. Ir jam tenka ieškoti būdų, kad ją susigrąžintų į Paryžių. Patys svarbiausi sunkumai, kaip, beje, ir visą gyvenimą,— finansiniai. Jam jau apie keturiasdešimt metų, o jis vis dar neišmoko paprasčiausio dalyko — skaičiuoti pinigus ir gyventi pagal išgales. Pagaliau draugų dėka jam pavyksta nugalėti visas kliūtis, ir jo šeima sugrįžta — jie vėl drauge.

Žiuli Henrieta grįžta kaip tik laiku. 1788 metais Mirabo iš kojų verčia kažkokia paslaptinga ir nepaprastai skausminga liga. Gydytojai negali nustatyti tikslios diagnozės. Pagal to meto medicinos kanonus pacientą gydo nuleisdami kraują. Taip Mirabo tikriausiai neteko apie du litrus kraujo. Kad jis vis dėlto įveikė visas negandas ir atlaikė visus pavojingus gydymo metodus, už tai reikėjo dėkoti ne tik galingam organizmui, bet ir rūpestingai žmonai už priežiūrą.

Bet tas chaotiškas, prieštaringas žmogus, tikrą palengvėjimą jaučiantis tik tada, kai šalia būna ištikimoji draugė, nuoširdžiai siekiantis sutvirtinti tą sąjungą, pirmą kartą suteikusią jam dvasinę ramybę, pats sugriauna tai, ką laimingo atsitiktinumo dėka buvo radęs. Jis pasiduoda pigiai intrigėlei su abejotinos reputacijos moterimi, kuri iš pradžių jį domino tik kaip leidybinės įmonės šeimininkė. Žiuli Henrieta de Nejra iki tam tikro laiko kentė savo vyro neištikimybę. 1788 metų rugpjūčio mėnesį ji išėjo iš namų ir tą patį vakarą išvažiavo į Londoną.

Dar vakar atrodęs toks patikimas ir laimingas jų šeimos lizdas ištuštėjo. Mirabo buvo pasiryžęs viską pataisyti, viską pakeisti: važiuoti pas Žiuli į Londoną, įkalbėti ją grįžti, įpūsti laimės židinį, kurį pats lengvabūdiškai užgesino.

Bet rytojaus diena atnešdavo naujų rūpesčių, reikalų, kaip visada svarbių ir skubių. Ir tai, ką būdavo nutaręs padaryti rytoj, atidėdavo dar dienai, paskui dar vienai, ir taip toliau, kol pamažu iš gyvenimo būtinybės liko vien geri norai.

Mirabo vis dar įsivaizdavo, kad visas gyvenimas prieš akis, kad viskas tik prasideda, kad dar pilnai neišskleidė sparnų — juk jam nėra nė keturiasdešimties — ir kad jis dar suskubs viską pakeisti, viską pakreipti į gerąją pusę.

Vargšas silpnas žmogus! Ar tada jis galėjo žinoti, kad jau atversti patys reikšmingiausi jo biografijos puslapiai bus ir patys trumpiausi, ir kad gyvenimas, atrodęs kaip beribis okeanas, jau baigiasi: nepraeis nė dveji metai, kai viską nutrauks mirtis.

XVII

1787 metų lapkričio 18 dieną Mirabo rašė: „Prancūzija pribrendo revoliucijai".

Tais metais Mirabo daug kur klydo, elgėsi neapdairiai ir nepagrįstai. Tačiau vertindamas visuomenės raidos pobūdį ir tendencijas, jis buvo teisus. Ir minėta citata rodo, kad aiškiau negu daugumas amžininkų suvokė tikrąją padėtį — Prancūzija iš tikrųjų buvo ant revoliucijos slenksčio. Kai buvo sušaukti notabliai, kai dar nebuvo aišku, jog pasmerktas žlugti paskutinis Kalono manevras, Mirabo tvirtai reiškė įsitikinimą, kad netrukus karalius pajus būtinybę sukviesti generalinius luomus. Ir čia jis taip pat neapsiriko.

1788 metų rugpjūčio mėnesį žlugo visi Lomeni de Brieno (pakeitusio pabėgusį Kaloną) mėginimai įveikti vis gilėjančią reakcinės politikos krizę; visa šalis sužinojo: nepaisant pažadų ir įtikinėjimų, valstybės deficitas viršijo 140 milijonų livrų. Tada monarchijai nebeliko nieko kito, kaip 1789 metų gegužės mėnesį sušaukti generalinius luomus.

Viskas užvirė staiga. Generalinių luomų sušaukimas, būsimasis kandidatų į deputatus kėlimas, priesakų ruošimas, neaprėpiamų uždavinių svarstymas — visa tai svaigino, žadino džiugias mintis ir dideles viltis.

Vos paskelbus karaliaus įsaką sušaukti generalinius luomus, išryškėjo gilus neatitikimas tarp monarchijos tikslų ir uždavinių, iš vienos pusės, ir visos nacijos — iš kitos. Karalius vylėsi, kad generaliniai luomai apsaugos nuo revoliucinės krizės, padės išvengti finansinio bankroto ir papildys tuščią karalystės iždą. Tačiau Prancūzijai — mąstančiajai prancūzų visuomenei — menkiausiai rūpėjo grynai finansiniai rūmų uždaviniai. Generalinių luomų sušaukimas reiškė naujos eros pradžią. Generaliniai luomai — Nacionalinio susirinkimo užuomazga, organas, atstovaujantis pačią naciją, bendrų pastangų dėka turintis parengti Prancūzijos konstituciją.

Mirabo jau seniai nejautė tokio dvasinių ir fizinių jėgų antplūdžio, tokio vidinio pakilimo, kaip tomis 1788 metų dienomis. Vadinasi, išmušė jo valanda.

Nedvejodamas jis nusprendė balotiruotis kaip Provanso kandidatas į deputatus. Bet nuo ko? Nuo bajorų ar nuo Provanso trečiojo luomo? Nepakankamai viską apgalvojęs, jis nusprendžia iškelti savo kandidatūrą nuo Provanso bajorų. Tikriausiai grafui Mirabo tai atrodė natūraliausia ir paprasčiausia. Jis ėmėsi praktiškai įgyvendinti savo sumanymus: reikėjo įregistruoti jam priklausantį žemės sklypą, reikėjo įstoti į vieną iš uždarų klubų — devintajame dešimtmetyje tai buvo madinga. Ir jis Talejrano padedamas tapo „30-ies klubo" nariu. Bet visos tos pastangos buvo bergždžios. Jis užmiršo, kad Ekse dar neperseniausiai baigėsi Marinjanams atnešęs sunkų moralinį pralaimėjimą teismo procesas. Ar galėjo Marinjanai leisti, kad jų mirtinas priešas grafas Mirabo nuo Provanso bajorijos būtų išrinktas deputatu?

Provanso bajorai nuo Mirabo nusigręžė. Na ką gi, tuo geriau! Mirabo apsidžiaugė, kad gyvenimas pataisė jo klaidą ir savo kandidatūrą pasiūlė trečiajam luomui. Jis paskelbė gana išradingai sudarytą manifestą, pavadintą „Mirabo — provansiečių nacijai". Šios turtingos provincijos buržuazija ir liaudis manifestą priėmė entuziastingai.

1789 metų žiemą ir pavasario pradžią Mirabo praleido Provanse. Būsimiesiems rinkėjams jis sakė programines kalbas. Jau per rinkiminę kampaniją atsiskleidė nuostabus Mirabo oratoriaus talentas. Ir ne šiaip sau, bet ypatingas tribūno talentas.

XVIII amžiuje buvo priimta kalbas skaityti iš teksto. Taip darė būsimieji garsūs konvento oratoriai: Maksimilianas Robespjeras, Žoržas Dantonas, Sen Žiustas ir kiti. Taip anksčiau elgėsi ir Mirabo. Kai kurios jo kalbos Pontarljė ir Ekso teismo procesuose buvo parašytos iš anksto. Teismo procese Mirabo atitrūkdavo nuo paruoštų tekstų, ir visada jam sekdavosi gerai. Provanse 1788—1789 metais irgi pačiomis geriausiomis buvo laikomos jo improvizuotos kalbos. Spontaniškoje, tarsi stichiškoje kalboje Mirabo netikėtai rasdavo tokių ryškių spalvų, tokių

įvaizdžių, įsirėžiančių į klausytojų atmintį, kokių negalėjo būti gerai apgalvotame, iš anksto parašytame tekste. Rodos, jį nešė minčių ir žodžių srovė, gaivalingai besiveržianti išlydytų garsų lavina. Kiekvieną sykį auditorija patirdavo tikrą stebuklą.

Tos, klausytojus užburiančios improvizacijos, būtų buvusios neįmanomos, jeigu Mirabo nebūtų turėjęs ypatingo balso, kuris darydavo stebėtiną įspūdį, jeigu jis nebūtų meistriškai, tiesiog instinktyviai jautęs balso moduliacijos galimybių.

Alfonsas Olaras dvitomyje „Revoliucijos oratoriai" svarbiausią vietą paskyrė Mirabo oratorinio meno analizei. Šiandien vargu ar būtų tikslinga iš esmės remtis šiuo prieš daugelį dešimtmečių parašytu darbu. Vis dėlto negalima nepažymėti, kad Olaras, vertindamas Mirabo oratorinio talento savitumą, mano supratimu, nepalietė vienos iš pačių svarbiausių nepakartojamos Mirabo savybės: jis turėjo didžiulį aktoriaus talentą, ko gero, buvo vienas iš pačių didžiausių savo laikmečio artistų. Mirabo stebėtinai jautė auditoriją, atspėdavo jos slapčiausius jausmus, troškimus, norus. Tačiau jis buvo ne klausytojų vergas, o jų vadas. Jausdamas auditoriją, jis instinktyviai gebėdavo keisti intonacijas, o netikėtas išvadas, apibendrinimus tarsi patvirtindavo plačiu rankos mostu.

Galbūt pats Mirabo to ir nežinojo, oratoriaus talentas ir jo galimybės pirmą kartą dar ne visiškai atsiskleidė Pontarljė ir Ekso teismo procesuose, o paskui visa jėga švystelėjo Provanse 1788—1789 metais.

Suprantama, Mirabo sėkmę per paskutiniuosius dvejus metus lėmė ne tiek jo kaip tribūno talentas, kiek jo pasisakymų politinis turinys.

Taigi apie ką 1788—1789 metais Mirabo kalbėdavo?

Tai buvo tarsi ankstyvo auštančio rytmečio metas. Begalinių vilčių, iliuzijų, visuotinos laimės laukimo metas. Aušo tas aukso amžius, tas laimingasis proto viešpatavimo, gėrio, triumfo, didžiųjų laisvės principų, apie kuriuos daugiau kaip šimtą metų skelbė pažangioji, švietėjiškoji mintis, tas Monteskjė, Voltero, Helvecijaus, Didro, Holbacho, Kondiljako, d'Alambero, Žano Žako Ruso idealu-

sis ir idealizuotasis žmogaus teisių pergalės amžius. Švietėjų literatūros prestižas, moralinis autoritetas dar niekada nebuvo toks didžiulis kaip tais metais. Nuostabūs tų metų gamtos mokslų pasiekimai. Broliai Mongolfjerai sukuria skraidantį aparatą. Didžiulės minios, suplaukusios į Paryžiaus Marso lauką, pasižiūrėti Šarlio ir Robero pirmojo skrydžio. 1785 metais Blanšaras oro balionu perskrenda per Lamanšą; Lavuazjė nustato vandens cheminę sudėtį. Šie ir daugelis fizikos ir mechanikos atradimų žadino tikėjimą neribota žmogaus proto galia.

Jei pasidarė galima įsiveržti į oro erdvę, jei žmogus ėmė užkariauti dangų, iki šiol buvusį viešpaties dievo ir jo tarnų žemėje — šventosios katalikų bažnyčios — neliečiamomis valdomis, tai ar yra jėga, galinti sustabdyti žmogaus kūrybinę energiją, protingais pagrindais pertvarkančią visuomenę? Panašiomis iliuzijomis ikirevoliuciniais metais gyveno plačiausi prancūzų nacijos sluoksniai.

Visi tikėjo — artimiausiu metu pasaulis keisis į gerąją pusę. Tačiau būtų klaidinga įsivaizduoti, kad prancūzų buržua, valstiečiai, miesto varguomenė, sudarantys šalies gyventojų didžiumą, buvo abejingi, pasyvūs stebėtojai, laukę iš kitur ateinančio stebuklo.

Ne, tai buvo žmonės puikiai suprantantys, kas stovi ant jų kelio į žemiškąją laimę. Jie turėjo tiesioginius klasinius priešus (nors to termino tais laikais niekas nevartojo) ir senas, ne iki galo susumuotas sąskaitas. Jų tiesioginiai interesai, jų visuomeninis nepasitenkinimas, paprasčiausiai socialinis pyktis buvo nukreipti prieš du privilegijuotuosius sluoksnius — prieš dvasininkiją ir bajoriją. Ilgus šimtmečius tiedu viešpataujantys, privilegijuotieji sluoksniai engė, eksploatavo, žemino visą šalies liaudį.

Trečiasis Provanso luomas Mirabo laikė pirmiausia kaip aristokratijos, bajorijos ir dvasininkijos demaskuotoją. Su ta pasipūtėliška turtuolių aukštuomene, dvidešimt metų vos ne šunimis pjūdžiusia, jis dar turėjo savų sąskaitų. Jis nepamiršo nei Ifo pilies, nei Manosko, nei Žu

tvirtovės, nei, be abejo, Venseno tvirtovės bokšto. Jis atsiminė ir paskutinį procesą Ekse, ir tą išdidžią panieką, kai per naivumą Provanso bajorams pasiūlė bendradarbiauti. Atėjo metas atsiskaityti. Niekas kitas taip taikliai nesugebėjo smūgiuoti į pačias jautriausias Provanso aristokratijos vietas, kaip iš jos gretų kilęs grafas Mirabo. Jis, be abejo, geriau už visus kitus pažinojo tuos besipuikuojančius savo filosofiniais išvedžiojimais ir riterišku geraširdiškumu kilminguosius ponus, žinojo jų visas ydas, klastingas užmačias, nešvarius sandėrius. Ir jis be gailesčio plėšė jų kaukes, rinkėjams rodė jų tikruosius veidus. Kas jie, despotizmo tarnai? Tai aristokratija, tai dvasininkija.

Stambių pirklių, laivų savininkų, prekiautojų, miesto darbo žmonių, valstiečių, atėjusių iš aplinkinių kaimų, auditorija klykė iš pasitenkinimo, kai iš vietinių Provanso luomų arba kokio nors miestiečių susirinkimo tribūnos oratorius smūgis po smūgio triuškino išdidžią Provanso aukštuomenę. Tai, kad privilegijuotuosius sluoksnius taip aštriai, kaip iki šiol dar neteko girdėti, kritikavo vienas iš pačių garsiausių Provanse šeimos atstovų, dar labiau kėlė jo autoritetą. „Tegyvuoja grafas Mirabo!"— skandavo auditorija, o Marselio prekyviečių pardavėjos ekipažą, kuriuo jis važiuodavo per miestą, apiberdavo gėlėmis.

Tačiau Mirabo, būdamas prityręs ir išmintingas politikas, suprato, kad vien parodyti negatyvią programą, atskleisti privilegijuotųjų sluoksnių ydas ir demaskuoti siaubingą despotizmo sistemos sauvalę nepakanka. Reikėjo ir pozityvios programos. Ir jis ją turėjo.

Dabar beveik po dviejų šimtų metų skaitydami tą pozityviąją programą, kurią Mirabo dėstė savo rinkėjams, stebime jos kuklumą bei ribotumą.

Kokia tos programos esmė?

Laisvė ir lygybė — bendri politiniai lozungai. Trečiasis, svarbiausias tų laikų lozungas — brolybė — taip pat aptinkamas Mirabo kalbose, bet jam buvo skiriama mažiau dėmesio; svarbiausia už viską — laisvė!

Laisvės lozungas buvo aiškus ir konkretus: jis reikalavo sunaikinti despotizmą, t. y. feodalinį absoliutinį režimą, taip pat paversti Prancūziją konstitucine monarchija.

Bet kaip tai pasiekti? Kaip išsikovoti laisvę? Kaip užtikrinti lygybę? Kaip nutiesti kelią konstitucijai?

Mirabo į tai atsakydavo įsitikinęs: visų nacijos jėgų susitelkimu, vienybe, viso trečiojo luomo neišardoma sąjunga. Raginimas vienytis, telktis tuo laikotarpiu vyravo jo pasisakymuose. Ši idėja kartais atrodydavo net įkyriai kartojama. Solidarumas, susitelkimas, viso trečiojo luomo sąjunga kovoje su privilegijuotuoju luomu jo lūpose buvo svarbiausias, lemiamasis momento uždavinys.

Nesunku pastebėti, kad visa toji programa, kurią Mirabo dėstė savo klausytojams, iš esmės buvo politinė. Socialinių klausimų, kurie taip pat buvo nemažiau aktualūs, Mirabo neliesdavo. Pavyzdžiui, jis daug kalbėdavo apie lygybę — vieną iš populiariausių epochos lozungų, bet traktuodavo jį siaurai, daugiausia kaip reikalavimą panaikinti luominę nelygybę. Lygybės lozungo socialinius aspektus — visus turtinės nelygybės panaikinimo variantus — jis palikdavo nuošalyje, tarsi gyvenimas jų nebūtų kėlęs, arba, nors ir abstrakčiai, tačiau gana aiškiai, kalbėdavo apie jų neįgyvendinamumą.

Kaip vertinti šiuos Mirabo pasisakymus? Ar tai jo, kaip politinio mąstytojo, pranašumas ar trūkumas? Teigiama tai ar neigiama?

Įveikti galingas feodalinio absoliutinio režimo ir privilegijuotųjų luomų jėgas, besiremiančias galingu represiniu aparatu, be abejonės, galima buvo tik kuo glaudžiausiai susitelkus visoms trečiojo luomo jėgoms. Toks buvo laikmečio objektyvus reikalavimas. Žinoma, kad trečiojo luomo klasinė sudėtis buvo nevienalytė. Buržuazijos, valstietijos, būsimojo proletariato ir miesto varguomenės interesai toli gražu nesutapo. Atvirkščiai — ir vėliau Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorija tai patvirtino — tarp jų egzistavo prieštaravimai.

Tačiau pradiniame revoliucijos etape ir ypač jos priešaušryje lemiamą vaidmenį įgijo ne klasiniai prieštaravi-

mai, bet interesų bendrumas. Svarbiausia, kuo buvo suinteresuota buržuazija, valstietija, darbininkai, sankiulotai,— panaikinti despotizmo tironiją, privilegijuotųjų luomų viešpatavimą, kaip buvo sakoma tais laikais, panaikinti feodalinį absoliutinį režimą.

Viena kuri trečiojo luomo sudėtinė dalis šiuo atveju nieko negalėjo padaryti. Siekianti išsivaduoti nuo ekonominę iniciatyvą varžiusių viduramžių atgyvenų, pasirengusi stoti prie valdžios vairo ir šalies gyvenimą pertvarkyti naujais buržuaziniais pagrindais, viena buržuazija, be sąjungos su liaudimi, buvo bejėgė. Lygiai taip pat ir viena daugiamilijoninė valstietija, sudaranti šalies gyventojų didžiumą, be sąjungos su buržuazija ir vargingaisiais miestiečiais — darbininkais, sankiulotais — to uždavinio taip pat negalėjo išspręsti.

Objektyvus klasinių jėgų išsidėstymas šalyje reikalavo sutelkti visą trečiąjį luomą į vieną stovyklą, einančią į kovą su galingomis senojo režimo jėgomis.

Tokį galingą priešą, kokia buvo feodalinė absoliutinė santvarka, galėjai įveikti tik sutelktomis jėgomis. Mūsų laikais mes pasakytume — objektyvi būtinybė reikalavo sudaryti vieningą frontą prieš feodalus. Tuomet, suprantama, taip niekas nekalbėjo. Tačiau besivienijančių jėgų interesų bendrumą tiksliai nusakė terminas „liaudis". Liaudis (prancūziškai peuple, nation) ir nacija neribotos monarchijos laikais buvo vadinama trečiuoju luomu.

Politinė nuojauta padėjo Mirabo teisingai įvertinti jėgų santykio ypatumus ir svarbiausius momento politinius uždavinius.

Kur glūdėjo Mirabo politinių pasisakymų jėga? Pirmiausia, keldamas svarbiausius politinius lozungus — vienybė ir susitelkimas,— jis objektyviai reiškė pagrindinius laiko reikalavimus.

Žanas Žoresas teisingai atkreipė dėmesį į tai, kad Mirabo, kalbėdamas vietiniuose Provanso luomuose, liaudį (jo supratimu tai buvo buržuazija, valstietija, darbininkija), kaip gamintojų bendriją, kaip darbo žmonių visumą priešpastatydavo bevaisei privilegijuotai dvarininkų kastai, parazituojančiai mažumai [31].

Galima sakyti, kad ir kiti ikirevoliucinio laikotarpio veikėjai kėlė tuos pačius klausimus. Tai, žinoma, teisinga. Ir tų pavyzdžių netrūksta. Pažvelkime į vieną iš populiariausių ikirevoliucinio laikotarpio kūrinių — Siejeso brošiūrą „Kas tas trečiasis luomas?" Čia nesunkiai pastebėsime, kad autorius panašius klausimus aiškina visiškai kitaip. Štai kaip skamba trys pirmieji klausimai, įgiję chrestomatinį populiarumą: „Kas yra trečiasis luomas? — Viskas. Kas jie buvo iki šiol? — Niekas. Kuo jis nori būti? — Kuo nors" [32]. Su baikščiais ir pabrėžtinai kukliais Siejeso pageidavimais ryškiai kontrastuoja Mirabo kalbos.

Skirtingai nuo prašomojo Siejeso tono Mirabo kalba reikalaujanti, grasinanti, veržli, dinamiška, energinga.

Kovos su fašizmu ir artėjančios karo grėsmės laikais 1789 metų kalbų stilių priminė Romenas Rolanas: „Tais laikais prancūzai žinojo tikrą žodžio „norėti" prasmę. Jis nereiškia „Aš norėčiau..." Jis reiškia: „Aš noriu! Vadinasi, aš veikiu." [33]

Mirabo buvo vienas iš tų, kuris sukūrė valingą, veiksmingą 1789 metų kalbų stilių. Jis neprašo, nereiškia kilnių pageidavimų. Jo kalboms savitas įsakomasis tonas. Jis kalba liaudies vardu, visos nacijos vardu. Ir liaudis, o ne tie dykaduoniai bajorai spręs šalies likimą.

Žoresas manė, kad Mirabo buvo pirmasis, kuris grasino visuotinu gamintojų streiku [34]. Galimas dalykas, kad čia Žoresas be reikalo persistengė. Be abejo, Mirabo ir pats pabrėždavo, kad privilegijuotųjų luomų egzistavimas visiškai priklauso nuo darbo žmonių, tiek verslininkų, tiek paprastų darbininkų. Būdinga, kad tuomet Mirabo kalba ne apie prieštaravimus tarp šeimininkų ir darbininkų, tarp turtingųjų ir vargšų, o apie tai, kas juos vienija, sieja. Visi tie žmonės, dirbantys gamyboje, kuriantys materialines vertybes, tie patys naudingiausi žmonės yra visiškai beteisiai ir privalo paklusti veltėdžiams ir lėbautojams, išpuikėliams, tarsi jų gyslomis tekėtų mėlynas kraujas. Toks požiūris, pagal XX amžiaus terminologiją vadintinas oportunistiniu, XVIII amžiuje, stovint ant buržuazinės revoliucijos slenksčio, istoriškai buvo pagrįstas. Kai virš Pa-

ryžiaus dar puikavosi nenugalima Bastilijos tvirtovė, kai tūkstantmetė monarchija su savo didžiuliu prievartos aparatu atrodė neįveikiama, artėjančios revoliucijos objektyvūs uždaviniai įsakmiai reikalavo sutelkti visas trečiojo luomo jėgas.

Suprantama, trečiąjį luomą veikė vidiniai klasiniai prieštaravimai, tačiau tuo momentu ne apie juos reikėjo kalbėti. Maža to, visa, kas skyrė trečiąjį luomą, visi ginčytini ir neišspręsti klausimai laikinai turėjo būti atidėti į šalį. Pirmiausia reikėjo kelti tai, kas bendra, kas sieja, kas jungia visas trečiojo luomo jėgas kovai su bendru priešu.

1788—1789 metais buržuazija drąsiai dėjosi prie liaudies. Ir tai jai teikė jėgų. Liaudis tuomet buržuaziją laikė sąjungininke kovoje su neapkenčiama despotine tvarka ir feodaline eksploatacija. Visi gyvybiškai buvo suinteresuoti padaryti galą feodalizmui.

Mirabo geriau, giliau, aiškiau, negu kas kitas iš jo amžininkų suprato susidariusią situaciją. Tačiau nereikia pamiršti, kad nepaisant per kraštus besiveržiančios energijos, tikros neapykantos, neslepiamo priešiškumo aristokratijai, pasipūtusiai bajorijai, nuo kurios visą gyvenimą tiek prisikentėjo, savo dvasiniu pasauliu, papročiais, psichologija Mirabo vis dėlto buvo senjoras, ponas, aristokratas, niekada visiškai nesuartėjęs su paprasta liaudimi, kurios interesus tuomet gynė.

Nepaprastas Mirabo populiarumas, didžiulis autoritetas, kurį jis įgijo Provanse ir kurio atgarsiai nuskambėjo per visą Prancūziją, buvo aiškinami ne tiek jo oratoriniu talentu, kiek politinės programos, atitikusios to laikmečio reikalavimus, aiškumu ir kryptingumu. Niekas taip įtikinančiai ir su tokia jėga nemokėjo apibrėžti svarbiausių uždavinių, iškilusių tuomet Prancūzijai, kaip Mirabo. Čia ir slypi stebinančio pasisekimo paslaptis. Kiekvieną jo kalbą auditorija palydėdavo audringa ovacija. Jaunuoliai įsikinkydavo į jo ekipažą vietoj arklių ir veždavo jį arba tiesiog nešdavo ant rankų. Marselio bankininkai, stambūs pirkliai, žuvies pardavėjos, uosto darbininkai glaudžiai jį

apsupdavo, apiberdavo gėlėmis, skanduodavo: „Tegyvuoja tėvynės tėvas Mirabo!"

Mirabo buvo išrinktas deputatu į generalinius luomus iš karto nuo Ekso ir Marselio trečiojo luomo. Kadangi pagal sąrašą Ekse buvo pirmasis, o Marselyje tik ketvirtasis, jis liko Ekso miesto deputatas.

Pažeminta ir išgąsdinta Provanso bajorija savo deputatu išrinko Honorės Gabrielio jaunesnįjį brolį Vikontą Mirabo, dėl per didelio potraukio stipriesiems gėrimams pramintą „Mirabo — statine". Vikontas vis taikėsi, bet taip ir neišdrįso stoti prieš savo vyresnįjį brolį iš kraštutinai dešiniųjų pozicijų.

Deputatu išrinkto Mirabo garbei liaudis rengė naujas manifestacijas. Provanse jis įgijo tokį neginčytiną autoritetą, kad pats Marselio komendantas Karamanas, dar taip neseniai nepagarbiai kalbėjęs apie Mirabo, nuolankiausiai kreipėsi į patį autoritetingiausią Provanso trečiojo luomo deputatą prašydamas įsikišti ir nuraminti liaudį, kuri sukilo dėl provokacinių vietinės valdžios organų veiksmų.

Mirabo nuvyko į Marselį. Specialiai liaudžiai skirtos kalbos nuramino miestą. Tvarką jis įvedė ir Ekse. Neužimdamas jokių pareigų, neturėdamas jokios oficialios padėties, jis iš esmės tampa svarbiausiu Provanso politiniu arbitru.

Savo iniciatyva iš trečiojo luomo savanorių jis nutaria suformuoti ginkluotus būrius. Taigi anksčiau negu Paryžiuje Mirabo faktiškai organizuoja nacionalinę gvardiją — trečiojo luomo ginkluotąsias pajėgas, artėjančios revoliucijos ginkluotąją jėgą. Nuo dabar su Mirabo privalo skaitytis visi. Į kiekvieną jo žodį įsiklauso ne tik susižavėjusios ir jį sveikinančios liaudies masės, bet ir neseniai be nuovokos išdidžiai nuo jo nusigręžusi bajorija. Tas žmogus, jei tik panorėtų, be jokių kliūčių galėtų tapti Provanso diktatoriumi.

Bet Mirabo ne tai rūpi. Jis skuba į Paryžių, Versalį. Ten kaip tik ir prasidės tikrasis, didysis darbas. Jis išvažiuoja gėlėmis apibertu ekipažu, iki pat Provanso ir Dofinė sienos su fakelais rankose jį lydi raiteliai.

Koks keistas, permainingas to žmogaus likimas! Dvidešimt gujimo, persekiojimo, pažeminimo, kalinimo metų, ir beveik akimirksniu pasikeitė likimas: triumfas, visuotinas pripažinimas, garbė ir šlovė.

XVIII

1789 metų gegužės 5 dieną Versalyje, mažojoje salėje įžangine karaliaus kalba ir Žako Nekero — faktinio vyriausybės vadovo — pranešimu iškilmingai buvo atidaryti generaliniai luomai.

Deputatai suskirstyti į tris sluoksnius. Puošniais rūbais, plačiabrylėmis, plunksnomis papuoštomis skrybėlėmis, aukštomis raudonomis pakulnėmis batais, spalvingomis eilėmis, pabrėždami savo išskirtinę padėtį, pasitikintys ir išdidūs stovi bajorijos atstovai. Kitoje pusėje juodais rūbais, prabangiomis sutanomis, orūs ir reikšmingi stovi dvasininkijos atstovai. Tolėliau, tarsi visų užnugaryje, vienplaukiai panašiai apsirengę vienas prie kito spaudžiasi pačio gausiausio — trečiojo luomo — atstovai. Pagal karaliaus įsaką trečiajam luomui, atstovaujančiam devynias dešimtąsias visos nacijos, skirta 600 vietų — tiek pat, kiek dvasininkijai ir bajorijai kartu.

Salėje vyrauja šurmulys. Visi nekantrauja. Visi laukia, kada Liudvikas XVI paskelbs didžiąsias reformas, pertvarkymus, kurie turi prikelti, atnaujinti šalį.

Trečiojo luomo deputatai, niekada čia nebuvę arba buvoję nepaprastai retai ir tik kaip lankytojai, tuose puikiuose, puošniuose rūmuose jaučiasi nedrąsiai. Tik vienas iš jų, aukštai iškėlęs galvą, laisvai, ramiai dairosi į susirinkusiuosius. Tai grafas Mirabo. Bet ir jis iš trečiojo luomo deputatų minios menkai išsiskiria. Niekas į jį nekreipia didesnio dėmesio.

Šlovė jį lydėjo tik Provanso keliais. Kaimyninėse provincijose, Paryžiuje, Versalyje viską reikėjo pradėti iš naujo.

Mažojoje salėje ir kitose puikiųjų karaliaus rūmų menėse, kuriose posėdžiavo generaliniai luomai, nebuvo

paprasta priversti klausyti tavo balsą. Generaliniuose luomuose buvo nemaža garsių žmonių, nusiteikusių vaidinti trečiojo luomo lyderio arba įtakingo patarėjo vaidmenį. Pats populiariausias ir įtakingiausias, be abejonės, buvo markizas de Lafajetas, karo dėl Amerikos nepriklausomybės dalyvis, Amerikos armijos generolas, Vašingtono bičiulis; jis pagarsėjo kaip „Senojo ir Naujojo pasaulio didvyris" ir, nors į generalinius luomus buvo išrinktas kaip bajorijos atstovas, trečiojo luomo deputatai jį laikė didžiausiu autoritetu.

Plačiai buvo žinomas ir iš pažiūros niekuo neišsiskiriantis Siejęsas; išdidus, solidus, visada savimi pasitikintis astronomas Baji; Bretanės advokatas Renė Šapeljė, tvirtas stuomeningas žmogus, nuo pirmųjų dienų laikęs savo pareiga kalbėti bet kuriuo klausimu; Šarlis Lametas, kilęs iš senos aristokratiškos šeimos, išpopuliarėjęs kaip aktyvus Amerikos karo dalyvis; bene pats jauniausias deputatas (1789 metais jam buvo dvidešimt aštuoneri) Antuanas de Barnavas, protingas, energingas, puikus oratorius; klastingas ir suktas kunigaikštis Talejranas, išrinktas dvasininkijos deputatu; ir tarp jų kuklus, dar niekam nežinomas deputatas iš Araso Maksimilianas Robespjeras... Kiek įžymių politinių veikėjų, kurių dauguma tame susirinkime pretendavo vaidinti pagrindinį vaidmenį! Kai per salę eidavo iki šiol nematyti provincijos deputatai, sudarę daugumą trečiojo luomo atstovų, galėjai išgirsti: „Žiūrėkite, Lafajetas", „Štai Siejesas"...

Tose tuščiagarbių lenktynėse Mirabo buvo nelengva išsiveržti į priekį, pelnyti simpatijas arba bent priversti jo klausytis. Būtų klaidinga sakyti, kad jo nepažino, kad jo vardas buvo negirdėtas. Ne, jis tam tikra prasme pažįstamas, bet daugumas nusistatę priešiškai, nes provincijos buržua buvo patyrę apie Mirabo skandalingą gyvenimą. Taigi į jį žiūrėjo nepatikliai ir apdairiai. 1789 metų gegužės 24 dieną Maksimilianas Robespjeras laiške Biuisarui, apibūdindamas žymesniuosius generalinių luomų deputatus, rašė: „Grafas Mirabo neturi jokios įtakos, todėl kad jis moraliai smukęs" [35]. Tos Robespjero, nieka-

da anksčiau nebendravusio su Mirabo, laiško eilutės atspindėjo Versalyje vyravusią nuomonę apie trečiojo luomo deputatą iš Provanso.

Būdamas subtilus ir nuovokus, Mirabo, suprantama, visą tai jautė. Bet tai jo neglumino. Provanse paragavęs šlovės medžio vaisiaus, dabar jis pasitikėjo savimi ir žinojo savo galios šaltinį.

Nuo pat pirmųjų susirinkimo darbo dienų generaliniams luomams iškilo iš pirmo žvilgsnio formali procedūrinio pobūdžio kliūtis: kaip patikrinti deputatų įgaliojimus, kaip balsuoti — pagal luomus ar bendrai. Šis formalumas vėliau virs svarbia problema. Karaliaus remiami privilegijuotieji luomai gynė balsavimą pagal luomus, o trečiojo luomo deputatai kategoriškai prieštaravo, reikalaudami balsuoti personaliai, vardiniai. Dėl to kilęs konfliktas aprašytas visuose prancūzų revoliucijos istorijos darbuose, ir čia nebėra reikalo pasakoti visų tų peripetijų, trukusių beveik du mėnesius, sukėlusių pavojų Versalyje susirinkusiam plačiai atstovaujamam organui. Per tuos debatus Mirabo kalbėjo keletą kartų: gegužės 18, 27, 28 dienomis. Nepaprastas jo balsas ir kalbos vaizdingumas privertė auditoriją klausytis dėmesingai, nors ir be simpatijų. Birželio 11 dieną netikėtai improvizuota kalba stojo ginti savo draugą, žurnalistą diu Roverą, kurį vienas oratorius reikalavo pašalinti iš salės kaip nedeputatą. Tada Mirabo patraukė visą auditoriją. Ta trumpa kalba, kaip beveik visos Mirabo improvizacijos, buvo aistringa, ir pirmą kartą plojo visa salė.

Esminis lūžis įvyko 1789 metų birželio 23 dienos posėdyje. Rūmų oberceremonmeisteris markizas de Brezė perskaitė karaliaus potvarkį, nurodantį deputatams nedelsiant pasiskirstyti pagal luomus ir posėdžiauti atskirai. Trečiojo luomo deputatai sutriko. Atvirai priešintis karaliui? Tam neužteko drąsos. Paklusti jam? Vadinasi, kapituliuoti ir savanoriškai atiduoti visa, ką per tuos du mėnesius taip sunkiai išsikovojo. Tikriausiai kiekvienas deputatas mintyse kėlė sau klausimą: „Ką daryti? Kaip elgtis?"

Tą sutrikimo ir abejonių akimirką Mirabo tvirtai beveik įsakmiai pasakė: „Jūs neturite čia nei vietos, nei balso, nei teisės kalbėti, eikite pas savo poną ir pasakykite jam, kad mes čia esame liaudies valia ir mūsų iš čia negalima išvaryti kitaip, kaip durklų jėga". Salė su palengvėjimu atsiduso. Iškilusi dilema akimirksniu lengvai ir paprastai buvo išspręsta.

Kaip pasakoja šio įvykio liudininkai, svarbiausia buvo pati replika, o ne jos esmė. Markizo de Brezė balsas buvo silpnas, vos girdimas, skaitė jis nedrąsiai, užsikirsdamas, bergždžiai stengėsi, kad jį girdėtų paskutinės eilės. Iš vietos kalbėjęs Mirabo laisvai, tvirtai ir įtikinamai savo galingu balsu ryškiai kontrastavo karaliaus ceremonmeisteriui. Suglumęs de Brezė išskubėjo iš salės.

Nuo tos dienos, nuo tos istorinės frazės, kuria beveik du šimtus metų buvo auklėjama prancūzų moksleivija, Mirabo įėjo į pasaulinę istoriją. Iki birželio 23 dienos jis buvo tik vienas iš trečiojo luomo deputatų, geriau ar blogiau kalbėjęs susirinkime. Nuo birželio 23 dienos jis tapo revoliucijos vadu, tiesiog jos įsikūnijimu. Mirabo vardas ir revoliucija nuo šiol neatskiriami.

Toji Mirabo replika daugeliui istorikų tapo tyrinėjimų dingstimi — kaip ir visomis istorinėmis frazėmis, ja taip pat buvo suabejota. Daugelis autorių abejojo tos klasikinės formulės tikrumu, skrupulingai studijavo aplinkybes, birželio 23 dienos posėdžio smulkiausias detales, kiti tiesiog puldavo į kraštutinumus, tvirtindami, kad visa tai esą vos ne mitas. Galbūt iš tikrųjų tiek vienų, tiek kitų istorikų argumentai turi pagrindo. Tačiau nepaisant to dauguma ano meto šaltinių neginčijamai įrodo, jog birželio 23 dienos posėdyje pagrindinį ir lemiamą vaidmenį suvaidino Mirabo.

Mes nesirengiame nagrinėti visų nuomonių. Nėra reikalo. Istorijoje nemaža pavyzdžių, sukėlusių ilgus, įvairiai argumentuotus mokslininkų ginčus dėl vienokių ar kitokių įvykių. Ilgai neieškodami pavyzdžių, prisiminkime kad ir aistringus ginčus, viena kitą paneigiančias versijas dėl garsiosios Kambrono frazės, pasakytos ties Vaterlo: „Gvardija miršta, bet nepasiduoda".

Kad ir kokios skirtingos būtų besiginčijančiųjų nuomonės dėl vienos ar kitos įvykio smulkmenos, pats faktas lieka nenuginčijamas,— tokie dalykai neišgalvojami. Taigi ir Prancūzijos didžiosios revoliucijos istorijos jau nebeįmanoma įsivaizduoti be tos Mirabo replikos. Nuo to drąsaus, tvirto Mirabo atsakymo karaliaus valdžios atstovui iš tikrųjų ir prasideda trečiojo luomo atviras pasipriešinimas absoliutinei monarchijai. Nuo tos dienos derėtų Mirabo laikyti visų pripažintu Nacionalinio susirinkimo lyderiu. Visi kiti pretendentai — Lafajetas, Siejesas, Baji, Munjė, dar vakar atvirai ignoravę tą skandalingos praeities aristokratą, atstovaujantį Provanso trečiajam luomui, dabar turėjo pasitraukti, apdairiai jį praleisti į priekį. Kaip ir Provanse, Mirabo pirmiausia pelnė liaudies simpatijas. Paryžius iki šiol jo nepažinojo. Dabar jis tapo liaudies dievaičiu. Paprasti žmonės, pameistriai, turgaviečių pardavėjai, smuklių nuolatiniai lankytojai pasakodavo pačias neįtikėtiniausias istorijas apie aukštaūgį grafą, kurio toks stiprus balsas, kad nuo jo gęsta žvakės.

Beveik nuo pirmųjų generalinių luomų sušaukimo dienų Mirabo pradėjo leisti „Journal des Etats generaux" („Generalinių luomų laikraštį"). Užsigavęs dėl kritikos, Nekeras parodė tikrą politinį netaktiškumą ir uždraudė laikraštį. Po dienos Mirabo vėl išleido laikraštį, pavadinęs jį „Laiškai mano rinkėjams". Ši Nekero akcija savotiškai padėjo populiarinti Mirabo laikraštį. Nors formaliai laikraštis buvo adresuotas Provanso rinkėjams, jis pasidarė vienu iš labiausiai skaitomų leidinių Paryžiuje. Jį bematant išpirkdavo.

Skirtingai nuo Marato, kuris savo laikraštį „Liaudies draugas" faktiškai rengė vienas, tik savo jėgomis, Mirabo turėjo daug pagalbininkų. Sunku pasakyti, kiek rašydavo pats Mirabo. Ko gero, menkai. Tam paprasčiausiai jis neturėjo nei laiko, nei jėgų. Tačiau jau dabar jis kaupė patirtį kaip redaktorius: numatydavo laikraščio kryptį, jo politinę liniją, apibūdindavo atskirus įvykius arba žmones. Jo bendradarbiai, rengdavę numerį, rūpindavęsi laikraščio spausdinimu, skaitytojui buvo nepažįstami.

Laikraščio puslapiuose buvo kartojamas vienintelis vardas — Mirabo. Tačiau tarp tų anoniminių bendradarbių, savotiškų plunksnos juodadarbių, nemaža buvo įžymių ir, be abejonės, gabių žmonių — K. Demulenas, Klavjeras ir kiti.

XIX

Nuo birželio 23-osios, nuo tos dienos, kai buvo pasakyta replika, kuri išvedė Nacionalinį susirinkimą iš aklavietės, nuo tos dienos Mirabo ėmė vaidinti vieno iš pagrindinių Nacionalinio susirinkimo vadovų vaidmenį. Intuicijos, greitos, beveik žaibiškos reakcijos į besikeičiančią situaciją, puikios politinės orientacijos dėka susirinkimui jis pateikdavo praktinių pasiūlymų, kuriems dauguma deputatų beveik visada pritardavo.

Tame pačiame birželio 23 dienos posėdyje Mirabo puikiai argumentavo pasiūlymą dėl Nacionalinio susirinkimo deputatų asmenybės neliečiamumo dekreto. Tas pasiūlymas ne tik imponavo kiekvieną deputatą, bet kartu turėjo svarbią principinę reikšmę. Deputatai, kaip nacijos atstovai, turėdami neliečiamumo teisę, buvo iškeliami virš monarchijos įstatymų ir karaliaus valios.

Susirinkimas entuziastingai pritarė Mirabo pateiktam pasiūlymui, kuris įgijo įstatymo galią. Kartu buvo nutarta paskelbti Mirabo kalbą.

Po birželio 23 dienos posėdžio praktiškai baigėsi du mėnesius trukusios luomų rietenos. Dauguma dvasininkijos ir bajorijos deputatų, vėliau ir patys nepaslankiausieji prisijungė prie Nacionalinio susirinkimo. Nors iš pradžių pirmojo ir antrojo luomo deputatai vis dar sėsdavosi skyrium, bet palengva išnyko ir tas skirtumas. Luominis suskirstymas anksčiausiai išnyko Nacionaliniame susirinkime; luomai čia faktiškai buvo panaikinti. Liko tik nacijos atstovai, ir jokia kita traktuotė jau buvo nebeįmanoma.

Mirabo dabar virsta lyderiu, Nacionalinio susirinkimo daugumos nuomonės reiškėju. Jis suvokia ir savo stipriu,

įtikinančiu balsu išsako tai, ko dar neapčiuopia kiti deputatai.

Iš susirinkimo tribūnos Mirabo dabar galima girdėti dažnai: birželio 27, liepos 2, 3, 8, 9, 11, 15, 16 ir t. t.[36] Kai kurios jo kalbos turi nepaprastai svarbią reikšmę politinės kovos raidai šalyje. Mirabo buvo pirmasis, atspėjęs kraštutinių elementų, paėmusių viršų rūmuose, kontrrevoliucinius planus, be to, politinės taktikos požiūriu jis pagrįstai nacijos vardu pareikalavo nedelsiant išvesti kariuomenę iš Paryžiaus ir Versalio apylinkių.

Nuo pat pirmųjų birželio dienų į Versalį ir į sostinės priemiesčius iš tolimiausių karalystės provincijų vienas po kito atvykdavo pulkai. Buvo sutrauktos nemažos artilerijos pajėgos. Paryžius ir Versalio rajonas buvo paversti karo stovykla.

Prieš ką buvo kaupiamos tos grėsmingos ginkluotosios pajėgos?

Liepos 8 dieną Mirabo pakilo į Nacionalinio susirinkimo tribūną ir jaudindamasis, bet gana argumentuotai pareiškė: tiesioginis pavojus, gresiantis liaudžiai, jos gyvybiniams interesams ir nacijos atstovams, verčia atitraukti susirinkimą nuo kitų svarbių problemų. Mirabo atkreipė deputatų dėmesį į prie Versalio ir Paryžiaus telkiamą kariuomenę ir artileriją, kas kelia didžiausią nerimą, todėl Nacionalinis susirinkimas visos nacijos vardu privalo kreiptis į monarchą, reikalaudamas nedelsiant išvesti tą kariuomenę.

Mirabo perskaitė rašto karaliui projektą. Jis siūlė karaliaus ginkluotąsias pajėgas pakeisti liaudies nacionaline gvardija, kuriai derėtų pavesti palaikyti tvarką [37].

Adrese santūriai buvo pakartoti pagrindiniai reikalavimai, išdėstyti Mirabo kalboje: neatidėliojant išvesti karališkąsias ginkluotąsias pajėgas, pakeisti jas nacionaline gvardija. Ir Mirabo kalbai, ir jo pasiūlytam adresui susirinkimas vieningai pritarė.

1789 metais liepos 23 dieną Robespjeras laiške Biuisarui rašė: „Jūs tikriausiai girdėjote apie Nacionalinio susirinkimo vardu karaliui pateiktą adresą, parengtą grafo Mirabo, kuris pastaruoju metu labai pasižymėjo. Tai iš

tiesų kilnus kūrinys, kupinas didingumo, tiesos ir energijos" [38].

Liepos 9 dienos Mirabo kalba Nacionaliniame susirinkime iš esmės buvo pirmasis politinis raginimas mobilizuoti liaudies ir Nacionalinio susirinkimo jėgas prieš kontrrevoliucines rūmų užmačias. Tai buvo pirmoji politinė kalba. Vėliau prabilo daug garsių ir iki tol nežinomų oratorių, parengusių 1789 metų liepos 14 dienos liaudies sukilimą.

Ir tolesniuose įvykiuose Mirabo pasireiškė kaip politiškai brandus ir operatyvus veikėjas. Nacionaliniam susirinkimui karalius atsakė: Paryžiaus ir Versalio apylinkėse kariuomenė sutelkta tik būtinai tvarkai palaikyti, tačiau, jeigu tai ką nors varžo, jis esąs pasirengęs generalinius luomus perkelti į Nuajoną arba Suasoną, o pats persikelti į Kompjeną, iš kur palaikytų ryšį su susirinkimu. Liepos 11 dienos Nacionalinio susirinkimo posėdyje šis karaliaus atsakymas buvo sutiktas garsiais deputatų aplodismentais.

Tik vienintelis Mirabo, pakilęs į tribūną, ryžtingai atmetė monarcho pasiūlymą. Jis pareiškė, kaip ir kiti deputatai, tikįs gerais karaliaus ketinimais. Bet dar esą ministrai, administracija, jėgos, siekiančios aštrinti padėtį. „Karaliaus atsakymas — iš tikrųjų yra atsisakymas. Užuot išvedęs kariuomenę, karalius siūlo mums, susirinkimui, persikelti į Nuajoną arba Suasoną, kur mes būtume kariuomenės apsupti iš visų pusių. Mes net nesvarstysime šitų pasiūlymų, mes neprašėme ir neprašysime; adrese mes reikalavome išvesti kariuomenę ir mes toliau to reikalaujame" [39].

Mirabo kalba susirinkimą tarsi prablaivė. Iš tikrųjų, į ką nukreiptos tos grėsmingos karinės pajėgos? Ar galima tikėtis, kad jos nebus pirmiausia pastūmėtos prieš Nacionalinį susirinkimą? Nejaugi nematyti, kad despotizmo partija durklais rengiasi nušluoti visa, kas taip sunkiai iki šiol iškovota?

Nuo liepos 11 dienos Paryžiuje įvairiuose visuomenės sluoksniuose pašnabždomis plito gandai, neva artimiausiu metu rūmai rengia karinį perversmą: susirinkimas bus

išvaikytas, sąmokslininkų vadeivos: Mirabo, Lafajetas, Siejesas, Baji bus suimti. Laikrodžio rodyklės bus pavarytos atgal; Prancūzija grįš į Liudviko XIV laikus.

Kaip parodė tolesni įvykiai, tos kalbos gana tiksliai atspindėjo tikruosius karaliaus rūmų sumanymus.

Liepos 11—15 dienomis niekur nepažymėtas nė vienas Mirabo pasisakymas. Lemiamomis istorinėmis liepos 12—14 dienomis, kai į sceną išeina pagrindinė veikiančioji jėga — liaudis, kai po jos smūgių liepos 14-ąją krinta atrodžiusi nepalaužiama absoliutizmo tvirtovė Bastilija, Mirabo vardas niekur neminimas. Vėliau tai davė pagrindą apie tribūną nepalankiai atsiliepti. Tačiau šie atsiliepimai turi būti ryžtingai atmesti. Iš tikrųjų liepos 13—14 dienų įvykiuose Mirabo nedalyvavo. Tam buvo pakankamai reikšminga priežastis. Liepos 13 dieną mirė jo tėvas. Jis, vyriausiasis sūnus, išvažiavo į laidotuves. Liepos 15 dieną jis jau dalyvavo Nacionalinio susirinkimo posėdyje ir vienas iš pirmųjų pakilo į tribūną.

Nors Bastilija krito, revoliucijos baigties tai dar nenulėmė, ir padėtis sostinėje tebebuvo nepaprastai grėsminga — Paryžius ir Versalis buvo užtvindyti kariuomenės, daugiausia užsienio samdinių.

Kreipdamasis į susirinkimo trečiojo luomo deputatus, siunčiamus pas karalių reikalauti, kad išvestų kariuomenę, Mirabo trumpai ir aistringai kalbėjo: „Pasakykite karaliui, kad užsienio ordas, kurios mus iš visų pusių supa, vakar aplankė princai ir princesės, jų favoritai ir favoritės... Pasakykite jam, kad tie užsienio satelitai, visą naktį maudęsi vyne ir aukse, nežabotai postringavo pavergsią Prancūziją ir garsiai reiškė savo karingus ketinimus sutriuškinsią Nacionalinį susirinkimą" [40]. Mirabo visa tai lygino su Baltramiejaus nakties pradžia.

Bet revoliucija, prasidėjusi nuo Bastilijos Paryžiuje, per kelias dienas galinga banga nuvilnijo per visą Prancūziją. Ir miestuose, ir miesteliuose žinia apie Bastilijos žlugimą akimoju, tarsi ugnis, prinešta prie parako statinės, sukeldavo liaudies neapykantos sprogimą. Visur minios žmonių veržėsi į gatves, vertė senosios valdžios organus ir vietoj jų rinko naujus, daugiausia iš buržuazijos

atstovų sudarytus miestų savivaldos municipalitetus. Daugelyje miestų išvaikius senuosius valdžios organus, būdavo puolami vietiniai kalėjimai, rotušės, labiausiai liaudies nekenčiamų valdininkų namai. Gyventojai nužudė Trua miesto merą, sugriovė rotušę ir, užėmę druskos sandėlį, privertė savininką pigiai ją pardavinėti. Rotušę sukilėliai sugriovė ir Strasburge. Liaudis visiškai šeimininkavo Amjeno, Ruano ir kitų miestų gatvėse.

Liepos ir rugpjūčio mėnesiais toji municipalinė revoliucija, kaip ją pavadino istorikai, apėmė visus Prancūzijos miestus, visur sukurdama naujus, buržuazinius miestų valdžios organus. Kartu kūrėsi naujoji revoliucijos ginkluotoji jėga — vietiniai nacionalinės gvardijos būriai, sudaryti iš buržuazijos ir liaudies savanorių.

Kai liepos pabaigoje nepaprasta, neįtikėtina žinia apie Bastilijos žlugimą pasiekė pačius tolimiausius kampelius, valstietija ją sutiko kaip įsakymą kilti į kovą su dvarininkais, feodalais. Per šalį nusirito ginkluotų sukilimų banga: valstiečiai griovė ir degino feodalų pilis, senjorų sodybas, plėšė ir degino feodalinius aktus, nebemokėjo mokesčių, nebeatlikinėjo prievolės. Siaubas apėmė žemvaldžius, visus ponus. Senjorai mesdavo savo ūkius ir, apimti panikos, bėgdavo į miestus.

Revoliucija užtvindė visą šalį. Ji pažadino, į savo verpetą įtraukė daugiamilijoninę liaudį. Prancūzijoje nebeliko tokio kampelio, kur pakilusi liaudis nebūtų visko sujaukusi. Revoliucija įgavo bendranacionalinį pobūdį, ji pasidarė nebesulaikoma.

XX

Per tą trumpą laikotarpį, nuo generalinių luomų sušaukimo iki revoliucijos visiškos pergalės, per tris keturis mėnesius, Mirabo įgijo tokį savo amžininkų autoritetą, taip išpopuliarėjo šalyje ir toli už jos ribų, kad iš tikrųjų tapo revoliucijos vadu. Mirabo pasisekimas ypač stebina, nes jis turėjo nugalėti priešišką daugumos deputatų nusistatymą. Bajorijos ir aukštosios dvasininkijos deputatai

jį laikė priešu, savo luomo interesus išdavusiu bajoru, dorovingieji buržua, atstovavusieji trečiąjį luomą į Mirabo žvelgė ypač nepatikliai.

Susirinkimo deputatus Mirabo ne tik privertė atsikratyti savo neprielankumo, dėmesingai klausytis kiekvienos jo kalbos, bet ir paklusti jam, nors kartais jo patarimai skambėdavo kaip tiesioginis nurodymas. Žlugus Bastilijai, Mirabo buvo vos ne vienintelis asamblėjos deputatas, kuris drįso mokyti susirinkimą, vertė keisti taktiką. Noromis nenoromis deputatai turėjo paisyti Mirabo patarimų.

Kaip paaiškinti tą neprilygstamą pasisekimą tarp žmonių, kurie visai neseniai buvo atvirai prieš jį nusistatę? Ar tai tik dėl puikaus jo oratorinio talento, iškalbingumo? Nėra abejonės, retas tribūno oratorinis meistriškumas taip pat suvaidino tam tikrą vaidmenį. Tačiau svarbiausia priežastis buvo kita. Ankstyvuoju revoliucijos gimimo laikotarpiu Mirabo iškelia visų liaudies jėgų, visų klasių vienybės kovoje su absoliutizmu idėją kaip svarbiausią uždavinį. Ši idėja atitiko objektyvius revoliucijos reikalavimus. Kartais pamirštama, kad iki liepos vidurio, iki Bastilijos paėmimo ir liaudies įsijungimo į kovą, absoliutizmo režimas buvo dar gana stiprus. Rūmai valdė nemažas ginkluotąsias pajėgas, kurias sudarė ne tik policija ir prancūzų pulkai, vadovaujami rūmams ištikimų aristokratų. Absoliutizmo režimas turėjo ir tokią pavojingą karinę jėgą, kaip užsienio samdiniai, nepasiduodantys revoliucinės propagandos ir revoliucinių idėjų įtakai.

Palaužti tą galingą jėgą, kuria rėmėsi despotizmas, nuversti ir sunaikinti feodalinį absoliutizmo režimą galima buvo tik konsolidavus, suvienijus visą naciją. Tai geriau negu kas kitas iš amžininkų suprato Mirabo. Šių minčių aptinkama ir jo ankstyvuosiuose kūriniuose, ir „Despotizmo apybraižoje", ir apmąstymuose Venseno pilies bokšte, ir kitur. Bet tada pati idėja dar nebuvo gimusi, ir tai suprantama. Tada gyvenimas dar nekėlė tokių uždavinių. 1789 metais sutelkti prieš absoliutizmą visą trečiąjį luomą pasidarė tiesiog būtina, ir čia vėl pasireiškė puiki Mirabo politinė orientacija. Reikšminga, kad Mirabo

aristokratas, grafas de Mirabo, dažniau ir atkakliau negu kas kitas reikalauja buržuazijos ir paprastos liaudies — darbininkų, varguomenės — vienybės. Net Maratas, anksčiau už kitus pareiškęs nepasitikėjimą Mirabo, ir tas turėjo pripažinti — Mirabo tarp miesto varguomenės, darbininkų esąs itin populiarus [41]. Taip iš tikrųjų ir buvo. Vos tik pasirodydavo Paryžiaus gatvėse, jį apsupdavo paprasti žmonės, džiugiai sveikindami šūksmais: „Tegyvuoja Mirabo — liaudies tėvas!"

Žoresas tokį veržlų Mirabo populiarumo ir politinio įtakingumo didėjimą aiškina tuo, kad visi jo praktiniai pasiūlymai politiškai buvo patys protingiausi. Jis geriau negu kiti suprato revoliucijos uždavinius. Tik Mirabo parodė politinį taktą ir išmintį, iš Nacionalinio susirinkimo tribūnos pareiškęs solidarumą su Bastiliją paėmusia sukilusia liaudimi. Jam užteko drąsos pamokyti susirinkimą. Sužinoję, kad karalius atvyksta į posėdį, deputatai ėmė nepagrįstai džiūgauti. „Palaukime,— pasakė Mirabo,— kol jo didenybė pats mums patvirtins gerus ketinimus, kurie jam priskiriami". Mirabo matė reikalą priminti: „Paryžiuje liejasi mūsų brolių kraujas; tegul nelaimingos liaudies atstovai pagarbiai, bet santūriai pasveikina monarchą". Jis ragino deputatus atsižvelgti į susidariusią situaciją ir nedžiūgauti: „Liaudies tyla — karaliui pamoka!" [42]

Nenuginčijama viena — iš visų Nacionalinio susirinkimo veikėjų lemiamu revoliucijos pradžios laikotarpiu Mirabo pasirodė esąs labiausiai politiškai subrendęs vadovas, parodęs tikrą politinę išmintį, drąsą, narsą, kas jam kaip tik ir pelnė pasaulinę šlovę.

Visai kitaip apie Mirabo atsiliepė su Volteru ir Didro koketavusi, skelbusi meilę laisvei Jekaterina II. „Kelionės iš Peterburgo į Maskvą" paraštėje, ties eilutėmis, kur Radiščevas aukštai vertina Mirabo, imperatorė parašė: „Čia šlovinamas Miraboa, kuriam maža vienų kartuvių". Tas Rusijos imperatorės neakivaizdinis Mirabo pasmerkimas kartuvėms labai reikšmingas. Tokios atviros monarchų neapykantos susilaukė tik nedaugelis prancūzų revoliucijos veikėjų. 1793 metais Maskvoje pasirodė iš prancūzų

kalbos išversta nežinomo autoriaus knyga „Viešas ir asmeniškas Honorijaus Gavrilo Riketi grafo Miraboa gyvenimas", kurioje garsus tribūnas buvo vadinamas žmonijos išgama. Oficialioji, valdančioji, autokratiškoji Rusija Prancūzijos didžiosios revoliucijos tribūno Mirabo didžiai neapkentė.

Pažangioji, laisvai mąstančioji Rusija, priešingai, Mirabo šlovino kaip progresyvių idėjų gynėją. Be jau minėtos knygos, Radiščevas „Žodyje apie Lomonosovą" ypač pabrėžė Mirabo oratoriaus talentą, laikė jį „nepaprasto žodžio vyru" [43].

Radiščevo tradicijas perėmė ir puoselėjo būsimieji dekabristai. V. Rajevskis Kišiniovo karo mokyklos kursantams per pamokas siūlė rašyti tokius žodžius: „laisvė", „lygybė", „konstitucija", „Kviroga" (vienas iš Ispanijos 1820 metų sukilimo vadovų), „Vašingtonas", „Mirabo". Divizijos vadas generolas M. Orlovas, perspėtas dėl pernelyg „laisvos mokymo krypties", Rajevskio vis dėlto nesudraudė [44].

Mirabo oratorinis talentas ypač buvo pabrėžiamas pažangiojoje rusų spaudoje. 1820 metais „Nevskij zritel" viename straipsnyje Mirabo lygino su Demostenu, vadinamu senovės oratorių karaliumi. „Mirabo iškilo iki Demosteno aukštumų, susirinkimui, rūmams, liaudžiai, visai Prancūzijai jis teikdavo įstatymus, jo kalbos visada būdavo išraiškingos, net nuostabios" [45].

Mirabo turėjo įtaką daugeliui pažangių Rusijos žmonių. A. Voroncovas 1791 metų sausio mėnesį tvirtino, kad Radiščevo „Kelionėje iš Peterburgo į Maskvą" jaučiamas „Mirabo ir kitų Prancūzijos pasiutėlių tonas" [46]. Tyrinėtojai nustatė, kad „Eugenijaus Onegino" penktojo skyriaus juodraščio paraštėse A. Puškinas buvo nupiešęs puikų Mirabo portretą [47].

Mirabo kalbos manierą ir minties gyvumą aukštai vertino A. Gercenas. Versdamas jo mintis apie Barnavą, Gercenas rašė: „Šiame posakyje, kaip ir daugelyje kitų, ryškiai atsispindi tas energijos kupinas laikas, kuris buvo išreiškiamas ne tik žodžiais ir darbais, bet ir turėjo savo

kalbą, savo romantizmą, savo poeziją. Mūsų laikais niekas nepasakys panašiai ir taip stipriai" [48].

Panašių pavyzdžių randama, skaitant kitų pažangiųjų Rusijos žmonių atsiliepimus apie Mirabo, analizuojant Vokietijos, Italijos, Anglijos ir t. t. visuomeninės minties istoriją.

Nors Mirabo buvo gana prieštaringa asmenybė, jo vardas vėlesnėms kartoms tapo vienu iš kovos už laisvę simboliu. Kiek pažangieji žmonės, visuomenės avangardas gerbė Mirabo kaip vieno iš ryškiausių savo pirmtakų atminimą, tiek oficialūs asmenys, senųjų, „neliečiamųjų" absoliutinės monarchijos principų šalininkai ir gynėjai, aristokratijos privilegijų rėmėjai, konservatoriai ir atžagareiviai keikė ir šmeižė jį už savo luomo išdavimą.

Kažkoks Prancūzijos didžiosios revoliucijos amžininkas neva pasakė: „Kokia didžiulė šlovė amžiams būtų apgaubusi Mirabo, jeigu jis būtų miręs prieš metus". Paradoksas, bet tai tiesa.

1789 metai buvo Honorės Mirabo didžiausios šlovės metai. Per kelis mėnesius įvyko tai, ką galima vadinti beveik tikru stebuklu. Nevykėlis avantiūristas, pagarsėjęs vos ne po visą Europą, žmogus, besislapstantis nuo valdžios organų ir kreditorių, ieškotojas nuotykių, kurie dažniausiai baigdavosi rūsčiu atpildu, XVIII amžiaus Don Žuanas, kurio vien tik vardą išgirdusios damos alpdavo, aristokratas, susikivirčijęs ne tik su savo gimine, bet ir su visu savo luomo elitu ir už tai ilgus metus praleidęs tvirtovėse ir kalėjimuose, talentingas literatas, anonimiškai demaskavęs despotizmą ir todėl nesusilaukęs šlovės,— tasai žmogus, kurį dažnas stengdavosi aplenkti arba visai nepastebėti, patyrė pačią neįtikinamiausią metamorfozę. Per penkis revoliucijos mėnesius jis tapo pačiu įžymiausiu Prancūzijos politiniu veikėju, revoliucinio jaunimo stabu, tribūnu, apgaubtu liaudies meilės ir paramos, kokios nežinojo joks kitas veikėjas; jis tapo pačiu autoritetingiausiu Nacionalinio susirinkimo vadovu. 1789 metais Mirabo vardas buvo prancūzų revoliucijos įsikūnijimas.

Ir štai pagrindinis ir pats sunkiausias revoliucijos uždavinys buvo išspręstas. Bastilijos kritimas reiškė — žlu-

go feodalinio absoliutizmo režimas. 1789 metų, pirmųjų laisvės metų pabaigoje absoliutinis režimas kaip valdžios sistema buvo sugriautas. Karalius ir jo rūmai sukandę dantis turėjo pripažinti revoliucijos pergalę. Spalio 5—6 dienomis, kai į Versalį atėjo liaudis, kai iš nuošalaus Versalio į revoliucinėmis aistromis verdantį Paryžių buvo priversti persikelti karalius ir Nacionalinis susirinkimas, revoliucijos pergalė buvo galutinė. Nors monarchui dar teberodoma pagarba, nors iš inercijos dar tebesilaikoma monarchijos tradicijų, karalius jau tapo savotišku liaudies belaisviu.

Kontrrevoliucinė emigracija, įgyjanti vis didesnį užmojį, buvo tiesioginis įrodymas, kad griežtos absoliutizmo politikos vadai ir šalininkai savo bylą pralaimėjo. Iš Prancūzijos pabėgo karaliaus brolis grafas Provanskis, grafas d'Artua, princas Kondė, princas Konti ir kiti.

Revoliucija įžengė į naują etapą. Visų jėgų vienijimosi kovai su galingiausiu priešu periodas baigėsi. Dabar, kai pirmasis ir pagrindinis uždavinys buvo išspręstas, absoliutizmui suduotas skaudžiausias smūgis, dienotvarkėn pats gyvenimas kėlė naujas problemas.

XXI

Spalio 5—6 dienomis liaudies žygis į Versalį, karališkųjų rūmų, Nacionalinio susirinkimo ir Bretonų klubo persikėlimas į Paryžių rodė, jog revoliucinis procesas toliau gilėja.

Liaudis ne tik sugriovė kontrrevoliucijos planus, bet ir nulėmė revoliucinio proceso raidą. Po spalio 5—6 dienos įvykių daug kas pasikeitė. Didelę reikšmę turėjo tai, kad politinis centras persikėlė iš Versalio į Paryžių. Čia karališkuosius rūmus faktiškai stebėjo ir kontroliavo liaudis. Paryžiečiai dabar turėjo galimybę paveikti ir Nacionalinį susirinkimą, kuris posėdžiavo erdviame manieže. Svečiams skirtos vietos būdavo kimšte prikimštos gyvai į viską reaguojančių žmonių.

Mirabo buvo patenkintas Spalio įvykių rezultatais. Jis džiaugėsi ne tik, teisingiau pasakius, ne tiek bendrapolitiniais — dėl revoliucijos sėkmės niekas neabejojo,— kiek grynai asmeniniais sumetimais. Kritiniu momentu, kai įsiveržusios moterys buvo pasirengusios į miltus sumalti visą Steigiamąjį susirinkimą, Mirabo vienintelis iš 600 trečiojo luomo deputatų valdingu balsu jas sutramdė. Bet ne tai svarbiausia. Jis manė, kad dabar, kai monarchijos padėtis smarkiai komplikavosi, karalius bus priverstas paskirti Mirabo vyriausybės vadovu. Jis buvo įsitikinęs — artinasi lemtingoji valanda. Nori to, ar nenori Liudvikas XVI ir Marija Antuanetė (Mirabo buvo įsitikinęs, kad karalienė bus prieš), bet jie bus priversti kreiptis į jį pagalbos.

Tai nebuvo nepasotinamo garbėtroškos sukurtas planas. To meto spaudoje, bemaž visuose laikraščiuose, net Marato „Liaudies draugas" [49] ne kartą išsakė nuomonę, jog netrukus valdžią paims Mirabo—Lafajeto vyriausybė. Ir iš tikrųjų, kas, išskyrus šiuos populiarius liberaliuosius monarchistus, galėjo išlaikyti svyrantį monarchijos pastatą?

Konkurentų, nei Lafajeto, nei Baji, nei Siejeso Mirabo nebijo. Nė vienas iš jų neprilygo Honorė Gabrieliui oratoriniu talentu, mokėjimu paveikti susirinkimą, liaudį.

Kai Nacionalinis susirinkimas persikėlė į maniežą, kurio akustika buvo nepalyginamai geresnė, negu senojoje Versalio salėje, Mirabo kalbėdavo ypač dažnai ir mielai. Jo galingas balsas džiugindavo tribūnose sėdinčius paryžiečius.

Kai Mirabo lipdavo į tribūną, salė nuščiūdavo. Dabar niekas nebesiaiškindavo — kam patinka ar nepatinka deputatas iš Ekso. Jį pripažino visi. Ir Lafajetas, ir Baji, ir Munjė — visi apie Mirabo kalbėjo pagarbiai. Galbūt tik vienas menkai tuomet kam žinomas deputatas iš Araso ponas de Robespjeras į Mirabo žvelgė priekabiai, netgi nedraugiškai. Bet į Robespjerą tada niekas nekreipė dėmesio. Beje, jį pastebėjo ir įvertino pats Mirabo: „Tas jaunuolis daug pasieks,— jis tiki tuo, ką kalba."

1789—1790 metais Mirabo įtaka Nacionaliniame susirinkime, aistromis verdančiame Paryžiuje, visoje šalyje buvo didžiulė. Ypač populiarus Mirabo buvo tarp smulkių miesto žmogelių, prastuomenės. Vos tik jis pasirodydavo miesto gatvėse, išsyk apspisdavo minia. Daržovių pardavėjos, žuvies prekiautojos, akmenskaldžiai, statybininkai, visas margas Paryžius apsupdavo garsųjį tribūną, plodavo, spausdavo jam ranką, tapšnodavo per petį, sujaudintai skanduodavo: „Tegyvuoja mūsų grafas Mirabo!", „Tegyvuoja mūsų tėvas Mirabo!"

Iš prigimties būdamas tikras aktorius, Mirabo puikiai kalbėdavo ekspromtu, greitai ir išradingai atsakinėdavo į klausimus, tad jo populiarumas liaudyje vis labiau didėjo.

Tą faktą jo biografai kartais būdavo linkę aiškinti taip: paprastus žmones imponavo tai, kad aristokratas, grafas perėjo į liaudies pusę, stojo ginti jos interesus. Galbūt kai kam tai iš tikrųjų darė įspūdį. Bet šį argumentą lengvai paneigia visiems žinomi faktai. Hercogas Filipas Orleanas, atstovavęs jaunajai karališkosios dinastijos atšakai ir, suprantama, priklausęs pačiai aukščiausiajai aristokratinei diduomenei, kaip žinoma, taip pat prisidėjo prie revoliucijos ir net ėmė vadintis Filipu Egalitė (Lygybė). Markizas de Lafajetas taip pat buvo aristokratinio elito atstovas, revoliucijos pusėn pasukęs pirmosiomis jos dienomis. Tačiau nei vienas, nei kitas nepelnė tokio populiarumo kaip Mirabo.

Nors grafas Orleanas nuosekliai laikėsi pačių kraštutiniausių pozicijų, net balsavo už Liudviko XVI, savo pusbrolio, mirties bausmę, liaudis jo negarbino. Jis liko nepastebėtas ir neįvertintas iki 1793 metų, kol už kairuoliškus poelgius ir kalbas buvo giljotinuotas. Lafajetas pirmosiomis revoliucijos savaitėmis tikrai išpopuliarėjo. Jį gaubė generolo didvyrio, Amerikos karo dėl nepriklausomybės dalyvio šlovė. Prancūzijos revoliucinės sostinės nacionalinės gvardijos vado postas buvo tarsi jo kovinių nuopelnų visuomeninis pripažinimas. Bet ta šlovė truko neilgai, tik keletą mėnesių. 1789 metų spalio 5—6 dienomis jis pasirodė abejojąs, nedrįstąs ryžtingai veikti, todėl

liaudis jį atstūmė. Netrukus Lafajetas evoliucionavo, o 1792 metais prieš revoliucinį Paryžių mėgino atsukti net kariuomenę. Patyręs nesėkmę, perbėgo į priešo pusę. Panašaus finalo susilaukė ir Kondorsė, Talejranas ir kt.

Į revoliucijos pusę perėjusių aristokratų buvo nemaža. Tačiau nė vienas iš jų nė iš tolo negalėjo prilygti po visą šalį ir net po Europą sklindančiai Provanso deputato šlovei.

Prisiminkime iš pirmo žvilgsnio nereikšmingą detalę. Leitenantas Bonapartas, tuomet niekam nežinomas artilerijos karininkas, kartu su savo kariniu daliniu vegetavęs mažame Oksono miestelyje, bet gana dėmesingai sekęs visas naujienas, ateinančias iš revoliucinės sostinės, atvykęs atostogų į gimtinę Ajače, Korsikoje, ant savo namų iškabino didžiulį plakatą: „Tegyvuoja nacija! Tegyvuoja Mirabo!"

Ta nedidelė, beveik buitinė detalė kupina gilios prasmės. Ranka rašytas plakatas rodė, kad jaunojo artilerijos karininko sąmonėje Mirabo vardas buvo tarsi revoliucijos simbolis, Mirabo vardas buvo tapatinamas su sąvoka „nacija", t. y. „liaudis".

Štai kokia didelė visaliaudinė šlovė gaubė Mirabo pirmaisiais revoliucijos metais.

Na, o toliau, paklaus nekantrus skaitytojas, kas toliau?

Suprantama, prie to mes grįšime, bet šiek tiek vėlėliau.

Paradoksaliausia tai, kad, kalbėdamas Nacionaliniame susirinkime ir kitose vietose, garsusis tribūnas nesilaikė pačių kairiausių pažiūrų. Aktualiais gyvenimo klausimais (pavyzdžiui, dėl konstitucijos), kuriuos 1789—1791 metais nuolatos svarstė Steigiamasis susirinkimas, Mirabo dažnai pasisakydavo iš kur kas dešinesnių, negu jo kolegos, pozicijų, ir, nepaisant milžiniško autoriteto, kartais likdavo tarp mažumos.

Svarstant klausimą dėl karaliaus veto teisės, iš pradžių jis pasisakė už absoliutų, o vėliau už suspensyvinį veto. Tiek šiuo, tiek kitais konstituciniais klausimais pasireiškė jo politinės pažiūros.

Kruopščiai analizuodami ikirevoliucinių ir pirmųjų dvejų revoliucijos metų Mirabo pasisakymus, pastebėsi-

me, jog, nepaisant kai kurių frazeologinių skirtumų (tikriausiai padiktuotų konkrečių aplinkybių), tribūno pozityviosios pažiūros iš esmės nepasikeitė.

Šiek tiek schematizuodami Mirabo politinį idealą, galime teigti: jis pasisakė už liberalią konstitucinę monarchiją, kurią valdytų stipri, besiremianti liaudies pasitikėjimu, tiksliau, įstatymų leidžiamuoju susirinkimu, vyriausybė. Kitaip tariant — jo idealas buvo buržuazinė monarchija, užtikrinanti kai kurias buržuazines demokratines teises.

1789—1791 metais, skirtingai nuo ikirevoliucinių metų, šie klausimai vietoj abstrakčios teorinės reikšmės įgavo Steigiamojo susirinkimo kasdienio konkretaus darbo prasmę.

Apie Prancūzijos monarchijai vadovavusią karališkąją porą Mirabo buvo gana nekokios nuomonės. Jo požiūris į Mariją Antuanetę buvo labai neigiamas. Jis taip pat aiškiai matė Liudviko XVI ribotumą, silpnumą, neįtakingumą. Apie karalių Mirabo rašė: „Jis nežino nei ką gali, nei ko nori, nei ką privalo" [50].

Suvokdamas visus karaliaus trūkumus, vis dėlto Mirabo atkakliai siekė išsaugoti ir sustiprinti monarchijos institutą. Kodėl? Pirmiausia todėl, kad pats prisibijojo respublikos arba jos atmainų, t. y. pliuralistinės, daugelio valdžios. Kartą susirinkime jis kalbėjo: „Visiškai atvirai noriu pareikšti: baisiausia laikau 600 asmenų valdžią; rytoj jie pasiskelbs esą nepakeičiami, poryt — esą paveldėtojai, kad, kaip būdinga kitų šalių aristokratiniams režimams, priskirtų sau neribotą valdžią" [51].

Tegul karalius ir silpnas, ir neryžtingas, turintis daug kitų trūkumų. Tačiau ką jis reiškia? Karalius karaliaus, bet ne valdys. Tačiau paveldima monarchija yra svarbiausia kliūtis, neleidžianti įsiviešpatauti šešių šimtų naujosios aristokratijos tironijai, kad ir kokiais parlamentiniais papuošalais ji besidangstytų.

Suprantama, tokios garsiojo tribūno pažiūros, atvirai pareikštas nepasitikėjimas kolegomis, šešiais šimtais Steigiamojo susirinkimo deputatų, trečiojo luomo atstovams nekėlė simpatijų.

Bet tuomet „žodžio diktatūra" dar buvo tokia stipri, toks didelis buvo Mirabo prestižas, kad Steigiamajame susirinkime niekas nedrįso atvirai prieštarauti. Niekas nenorėjo būti nepralenkiamo oratoriaus poleminio iškalbingumo auka. Be šių, matyt, būta ir svaresnių motyvų.

Kaip jau minėjome, staigus, beveik akimojiškas Mirabo populiarėjimas daugiausia aiškinamas tuo, kad lozungas „Viso trečiojo luomo vienybė!", kurį jis tada gynė ir propagavo, atitiko objektyvius laiko reikalavimus, prancūzų liaudžiai iškeltus istorijos uždavinius.

Vienybės lozungą Mirabo suprato pirmasis ir pirmasis savo griausmingu balsu visai šaliai jį paskelbė.

Tačiau po liepos 14-osios, trečiojo luomo bendromis pastangomis nuvertus absoliutizmo režimą, vienybės lozungas buvusią prasmę prarado. Gyvenimas kėlė naujus uždavinius: prasidėjo kova trečiojo luomo viduje. Dar vakar buvęs vieningas blokas ėmė skilti. Stambioji buržuazija ir liberalioji dvarininkija, t. y. patys dešiniausieji, iki tol turėjusieji viršų Steigiamajame susirinkime, pretendavo ir į politinį viešpatavimą šalyje. Kalbėdami visos liaudies vardu, jie siekė valdžios monopolijos. Lafajetas, Baji, Munjė, Siejesas — stambiosios buržuazijos ir liberaliosios dvarininkijos lyderiai — stengėsi ne tik monopolizuoti valstybinę valdžią, bet ir sulaikyti revoliuciją, sustabdyti jos veržlią eigą. Nė vienas jų negalėjo rungtis su Mirabo autoritetu ir populiarumu. Siejesas [52] arba Lafajetas, kaip ir kiti lyderiai, nemokantys sklandžiai kalbėti, o tai revoliucijos metu baisi yda,— puikiai suprato: su Mirabo ne jiems galynėtis. Svarbiausia — Mirabo liaudies akyse tebebuvo gyvas revoliucijos simbolis; liaudis jį tebedievino. Todėl Mirabo vardas stambiosios buržuazijos partijai buvo būtinas kaip bendranacionalinė vėliava. Tai būvo praktiški, dalykiški žmonės. Gniauždami savo pyktį, savo antipatijas, prieš Mirabo jie lenkdavo galvas, pripažindavo net pranašumą.

Paties Honorė Mirabo politinės pažiūros, be abejonės, buvo panašios. Jeigu tarp jų iškildavo kokių nesutarimų, tai tik dėl detalių, bet ne dėl esmės. Jie visi buvo konstitucinės monarchijos šalininkai, ir Mirabo, kaip ir kiti

konstitucionalistai (taip netrukus ėmė vadinti tą Steigiamojo susirinkimo dešiniosios buržuazijos grupuotę), manė, jog revoliucinį procesą reikia pristabdyti.

Po spalio 5—6 dienos įvykių Mirabo karaliui įteikė adresą (amžininkai ilgai apie jį nieko nežinojo), kuriame siūlė visą priemonių programą. Pirmiausia jis labai aiškiaregiškai perspėjo karalių — sostinėje būnant gali iškilti pavojus, todėl nedera kurti iliuzijų. Monarchui jis rekomendavo išvažiuoti kur nors į Prancūzijos gilumą ir, paskelbus kreipimąsi į liaudį, sudaryti Konventą — naują atstovų susirinkimą. Karalius privalo viešai pripažinti: absoliutizmas ir feodalizmas Prancūzijos karalystėje sunaikinti visiems laikams; karalius iškilmingai patvirtina nacijos teises ir įsipareigoja visada veikti išvien su nacija; nacijos teisės turi būti įtvirtintos.

Kartu su adresu buvo įteiktas planas, kaip neatidėliojant sudaryti stiprią ir autoritetingą vyriausybę. Į jos sudėtį turėjo įeiti visi įžymiausi to meto veikėjai, pradedant Nekeru (sau Mirabo gana kukliai prašė tik ministro be portfelio postą). Ši vyriausybė turėjo būti tiesiogiai atsakinga Konventui.

Adresas Liudvikui XVI vertas dėmesio dėl daugelio priežasčių. Tai pirmasis Mirabo kreipimasis į karalių. Tačiau svarbiausia kitkas. Karaliui, rūmams, visai karališkajai partijai Mirabo kreipimasis turėjo pasirodyti kaip negirdėtas neregėtas įžūlumas. Ne tik todėl, kad tas Provanso bajoras, formaliai gerbdamas monarchą, iš esmės į jį kreipėsi kaip lygus į lygų, ne tik užmiršo tarp jų esantį skirtumą, bet ir išdrįso karaliui patarinėti, kitaip sakant, jį mokyti.

Ir patys patarimai rūmams turėjo atrodyti siaubingi. Patarinėtojas iš monarchijos siūlė atimti visas jos prerogatyvas, visas jos teises. Tas įžūlus deputatas išdrįso monarchui pasiūlyti savanoriškai likti apgailėtinu įstatymų leidžiamojo susirinkimo nutarimų vykdytoju.

Net po antrojo pralaimėjimo 1789 metų spalio mėnesį karališkoji partija nė už ką neprisipažino nugalėta. Atsargoje ji dar turėjo stiprių kozirių. Mirabo adresas su pasipiktinimu buvo atmestas ir, suprantama, į jį niekas

neatsakė. Galimas dalykas, kad, paveikta įžūlaus Mirabo laiško, sukėlusio rūmų pasipiktinimą, Marija Antuanetė ištarė savo garsiąją frazę: „Tikiuosi, mes niekada nebūsime tokie nelaimingi ir apgailėtini, kad būtume priversti pasinaudoti Mirabo patarimais".

Tačiau šį Mirabo adresą reikia vertinti ir kitu požiūriu. Kuo Mirabo pasiūlymai panašūs su konstitucionalistų, t. y. stambiosios buržuazijos ir liberaliosios dvarininkijos programa? Pasirodo, jų pažiūros beveik visiškai sutampa. Tik galbūt Mirabo siekė kažko daugiau negu Lafajetas ir Baji. Nė vienas iš jų, iš tų ponų, atstovaujančių patiems turtingiausiems Prancūzijos savininkams, nebūtų pareikalavęs, pavyzdžiui, panaikinti feodalizmą. Kam tie kraštutinumai? Bet šiaip visa Mirabo programa jiems buvo visiškai priimtina.

Kaip tik todėl ir Lafajetas, ir Munjė, ir Siejesas, ir La Šapeljė — visi politiniai vertelgos, slapčia svarstantys sudėtingo žaidimo, galinčio užtrukti daugelį metų, variantus, kurie endšpilyje užtikrintų pergalę, 1789—1790 metais laikė būtinu Mirabo kelti į priekį, patiems laikantis jo šešėlyje,— žmogų, liaudies akyse tikrą revoliucijos simbolį, buvo naudinga turėti savo frakcijos lyderiu. Mirabo vardu stambioji buržuazija, siekianti savo rankose išlaikyti valdžią, dangstė egoistinius, savanaudiškus tikslus. Mirabo nebuvo toks prastuolis, todėl atspėjo savo konkurentų kėslus. Nors Mirabo jais nepasitikėjo nė per nago juodymą ir nejautė jiems jokių simpatijų, svarbiais politiniais klausimais jų pažiūros sutapo arba buvo panašios. Tad kodėl dalį kelio neiti kartu?

1789 metų rudenį, kai baigėsi visuotinos brolybės ir broliavimosi, pirmųjų pergalių svaigulio, nerealių vilčių periodas, kai klasiniai interesai buvusią vieningą revoliucijos stovyklą ėmė skaldyti į atskirus sluoksnius, išryškėjo dvi priešingos tendencijos: vieni pasisakė už revoliucijos tolesnę raidą, kiti bevelijo ją stabdyti. Pirmuosius iš pradžių pavadino demokratais, antruosius — liberalais arba konstitucionalistais; vėliau jie sukūrė atskiras grupuotes, gavo kitokius vardus. Iš pradžių visi absoliutizmo priešininkai sudarė bendrą politinį klubą;

Versalyje jį vadino bretonų, Susirinkimui persikėlus į Paryžių — jakobinų (pagal užimamas patalpas). 1789 metų pabaigoje Lafajetas, Munjė, Baji ir kiti liberalai nutarė išeiti iš jakobinų klubo ir sukurti savo organizaciją — „1789 metų draugiją"; vėliau ją imta vadinti feljanų klubu. Naujasis klubas buvo gerokai siauresnis negu jakobinų, nes gana dideli nario mokesčiai uždarė į jį kelią demokratinių pažiūrų žmonėms.

Į naująjį klubą, iniciatorių pakviestas, įstojo ir Mirabo, ir iš karto pasidarė vienas iš autoritetingiausių šios draugijos lyderių. Įstodamas į šią draugiją, Mirabo atskleidė savo politines pažiūras tiek dabar, tiek ateityje, pasuko revoliucijos stabdymo keliu. Vadinasi, prasidėjęs skilimas jį nešė į dešinę.

Tačiau kaip politinis veikėjas, politinis lyderis Mirabo buvo nepalyginamai subtilesnis ir lankstesnis, negu jo draugai — konkurentai iš „1789 metų draugijos". Revoliucijos raida nepaprastai greitai devalvavo vardus. 1789 metų pavasarį populiarusis Nekeras rudenį jau buvo visiškai nuvertintas; per tris mėnesius jis išeikvojo visą politinį kreditą ir tapo niekas. Panašus likimas laukė ir Lafajeto.

Tarp 1789 metų politinių lyderių Mirabo, ko gero, buvo vienintelis, sugebėjęs išvengti politinės devalvacijos. Jam pavyko išlikti populiariam ir plačiosiose liaudies masėse, išsaugoti jos pasitikėjimą. Pavyzdžiui, kai Susirinkimas panaikino visas luomines privilegijas, taip pat ir dvarininkų titulus, grafas de Mirabo pagal naująjį įstatymą turėjo vadintis piliečiu Riketi. Tačiau jis tam nutarimui nepakluso. „Europa pažįsta tik grafą Mirabo!",— išdidžiai pareiškė jis ir toliau kalbėjo ir pasirašinėjo Mirabo vardu. Su tuo privalėjo skaitytis visi. Nepasikeitė jis nė savo išore, liko toks pat gransenjoras: išdidus, aukštai pakelta galva, puošniu peruku, krakmolytu žabo.

Ne tik išore, bet ir išmone Mirabo buvo gerokai pranašesnis už savo kolegas. Pabuvojęs keliuose „1789 metų draugijos" posėdžiuose, jis suvokė, jog dėl savo luominio uždarumo draugija yra neperspektyvi, anksčiau negu ki-

tos draugijos įsivels į konfliktą su liaudimi. Mirabo vėl grįžo į jakobinų klubą, dažnai kalbėdavo posėdžiuose. Jis bematant suprato, kad šiai organizacijai lemta vaidinti svarbų vaidmenį. 1790 metais pagal įstatus tam tikram laikui jis buvo išrinktas jakobinų klubo pirmininku. Be to, buvo renkamas Steigiamojo susirinkimo pirmininku, rezultatyviai dirbo susirinkimo komisijose; ypač didelis jo vaidmuo buvo diplomatiniame komitete; svarbiausi Prancūzijos užsienio politikos klausimai būdavo sprendžiami atsižvelgiant į jo nuomonę. Žodžiu, 1789—1790 metais Mirabo ne tik visam pasauliui simbolizavo prancūzų revoliuciją, bet ir buvo vienas iš įtakingiausių naujosios Prancūzijos politinių lyderių.

Mirabo nebūtų buvęs Mirabo, jeigu nebūtų jautęs potraukio pačiai netikėčiausiai avantiūrai.

Per paskutinius dvejus trejus metus jis patyrė ne vieną pačią neįtikėtiniausią metamorfozę. Iš gujamo, nuolatos persekiojamo klajūno, Venseno bokšto kalinio jis, tarsi mostelėjus stebuklinga lazdele, virto pačiu įžymiausiu ir pačiu autoritetingiausiu šalies politiniu vadu, prikausčiusiu viso pasaulio dėmesį.

Buvusi žmona, gražioji, protingoji, melagė Emilė iš apmaudo krimto nagus. Ji keikė save ir ypač savo giminę — tuos kvailius, neišmanėlius ir gobšuolius Marinjanus, pastūmėjusius ją į gėdingą teismo procesą. Dabar ji būtų besimaudanti Mirabo šlovės spinduliuose. Juk ji pirmoji įvertino jį. Kaip ji nenumatė nei jo, nei savo ateities. Buvusiam vyrui Emilė davė suprasti esanti pasirengusi atgailauti, pripažinti savo kaltę, padaryti viską, kad tik sugrįžtų atrodanti tokia laiminga praeitis.

Tačiau Mirabo nenorėjo buvusios žmonos nė prisiminti: praeitis išbraukta, į praeitį negrįžtama. Jeigu jam ko nors reikėtų, tai nebent tik Žiuli Nejros, kurią prisimindavo su dėkingumu ir švelnumu. Jam dar ilgai atrodė: jei ne šiandien, tai rytoj susiras ją, ir viskas bus kaip buvę. Bet kasdien vis mažiau ir mažiau būdavo laiko; kaip ir anksčiau, jis gyveno palaidūniškai, naktimis lėbaudavo, nė nebeįsidėmėdavo savo kelyje sutiktų moterų nei vardų, nei veidų. Jis guodėsi keistomis iliuzijomis,

jog visa tai laikina, jog tai, kas svarbiausia, brangiausia: mylinčios žmonos ranka, ramūs- jaukūs namai, mažas sūnelis, niekieno netrikdomas nakties miegas,— viskas priešaky ir visai netoli. Tom iliuzijom taip ir nebuvo lemta išsipildyti.

Per trumpą laiką pasikeitusi visuomeninė padėtis, kartu ir visas gyvenimas, jam atrodė, kaip natūralus dalykas. Rodos, kitaip nė negalėjo būti.

Bet ir to buvo negana. Viską jis pasiekė pats; jį supę politikai, deputatai dabar buvo jo konkurentai, slapti priešai.

Jeigu dabar jie jam draugiškai šypsosi ir smalsiai žvelgia į akis, tai tik todėl, kad jis už juos stipresnis. Tai, ką pajėgė jis vienas, nesugebėjo įveikti visi jo draugai ir priešai iš Steigiamojo susirinkimo. Čia ir slypi atsakymas į klausimą, kodėl jis, Honorė Mirabo, užėmė tokią padėtį generaliniuose luomuose, Steigiamajame susirinkime ir šalyje.

Bet ir tai Mirabo nepatenkino. Pirmą kartą kreipdamasis į karalių, jis pabrėžtinai kukliai numatė sau ministro be portfelio pareigas. Tai buvo ne kas kita, kaip taktinis manevras, gerai apgalvota veidmainystė. Jam reikėjo ne kokio nors antraeilio ministro, o pirmojo karalystės asmens, pirmojo ministro vaidmens.

Suprantama, tai būtų buvęs ministras liberalas, despotizmo priešas; jis valdytų pagal savo politinius įsitikinimus, su malonumu remdamasis trisdešimčia tomų savo raštų apie laisvę. Bet Mirabo būtų griežtas ministras, stipresnis už patį Rišeljė, nes jį, Mirabo, remtų ne tik karalius, bet ir nacija.

Mirabo buvo įsitikinęs: Liudvikas XVI ir karalienė, kurios įtaką jis vertino visai realiai, privalės nusileisti ir kreiptis į jį, nes kitos išeities neturės.

Nuo 1789 metų rudens jis susidraugavo su Augustu d'Arenbergu, grafu de La Marku. Vokiečių aristokratas patraukė Mirabo dėmesį tuo, kad jis nuoširdžiai buvo atsidavęs Marijai Antuanetei, kuri juo visiškai pasitikėjo, be to, jis turėjo neabejotiną įtaką rūmuose. Mirabo suge-

bėdavo patraukti žmones, tad jam nesunku buvo užmegzti draugiškus santykius su La Marku.

Tačiau netrukus Mirabo įsitikino, kad La Markas, t. y. už jo stovinčios galingos nematomos jėgos, juo irgi domisi. Jo slapti politiniai apskaičiavimai pasirodė esą teisingi. 1789 metų rudenį Mirabo tikriausiai manė: meistriškai sumanyta partija pergalingai baigiasi.

Tačiau lemiamu momentu pasirodė, kad jis nepakankamai vertino savo priešininkus. Grupė jaunų tuščiagarbių deputatų — Antuanas Barnavas, Andrienas Diuporas ir Aleksandras Lametas, vadinamasis triumviratas, slaptai siekę pasinaudoti Mirabo įtaka,— 1789 metų lapkričio 7 dieną Susirinkimui pateikė nutarimo projektą, draudžiantį bet kuriam Steigiamojo susirinkimo deputatui užimti ministro postą.

Žinoma, „triumvirato" pateiktame dekreto projekte Mirabo nebuvo minimas, bet visi suprato prieš ką tas projektas nukreiptas. Pasiūlymą parėmė demokratai Robespjeras ir Petionas, ir Susirinkimas jį priėmė.

Atrodžiusi jau laimėta partija netikėtai, pačiame finale, buvo pralošta.

Mirabo niršo. Bet savęs jis neturėjo už ką kaltinti, nebent už tai, kad laiku nepastebėjo savo priešininkų kontržaidimo. Tačiau ką galima padaryti, kai pateikiamas toks geranoriškas pasiūlymas? Jis puikiai žinojo tos tariamos geradarystės esmę, tačiau nenorėjo pakliūti į spąstus.

O kas toliau? Kelias į vadovo, net į paprasčiausio ministro kėdę nuo dabar jam jau visiems laikams buvo uždarytas. Bet grafas de La Markas ir po lapkričio 7 dienos dekreto nenutolo nuo jo, buvo draugiškas ir prielankus. Vadinasi, karaliaus rūmuose ir toliau deputatas iš Provanso vertinamas. Vadinasi. . .

Įgimta avantiūrizmo dvasia ir greita reakcija padiktavo naują variantą: jei oficialiai negalima būti ministru, tai kodėl, sakysim, to vaidmens nevaidinti slapta? Kodėl atsisakyti subtilaus dvigubo žaidimo: likti įtakingu Susirinkimo politiniu lyderiu ir sykiu, suprantama, visiškai slapta būti karaliaus patarėju, koreguojančiu visą

jo veiklą? Žinoma, tai buvo labai pavojingas, rizikingas žaidimas, bet azartiniam žaidėjui galimybė balansuoti tiesiog ant peilio ašmenų tikriausiai atrodė ypač gundanti.

Derybos su La Marku pasidarė visiškai atviros: vokiečių grafas nebematė reikalo slėpti esąs tiesioginis rūmų atstovas ir veikiąs jų pavestas. Kasdien monarchijos padėtis vis sunkėja, ir Marija Antuanetė, nepaisydama visų ankstesnių nusistatymų, turėjo pasinaudoti Mirabo paslaugomis.

Abi šalys tikriausiai visiškai susitarė 1790 metų balandžio mėnesį. Per grafą La Marką (apie tuos griežtai slaptus ryšius niekas nežinojo) Mirabo perduodavo karaliui patarimus ir rekomendacijas. Rūmai už tai pasižadėjo atitinkamai atlyginti. Karalienė nepagailėjo 208 tūkstančių livrų Mirabo skoloms padengti; karalius kas mėnesį jam mokėdavo po 6300 frankų, be to, per notarą paskyrė milijoną livrų, kurie buvo išmokami dalimis atsidėkojant jam už veiklą Steigiamojo susirinkimo metu.

Toks buvo šio slapto susitarimo su karaliaus rūmais realus turinys, vėliau įėjęs į istoriją didžiosios grafo Mirabo išdavystės vardu. Tačiau tie faktai išaiškėjo tuomet, kai Mirabo jau ilsėjosi kape.

Dėl slapto sandėrio su monarchija Mirabo nejautė jokio sąžinės graužimo.

Virtęs turtuoliu, Mirabo su jam būdingu aristokratiniu, net feodaliniu įpročiu pinigus atvirai leido vėjais. Iš Maltos viešbučio, kuriame iki šiol kukliai gyveno, persikelia į tuomet (beje, ir mūsų laikais) madingą sostinės centro kvartalą — d'Anteno gatvę. Čia už 2400 livrų per metus išsinuomavo gražios vilos viršutinį aukštą. Kaip prisimena Diumonas, pirmą kartą apsilankęs Mirabo apartamentuose, jis buvo apstulbintas tribūno namų židinio prabanga [53].

Ta prabanga liejosi per kraštus, badė akis, jos negalėjai nepastebėti. Prie prašmatniai serviruotos ir subtiliai pagamintos vakarienės sueidavo išrinktieji, visos šalies garsenybės — politikai, mokslininkai, diplomatai. Svečius suburdavo jauna, graži, elegantiška vilos savininkė Žiuli Karo, nemačiusi reikalo slėpti, kad jos santykiai su įžy-

miuoju nuomininku yra gerokai artimesni ir glaudesni, negu iš pažiūros atrodo.

Begaliniame Mirabo kaip Don Žuano sąraše ta paskutinė pažintis tikriausiai buvo viena iš pačių laimingiausių.

Beje, netrukus po įžymiojo tribūno mirties paskutinės Mirabo draugės vardas dar kartą blykstelėjo,— šį kartą kaip didžiojo prancūzų scenos tragiko Fransua Žozefo Talma mylimos žmonos.

Tačiau grįžkime į 1790 metus, į vilą d'Anteno gatvėje. Įžymieji svečiai, sutartinai kėlę vyno taures už garsiojo tribūno, Prancūzijos pasididžiavimo sėkmę ir sveikatą, po pusiaunakčio palikdami jaukius namus, susimąstę pusbalsiu svarstydavo: „Ir vis dėlto iš kur tie jo turtai?"

Pats turtas Mirabo menkai teviliojo. Tėvui mirus, kaip vyriausiasis sūnus, jis paveldėjo pilis, nekilnojamą turtą, didžiules Provanso žemes. Iš tikrųjų jis buvo stambus, turtingas žemvaldys. Nepaisant to, per trumpą laiką jis vis dėlto prisidarė 200 tūkstančių livrų naujų skolų, kurias padengė karalienė.

Tas pavojingas žaidimas jį patraukė ne dėl pinigų, tuo galima neabejoti; jis niekada nemokėjo jų vertinti — nei anksčiau, nei gyvenimo pabaigoje. Jo supratimu rūmai privalo jam mokėti, ir gana daug, kaip ministrui. Kodėl karaliui jis turėtų dirbti veltui?

Vis dėlto tas slaptas sandėris, po Mirabo mirties sukėlęs karštų ginčų, kurie truko beveik du šimtus metų, labiausiai pakenkė jo politinei biografijai.

Grafo Mirabo gerbėjai ir šalininkai jį gynė kadaise gana triukšmingai nuskambėjusia teze: „Jis neparsidavėlis", „Jam mokėjo". Iš esmės jie nepasakė nieko naujo, tik pakartojo paties Mirabo argumentus, nors toji tezė gana dviprasmiška. Jam mokėjo — to nenuginčysi. Tačiau už ką? Už tai, ko pats Mirabo niekada negalėjo atvirai prisipažinti.

Neturėdamas tikslių duomenų, Maratas instinktyviai jautė, kad Mirabo apgaudinėjo kitus. Savo laikraščio puslapiuose daug kartų jis kaltino Mirabo išdavyste, parsidavėliškumu. Kalbėdamas su artimais žmonėmis, kuriais

ypač pasitikėdavo, Mirabo kategoriškai atmesdavo šiuos kaltinimus. Kokia išdavystė: savo pažiūrų? Įsitikinimų? Bet savo įsitikinimų jis nepakeitė. Su tuo irgi negalima nesutikti. Jis visada — iki ir po sandėrio su rūmais — pasisakė už monarchiją. Konstitucinę, liberalią, bet monarchiją. Jis manė, jog monarchiją būtina išsaugoti kaip vienintelę kliūtį respublikai sudaryti.

1790 metų liepos mėnesį išpuikusioji, arogantiškoji Marija Antuanetė pasijuto „tokia nelaiminga", kad panoro asmeniškai susitikti su Mirabo. Baigiantis gana nedalykiškam pokalbiui, bučiuodamas karalienės rankas, Mirabo su būdingu pasitikėjimu savimi pasakė: „Aš gelbėsiu monarchiją".

Iš tikrųjų jis darė viską ką tik galėjo, kad, nesikompromituodamas liaudies ir susirinkimo akyse (kitaip rūmams jis prarastų bet kokią vertę), apgintų monarchijos interesus. Kartais jis ryždavosi nepaprastai rizikingiems žygiams. 1791 metų vasario mėnesį abi karaliaus tetos, Liudviko XV dukterys, paskui emigravusius karaliaus brolius mėgino pabėgti į užsienį, tačiau patriotai jas sulaikė nedidelėje Arnediuko gyvenvietėje netoli sienos. Mirabo nepabūgo Nacionaliniame susirinkime ir jakobinų klube stoti jų ginti ir pasiekė, kad abiem senutėms — karališkosios šeimos narėms — būta leista išvažiuoti į Turiną.

Jis ir toliau vaikščiojo aukštai iškėlęs galvą, savimi pasitikintis labiau negu kada nors anksčiau, įsitikinęs, kad dabar jo vaidmuo pats svarbiausias ir atsakingiausias, lemiantis karalystės ir revoliucijos likimą.

Tačiau tai buvo vėl iliuzijos, tik šį kartą pavojingesnės ir pražūtingesnės...

Kad ir kaip būtų teisinęs ir net aukštinęs savo elgesį, savanoriškas, dosniai apmokamo slaptojo karaliaus patarėjo misijos vykdymas buvo amoralus, gėdingas dalykas, ypač politiniam veikėjui, kurį liaudis laikė revoliucijos vadu. Jis veidmainiavo, apgaudinėjo savo patikėtinius, savo draugus Nacionaliniame susirinkime, jakobinų klube, nebuvo jiems nei nuoširdus, nei teisingas.

Jį gaubė didžiojo revoliucijos tribūno šlovė. 1791 metų sausio pabaigoje ir vasario pradžioje Mirabo vieningai, gana pakiliai pagal įstatus penkiolikai dienų išrenkamas Nacionalinio susirinkimo pirmininku. Pirmininko funkcijas jis vykdė užtikrintai, sumaniai, laikydamasis kilniai ir didingai, kas ypač patiko tiek deputatams, tiek paprastai liaudžiai.

Tačiau Marato kaltinimas, vis didėjantis Robespjero priešingumas, sklindantys gandai gandeliai prasiskverbdavo į užsienį. Kaip vėliau paaiškėjo, Jekaterina II, anksčiau laikiusi „Miraboa vertu daugelio kartuvių", savo praktišku, cinišku protu nusprendė, kad tas „Miraboa" gali būti jai naudingas ir savo ambasadoriui Paryžiuje grafui Simolinui pavedė slapta susitarti su Mirabo ir už stambią pinigų sumą palenkti jį į Rusijos pusę. Tačiau sandėris nepavyko.

Tų besikaupiančių aplink save debesų Mirabo nematė arba nenorėjo matyti.

1790 metų antrojoje pusėje smarkiai sušlubavo Mirabo sveikata. Iš pradžių sutriko regėjimas: skaudėjo akys, jis blogiau matė. Paskui prasidėjo aštrūs, kankinantys pilvo skausmai. Jo draugas Kabanis, matyt, jį gydė klaidingai. Vėliau buvo tvirtinama, kad jis sergąs kraujo liga ir, kaip tuo metu darydavo, gausiai nuleidinėjo kraują.

1791 metų pradžioje ligonis aiškiai pagerėjo. Jis ir anksčiau į bet kokius negalavimus nekreipdavo didesnio dėmesio, pasitikėdavo savo tvirtu organizmu. Jam buvo keturiasdešimt metų ir jis buvo įsitikinęs: prieš akis dar didelis ir ilgas kelias; visa, kas buvo anksčiau — tai tik pradžia, pakopos, vedančios aukštyn ir aukštyn.

1791 metų kovo mėnesį sveikata vėl labai pablogėjo. Jis jau nebepajėgdavo išeiti iš namų. Kabanis ir kiti gydytojai pripažino dizenteriją. Gydymas nepadėjo, diena po dienos jis jautėsi vis blogiau, be perstojo kankino skausmai. Gana pavėluotai gydytojai nustatė peritonitą. Bet jau negalėjo padėti nei operacija, nei kitos gydymo priemonės.

Tikriausiai paskutinėmis kovo dienomis Mirabo suprato — artėja pabaiga. Gyvenimas pasirodė esąs gerokai

trumpesnis negu jis tikėjosi. Keista, bet jis buvo ramus, beveik abejingas, tarsi būtų kalbama ne apie jį, bet apie kitą žmogų. Tik apgailestavo, kad daug ko nespėjo įgyvendinti. Pagaliau ne tai svarbiausia. Ateis kiti ir padarys, galbūt geriau negu jis.

Mirabo paprašė pernešamas į patį šviesiausią kambarį. Buvo pavasaris. Per iki galo atvertus langus skverbėsi švelnūs besiskleidžiančios žalumos kvapai. Kai trumpam (jam visą laiką duodavo opiumą) skausmai praeidavo, jis godžiai (paskutinį kartą) kvėpavo pavasariu.

Nuo kovo 30 dienos, kai Mirabo pradėjo merdėti, didžiulės žmonių minios tyliai ištisas valandas stovėdavo po vilos langais. Kad vežimai nedrumstų ligonio ramybės, gatvę storai nupylę smėliu. Pirmajame aukšte pas tribūno sekretorių laukė eilės deputatų, jakobinų klubo nariai, žurnalistai, sostinės įžymybės, atskubėję pasirašyti lankytojų knygoje.

Balandžio pirmosios dieną ir vakarą Mirabo kentė vis stiprėjantį skausmą — jokie vaistai nepajėgė jo numalšinti.

Mirabo išsikankino ir visą balandžio antrosios naktį, ir tik rytą pajuto šiokį tokį palengvėjimą. Remdamasis rankomis nepaprastų pastangų dėka, jis pasikėlė, įsitaisė patogiau ant pagalvių ir po sunkios įtampos giliai atsiduso. „Noriu miego, miego, miego..."— tai buvo paskutiniai jo žodžiai.

Jis užmerkė akis ir beveik iš karto užsnūdo — užmigo, kad niekada daugiau nebepabustų.

Ir dabar ant d'Anteno gatvės 42-ojo namo sienos tebėra nuo laiko ir lietaus patamsėjusi marmurinė lenta su išblukusiomis raidėmis: „Čia 1791 metais mirė Mirabo".

XXII

1791 metų balandžio 4 dieną visas Nacionalinis susirinkimas, jakobinų klubas, begalinės minios paprastų žmonių — darbininkų, amatininkų, smulkių gatvės prekiautojų, miesto varguomenės — nesibaigiančiu srautu ėjo

paskui gedulingą vežimą, kuriame ilsėjosi kūnas — visa, kas liko iš žmogaus, kurį vadina Honorė de Mirabo.

Nuo revoliucijos pradžios Paryžius dar nebuvo matęs tokio didingo atsisveikinimo su politiniu veikėju, pelniusio garbingą liaudies tėvo vardą.

Nacionalinis susirinkimas nutarė Mirabo palaidoti šventosios Ženevjevos bažnyčioje, paskelbtoje Panteonu — šventove, kur dėkinga tėvynė amžiams saugo didžiųjų žmonių palaikus. Mirabo buvo pirmasis, kuriam teko tokia garbė.

Per trumpą laiką buvo išlieti iš metalo ir iškalti iš marmuro Mirabo skulptūriniai atvaizdai, ir pačioje matomiausioje Steigiamojo susirinkimo vietoje, jakobinų klubo posėdžių salėje, visose svarbiausiose visuomeninėse vietose ant aukštų postamentų buvo pastatyti garsiojo tribūno biustai.

Oratoriai, kalbėdami apie pilietinį dorovingumą, patriotinę pareigą, būtinai atsisukdavo į biustą Mirabo, tarsi dalyvaujantį visuose debatuose.

Liaudies tėvas Honorė Gabrielis de Mirabo — pirmasis Prancūzijos didžiosios revoliucijos, tiesusios žmonijai kelią į naują pasaulį, didvyris.

Po Mirabo mirties praėjo metai, antri. Galingas 1792 metų rugpjūčio 10 dienos liaudies sukilimas nuvertė tūkstantmetę monarchiją, karalius buvo uždarytas į Tampl bokštą, rugsėjo mėnesį pradėjo posėdžiauti Didysis konventas; Prancūzija buvo paskelbta respublika.

1792 metų gruodžio 5 dieną speciali komisija, kuriai buvo pavesta išnagrinėti slaptas bylas, Konventui pranešė: aptikta giliai užkišti dokumentai, demaskuojantys slaptus Mirabo ir karališkųjų rūmų ryšius.

Prancūziją sukrėtė apmaudo, pasipiktinimo, įtūžio banga. Argi galima kuo nors tikėti? Konvento salėje, jakobinų klube, Paryžiaus Komunoje, dideliuose ir mažuose Prancūzijos miestuose Mirabo biustai buvo daužomi be pasigailėjimo; didysis liaudies tribūnas, liaudies tėvas buvo pasmerktas gėdai ir paniekai.

1793 metų rudenį Konventas priėmė Leonaro Burdono pasiūlymą, ir Mirabo palaikai, įžeidžiantys respublikoniš-

ką dorybingumą, buvo išnešti iš Panteono, o į jų vietą iškilmingai perkelti palaikai Žano Polio Marato — liaudies draugo, 1793 metų liepos 13 dieną žuvusio nuo Šarlotos Kordė durklo. Įžymiųjų žmonių kapinyne Marato kūnas išbuvo šiek tiek ilgiau negu Mirabo palaikai. Istorijos ratas suko vis dešiniau. Panteone nebeliko vietos nei Mirabo, nei Marato palaikams.

Nuo to laiko praėjo beveik du šimtai metų.

Seniai perdegė didinguose, audringuose įvykiuose dalyvavusių veikėjų aistros, o laikas atšaldė jų pelenus. Viskas nuėjo į praeitį.

O kas nutiko pagrindiniam mūsų pasakojimo herojui? „Didžiajam Mirabo", kaip jį vadino gyvam esant ir „niekingajam parsidavėliui", kaip apie jį prakalbo po mirties?

Tai kas iš tikrųjų jis buvo? Koks jis liko istorijai?

Praėjus beveik trims ketvirtadaliams amžiaus po Mirabo mirties, vienas iš pačių griežčiausių ir išmintingiausių teisėjų viename brandžiausių savo kūrinių Karlas Marksas pirmajame „Kapitalo" tome garsųjį tribūną pavadino revoliucijos liūtu [54].

Tai aukštas, ko gero, pats aukščiausias įžymiojo tribūno įvertinimas.

Ar žinojo Marksas apie Mirabo sandėrį su karaliaus rūmais? Apie visus jo avantiūristinius nuotykius? Apie kaltinimus beveik visomis pasaulio nuodėmėmis? Suprantama, kas to nežinojo? Atskleidus „didžiąją Mirabo išdavystę" gandų tinklas taip apipynė jo vardą, kad nelengva buvo atskirti, kas tikra, kas pramanyta, susidaryti nešališką, teisingą nuomonę apie to žmogaus, daug kuo nepanašaus į kitus, istorinį vaidmenį.

Tai padarė K. Marksas. Nepaisydami visų Mirabo ydų ir trūkumų, jo istorinį vaidmenį aukštai vertino Viktoras Hugo, Džordžas Baironas, Johanas Volfgangas Getė, daugelis įžymių istorikų: Alfonsas Olaras, Žanas Žoresas ir kiti.

Suprantama, čia netinka nei dekretiški apibrėžimai, nei griežtos apibendrinančios charakteristikos, nereikalingos šmaikščios etiketės. Kam visa tai?

Šį žymų politinį veikėją reikia stengtis suprasti, atsižvelgiant į aną epochą, atsižvelgiant į sudėtingą ir gana prieštaringą jo asmenybę. Mirabo reikia vertinti tokį, koks jis buvo.

1788—1791 metai, t. y. treji paskutinieji jo gyvenimo metai, treji akinančios šlovės metai, visiems laikams Mirabo vardą įrašę į istorijos metraščius, neatskiriami nuo jo ankstesnio gyvenimo — avantiūristinio ir klajoklinio. Jis buvo aristokratas, „laukinis ponas", laikėsi savo kastos papročių ir pažiūrų, tačiau kartu stojo su ta kasta į nesutaikomą, negailestingą kovą.

Į revoliuciją Mirabo atėjo ne kaip liaudies atstovas, nors kalbėjo jos vardu, labiau negu kas kitas pelnė jos simpatijas. Jis visada buvo dolce vita — „malonaus gyvenimo", buržuazijos elito ir liberaliosios bajorijos atstovas.

Šito negalima pamiršti, nes šie bruožai lėmė jo būdą, stūmė jį į dešinę.

Ir vis dėlto grafas Mirabo sugebėjo pelnyti vardą politinio veikėjo, viso pasaulio akyse simbolizuojančio Prancūzijos didžiosios revoliucijos pirmąjį etapą. Kas 1789 metais generaliniuose luomuose ir Steigiamajame susirinkime turėjo didesnį autoritetą už Mirabo? Kas liaudyje, šalyje, Europoje buvo įžymesnis ir populiaresnis? Nėra kito vardo, kurį galima būtų lyginti su Mirabo. Kur slypi tos neginčytinos, didžiulės, metale ir marmure sustingusios Mirabo šlovės paslaptis?

Jo nepaprastas oratoriaus talentas? Stebuklingai kerintys, veržlūs, hipnotizuojantys žodžiai? Suprantama, tuo retu tribūno, gebėjusio patraukti mases, talentu galima daug ką paaiškinti; apie tai jau kalbėjome. Bet kalbėjome ir apie kita.

Mirabo taip veržliai buvo šlovinamas ypač atmintinais 1789 metais todėl, kad jis pirmasis iš prancūzų politinių veikėjų suprato ir garsiai pareiškė visai šaliai: įveikti despotizmą, absoliutizmo ir privilegijuotųjų sluoksnių tironiją įmanoma tik suvienijus trečiojo luomo, liaudies jėgas.

„Vienybė, vienybė ir dar kartą vienybė!" Štai svarbiausias politinis lozungas, kurį 1789 metų pavasarį ir vasarą gynė Mirabo. Ir tas raginimas vienyti jėgas, atitikęs istorinį momentą, politiškai parengė 1789 metų liepos 14 dienos Bastilijos šturmą ir jos žlugimą.

Laiku iškeltas liaudies vienybės lozungas kaip tik ir išgarsino Mirabo kaip patį autoritetingiausią ir populiariausią revoliucijos vadą.

Ir dar. Mirabo buvo veiklus žmogus, o ne tuščiakalbis. 1813 metais lapkričio 23—24 dienomis Baironas dienoraštyje prisipažino norįs būti panašus į Mirabo ir Sen Žiustą. Iš pirmo žvilgsnio gretinti šiuos vardus, rodos, neįmanoma. Bet Baironas gretina, nes Mirabo ir Sen Žiustas, nepaisant daugybės skirtumų, buvo dalykiški, veiklūs žmonės, netauškaliai. „Veiksmas, veiksmas — sakau aš — o ne svaičiojimai, ypač eiliuoti",— kartojo Baironas [55].

Didysis anglų poetas teisingai atskleidė tokių, rodos, skirtingų, net priešingų žmonių, kaip Mirabo ir Sen Žiustas, įtakos kitiems paslaptį. Mirabo, be abejonės, buvo didžiausias savo laikmečio oratorius ir geriau už bet ką magiškai valdė žodį. Tačiau kad patrauktum mases, turėtum joms įtaką, nepakanka vien oratoriaus talento. Oratoriaus žodis turi būti kryptingas, raginantis veikti. Prisiminkime Mirabo atkirtį de Brezė, pirmą kartą privertusį absoliutizmą trauktis, prisiminkime jo reikalavimus 1789 metų liepos pradžioje išvesti kariuomenę, politinę masių mobilizaciją liepos 14 dienos išvakarėse. Pagaliau kaip karštai, kaip besąlygiškai jis gynė liaudies žygdarbį — Bastilijos šturmą! Visos Mirabo 1789 metų, pirmojo revoliucijos etapo, kalbos nesiskyrė nuo jo darbų.

Kaip tik tai, mano supratimu, po septyniasdešimt penkerių metų, kai visos paslaptys, gaubusios Mirabo, seniai buvo išplaukę į paviršių, susumavęs visus argumentus, K. Marksas Mirabo pavadino revoliucijos liūtu.

Maksimilianas Robespjeras

I

Istorijoje yra vardų, kurių nei laikas, nei aistros, nei abejingumas negali išdildyti iš kartų atminties. Prie jų priklauso Maksimiliano Robespjero vardas.

Robespjero gyvenimas buvo trumpas. Jis mirė, tiksliau sakant, žuvo ant ešafoto, kai jam sukako vos trisdešimt šešeri metai. Tiktai pastarieji penkeri neilgo gyvenimo metai buvo reikšmingi; ankstesniais metais jaunas advokatas iš Araso, Žano Žako Ruso gerbėjas ir sentimentalių eilėraščių autorius menkai kuo išsiskyrė.

Kai 1789 metų pavasarį Robespjeras kaip generalinių luomų deputatas nuo Araso trečiojo luomo įžengė į didžiąją politinę areną, jo pirmieji žingsniai buvo sutikti gana priešiškai ir nepagarbiai. Iš jo tyčiojosi ne tik „Apaštalų darbai" (reakcinis monarchistinis Rivarolio lapelis), bet netgi politiniai vienminčiai, trečiojo luomo deputatai ir žurnalistai — absoliutizmo priešininkai; jo arba nepastebėdavo, arba iš aukšto tretiruodavo. To meto laikraščiai iškraipydavo net pavardę: vadindavo Roberpjeru, Robecpjeru, Roberu, o dažniausiai jos nė neminėdavo, užgauliai parašydavo „Vienas iš deputatų". Sostinės dabitos ir prityrę aštrialiežuviai pasirinko Robespjerą savo pajuokų objektu. Deputatas iš Araso sukeldavo pašaipą ne tik senamadišku gelsvai žalios spalvos fraku ir provincialo manieromis, bet ir pakiliai pompastišku iš anksto parašytų kalbų stiliumi. Sykį jam teko apleisti tribūną dėl salėje kilusio neregėto juoko. Kitą kartą jis nutraukė savo kalbą dėl auditorijoje kilusio triukšmo; veltui jis mėgino perrėkti susirinkusiuosius, bet įsitikinęs, jog nepajėgs, nulipo iš tribūnos, nebaigęs kalbos.

Tačiau laikas bėgo, ir pašaipūs balsai turėjo nutilti. Laikraščiai išmoko teisingai rašyti jo pavardę; iš paskutiniojo puslapio ji persikėlė į pirmąjį. Nacionaliniame susirinkime ir jakobinų klube dabar įdėmiai buvo klausomasi jo kalbų; jau nei oratoriaus kostiumas, nei manieros, nei stilius nesukeldavo ironijos.

Praėjo dar šiek tiek laiko, ir kiekviena Robespjero kalba Konvente jau būdavo didelis politinis įvykis: ją sutikdavo įnirtingais nepritarimo šūksmais viena susirinkimo pusė ir audringais plojimais kita.

Revoliucija žengė pirmyn, kildama į naujas, aukštesnes savo raidos pakopas. Kartu su ja kilo ir Maksimiliano Robespjero šlovė. Tačiau jo gyvenimas visiškai nepasikeitė: kaip ir anksčiau, glaudėsi tame pačiame kambaryje mediniame fligelyje pas stalių Morisą Diuplė Sen Onorė gatvėje; tebebuvo toks pat nuskurdęs; neužėmė kokių nors ypatingų pareigų ar postų. Ir vis dėlto Robespjero įtaka revoliucinės vyriausybės politikai, bendrai įvykių eigai nuolat didėjo, jo žodis darėsi vis svaresnis.

Iš visų lyderių Robespjeras buvo vienintelis, kartu su revoliucija, jos priešakyje nuėjęs visą kelią iki galo. Kai kurie atkrito iš pat pradžių. Kitus staigiuose posūkiuose nubloškė revoliucinė srovė. Iš trijų vadų Maratas žuvo nuo priešo durklo pirmosiomis jakobinų valdžios dienomis, Dantonas revoliucinio tribunolo nuosprendžiu buvo giljotinuotas kiek vėliau, ir tiktai Robespjeras išliko ant revoliucinės bangos keteros.

Robespjeras buvo neregėtų, neturinčių pavyzdžio istorinių įvykių veržlios eigos pačiame centre. Jis įnirtingai kovojo, bet, kaip sakė Gercenas, drąsiai „brido į kraują, ir kraujas jo nesutepė" [1]. Paprasti žmonės pamilo Nepaperkamąjį. Revoliucijos priešai, atviri ir slapti, drebėdavę vien nuo jo antakių krustelėjimo, bet tuo labiau jo neapkentę, galando peilius, rezgė sąmokslų tinklą.

1794 metų vasarą respublika, atrodo, pasiekė galios ir šlovės viršūnę. Šios šlovės spinduliai nutvieskė revoliucinės vyriausybės vadovą — Robespjerą. Tačiau jo šlovė, pasiekus zenitą, akimirksniu virto giljotina. Termidoro 9-ąją iki tol giliame šešėlyje pasislėpę sąmokslininkai

įvykdė kontrrevoliucinį perversmą, paskelbė Robespjerą ir jo draugus už įstatymo ribų ir rytojaus dieną be teismo nugalabijo juos Paryžiaus Grevo aikštėje.

* * *

Šis nepaprastas gyvenimas, šis nuostabus likimas, suprantama, susilaukė per ilgus dešimtmečius nemažėjančio dėmesio.

Jau kitą dieną po mirties Robespjero vardą pradėjo gaubti legenda. Visų politinių stovyklų, visų grupuočių ir frakcijų, kovojusių su revoliucija, priešai, vakarykščiai draugai, kuriuos baimė privertė atsiriboti nuo įveiktojo,— visi stojo prieš jį. Pakanka prisiminti kad ir Lui Davidą, pagarsėjusį dailininką, visuomenės saugumo komiteto narį. Po Nepaperkamojo kalbos termidoro 8-ąją jakobinų klube karštai žadėjęs kartu su Robespjeru iki dugno išlenkti nuodų taurę, po jo mirties teisinosi, buvęs šlykščiai apgautas. Visi nepatenkintieji jakobinų diktatūros vyriausybe, visi įtariamieji, ties kuriais pakibo giljotinos šešėlis, visi spekuliantai, kyšininkai, valstybinio turto grobstytojai, garbėtroškos, karjeristai — visi, drebėję po visuomenės gelbėjimo komiteto geležine ranka, dabar drabstė nugalėtąjį vadą purvais, melu, šmeižtu. Ne tiktai nedorėliai sąmokslininkai, bet ir taljenai, barasai, freronai, rodos, rungtyniavo, kuris baisiau prakeiks „tironą ir despotą", kaip dabar vadino Nepaperkamąjį. Po termidoro 9-osios politinė atmosfera buvo tokia įkaitusi, kad net žmonės, atrodę nesavanaudžiai, neturintys politinių išskaičiavimų, pasidavė šiai visuomeninei psichozei. Antai Žozefas Ružė de Lilis, genialiosios „Marselietės" autorius, sukūrė pataikūnišką menkavertį himną, šlovinantį termidoro 9-osios perversmą, kuris neva užkirto kelią „Robespjero sąmokslui", o dramaturgai, režisieriai ir aktoriai, kurių vardų istorija neišsaugojo, nežabotai šmeižė Nepaperkamąjį teatrų spektakliuose.[2]

Beveik visi revoliucijos veikėjai įgijo daugybę priešų. Šis priešiškumas persidavė ateinančioms kartoms, nors nei pats priešiškumas, nei jo gilumas nebuvo vienodas. Pavyzdžiui, Maratas,— man jau teko apie tai rašyti,— sukėlė

ypatingą buržuazijos neapykantą. Ir vis dėlto, jeigu šiuo atveju galima lyginti, reikia pripažinti, jog Robespjero priešų ratas buvo gerokai didesnis už Liaudies draugo. Marato neapkentė ir bijojo visi tie, kurie buvo dešinesni už jakobinus: žirondistai, feljanai, rojalistai. Robespjeras nedraugų įgijo ir paskutiniaisiais jakobinų valdžios metais, kai Marato jau nebebuvo gyvo. Robespjero priešai, jam gyvam esant, buvo ne tik išvardytos grupuotės, bet ir „patrakėliai", ir eberiečiai, ir dantoniečiai, įvairaus plauko elementai, iš kurių vėliau susidarė termidoriečių blokas.

Robespjeras buvo kaltinamas už viską. Ir už atpildo peilį, pakeltą prieš Šarlotą Kordė, ir už vilkų sugraužtus žirondistų deputatų lavonus, ir už Marijos Antuanetės garbanas, ir už Orleano hercogo Filipo Egalitė palaikus, ir už kalėjime nusidūrusio Žako Ru neviltį, ir už nekaltai žuvusio Šometo kraują, ir už gyvulišką Dantono įniršį, ir už Liusilės Demulen ašaras, ir už kitus, revoliucinio tribunolo mirties bausme nubaustus, kaltus ir nekaltus. Visa buvo įrašoma Robespjero sąskaiton.

Į šį faktą reikia iš karto atkreipti dėmesį, nes tai padės suprasti tolesnę Robespjero istoriografiją, sudėtingus ir prieštaringus vertinimus, kurių jis susilauks vėliau.

Žlugus jakobinų diktatūrai, visi Robespjero priešai — dešinieji ir „kairieji"— sutarė dėl vieno dalyko: siaubingas šmeižtas buvo pateikiamas kaip tikriausia tiesa. „Tironas", „diktatorius", „despotas", „žudikas" „kraugerys"— visi šie Robespjerui taikomi vardai vienodai skambėjo ir „kairiojo" Kolo d'Erbua, ir dešiniojo Buasi d'Angla lūpose. Visokio plauko termidoriečiai, vaizduodami Robespjerą kaip žmonių giminės priešą, buvo tokie solidarūs, kad nepasitenkino jakobinų lyderio politiniu ir fiziniu sunaikinimu,— jie išniekino velionio palaikus, sukūrę šventvagišką epitafiją:

„Passant, qui que tu sois, ne pleure pas mon sort.
Si je vivais, tu serais mort",[3] kurią galima išversti maždaug taip:

Praeivi, manęs gal visai neliūdėk:
Jei aš būčiau gyvas, tu būtum karste,

Tačiau toliau prasidėjo nesutarimai. Jau antrą dieną po termidoro 9-osios Bilo Varenas, Bareras, Vadjė apkaltino Robespjerą moderantizmu, pakantumu priešams, dvasininkų globa, t. y. kritikavo jį, taip sakant, iš kairiųjų pozicijų. Tibodo, Tiuro ir kiti dantoniečiai, atvirkščiai, reikalavo valyti ir likviduoti revoliucinį tribunolą, reikalavo amnestijos, gailestingumo, t. y. pasisakė kaip dešinieji.

Taip prie Robespjero, kuris jau negalėjo niekam atsikirsti, prilipo purvas ir šmeižtas. Politiniai ir literatūriniai marodieriai, skubėję pasipelnyti savo nešvariu amatu, tyčiojosi iš Kalno atminimo, kurdami šmeižikiškus rašinius.

Pradedant Kurtua pranešimu, paremtu šiurkščiausia ir atviriausia klastote [4], menkavertėmis Diuperono, Monžua, Merleno iš Trionvilio, Lorano Lekuantro, dar anksčiau įgudusio šmeižti, skundinėti [5], brošiūromis, taip pat iš daugelio kitų į juos panašių parsidavėliškos plunksnos kūrinių palengva susidarė Robespjero istoriografija, labai prieštaringa, visa nuo pradžios iki pabaigos melaginga, šmeižikiška, suklastota, kupina keršting pykčio, prasimanymų.

Taip buvo sukurtas Robespjero paveikslas — iškreiptas, neatpažįstamas, netekęs bet kokių žmogiškų bruožų, suakmenėjęs visų ydų ir žemų aistrų krešulys, tirono ir kraugeriško žudiko portretas.

Tačiau nepaisant šios versijos, kurią rėmė valstybės valdžia, diegė bažnyčia, mokyklos, oficialus mokslas, liaudies sąmonėje, kartų atmintyje buvo gyvas kitoks Robespjeras, nepanašus į baisųjį,— humaniškas ir žmogiškas. Kad ir kaip stengėsi šmeižikai apjuodinti didįjį XVIII amžiaus revoliucionierių, pro ilgais metais susisluoksniavusį melą ir prasimanymus vis dėlto prasismelkdavo ir šviesdavo purvu neapdrabstytas Nepaperkamojo portretas. Ir naujos kartos, gerai įsižiūrėdamos į šį ryškų siluetą, vis labiau tolstantį laiko gelmėje, stengėsi įspėti jo paslaptį.

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad jaunimą svaigino nepaprastas Robespjero gyvenimo kelias: trisdešimt metų buvo nežinomas, o paskui veržliai ir akinančiai,

kaip raketa iškilo į viršų, iš pačios viršūnės nupuolė ir žuvo. Tačiau tuščiagarbiams šiuo atveju daug patrauklesnis buvo kitas, visiems prieš akis stovėjęs Napoleono Bonaparto gyvenimo kelias. Arkolio tiltas, Austerlico saulė, pergalių fanfaros, auksinės bitės ant aksomo — naujos imperatoriškos dinastijos emblema — visa tai aštuoniolikametčius garbėtroškas ir svajotojus šimtą kartų labiau gundė, negu rūstus visuomenės gelbėjimo komiteto juodų gelumbių griežtumas. Stendalis buvo ištikimas istorinei tiesai, kai versdavo savo mylimą herojų Žiuljeną Sorelį, talentingą ir ambicingą liaudies atstovą slėpti čiužiniuose šventai saugomą portretą — ne Robespjero, žinoma, o Napoleono Bonaparto. XVIII amžiaus pabaiga ir XIX amžiaus pradžia — persilaužimo epocha. Šios epochos dviejų įžymiausių — kiekvieno savaip — žmonių pomirtinis likimas buvo pernelyg skirtingas. Napoleono atminimą viešpataujančios klasės įamžino Vandomo kolona, Invalidų namais, monumentais, šimtais tūkstančių reprodukcijų, muziejais, gausybe literatūros; tačiau iki šiol Prancūzijoje, sostinėje, kur kažkada posėdžiavo Konventas, ir kituose miestuose nėra paminklo įžymiausiam pirmosios respublikos atstovui, o ir jo vardas Prancūzijos istorijoje dar toli gražu neskamba visu balsu.

Ne, žinoma, ne tie, kurie vaikėsi šlovės, triumfo, garbės, dairėsi į Robespjerą ir stengėsi suprasti slaptingą jo nepaprasto likimo prasmę. Pavergtųjų klasių, visuomenės jėgų, kilusių į revoliucinę kovą, atstovams didvyriškas jakobinų diktatūros patyrimas ir jos vadas Robespjeras buvo įkvepiantis pavyzdys žygdarbiams ir išmėginimams.

Ir pirmieji turi būti čia paminėti Grakchas Babefas ir jo draugai iš pagarsėjusio „lygiųjų sąmokslo", drąsiai pasiskelbę esą Robespjero vadovaujamos kovos pasekėjai ir tęsėjai.

Jie priklausė kitai, Robespjerui simpatizuojančiai ir daug teisingesnei visuomeninės minties raidos ir iš dalies pirmosios prancūzų revoliucijos istoriografijos naujai krypčiai. Ji buvo priešinga iki tol vyravusiai reakcingai ir šmeižikiškai krypčiai. Beje, apie tai reikia išsamiau pakalbėti.

* * *

„Lygiųjų" judėjimas atsirado, kaip žinoma, po vadinamųjų „kairiųjų termidoriečių" politinio ir idėjinio žlugimo. Kai kurie iš jų, pavyzdžiui, Amaras, tiesiogiai bendravo su „lygiųjų sąmokslu"[6]* ir vaidino gana svarbų vaidmenį. O apskritai, „kairieji termidoriečiai": Bilo Varenas, Kolo d'Erbua, Vulanas, Bareras ir kiti nedaug ką turėjo bendra su „lygiųjų" judėjimu, su Babefo ir jo bendražygių organizacine ir idėjine veikla. Niekas jų nesiejo ir vertinant Robespjerą.

„Kairieji termidoriečiai", kaip žinoma, suvaidino didelį ir kraupų vaidmenį lemtinguose termidoro 8—10 dienos įvykiuose[7]. Dauguma būsimųjų „lygiųjų sąmokslo" dalyvių (beje, ir kiti garbingi jakobinai, pavyzdžiui, vadinamieji „paskutinieji montanjariečiai": Romas, Gužonas, Burbotas, Subranis) menkiau prisidėjo nuverčiant Robespjerą, nors visiškai tam pritarė. Nepaisant to, ir vieni ir kiti — sąmoningai ar ne, o gal veidmainiaudami, šiuo atveju tai neturi reikšmės — termidoro 9-osios kontrrevoliucinį perversmą laikė revoliuciniu sukilimu arba net revoliucija. Net viename 1795 metų pabaigos ar 1796 metų pradžios „lygiųjų" judėjimo dokumente 1794 metų liepos 27-osios įvykiai buvo vadinami „termidoro revoliucija"[8].

Tačiau „kairieji termidoriečiai" netrukus po perversmo pamatė, jog ši „termidoro revoliucija" daugiau nepaklūsta jų valiai ir iš tikrųjų pasirodė esanti ne revoliucija, bet kontrrevoliucija. Kai šiuos veikėjus pradėjo grūsti į šalį, vėliau triuškinti ir pliekti, suiminėti ir tremti, dažniausiai net be teismo (lygiai taip, kaip termidoro 9-ąją), tuomet jie pradėjo atgailauti.

Suprantama, Bilo, Kolo, Vadjė — visi galingų visuomenės gelbėjimo ir saugumo komiteto nariai, nepaisant nesėkmių, užsigrūdinę kaip plienas žmonės — širste širdo, matydami kaip kažkoks menkysta Roveras, ciniškai prisipažinęs, jog „glostė Kutono šuniuką, kad užsitar-

* „Lygiųjų" Vandomo procese kartu su Amaru buvo patrauktas taip pat ir Vadjė, kuris, autoritetingu Buonaročio liudijimu, „apie sąmokslą nieko nežinojo".

nautų šeimininko palankumą"[9], dabar visuomenės saugumo komitete sprendžia žmonių likimus ir maudosi aukse!

Žinoma, šią pavėluotą ir jau betikslę savikritiką „kairieji termidoriečiai" suprato savaip. Protingas, lankstus, neprincipingas Bareras de Vjezakas, mokėjęs visada išsilaikyti sraunios srovės paviršiuje, Bareras, kuris kadaise būdamas feljanų klubo pirmininku, sugebėjo vėliau tapti beveik vieninteliu nuolatiniu visuomenės gelbėjimo komiteto nariu, savo memuaruose, parašytuose ar suredaguotuose daugiau kaip po trisdešimties metų nuo tragiškų 1794 metų įvykių, pripažino, jog „termidoro 9-oji sutriuškino revoliucijos jėgą". Neslėpdamas pasipiktinimo, jis tvirtino, kad į valdžią atėjo „kontrrevoliucinė koalicija", kurią, jo nuomone, sudarė Dantonui ištikimi žmonės, „pelkės" atstovai ir slapti Liudviko XVIII agentai; jis net niekinamai vadino juos „termidoriečiais"[10*], savaime aišku, savęs prie jų nepriskirdamas. Tačiau Bareui šie įvykiai pirmiausia — asmeninė katastrofa: termidoras tapo kontrrevoliucija ne todėl, kad buvo nuversta Robespjero vadovaujama revoliucinė vyriausybė, bet todėl, jog netrukus po termidoro negabūs „valdžios mėgėjai" (amateurs du pouvoir), neatleidę jam, Barerui, jo populiarumo ir talentų, nušalino jį nuo vadovavimo[11**]. O persvarstyti savo pažiūrą į Robespjerą, politiniu aspektų perkainoti Nepaperkamojo vaidmenį revoliucijoje — dėl to Bareras nė nesusimąstė. Žinoma, kaip protingas žmogus jis turėjo pripažinti ir Robespjero geras savybes: „nepriekaištingą sąžiningumą, laisvės meilę, principų tvirtumą, meilę neturtui, ištikimybę liaudies siekiams"; antraip būtų nesuprantama, kaip galėjo jis, Bertranas Bare-

---

* Ipolitas Karno, pateikęs (kartu su Davidu d'Anžeru) Barero memuarams plačią ir turiningą įžangą, nurodo, jog Bareras pradėjo rašyti savo memuarus pirmaisiais imperijos metais, redagavo juos paskutiniaisiais savo gyvenimo metais (jis mirė 1841 metais).

** Bareras tarp kitų memuaruose pateiktų savo naudai faktų atkartoja ir neva jam pasakytus Granė iš Marselio žodžius: „Atsistatydink! Tuo viskas bus baigta. Tiktai taip pasielgdamas tu atgausi ramybę, nes tie žmonės tau neatleidžia tavo šlovės, tavo ilgalaikio pasisekimo tribūnoje. Reikia jiems nusileisti ir atituštinti jiems vietą" (*Barère B.* Memoires, t. II, p. 219—220).

ras, visuomenės gelbėjimo komitete dalytis su juo šlove ir valdžia. Tačiau, nepaisant nieko, Bareras ir po ilgo buržuazinės, o vėliau feodalinės aristokratinės reakcijos triumfo savo memuaruose kartojo seną versiją apie nepasotinamą, trokštantį valdžios Robespjero despotizmą ir aiškiai pervertino savo vaidmenį termidoro 9-osios įvykiuose [12].

Taigi Bareras ir praėjus trisdešimčiai metų kovą su Robespjeru tebelaikė didvyrišku žygdarbiu, gelbstint revoliuciją nuo slegiančios tironiškos diktatūros.

Istorikas, deja, neturi tokių išsamių, kaip Barero memuarai, šaltinių, atskleidžiančių kitų „kairiųjų termidoriečių" idėjines pozicijas po jų politinio sutriuškinimo. Tenka remtis fragmentiniais duomenimis, netiesioginiais įrodymais, net spėliojimais.

Filipas Buonarotis aprašė susitikimus restauracijos metais su į Belgiją ištremtais Bareru ir Vadjė. Iš tų užrašų, kuriuos kadaise išleido prancūzų istorikas Matjezas [13], mes galime susidaryti aiškų vaizdą apie abiejų termidoro 9-osios perversmo dalyvių pažiūras ir idėjines pazicijas. Apskritai Buonarotis visiškai patvirtina tą politinį autoportretą, kurį Bareras nupiešė savo memuaruose, išleistuose praėjus maždaug penkiolikai metų po šių susitikimų. Buonaročio duota Barero charakteristika liudija apie šių užrašų autoriaus įžvalgumą ir tikslumą.

Įtakingiausias visuomenės saugumo komiteto narys, kovingas bažnyčios ir religijos priešas, Vadjė suvaidino nemažą vaidmenį rengiant ir organizuojant termidoro perversmą. Po trisdešimties metų Buonarotis vėl susitiko su Vadjė *, Briuselyje, kai šis jau buvo labai senas, peržengęs devintąją dešimtį. Tačiau net garbingas amžius negalėjo įteigti Buonaročiui pagarbos buvusiam rūsčiam visuomenės saugumo komiteto vadovui. Buonarotis rašo apie jį niekinamu ir nepalankiu tonu: „Neapkęsti bajorų ir tyčiotis iš religijos — štai visa Vadjė politika. Jis labai mėgsta lygybę, jei tik turi gerų pajamų, gali pelningai

---

* 1797 metais Buonarotis daugiau kaip tris mėnesius kartu su Vadjė buvo įkalintas Pelė saloje, netoli Šerburgo, nepagrįstai apkaltintas „lygiųjų sąmokslu".

parduoti savo prekes ir išsaugoti tam tikrą įtaką politikai"[14]. Toksai nusenęs Vadjė be kaukės, be pagražinimų, Buonaročio nupieštas iš natūros jo vegetavimo šiokiadieniais. Šis smulkmeniškas, įniršęs garbėtroška senis dabar termidoro 9-ąją laikė pražūtinga ir lemtinga, nes nuo jos prasidėjo tėvynės negandos, kurias jis sutapatino su savo paties nelaimėmis. Tačiau, kaip ir Bareras, tiktai grubiau ir primityviau, be jokių išlygų jis visiškai teisino savo kovą su Robespjeru, kartojo nuvalkiotus, išgalvotus kaltinimus, pateiktus Robespjerui 1794 metais.

Mes neturime duomenų, leidžiančių manyti, jog nors kiek pasikeitė „kairiųjų termidoriečių" vadeivų Kolo d'Erbua ir Bilo Vareno pažiūros į Robespjerą. Artimiausias eberiečiams visuomenės gelbėjimo komiteto narys, atsakingas už pernelyg didelius žiaurumus Lione, revoliucinės vyriausybės nuteistas, turėjęs pagrindo bijoti Robespjero, Kolo d'Erbua suvaidino vieną iš svarbiausių vaidmenų lemiamomis termidoro dienomis. Tai jis pirmininkavo lemiamame termidoro 9-osios Konvento posėdyje, piktnaudžiaudamas savo valdžia sąmokslininkų naudai, tai jį Robespjeras paskutinį kartą piktai iš vietos pavadino „žmogžudžių pirmininku". Po kelių mėnesių uždarytas į kalėjimą, o vėliau ištremtas į tropikų drugio krečiamą Gvianą, gulėdamas kalėjime ant šiaudinio čiužinio, Kolo d'Erbua ar perkainavo reikšmę įvykių, kuriuose jis suvaidino tokį nelabą vaidmenį? Apie tai nėra jokių duomenų, o spėlioti nedera. Kolo d'Erbua liko istorijoje toks, kokį jį matė termidoro 9-ąją,— įniršęs, piktas Robespjero priešas.

Griežtas, tvirtas, iki pat amžiaus pabaigos įsitikinęs demokratas, Bilo Varenas pasirodė esąs teisingesnis Robespjero atžvilgiu. „Jeigu mane paklaustų, kaip Robespjeras sugebėjo įgyti tokią įtaką visuomenei, aš atsakyčiau, jog tai buvo pasiekta pačių griežčiausių dorybių pabrėžimu, pasiaukojimu, tyriausiais principais",— skaitome Bilo Vareno užrašuose, išleistuose po autoriaus mirties. Tačiau ir jis, kaip ir Bareras, kaip ir Vadjė (galbūt net labiau, negu jie, nes buvo principingesnis už juos)

nebuvo linkęs kritiškai perkainoti vaidmens, kurį jis suvaidino 1794 metų vasarą.

Karjė, kaip ir Kolo d'Erbua, bijojęs revoliucijos atpildo už nusikalstamus žiaurumus Nante, už mėginimą organizuoti neįvykusį eberiečių sukilimą 1794 metų kovo mėnesį ir jau vien dėl to pasidaręs veikliu antirobespjerinio sąmokslo bendrininku, pikta likimo valia tapo vienu pirmųjų, kuriuos dešinieji termidoriečiai, apšaukę „Robespjero pakaliku", nutempė ant giljotinos. Ginamojoje kalboje Konvente Karjė pasakė garsiąją frazę: „Čia viskas kalta, viskas iki pirmininko skambučio!". Ji turėjo aiškią potekstę: Robespjeras, Konventas atsakingi už terorą ir prievartos politiką, nors kaltinamas tiktai jis vienas, Karjė. Šių samprotavimų logika turėjo netiesiogiai reabilituoti ir Robespjerą. Tačiau šios frazės jis toliau neplėtojo. Karjė ritosi į pakalnę. Slaptas grasinimas, nevilties padiktuoti žodžiai nepadėjo jam užsikabinti paviršiuje. Atvirkščiai, tas grasinimas tik paspartino Karjė žlugimą ir pražūtį.

Ar reikia kalbėti apie kitus „kairiuosius termidoriečius"?

Mes ir taip gana ilgai prie jų sustojome. Tačiau tai buvo reikalinga, norint konstatuoti, jog dauguma „kairiųjų termidoriečių" ir po visiško savo politikos bankroto bei žlugimo ir toliau teisino savo kovą su Robespjeru 1794 metų vasarą. Be to, šie faktai paaiškina, kaip vėliau XIX amžiaus revoliucinėje demokratinėje istoriografijoje atsirado antra, Robespjerui priešiška kryptis.

* * *

Skirtingai nuo „kairiųjų termidoriečių" Babefas ir jo bendražygiai termidoro reakcijos ir direktorijos laikotarpiu visiškai sąmoningai pakeitė savo pažiūrą į 1794 metų liepos įvykius ir į Robespjerą.

Matjezas, ne kartą tyrinėjęs Babefo šalininkų pažiūras į Robespjerą, šiuo klausimu gana išsamiai išdėstė savo nuomonę labai vertingame straipsnyje „Babefas ir Robespjeras", išspausdintame 1917 metais [15].

Užsiminęs, kad Babefas pradedant 1791 metais ir vėliau žavėjosi Robespjeru, Matjezas pareiškė: Babefo pritarimas termidoro 9-osios perversmui buvo tiktai veidmainiška duoklė laiko reikalavimams. „Be abejonės, Babefas kaip žurnalistas turėjo paisyti visuomenės nuomonės,— rašė Matjezas,— jis buvo priverstas II metų fruktidoro 17-ąją įsteigtame savo laikraštyje dezavuiruoti Robespjerą ir atsiriboti nuo kompromituojančio vardo". Tačiau pasirinktas būdas „neperdeda tikrųjų Babefo jausmų"[16].

Su šia nuomone negalima sutikti. Analizuodami Babefo straipsnius, išspausdintus „Journal de la liberté de la presse" („Spaudos laisvės žurnalas"), ėjusiame 1794 metų rugsėjo mėnesį, ir iš dalies „Le tribun du peuple", kuris buvo ano tęsinys, matome, kad pirmaisiais mėnesiais po termidoro 9-osios, nesuvokęs, kaip ir daugelis kitų, labai painios, įvairiais maskuojančiais šūkiais dangstomos padėties, autorius sveikino liepos 27-osios perversmą, laikydamas jį revoliucija, o Robespjerą smerkė kaip tironą[17]. Tomis dienomis Babefas laikėsi panašios pozicijos, kaip ir daugelis apgautų kairiųjų demokratų, demagogiškus termidoriečių šūkius dėl kovos „su tironija" sąmoningai ar ne palaikiusių grynu pinigu. Babefas, panašiai kaip ir daugelis kitų, naiviai tikėjo, jog, žlugus „tironų triumviratui", turi ateiti neribota liaudies laisvė. Pats Babefo leidžiamo pirmojo spaudos organo pavadinimas „Spaudos laisvės žurnalas" vaizdžiai kalbėjo už save.

Tačiau netrukus termidoro kontrrevoliucijos įtakoje Babefas atsitokėjo, pakeitė savo pažiūrą į liepos 27-osios perversmą, kitaip vertino Robespjero, Sen Žiusto, Kutono vaidmenį revoliucijoje. Nekalbėdami plačiau apie Babefo idėjinę revoliuciją per šiuos paskutiniuosius, lemiamuosius dvejus jo gyvenimo metus, pažymėsime, jog Babefas, tapdamas idėjiniu ir politiniu „lygiųjų" judėjimo vadovu, vis ryžtingiau keitė savo pažiūrą į Robespjerą ir jakobinų diktatūrą pastarųjų naudai.

Šią naują pažiūrą į Robespjerą ir revoliucinę diktatūrą Babefas išreiškė daugelyje savo straipsnių „Le tribun du peuple"[18]. Tai liudija ir Buonarotis garsioje „ly-

giųjų sąmokslo"[19] istorijoje. Tačiau turbūt geriausiai tai atspindi 1796 metų vasario 29-ąją Bodsonui rašytas Babefo laiškas, kurį XIX amžiaus pabaigoje pakartotinai išleido Espinas. „Aš turiu šiandien prisipažinti esąs kaltas, jog kažkada juodoje šviesoje mačiau ir revoliucinę vyriausybę, ir Robespjerą, ir Sen Žiustą,— rašė Babefas.— Esu įsitikinęs, kad šie žmonės buvo vertingesni, negu visi revoliucionieriai kartu, ir kad jų diktatūros vyriausybė buvo velniškai gerai sumanyta!" Ir toliau: „...Robespjerizmas — tai demokratija; šiedu žodžiai visiškai tapatingi"[20].

Šita nuomonė išsklaido visus neaiškumus, turi nutildyti nepagrįstas kalbas.

Ne tiktai Babefas, bet ir kiti „lygiųjų" judėjimo vadovai bei dalyviai termidoro kontrrevoliucijos ir „direktorijos buržuazinės orgijos"[21] dienomis suprato ir įvertino Robespjero istorinį didingumą. Aleksandras Dartė, vienas svarbiausių „lygiųjų sąmokslo" vadovų, nubaustas mirties bausme kartu su Babefu, Buonaročio liudijimu, „anksti perėmė Robespjero įsitikinimus ir visomis jėgomis padėjo juos įgyvendinti; savo ruožtu Robespjeras labai jį brangino". Pats Buonarotis apibūdino Robespjerą kaip „įžymų kankinį dėl lygybės"[22], visą gyvenimą juo žavėjosi, gerbė jį kaip „didį žmogų"[23].

Buonarotis pirmasis autoritetingai konstatavo perimamumo ryšį tarp Babefo ir Robespjero, tarp babefiečių ir jakobinų. Savo veikale jis parodė ne tik asmeninį, bet ir idėjinį jų perimamumą, puikiai apibūdino jų giliai suvoktą revoliucinės vyriausybės diktatoriškos politikos pažangią esmę. Polemizuodamas dėl melagingų Robespjero apkaltinimų tironija, Buonarotis rašė: „Robespjero tironija ne kas kita ...kaip jo išmintingų patarimų jėga, jo dorovingumo įtaka... Jis buvo tironas blogiems žmonėms"[24].

Toje pačioje knygoje, vertindamas teigiamus „lygiųjų" judėjimo tikslus, kaip Babefo šalininkų siekimą įgyvendinti „laisvės ir lygybės įstatymus". Buonarotis rašė: „Robespjeras buvo tokios lygybės bičiulis", kartu laikė jį tiesioginiu „lygiųjų" judėjimo pradininku[25].

Matjezas tiktai pritarė Buonaročio koncepcijai, pabrėždamas perimamumo ryšį tarp robespjerizmo ir babefizmo. Šioje srityje jis atliko vertingą darbą, suradęs ir paskelbęs daug naujų dokumentų, dar kartą parodžiusių, kaip Babefas ir jo draugai aukštai vertino Robespjerą, Sen Žiustą ir jų vadovaujamą revoliucinę vyriausybę. Tačiau čia Matjezas padarė dvejopo pobūdžio klaidą. Pirma, babefizmą jis laikė (ne visai, bet daugiausiai) robespjerizmo ištaka. Palyginti su Buonaročiu ir net su Advieliu [26], kuris nebuvo toks vienašališkas, tai jau žingsnis atgal. Antra, su jam būdingu polinkiu į modernizmą ir ieškojimą socializmo ten, kur jo nebuvo ir negalėjo būti, Matjezas gretino Robespjero ir Babefo pozicijas, priskirdamas Robespjerui kovotojo dėl socializmo ar net komunisto bruožų [27].

Tarybinė istorinė literatūra iš pat pradžių XVIII amžiaus pabaigos komunisto utopisto paveikslu, savaime aišku, ypač domėjosi. Studijuojant šią temą, dėsningai buvo prieita ir prie idėjinės babefizmo genezės. Šia tema kadaise buvo kilę karštų ginčų, kuriuose greta teisingų minčių buvo pareikšta ir nemažai klaidingų teiginių. Šiandieną nėra prasmės to prisiminti bent jau todėl, kad labiausiai abejotinų ar tiesiog klaidingų teiginių autoriai (J. Zacheras, P. Ščegolevas) vėliau patys jų atsisakė, o svarbiausia per praėjusį laiką šie ginčai buvo taip pamiršti, kad jau nebegalėjo daryti jokios įtakos vėlesnei tarybinės istoriografijos raidai [28].

Tačiau po šių ginčų liko idėja, pagal kurią babefizmo genezė išimtinai siejama su „Socialiniu rateliu" ir su „patrakėliais".

Tiesa, tarybinėje istoriografijoje ilgus metus buvo ginama platesnė, labiau atitinkanti istorinę tiesą pažiūra dėl idėjinių babefizmo ištakų: „Išėję revoliucijos metų mokyklą, laikydami save jakobinų siekių tęsėjais, babefiečiai giliai suvokė revoliucinės diktatūros idėją. . ."— rašė akademikas V. Volginas [29]. Tokia autoriaus pažiūra į šį klausimą ne nauja. Be abejo, ir cituojamame veikale, kaip ir ankstesniuose, V. Volginas anaiptol nebuvo linkęs babefizmo idėjines ištakas sieti vien su jakobiniz-

mu. Jis pabrėždavo ir įrodinėdavo prancūzų ikirevoliucinių mąstytojų — komunistinės teorijos autorių Mabli ir Morelio, ypač pastarojo,— įtaką babefiečiams. Tačiau, teisingai nurodydamas, jog babefiečiai buvo jų mokiniai, V. Volginas kartu priminė, kad būtina atsižvelgti ir į vėlesnį istorinį patyrimą, padariusį įtaką Babefo ir jo draugų pažiūroms. „Prancūzijos revoliucija daug ko išmokė; 1795 metais babefiečiai visiškai negalėjo samprotauti Morelio stiliumi" [30].

Deja, daugelis autorių, nagrinėjusių šį klausimą, reikiamai neatsižvelgė į šią teisingą nuomonę. Užuot konkrečiai analizavus istorinį faktą, būdavo kartojama žinoma Markso poleminė frazė apie Bruną Bauerį iš „Šventosios šeimynos", nenoromis pamirštant daugelį kitų Markso ir Engelso teiginių šiuo klausimu. Konkrečiai, nebuvo skiriama reikiamo dėmesio kitam babefizmo idėjinių ištakų apibrėžimui, kurį Engelsas davė beveik tuo pat laiku, 1845 metais: „...Babefas ir jo sąmokslo dalyviai lygybės atžvilgiu iš 1793 metų demokratijos idėjų padarė įžvalgias išvadas, kokios tuomet tik buvo galimos" [31]. Be abejo, tiek vieną, tiek antrą citatą reikia vertinti apgalvotai, įsigilinus į reikalo esmę.

Babefiečiai visiškai nebuvo Žako Ru ir Varlė dvasios sūnūs, Klodo Fošė ir Nikola de Bonvilio anūkai, kaip pasakytume kalbėdami tiesioginės giminystės terminais. Jų idėjinė genealogija buvo ir sudėtingesnė, ir šakotesnė.

Išsamiai nagrinėdami šį klausimą, mes nukrypstame nuo pagrindinės temos. Tačiau, remdamiesi tuo, kas anksčiau pasakyta, Robespjerą ir apskritai robespjerinės krypties jakobinus, be abejonės, turime laikyti idėjiniais Babefo pirmtakais.

Beje, aiškiau ir tiksliau, negu bet kurie istoriografai, šį klausimą nušvietė autoritetingiausias iš visų autorių — pats Grakchas Babefas. Anksčiau cituotame laiške Bodsonui Babefas rašė: „Aš nemanau, kaip tu, jog nepolitiška ir nereikalinga prisiminti Robespjerą bei Sen Žiustą ir jų principus mūsų doktrinai sustiprinti. Tuo mes pirmiausiai tiktai atiduodame pagarbą didžiai tiesai... Ši tiesa ta, jog mes tiktai antrieji Prancūzijos revoliucijos Grakchai...

jog mes einame pėdomis pirmųjų kilnių liaudies gynėjų, kurie anksčiau už mus iškėlė tą patį tikslą, kuris įkvėpė liaudį siekti teisingumo ir laimės"[32].

* * *

Taigi Robespjeras, termidoriečių nužudytas ir apšmeižtas, vis dėlto nebuvo galutinai pribaigtas. Po dvejų metų jo šešėlis stojo už Babefo ir Dartė pečių, ir naujame „lygiųjų" ištartame žodyje, sulydžiusiame praeities ir ateities balsus, aiškiai išsiskyrė ir prislopintas Maksimiliano Robespjero balsas.

Tačiau 1797 metų pavasarį tie patys termidoriečiai nubaudė mirtimi Babefą ir Dartė, kaip anksčiau Robespjerą. Reakcija stiprėjo. Trisdešimt penkerius metus nuo termidoro 9-osios Prancūzijos politinė istorija staigiai suko dešinėn: termidoriečių konventas, direktorija, konsulatas, imperija, restauruota Burbonų monarchija. Toks kelias nuo respublikonų termidoriečių buržuazinės kontrrevoliucijos iki Liudviko XVIII rojalistų feodalinės kontrrevoliucijos.

Vis didėjančios politinės reakcijos metais visiškai nebuvo kalbama apie revoliuciją, vadinasi, ir apie jos didvyrius, arba kalbama tik blogai. Direktorijos laikotarpiu (aš turiu galvoje jos aukščiausią, jakobinų etapą) iš revoliucijos buvo ciniškai tyčiojamasi; Napoleono laikais policijos aplinkraščiu ji buvo išbraukta iš Prancūzijos istorijos, jos nedrįsdavo minėti net pašnibždomis, net siaurate rate; Liudviko XVIII ir Karolio X — mirtimi nubausto karaliaus brolių — laikais revoliucija buvo prakeikiama iš restauruoto sosto aukštumų, ir ji buvo plūstama visuose kampuose.

Robespjeras — įžymiausias revoliucijos didvyriškos epochos atstovas — irgi susilaukė panašaus likimo. Atrodė, kad jo pomirtiniai priešai — revoliucijos priešai — išbrauks didvyrio vardą iš liaudies atminties.

Pirmieji memuaristai ir revoliucijos istoriografai, tokie kaip Siejesas[33], direktorijos metais ėmęsi plunksnos, kad atkeršytų už baimę, už pažeminimą, patirtą teroro dienomis, savo svarbiausiu uždaviniu laikė juodinti tą,

kuris neva buvo vos nė vienintelis kaltininkas dėl visų „nusikaltimų",— taip kontrrevoliucinio teroro dienomis pradėta vadinti revoliucinį terorą.

Konsulato bei imperijos metais liovėsi net ir tai. Robespjero nebuvo galima net plūsti. Buvęs artilerijos kapitonas, globojamas Konvento komisarų Ogiusteno Robespjero ir Saličečio, tapęs imperatoriumi Napoleonu, įsakė užmiršti tuos, su kuriais buvo susieti jo pirmieji lemiamieji pasisekimai gyvenimo kelyje.

Restauracija sutrikdė šią kapų tylą, bet tiktai tam, kad apdrabstytų purvais ir apšmeižtų revoliuciją bei jos veikėjus. Bonaldo, Šatobriano[34] ir kitų bajorų klerikalų istorikų bei publicistų rašliavos buvo tiktai įnirtinga invektyva prieš revoliuciją ir jos vadus. Neapykanta taip apakino šiuos rašeivas, jog visą ryškų, spalvingą revoliucijos vaizdą jie nupiešė vien tik juoda spalva. Todėl tarp daugelio restauracijos laikotarpio bajorų ideologų ir publicistų — o kai kurie iš jų, kad ir tas pats Šatobrianas, buvo gana talentingi — neatsirado nė vieno žymaus praėjusios epochos istoriko.

Kai politinė evoliucija dešinėn pasiekė savo logišką pabaigą — įsiviešpatavo ultrarojalistai,— tada (įžvalgūs protai suvokė anksčiau) tapo aišku: kad ir kaip siautėjo bajorų klerikalų reakcija, ji nepajėgė pasukti istorijos atgal ir sustabdyti šalies žengimo į priekį nauju, kapitalistiniu keliu, kurį nutiesė pirmoji Prancūzijos revoliucija.

Iš dalies de Stal „Prancūzijos revoliucijos tyrinėjimai", o vėliau jau tikrai istoriniai Minjė ir Tjero[35] veikalai, apskritai reabilitavę revoliuciją, atspindėjo išaugusios, sustiprėjusios ir pretenduojančios į neribotą valdžią liberalinės buržuazijos pažiūras.

Restauracijos laikotarpio buržuazinių istorikų veikalų reikšmė ir jų pažiūra į revoliuciją marksistinėje literatūroje plačiai išaiškinta, jog nėra reikalo prie to apsistoti. Tačiau reikia pažymėti, tiek Stal, tiek vėliau Minjė ir Tjeras, kiekvienas savaip gynęs revoliuciją, Robespjerą vis dėlto regėjo kaltinamųjų suole.

De Stal, savo „samprotavimus" perpynusi miglotais jaunystės metų prisiminimais, gal daugiau įsivaizduotais negu tikrais, sukūrė vieną iškraipyčiausių Robespjero portretų [36]*. Minjė buvo pasirengęs savo demokratinėmis simpatijomis net pripažinti nuopelnus Dantono, kurį jis vaizdavosi esant „milžinu tarp revoliucionierių". Tačiau Robespjeru Minjė bjaurėjosi, tiesiog neapkentė jo, laikė jį žmogumi, turėjusiu visa, ko reikėjo tironijai palaikyti, suvaidinusiu pasibaisėtiną vaidmenį revoliucijoje [37]. Tjeras, iš jaunumės instinktyviai jautęs pagarbą kiekvienam autoritariniam vykdomosios valdžios atstovui (prisiminkime Markso pastabą, kaip jis „Konsulato ir imperijos istorijoje" „valė batus" Napoleonui), Robespjero atžvilgiu buvo santūresnis, negu to meto jo draugas Minjė. Tačiau ir jis, žinoma, liko priešiškas Robespjerui.

Čia nusidriekė demarkacinė linija, skyrusi liberaliąją buržuaziją nuo demokratinės buržuazijos, nuo klasių, buvusių kairiau.

„Pripažinusi" Prancūzijos revoliuciją ir savo „kairėjimo" metais iškėlusi trispalvę revoliucijos vėliavą, liberalioji buržuazija pritarė ne revoliucijai apskritai, bet tiktai iki tam tikrų jos ribų — iki Žirondos imtinai, o kai kurie autoriai — iki Dantono. Robespjeras liko priešingoje pusėje, ten, kur blogio pasaulis atsiribojo nuo gėrio.

Atsiribojimo linija buvo nubrėžta labai ryškiai ir tiksliai: revoliucijos frakcijos ir grupuotės nuo žirondistų iki Dantono imtinai — tai liberalizmui priimtinas politinis palikimas; grupuotės, pradedant Robespjeru, ir kairesnės — demokratinės stovyklos politinės pirmtakės.

Liberaliosios buržuazijos atstovai nesutaikomai priešiškai žiūrėjo į Robespjerą „kairėjimo" laikotarpiu, restauracijos metais, kai buržuazija dar svajojo išsikovoti viešpatavimą. Po 1830 metų buržuazinės revoliucijos, kai į valdžią atėjo dalis pinigingos aristokratijos, po 1848 me-

---

* Atrodo, ji buvo pirmoji, sukūrusi legendą apie žalią spalvą (ji rašė apie žalius Robespjero vokus), kurią vėliau taip išpūtė Karleilis (*T. Carlyle*. The French Revoliution. London, 1838). Tačiau atvirai reikšdama neapykantą Robespjerui, ji pripažino, kad iš visų revoliucijos pagimdytų vardų, vienintelis, kuris išliks,— tai Robespjero vardas.

tų revoliucijos bei Antrosios respublikos sukūrimo šios nuotaikos dar labiau sustiprėjo.

Alfonsas de Lamartinas „Histoire de girondins" („Žirondistų istorijoje") — daugiatomiame eilėraštyje proza — poetizavęs Žirondą[38], žinoma, buvo priešiškas Robespjerui. Tačiau, nepaisant visų politinių ydų, Lamartinas buvo talentingas poetas, mokantis meniškai suvokti tiesą. Todėl jis suprato Robespjero istorinį didingumą. Vaizduodamas jo vaidmenį revoliucijoje kaip kraupų ir pragaištingą, nors ir tyrą asmeninių paskatų atžvilgiu, Lamartinas vis dėlto pripažino, jog su „Robespjeru ir Sen Žiustu baigėsi didis Respublikos laikotarpis. Prasidėjo antroji revoliucionierių karta. Respublika iš tragedijos aukštumos nusmuko iki intrigos..."[39]

Tačiau po penkiolikos metų, po 1848 metų revoliucijos, kurioje jis suvaidino tokį negarbingą vaidmenį, išmėginimų, po klasių kovos Antrosios respublikos pamokų Lamartinas įgijo patyrimo ir 1861 metais pats sukritikavo savo „Žirondistų istoriją". Prisimindamas Robespjero vertinimą šiame veikale, Lamartinas, jau ne poetas, o buvęs laikinosios vyriausybės ministras, iš esmės keičia ankstesnę nuomonę: „Šiandien aš galbūt būčiau griežtesnis (vertinant Robespjerą.— *A. M.*), nes 1848 metais mačiau jo šešėlį gatvėse..."[40] Šiais Lamartino plunksnai priklausančiais žodžiais ir atidengta ne tiktai jo, bet ir visos buržuazijos padidėjusio priešiškumo Robespjerui po 1848 metų paslaptis.

Rodos, kuo labiau tolo rūstūs 1793 metai, tuo labiau turėjo slopti aistros, aušti pyktis, nykti palankumas arba priešiškumas; visagalis laikas, rodos, turėjo užgesinti paskutines iš anos epochos likusias aitrias žiežirbas.

Tačiau iš tikrųjų viskas buvo kitaip. Ne tiktai stambiąją buržuaziją atstovavę istorikai, bet ir daugelis pagal politines pažiūras, mąstymo pobūdį, pagal visuomeninius idealus aiškiai smulkiaburžuaziniai autoriai, kaip, pavyzdžiui, Mišlė, Edgaras Kinė arba Tomas Karleilis rašė apie Robespjerą su sunkiai paaiškinamu suirzimu ir pykčiu[41]. Ir jiems gėrio ir blogio riba didžiosios XVIII amžiaus revoliucijos istorijoje tebebuvo ta pati, pirmą kartą griež-

tai apibrėžta Minjė: visa, kas priimtina baigėsi žirondistais ir Dantonu; toliau, nuo Robespjero, prasidėjo baisus socialinio blogio pasaulis.

O jei prisiminsime istoriką Ipolitą Teną, rašiusį apie revoliuciją beveik po šimto metų[42] ir jau turėjusį Paryžiaus Komunos patyrimą, tai pastebėsime kitokį priešiškumą tiek revoliucijai, tiek Robespjerui. Tai ne antipatija, ne pyktis, o kažkoks įniršis, neapykantos siautėjimas, baisus įtūžis, perteiktas literatūrine forma.

Tad kur viso to priežastis? Kur slypi buržuazijos ir jos istorikų nesiliaujančios neapykantos Robespjerui šaltinis? Kodėl ji palaikė žirondistus, Dantoną ir su pasipiktinimu atmetė Nepaperkamąjį?

Įsigilinę į tuos argúmentus, kuriais buvo grindžiamas neigiamas Robespjero vertinimas, įsitikinsime, jog daugelis buržuazinių autorių gana panašūs.

Į Robespjerą daugiausia buvo taikoma iš moralinių ir etinių pozicijų: jį kaltino žiaurumu, garbės troškimu, kraugeringumu, valdžios troškimu, tuo, kad jis pražudė daug žmonių, buvo despotas ir tironas. Kai kurie prie visa to pridurdavo estetinius trūkumus: nedidelio ūgio, duslaus balso, pagal ponios de Stal sukurtą legendą — žalios veido spalvos ir t. t.

Tačiau visų šių argumentų melagingumas ir nepagrįstumas visiškai išaiškėja, kai tiktai imama kalbėti apie kitą įžymų tos epochos veikėją — apie Napoleoną Bonapartą. Visi moraliniai ir etiniai kaltinimai, keliami Robespjerui, daug pagrįsčiau galėjo būti adresuoti Napoleonui Bonapartui, kuris iš tikrųjų buvo ir garbėtroška, ir žiaurus, ir valdžiotroška, pražudė daugybę žmonių, buvo despotiškas Prancūzijos bei pusės Europos valdovas. Pagaliau jis taip pat buvo nedidelio ūgio, jo veido spalva, kaip tvirtino daugelis mačiusiųjų, buvo nesveika. Tačiau Bonapartas, kaip žinoma, kėlė buržuazijos ir jos istorikų ne pyktį ir neapykantą, bet pasigėrėjimą. Vadinasi, Robespjero pasmerkimas moraliniu etiniu požiūriu buvo tiktai veidmainystė, maskuotė, slėpusi tikrąsias buržuazijos neapykantos jam priežastis.

Tai aiškiai matyti ir iš cituotų Lamartino žodžių, kitaip sakant, iš 1861 metų jo savikritikos.

Buržuazijos akyse Robespjeras buvo ir liko revoliucinės demokratijos simbolis. Jo vardas visada siejamas su pakilusia į kovą liaudimi, valdingai įsikišusia į gyvenimą, nenumalšinamos energijos kupina revoliucine liaudimi.

Mirabo, feljanai, žirondistai buvo ne kas kita, kaip įvairių buržuazijos grupių atstovai ir jų politika per visą revoliuciją ir kiekvieną etapą atskirai visada liko buržuazijos galiūnų politika. Dantonas atstovavo kompromiso, susitarimo su šiomis grupėmis politikai; jo, kaip liaudies tribūno, populiarumas nuo to dar labiau didėjo.

Nors Robespjeras, kaip pripažįsta visi buržuaziniai autoriai, buvo žmogus ne iš liaudies, bet iš buržuazijos, vis dėlto jis niekada negynė buržuazijos viršūnių interesų, bet kovojo su jomis, remdamasis liaudimi ir liaudies labui. Kinė tiesiog taip ir rašė: žlugus Žirondai, Robespjeras ėmė kiršinti liaudį su buržuazija [43].

To visiškai užteko sukelti negęstančią neapykantą Nepaperkamajam. Kai buržuazija, įgijusi valdžią, stojo į vis smarkesnę kovą su liaudimi ir jos avangardu proletariatu, jos priešiškumas Robespjerui, savaime aišku, didėjo.

1848 metais po Paryžiaus proletariato birželio sukilimo — pilietinio karo pačiu baisiausiu pavidalu, karo tarp darbo ir kapitalo [44] — vadinamoji liberalioji buržuazija vėl evoliucionavo dešinėn. Ir Lamartinas, vienas iš tiesioginių birželio tragedijos kaltininkų (prisiminkime Markso žodžius: „...Lamartino fejerverkas virto Kavenjako padegamosiomis raketomis" [45], kurie išreiškė naują buržuazijos kontrrevoliucinę hipostazę), pripažino, jog po to, kai 1848 metais Paryžiaus gatvėse pamatė Robespjero šešėlį, būtų teisęs jį griežčiau. Tai buvo ne asmeniškas Lamartino — poeto, istoriko, ministro teismas, tai buvo klasinis buržuazijos teismas.

Tačiau po 1848 metų birželio sukilimo sekė 1871 metų Paryžiaus Komuna; po Lamartino akademinių pataisų pasirodė tulžingas, turguje besikeikiančių bobų kalba parašytas akademiko Ipolito Teno paskvilis apie revoliuciją.

* * *

Visą šimtmetį bajoriškoji ir buržuazinė istoriografija koneveikė Robespjerą ir juodino jo atminimą, išbraukusi jo vardą iš Prancūzijos šlovės istorijos. Norėta, kad liaudis visiems laikams jį pamirštų...

O kaip elgėsi liaudis?

Ar liaudies sąmonėje tebegyveno, ar tebeveikė jos kovą seniai nubaustas mirtimi ir apšmeižtas Robespjeras? V. Leninas rašė: „...Prancūzijos revoliucija, nors ją ir sutriuškino, vis dėlto nugalėjo, nes ji visam pasauliui davė tokius buržuazinės demokratijos buržuazinės laisvės pamatus, kurių jau nebebuvo galima pašalinti" [46]. Šios nuostabios V. Lenino mintys gana svarbios, norint suprasti visą naujųjų laikų istoriją, taip pat ir Maksimiliano Robespjero likimą.

Kai istorijos raidos reikalavimai versdavo „dalimis įgyvendinti" Prancūzijos didžiosios revoliucijos iškeltus uždavinius, liaudies atmintyje dėsningai atgydavo vieno iš įžymiausių jos veikėjų Maksimiliano Robespjero paveikslas.

Tai liudija ne tik įvairios praktinės veiklos formos — respublikonų revoliucinio judėjimo atgimimas, pogrindinių revoliucinių grupių sudarymas ir pan. Tai liudija istoriniai veikalai, tiesiogiai ar netiesiogiai skirti Nepaperkamajam, kurių pasirodymas taip pat buvo dėsningas dalykas.

Antrosios revoliucijos išvakarėse 1830 metais Prancūzijoje vienas po kito išėjo Buonaročio ir Levasero memuarai [47].

Buonarotis garsioje knygoje apie „lygiųjų sąmokslą", kaip jau minėta, pirmą kartą po Babefo nužudymo atvirai paskelbė Robespjerą didžiausiu revoliucijos veikėju; Levaseras, 1793 metų geležinės valios jakobinas, kurio nepalaužė nei klajonės, nei persekiojimai, blogmečiu išdidžiai prisimindavo didžios epochos žmones ir pirmiausia Nepaperkamąjį [48]*.

---

* Verta priminti, jog Marksas dėmesingai studijavo ir net konspektavo Levasero memuarus (žr. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. III, с. 599—611).

Trečiosios revoliucijos 1848 metais ir Antrosios respublikos išvakarėse Robespjeras buvo išgarsintas skirtingos vertės ir pobūdžio Biušė ir Lui Blano veikaluose.

Biušė, savotiškas sensimonistų mokyklos krikščionis socialistas liepos monarchijos metais drauge su Ru plačiai leido Prancūzijos revoliucijos epochos dokumentinę medžiagą — beveik vien tik politinio turinio [49]. Ši publikacija tam tikrą mokslinę vertę turi ir mūsų dienomis. Tačiau tuomet jos leidimas buvo didelis įvykis. Karaliaus buržua miesčioniško viešpatavimo, niekingų intrigų, smulkmeniško šykštumo ir savanaudiškumo metais iš Biušė ir Ru spausdinamų tomų puslapių staiga prabilo visiškai kiti balsai — jauni ir galingi, susišaukiantys su revoliucinės audros perkūnija, iškilo visiškai kiti, kaip kadaise sakė A. Gercenas, tarytum nulieti iš bronzos „civizmo milžinų" paveikslai.

Įstabiausiais revoliucijos kūrėjais Biušė laikė jakobinus, o nuostabiausiu jakobinu — Robespjerą, kurį jis plačiai populiarino savo leidinyje. Pirmą kartą, praėjus keturiasdešimt metų po termidoro, Robespjero balsas suskambo naujajai prancūzų kartai, kuri netrukus turėjo įkurti Antrąją respubliką. Ir, žinoma, respublikonų atžalynui daug įtikinamesnės buvo paties Robespjero kalbos, negu entuziastiški, bet labai padriki redaktoriaus Biušė komentarai.

Lui Blanas, kuris pradėjo leisti dvylikos tomų „Prancūzijos revoliucijos istoriją", dveji metai prieš vasario revoliuciją pasireiškė kaip entuziastingas Robespjero apologetas. Tačiau Lui Blanas svarbiausią savo veikalo dalį rašė jau po 1848 metų revoliucijos [50].

Reikia pripažinti, jog Lui Blano simpatijos vertinant Robespjerą, kaip ir pats jo veikalas, savo laikmečiui turėjo tam tikrą reikšmę. Polemizuodamas su Mišlė, Tjeru, Lamartinu ir kitais istorikais, Lui Blanas gynė Robespjerą nuo jų prasimanymų, ir dažniausiai būdavo teisus.

Tačiau tai nereiškė, jog „Darbo organizavimo" autorius, smulkiaburžuazinis reformistas, „susitaikėliškumo" protėvis, kaip 1917 metais Leninas apibūdino jo politiką [51], tapo tikru revoliucinio teroro epochos jakobinu.

Anaiptol! Lui Blanas, kad ir kaip stiebėsi ant pirštų galų, kad ir kaip stengėsi, negalėjo pasiekti Nepaperkamojo peties. Tiek politinėje veikloje, tiek 1848 metų revoliucijoje Lui Blanas ir jo draugai smulkiaburžuaziniai susitaikėliai, kurių pasturlakai vėliau pasivadino „Naujų kalnu" iš 1793 metų tikrųjų jakobinų perėmė tiktai jų oratorinio stiliaus išorinius bruožus. Tik anie mažiau kalbėjo, bet ryžtingiau veikė. O Lui Blanas, Ledriu Rolenas, „Naujojo kalno" herojai skambia frazeologija tiktai dangstė savo neveiksmingumą: skambi frazė jiems atstojo revoliucinę, klasių kovos politiką. Tai buvo tiktai apgailėtina tikrojo Kalno vaidmens parodija, vienas iš epizodų, farsu dubliuojančių 1789—1794 metų tragediją. Tai puikiai parodė Marksas savo garsiame „Luji Bonaparto briumerio aštuonioliktoji" [52].

Lui Blanas „Prancūzijos revoliucijos istoriją" pradėjo prieš 1848 metų vasarį, o baigė būdamas emigracijoje Londone 1862 metais. Tiek politinė veikla, kai Antrosios respublikos gyvavimo metais jis vaidino apgailėtiną farsą, parodijavo Robespjerą, tiek istorinė veikla, kai jis pasinėrė į Pirmosios respublikos tragedišką pasaulį, aprašinėjo didvyrišką Robespjero gyvenimą, tiek viena, tiek antra taip glaudžiai susipynę, jog negalėjo nedaryti įtakos viens kitam.

Tas „silpnumas, nepastovumas, pasitikėjimas buržuazija", kaip V. Leninas apibūdino Lui Blaną kaip smulkiaburžuazinį politiką [53], tam tikru mastu buvo jam būdinga ir kaip istorikui, nors kaip istorikas, jis buvo daug stipresnis, negu politikas. Visi jo veikalai kupini vidinių prieštaravimų. Šlovindamas Robespjerą ir teisindamas jo veiksmus, Lui Blanas nepakankamai vertino skirtumą tarp Kalno ir Žirondos, įtikinėjo (nors ne be išlygų), jog naudinga būtų juos sutaikyti. Toliau Lui Blanas visame savo veikale besąlygiškai pritarė Robespjero politikai ir veiksmams; jis buvo Robespjero panegirikas.

Tuo tarpu ne visa Robespjero politika verta pritarimo. Robespjeras paliko galioti antidarbininkišką Le Šapeljė įstatymą; jis rėmė ir darbininkų darbo užmokesčio maksimumą; jis nesuprato darbininkų interesų ir reikmių,

buvo abejingas jų reikalavimams; jis taip pat buvo abejingas kaimo varguomenės interesams; jis nieko nepadarė, kad pagerintų jų padėtį; jis smogdavo ne tik respublikos priešams, bet ir revoliucijos kairiųjų grupuočių atstovams —„patrakėliams", vėliau Šometui.

Išvardiju tiktai kai kurios Robespjero politinės biografijos faktus ir bruožus, kurie aiškiai rodo jo prieštaringumą ir silpnybes ne tik kaip didžio buržua, bet ir kaip buržua revoliucionieriaus. Sekti Robespjero pavyzdžiu, vadovautis jakobinizmo tradicijomis naujomis istorinėmis sąlygomis, kai į klasių kovos areną išėjo proletariatas, mažų mažiausiai reiškė nekritiškai perimti jakobinizmo patyrimą, idealizuoti jo vadus.

Lui Blanas besąlygiškai pritarė visai Robespjero politikai nuo pradžios iki galo. Jakobinų vado politines klaidas ir silpnybes Lui Blanas pavertė pilietinėmis dorybėmis. Tai irgi Robespjero istorinio paveikslo iškraipymas.

Prancūzų istoriografijoje šią liniją pratęsė Amelis, kaip ir Lui Blanas be išlygų pritaręs visai Robespjero politikai, ir kiti, ne tokie įžymūs rašytojai. Tačiau kryptis, kurios pradininku galima laikyti Lui Blaną, pasirodė esanti gana gyvybinga. Vėliau, nors ir gana modifikuota, ši kryptis pasireiškė veikaluose net tokių skirtingų istorikų, kaip Olaras ir Matjezas.

Ketvirtosios, 1870 metų buržuazinės demokratinės revoliucijos ir Trečiosios respublikos išvakarėse, bonapartinio režimo krizės metais, apie Prancūzijos didžiąją revoliuciją vėl pasirodė daugybė knygų, tarp jų pirmieji gana palankūs istorijos veikalai, skirti revoliucijos kairiesiems veikėjams, jakobinų vadams: Robespjerui, Maratui, Sen Žiustui [54]. Vadinasi, plečiantis ir aštrėjant klasių kovai tarp proletariato ir buržuazijos, atgydavo, regis, užmiršti praeities šešėliai — pirmųjų revoliucinių mūšių vadai — ir netikėtai kažkokiais savo bruožais pasirodydavo esą liaudžiai artimi, suprantami ir reikalingi naujoje istorinėje epochoje.

Tiesa, čia reikia pasakyti, jog maždaug tuo pačiu laiku demokratijos gretose pasigirdo ir atvirai priešiškų balsų. Visą Robespjero veiklą griežtai, atkakliai pasmerkė

Ogiustas Blanki. Įžymus XIX amžiaus revoliucionierius kritikavo Robespjerą, taip sakant, iš kairės. Jis laikė Robespjerą „per anksti subrendusiu Napoleonu", diktatoriumi ir tironu, ypač kaltino jį dėl kovos su dekrikščionizavimo ir „aukščiausiosios esybės idėjų" šalininkais [55]. Iš kur toks didis Blanki priešiškumas Robespjerui? Matjezas, 1928 metais pirmą kartą išspausdinęs Blanki straipsnelius, kuriuos perdavė Molinjė, tą faktą pirmiausiai aiškina taip: jis nežinojo Prancūzijos revoliucijos istorijos, rėmėsi tik Lamartino „Žirondistų istorija". Matjezas taip ir rašo: „Tai pastabos politinio veikėjo, kuris nežinojo istorijos, išskyrus skubotai parašytą ir gana klaidingą kito politinio veikėjo veikalą", t. y. Lamartino.

Su šia Matjezo nuomone negalima sutikti. Nuorodas į Lamartino „Žirondistų istoriją", kurios iš tiesų yra Blanki rankraštyje, mano nuomone, galima paaiškinti tiktai tuo, kad Dulano kalėjime, kur 1850 metais Blanki rašė savo straipsnelius, jis neturėjo kitų knygų, išskyrus Lamartino. Tačiau Blanki buvo Konvento deputato sūnus, Filipo Buonaročio mokinys, priklausė „Liaudies bičiulių draugijai", kurios vien susirinkimai, kaip vaizdingai išsireiškė Heinė, „dvelkė kaip nučiūmotas, nučiupinėtas 1793 metų „Moniteur" egzempliorius," [56] taip pat buvo Godefrua Kavenjako ir kitų ketvirtojo dešimtmečio „jaunųjų jakobinų" bendražygis. Todėl manyti, kad Blanki apie Prancūzijos revoliuciją suvokė tiktai iš Lamartino veikalų būtų ne kas kita kaip apmaudo ar susierzinimo akimirkos išraiška.

Iš daugelio netiesioginių įrodymų galima spręsti, jog šiuo klausimu Blanki veikė ne Lamartino, bet „kairiųjų termidoriečių" istorinė literatūra, apie kurią kalbėjome skyriaus pradžioje.

Kad ir kaip būtų, bet šie Blanki straipsneliai suvaidino tam tikrą vaidmenį ginčuose dėl Robespjero. Nors autoriui nesant gyvam jie nebuvo išspausdinti, bet rankraščių nuorašai paplito tarp autoriaus pasekėjų. Tiesioginės Blanki istorinių pažiūrų įtakos dėka pasirodė veikalas jo artimiausio mokinio Giustavo Tridono, kuris buvo atviras eberiečių apologetas, puolantis Robespjerą, taip pat

kai kuriais atžvilgiais panašus Avenelio darbas apie Anacharsį Klotsą [57].

Taip robespjerizmo istoriografijoje, jos demokratiniame sparne, greta Robespjerui prijaučiančios krypties išliko ir antirobespjerinė kryptis, polemizavusi su pirmąja, atakavusi Robespjerą, taip sakant, „iš kairės". Šiai krypčiai priklausė „kairieji termidoriečiai"— bedieviai, ateistai Bareras, Badjė, Blanki, vėliau Tridonas, dar vėliau kažką bendra su ja turėjo P. Kropotkino Prancūzijos revoliucijos anarchistinė koncepcija [58].

Tačiau ši antirobespjerizmo srovė ir pakitimo laikotarpiu, kai jai atstovavo šlovingas Blanki vardas, demokratinėje literatūroje didelės reikšmės neįgijo. Net didžiulis Blanki autoritetas ir moralinis prestižas negalėjo užtikrinti, kad daugumas paremtų jo antirobespjeriškas pažiūras. Antai jo seniausias bendražygis Martenas Bernaras buvo labai karštas Nepaperkamojo gerbėjas [59]*.

Demokratinėje istoriografijoje vyravo tendencija, siekianti karštai apginti Robespjerą. Tame pačiame XIX amžiaus septintajame dešimtmetyje pasirodė pirmas pusantro tūkstančio puslapių veikalas prancūzų istoriko, mėginusio atkurti diena po dienos didžio revoliucijos veikėjo gyvenimą. Ernestas Amelis, šio veikalo autorius, visokeriopai stengęsis būti objektyvus, pabrėžęs savo „nepartiškumą", vis dėlto neslėpė didelio susižavėjimo savo herojumi [60].

Pirmosios Prancūzijos revoliucijos istoriografija į Amelio veikalus žvelgė santūriai ar net niekinamai, dėl ko tam tikru mastu kaltas Matjezas. Mano nuomone, tai nepelnyta. Savo epochai Amelis daug padarė. Robespjero mokslinei biografijai sukurti jo veikalas turėjo tokią pat didelę reikšmę, kaip Bužaro veikalas apie Maratą. Amelio tyrinėjimus galime palyginti su darbu restauratoriaus, nugramdžiusio nuo seno portreto per ilgus dešimtmečius

---

* Atkreipęs dėmesį į tai, kaip skirtingai Robespjerą vertino Blanki ir Martenas Bernaras, Matjezas ne be pagrindo spėliojo, jog Blanki neišspausdino savo straipsnelių apie Robespjerą, bijodamas sukelti nesutarimus savo partijos gretose ("Annales historiques de la Revolution francaise", 1928, N. 28, p. 306—307).

susikaupusį juodos spalvos sluoksnį ir dalimis atkūrusio pirmykštes linijas bei spalvą.

Amelio darbas savo idėjiniu turiniu nusipelno kritikos, pirmiausiai nebent už tai, kad Robespjero veiklą gynė apskritai. Amelis gynė ir mėgino pavaizduoti politine dorybe visus Robespjero veiksmus, taip pat ir neteisingus. Trumpai tariant, Amelį reikia kritikuoti už tai, kad jis nepakankamai kritikuoja Robespjerą.

Taigi kaskart, kai istorinio proceso Prancūzijoje raida iškeldavo uždavinį užbaigti pirmosios Prancūzijos revoliucijos pradėtą reikalą, iš tolimos praeities išplaukdavo ir vis aiškiau, vis pastebimiau, tarytum didėdamas ir augdamas išnirdavo didžiojo XVIII amžiaus revoliucionieriaus Maksimiliano Robespjero paveikslas.

Tačiau XIX amžius ne tik Prancūzijai, bet ir kitoms Europos šalims buvo amžius buržuazinių demokratinių revoliucinių judėjimų, kuriems impulsą davė pirmoji Prancūzijos revoliucija. Šių istorinių procesų raida kiekvienoje šalyje, suprantama, turėjo labai didelių savitumų. Tačiau įsidėmėtina, jog po mirties išdergtas Robespjeras, peržengęs savo tėvynės sienas, pažangių žmonių buvo suprastas ir pripažintas.

Praėjus pusei amžiaus nuo Robespjero mirties, penktojo dešimtmečio pradžioje, tolimojoje Rusijoje, sukaustytoje slegiančios Nikolajaus I valdžios, abiejose sostinėse atsirado rusų jaunuolių, pasiskelbusių Robespjero pasekėjais. Tiesa, šie jaunuoliai neturėjo nei aukštų rangų, nei titulų, bet užtat jie atstovavo savo tautos ateičiai.

Iš I. Panajevo [61] prisiminimų, kuriuos patvirtino ir jo pusbrolis V. Panajevas [62], žinoma, kad 1841—1842 metų žiemą šeštadieniais Ivanas Panajevas savo bute Belinskio bičiulių rate skaitė Prancūzijos revoliucijos istoriją. Panajevas naudojosi minėtąja Biušė ir Ru „Prancūzijos revoliucijos parlamentine istorija", „Moniteur" (kaip žinoma, šis leidinys labai išsamiai perteikė Robespjero kalbas) ir kitą literatūrą [63]*. Po skaitymo kildavo ginčai. Kaip

* I. Jampolskis gana nuodugniame komentare teisingai nurodo, jog Belinskis ir anksčiau gerai žinojo Prancūzijos revoliucijos istoriją ir turėjo apie ją visiškai aiškią nuomonę (žr. *Панаев И. И.* Указ. соч., c. 414—415.

tvirtina Panajevas, Maslovas ir „kai kurie kiti pasidarė pašėlę žirondistai. Mudu su Belinskiu gynėme montanjarus" [64].

Tačiau ne tik Belinskis ir Panajevas buvo Robespjero šalininkai. Tada irgi toks pat jaunas Aleksandras Gercenas rašė: „Maksimilianas vienas iš tikrųjų didis revoliucijos žmogus, visi kiti tik būtini puikūs jos reiškiniai, ir tiek" [65]. „Praeityje ir godose" Gercenas prisipažino, kad tada, penktojo dešimtmečio pradžioje, jis pavydėjo Robespjerui stiprybės. Jo bičiulis Nikolajus Ketčeris „vietoj vakarinės maldos skaitė Marato ir Robespjero kalbas" [66]. Taigi jaunuoliai, buvę tada Rusijos pažiba, jos viltis, savo simpatijomis nusakę savo politines pozicijas, susivienijimo aplink Kalną — Robespjerą.

Tačiau pirmieji 1841 metų ginčai, suskaldę Belinskio ratelį į žirondistų šalininkus ir montanjarų pasekėjus, toliau įgavo aštrius, principingo pobūdžio nesutarimus tarp Belinskio ir Gerceno iš vienos pusės ir T. Granovskio — iš kitos [67]. Šie ginčai, kaip ir anksčiau, daugiausia kildavo dėl Robespjero asmenybės, tačiau jų esmė buvo kur kas gilesnė. Šie ginčai išskyrė du kelius: revoliucinės demokratijos ir liberalizmo.

XIX amžiaus viduryje pažangios rusų visuomenės ginčai dėl Robespjero reiškė ne ką kita kaip diskusiją dėl rytdienos, dėl jos raidos kelių, dėl būsimosios revoliucijos Rusijoje.

Kuo Nepaperkamasis patraukė tokius žmones, kaip Belinskis, jaunasis Gercenas ir jų bičiuliai? Gilus Robespjero demokratizmas, jo tvirtas tikėjimas liaudimi, jo drąsa, ryžtas, revoliucionieriaus nepalenkiamumas — visa tai, kas kėlė baimę ir atstūmė nuo jo pažangų, apsišvietusį, bet visada likusį ponu T. Granovskį.

Rusų revoliuciniai demokratai laikė Robespjerą savo pirmtaku. Priešais juos stovėjo rūstus priešas — patvaldinė baudžiavinė santvarka, slopinusi visas rusų tautos gyvąsias jėgas. Ir įveikti ją buvo galima, tuo jie įsitikino, „ne saldžiomis ir entuziastiškomis" liberalų frazėmis (tuo iš tikrųjų rėmėsi Granovskio pozicija), bet „vie-

nodai aštriu Robespjero ir Sen Žiusto tiek žodžių, tiek darbų kardu", kaip teisingai rašė polemizuodamas Belinskis.

Taip nusidriekė nematomos perimamo ryšio gijos tarp XVIII amžiaus prancūzų revoliucionierių jakobinų ir XIX amžiaus vidurio rusų revoliucinių demokratų, tiesusių kelią į didžią savo tautos ateitį.

Priešingame Europos krašte, pačiuose jos Vakaruose, Britų salose, maždaug tuo pat metu Robespjero vardas tapo koviniu slaptažodžiu kitoms socialinėms jėgoms, kurios kilo į įtemptą klasių kovą. Anglijos proletariatas, po ilgų ieškojimų ir pralaimėjimų pakilęs į politinę kovą dėl socialinių klausimų išsprendimo, bet dar nepasiekęs mokslinio komunizmo, pamatė įkvepiantį ir pamokantį jakobinizmo pavyzdį. Suprantama, kalbama apie šlovingą Anglijos darbininkų judėjimo laikotarpį — čartizmą.

Tuomet vienas iš geriausių čartizmo atstovų, kairiojo sparno vadas, vėliau Markso ir Engelso bičiulis, Džordžas Džuljanas Garni, Prancūzijos revoliucijos gerbėjas, pasirašinėjęs, kaip ir Maratas, Ami du peule („Liaudies draugas"), 1845 metų rugsėjį tarptautinės demokratijos mitinge Londone kalbėjo: „Aš žinau, jog vis dar laikoma blogu tonu žiūrėti į Robespjerą kitaip, negu į pabaisą, bet manau, kad netoli ta diena, kai bus laikomasi visiškai kitokios nuomonės apie šio nepaprasto žmogaus charakterį" [68].

Garni nebuvo vienintelis Robespjero ir jakobinų šalininkas anglų čartistų gretose. Dar karštesnis ir tvirtai nusistatęs Nepaperkamojo gerbėjas buvo Bronteris O'Brajenas. Ketvirtajame dešimtmetyje jis ėmė rimtai studijuoti Prancūzijos revoliuciją ir ypač Maksimiliano Robespjero veiklą bei idėjines politines pažiūras. Jakobinų diktatūros vado paveikslas padarė jam didžiulį įspūdį: Robespjerą jis laikė tikrosios demokratijos atstovu. Tais metais, kai plėtėsi čartistų judėjimas, O'Brajenas rašė Robespjero biografiją. Jos pirmasis tomas išėjo 1837 metais — pirmosios čartizmo bangos pakilimo metais [69].

Nėra galimybės, pagaliau ir nebūtina paraidžiui sekti bei pavyzdžiais įrodinėti, kad Prancūzijos didžiosios re-

voliucijos istorinis patyrimas, jos išsivadavimo idėjos, jos įžymūs veikėjai pirmojoje XIX amžiaus pusėje turėjo įtaką kuo plačiausiai ir įvairiausiai revoliucinei ir nacionalinio išsivadavimo kovai visose Europos bei Amerikos šalyse.

Kad ir apie ką kalbėtume: ar apie laiko atžvilgiu artimiausią Prancūzijos revoliucijai literatūrinį-politinį vadinamųjų „vengrų jakobinų" judėjimą, kurie įsteigė Martinovičiaus vadovaujamą slaptą revoliucinę draugiją „Laisvė ir lygybė", ar apie didžio vengrų poeto Šandoro Petefio [70] kūrybos idėjines ištakas, ar apie italų liaudies judėjimą, 1801 metais Milane išreiškusios savo pasipiktinimą šūkiais „Tegyvuoja Robespjeras!" [71], ar apie Georgo Biuchnerio dramaturgiją [72], ar apie „jaunosios Vokietijos" [73] talentų jaunatvišką entuziazmą, ar apie daugelį kitų visuomeninių judėjimų, revoliucinių ir pažangių,— visada daugiau ar mažiau jaučiama didžiojo XVIII amžiaus jakobino Maksimiliano Robespjero dvasia.

Nei feodalinė bajorija, nei buržuazinė reakcija nepajėgė išbraukti iš istorijos Robespjero vardo. Liaudis, kūrusi istoriją, skatinusi jos raidą, įnirtinguose mūšiuose užbaigusi Prancūzijos revoliucijos pradėtą reikalą, negalėjo pamiršti jos didvyrių.

Suprantama, šiame naujajame etape negalėjo būti ir nebuvo tiesiog pakartota Prancūzijos revoliucija. Ypač pažangios kapitalistinės raidos šalyse, kur greitai kilo proletariatas, revoliucinis judėjimas įgavo naują turinį. Tačiau XIX amžiaus penktojo dešimtmečio revoliucinė demokratija, jautusi artėjančią naują revoliucinę bangą, kuri iš tikrųjų nusirito 1848 metais, pripažino ir Prancūzijos revoliucijos perimamumą ir atvirai jį skelbė. „. . .Visas šiuolaikinis Europos socialinis judėjimas yra tiktai antrasis revoliucijos veiksmas, tiktai pasirengimas atomazgai tos dramos, kuri prasidėjo 1789 m. Paryžiuje, o dabar savo poveikiu apėmė visą Europą. . ." [74]— rašė 1845 metais Engelsas.

Suprantama, svarbiausieji šios dramos pirmojo veiksmo herojai ir, žinoma, vos ne svarbiausio ir tragiško vaidmens atlikėjas Robespjeras vėl užvaldė protus ir širdis

milijonų žmonių, kuriuos įvykių eiga įtraukė į naują revoliucijos veiksmą.

Mes nutraukiame šią užsitęsusią pagrindinės temos įžangą. Noromis nenoromis ji įgijo istoriografinės įžangos bruožų. Nors autorius tokio tikslo neturėjo, pagaliau ir praktiškai tai būtų neįmanoma. Juk norint išanalizuoti per paskutiniuosius šimtą penkiasdešimt metų istorinės literatūros ir visuomenės sudarytą nuomonę apie Nepaperkamąjį, tektų 2—3 kartus padidinti veikalo apimtį. Tik ar to reikia?

Rašydamas įžangą, autorius turėjo kitokį tikslą. Aš maniau taip: kad teisingiau būtų suprastas visas pasakojimas, reikia iš pat pradžių parodyti, jog mirties bausmė be teismo, smurtinė mirtis, pomirtinis Robespjero dergimas, nepaisant jo priešų pastangų,— viskas pasirodė esą veltui. Ir parblokštas, nužudytas, apšmeižtas Robespjeras toliau buvo gyvas liaudies atmintyje.

Ir nepamiršdami šito, grįšime dabar prie to, nuo ko, matyt, ir reikėjo pradėti.

II

Kiekviena didi istorinė epocha pagimdo didžių talentų. Jų paprastai būna visose žmogaus veiklos srityse: politikoje, moksle, literatūroje, mene. Visą ryškių talentų žvaigždyną pagimdė ir aštuonioliktasis amžius — Prancūzijos didžiosios revoliucijos ir jos istorinio parengimo epocha. Tiesa, jų reikšmė vėlesnėms kartoms nebuvo vienoda; kiekvieno talento indėlį į žmonijos dvasinių vertybių lobyną galėjo nustatyti tiktai laikas.

Kai kurie vardai, taip akinamai žėrėję revoliucijos metais ir daugeliui bendraamžių atrodę ryškiausiomis žvaigždėmis, neišlaikė šio išmėginimo. Iš pradžių jie nubluko, vėliau ėmė blankti, paskiau visai užgeso, ir istorijoje liko vos pastebimas pėdsakas.

Kiti paliko didesnį prisiminimą, bet jais domėjosi tiktai specialistai — istorikai, filosofai, filologai, o naujo-

sios žmonių kartos liko abejingos jų buvusiai šlovei, jų likimui.

Ir tik visai nedaugelis — jų vardai pirštais suskaičiuojami,— įveikdami viską nusinešančią laiko tėkmę, kiekviename naujame istorijos posūkyje kažkokiais, iki tol nepastebėtais bruožais patraukdavo žengiančio į gyvenimą naujo žmonių atžalyno dėmesį, visiems laikams išliko žmonijos atmintyje. Prie šių nedaugelio, kaip mes ką tik mėginome įrodyti, priklauso ir Maksimilianas Robespjeras.

Maksimilianas de Robespjeras gimė 1758 metų gegužės 6 dieną Araso mieste Artua provincijoje, Prancūzijos šiaurėje. Jo pilnas vardas — Maksimilianas Mari Izidoras, bet jis beveik niekada taip nepasirašinėdavo, priešais savo pavardę rašydavo tiktai pirmąjį — Maksimilianas, ir tai tikriausiai tik todėl, kad jo nesupainiotų su jaunesniuoju broliu Ogiustenu Žozefu Robespjeru, kuris vėliau irgi tapo politiniu veikėju.

1758 metai — būsimojo jakobinų vado gimimo metai — liko atmintini Prancūzijos istorijoje. Tai buvo vieni iš negarbingiausių Liudviko XV viešpatavimo metų, didelių vidaus ir užsienio sukrėtimų Prancūzijos karalystei metų. Prancūzų kariuomenės pralaimėjimai Septynerių metų kare prie Rosbacho 1757 metais ir prie Krevelto 1758 metais sudavė sunkų smūgį monarchijos prestižui. Liudviko XV, pretendavusio apsigaubti savo pirmtako —„karaliaus saulės" šlove ir didybe, valdžia visai šaliai, visam pasauliui atskleidė savo silpnumą, negabumą, menkystę. „Iš esmės mums trūksta vyriausybės... mes neturime nei generolų, nei ministrų..."— rašė vienas iš įžymių vyriausybės valdininkų, abatas de Berni, užsienio reikalų departamento valstybės sekretorius [75].

Tačiau ši vyriausybė, kurios menkystę pripažino net jos aukštieji tarnautojai, nenorėjo geruoju palikti sceną, atvirkščiai, ji kuo smarkiau represavo visus „laisvaminčius". 1758 metų rugsėjo mėnesį Paryžiuje, Grevo aikštėje, buvo viešai pakartas vienas prašymų rūmų tarnautojas už nepagarbius žodžius apie karalių ir ministrus. Tačiau griežtos bausmės negalėjo palaužti visuomenės ne-

pasitenkinimo. 1758 metų rudenį Prancūzų komedijos teatre, Luvre ir kitose Paryžiaus lankomose vietose buvo išklijuojami ir barstomi lapeliai su maištingais šūkiais.

Vyriausybė, o vėliau Paryžiaus arkivyskupas 1758 metais uždraudė ir pasmerkė ką tik išėjusią Helvecijaus knygą „Apie protą", tačiau po uždraudimo įžymaus filosofo materialisto knyga tapo viena iš populiariausių. „Mes einame į paskutinį nusmukimo laikotarpį",— 1758 metų birželio 6 dieną rašė jau minėtas abatas de Berni, ir sunku pasakyti, ar jo laimingos rankos, ar kitų žmonių dėka žodis „nusmukimas" (decadence) labiausiai paplito pasmerktam žūti režimui apibūdinti.

Nuo ko tai prasidėjo? Nuo kada išryškėjo šis slydimas į pakalnę? Sunku nustatyti. Daugiau kaip keturiasdešimt metų Prancūziją valdė karalius Liudvikas XV, bet kuo toliau slinko laikas, tuo labiau išryškėjo ne tik menkystos monarcho silpnumas ir negabumas, bet ir viso feodalinio absoliutinio režimo supuvimas. Versalio rūmai švytėjo tokiu pat prašmatnumu, kaip ir Liudviko XIV, „karaliaus saulės", dienomis, bet prabanga, nuolatinės šventės ir pramogos, sumanytos visagalės ir išradingosios fantazuotojos ponios de Pompadur, jau nebekėlė karalystės galios ir palaimingo gyvenimo įspūdžio.

Kilmingi aristokratai, dvariškiai, mėgdžiojantys karaliaus rūmus, tarsi skubėjo, ir godžiai lėbavo. „Po mūsų — nors ir tvanas!"— šie ciniški žodžiai, priskiriami Liudvikui XV, tapo savotišku XVIII amžiaus vidurio viešpataujančios feodalų klasės devizu. Jie gyveno šiandiena, nesusimąstydami dėl ateities. Norint patenkinti godžius ir nežabotus karaliaus rūmų, dvariškių, iždo, didžiulio mokesčių aparato, kariuomenės, bažnyčios, kilmingos aristokratijos, bajorijos poreikius, reikėjo dar labiau išnaudoti valstiečius, padidinti buržuazijos mokesčius.

Valstiečiai, sudarę karalystės gyventojų daugumą, buvo nuskurdę, beteisiai, elgetos. Tačiau užguiti, nepakeliamo darbo išsekinti, baisiai išnaudojami, jie vis labiau priešinasi. Valstiečių riaušės, neretai virstančios atvirais ginkluotais sukilimais, stiprėjo per visą XVIII amžių. Amžiaus viduryje, ir ypač antroje pusėje, slaptas valstie-

čių pasipriešinimas negailestingam feodalų išnaudojimui vis dažniau virsdavo atvirom riaušėm.

Švietėjiškos minties Prancūzijoje suklestėjimas, sėkmė „filosofų partijos", susilaukiančios vis naujų šalininkų trečiojo luomo ir net liberaliosios bajorijos gretose, reiškė liaudies masių ir jaunosios buržuazijos vis stiprėjančią kovą su atgyvenančia savo amžių feodaline absoliutine santvarka.

Ši naujo su senu kova vyko jau seniai. Feodalizmo laikas baigėsi. Į duris beldėsi nauja epocha, nauji visuomeniniai santykiai, nauja visuomeninė santvarka. Pagal visuomenės raidos dėsnius į valdžią turėjo ateiti buržuazija. Tačiau to dar nežinojo net patys didžiausi protai. Naująją epochą jie įsivaizdavo (suprantama, kiekvienas savaip), kaip proto ir laisvės triumfo metą, kaip geresnę, daug teisingesnę ir harmoningesnę visuomeninę santvarką, pagrįstą atsižvelgiant į „natūralias žmogaus teises". Kokia bus ateitis? To niekas tikrai nežinojo. Tačiau jau daugelis jautė, jog artėja didelės permainos, staigus viso gyvenimo socialinės politinės sanklodos griuvimas, ir ateitį, kuri turėjo po to prasidėti, jie įsivaizdavo puikią.

Tačiau jaudinančias viltis, audrinusias protus jaunuolių, žengusių į gyvenimą XVIII amžiaus viduryje ir ieškojusių atsakymo Voltero, Monteskjė, Lametri, Helvecijaus, Ruso veikaluose, Didro ir d'Alambero „Enciklopedijos" straipsniuose,— šias „maištingas nuotaikas", šią „laisvamintišką dvasią" vyriausybė ne tik nėmaž neparėmė, bet, priešingai, persekiojo kaip „maištą" ir „ereziją" [76].

Atotrūkis tarp trečiojo luomo, sudariusio devynias dešimtąsias karalystės gyventojų, ir egzistavusios valdžios — feodalinio absoliutinio režimo pasiekė kraštutinę ribą. Tai buvo du pasauliai, skirtingi ir vienas kitam priešiški, bet priversti sugyventi vieno valstybės organizmo rėmuose. Senas, feodalinis absoliutinis pasaulis viešpatavo, engė ir įsakinėjo. O liaudis ir kartu su ja ėjusi, tiksliau jai vadovavusi buržuazija stengėsi įveikti šią reakcinės santvarkos rutiną, sudrumsti jos slopią ramybę, sutraukyti

jos pančius. Nuo amžiaus vidurio šie neįveikiami prieštaravimai ėmė vis dažniau reikštis.

1748—1749 metais įvairiose Prancūzijos karalystės provincijose ir pačiame Paryžiuje įsiliepsnodavo liaudies neramumai. Vyriausybė nuslopino juos žiauriomis represijomis; liaudies nepasitenkinimas nuvytas į pogrindį, bet neišrautas, teberusena.

Taigi tūkstantmetė Prancūzijos monarchija įžengė į smukimo laikotarpį; tai buvo pagaliau suprasta ir garsiai pasakyta. Laisvamintiškos nuotaikos, „kriticizmo" dvasia, permainų siekimas diena po dienos vis stiprėjo. Tačiau ši „maištinga dvasia", apėmusi šalį su tokia jėga, kad privertė net Grimą bijotis revoliucijos [77], šis laisvės vėjas, svaiginęs Paryžiaus jaunuolių galvas, silpo, tilo, sunkiai prasiverždamas pro įžymaus Araso miestiečio, karališkojo teismo advokato Fransua Robespjero tvirtų namų langus.

Ir tėvas, ir senelis, ir prosenelis, ir visi mažamečio Maksimiliano protėviai iš tėvo pusės priklausė teisėjų luomui. Tai buvo pasiturinti patricijų šeima, žinoma, ir gerbiama gimtajame mieste, šeima su senomis tvirtomis tradicijomis. Atrodė, jog šiame name buvo labai sunku pasiduoti naujo laiko dvasios sukeltoms pagundoms ar abejonėms.

Iki septynerių metų Maksimiliano vaikystė buvo giedri. Vėliau viskas pasikeitė. Mirė motina; o po trejų metų šeimos galva Fransua Robespjeras dėl nepakankamai išaiškintų priežasčių išvyko iš Araso, o vėliau ir iš Prancūzijos. Jis persikėlė į Vokietiją, kurį laiką gyveno Manheime, vėliau dar kažkur, o 1777 metais mirė Miunchene [78].

Ketvertas vaikų liko našlaičiais. Jais rūpintis ėmė senelis. Vyriausias iš jų, Maksimilianas, skaudžiau už kitus jautė šią šeimos katastrofą. Išteklių pakeitė skurdas, motinos glamones — vienatvė. Šis staigus likimo posūkis negalėjo neatsiliepti Maksimiliano charakteriui; jis paliko pėdsaką visam jo vėlesniam gyvenimui [79].

Senelis įtaisė Maksimilianą į vietinį koledžą, o vėliau išrūpino jam stipendiją Liudviko Didžiojo koledže, ren-

gusiame stoti į teisės fakultetą Sorbonoje. 1769 metų rudenį, turėdamas vienuolika metų, Maksimilianas išvyko iš miesto, kuriame išaugo; arklių traukiamas ekipažas ilgais keliais nuvežė jį į nežinomą Paryžių.

Karalystės sostinėje Maksimilianas išbuvo dvylika metų — iki 1781 metų. Iš pradžių jis mokėsi Liudviko Didžiojo koledže, o vėliau Sorbonos teisės fakultete, kurį baigė 1780 metais ir gavo teisės bakalauro laipsnį. Po metų praktikos Paryžiuje jam buvo suteiktas teisės licenciato laipsnis.

Koledže, o vėliau ir Sorbonoje, jis visą laiką skyrė mokymuisi. Jį visiškai pavergė skaitymas. Vėlesnės Robespjero kalbos rodo, kad jis tobulai išstudijavęs antikos autorius, kaip ir Graikijos bei Romos istoriją. Kad ir koks uždaras, kad ir koks izoliuotas buvo Liudviko Didžiojo koledžo auklėtinių, griežtai saugomų budrių bažnytininkų, gyvenimas, gaivus priešaudrio vėjas prasiskverbdavo ir už jo tvirtų sienų. Liudviko Didžiojo koledžo auklėtiniai ir Paryžiaus universiteto studentai uoliausiai skaitė uždraustas didžiųjų Švietimo rašytojų veikalus. Jaunasis Maksimilianas Robespjeras irgi itin godžiai skaitė.

Vieningu amžininkų ir dėstytojų liudijimu, Araso stipendininkas Paryžiaus mokslo įstaigose gyveno uždarai. Jis buvo neturtingas — gaudavo 450 livrų per metus; sostinės gyvenimui tai buvo menkutė suma. Vaikščiodavo nušleivotais batais, skurdžiai apsirengęs. Jis buvo tylenis, neieškojo draugų, bevelijo vienas skaityti knygą po knygos.

Iš brandos laikotarpio pasakytų kalbų galima visiškai tiksliai nustatyti, kad Robespjeras buvo skaitęs visus svarbiausius savo laiko visuomeninius-politinius veikalus. Jis puikiai nutuokė apie Švietimo literatūrą. Kaip ir Maratas, labai vertino Monteskjė, bet jo mėgstamiausias autorius, padaręs didžiulę įtaką, buvo Žanas Žakas Ruso.

Ruso buvo ne tiktai mėgstamas rašytojas, kuris savo kūryba atitiko Robespjero vidinį pasaulį. Dar daugiau, jis tapo Robespjero mokytoju. Dvidešimtmetis Robespjeras nuvyko į Ermenonvilį, kur vienumoje baigė savo paskutines dienas „Naujosios Eloizos" ir „Visuomenės sutar-

ties" autorius. Ten jis matė įžymų rašytoją, apie ką vėliau pats papasakojo[80]. Dėl šio susitikimo istorinėje literatūroje buvo sukurta daug prasimanymų[81], bet, matyt, reikia sutikti su Ameliu, jog visų smulkmenų negalima laikyti tikromis[82]. Taip pat negalima pervertinti šio susitikimo reikšmę. Ilgalaikis, tiksliau sakant, nuolatinis Robespjero žavėjimasis Ruso negali būti aiškinamas šio neilgo susitikimo įtaka.

Robespjeras idėjiškai brendo. Žinoma, ne tiek nuo sausų koledžo disciplinų, ne tiek nuo godžiai skaitomos uždraustos literatūros, kurios autorius buvo pasmerkusi valdžia ir bažnyčia, kiek tiesiogiai veikiamas visos audromečio epochos.

Robespjeras augo, brendo, formavosi absoliutizmo režimo krizės ir revoliucinės audros artėjimo metais. Jis, kaip ir jo amžininkai, išgyveno laiką, kai beveik atvirai buvo smerkiamas Liudvikas XV, kai daug buvo tikimasi iš Liudviko XVI bei Tiurgo reformų. Jis patyrė tų iliuzijų žlugimą, jautė tą entuziazmą, kuris apėmė jaunimą, sužinojus apie didvyrišką kovą „laisvės vaikinų", kaip tada vadino amerikiečius kolonistus, sukėlusius išsivadavimo nuo britų jungo karą. Iš prigimties talentingas, Maksimilianas Robespjeras godžiai klausėsi laiko šurmulio ir galbūt aiškiau, negu daugelis jo amžininkų, pagaudavo pagrindines gaidas, skelbiančias artėjančią audrą.

Žanas Žakas Ruso jaunam Sorbonos studentui, vėliau teisės bakalaurui, advokatui ir politiniam veikėjui galėjo padaryti tokią didelę ir tvirtą įtaką, atrodo, pirmiausiai todėl, kad jo veikaluose, nepaisant prieštaringumų, Robespjeras, kaip ir Maratas bei Sen Žiustas, pajuto gana stipriai išreikštą maištingą ikirevoliucinio laiko dvasią, kad čia buvo išsakyti tegu ne visai aiškūs, ne visai suvokti liaudies masių lūkesčiai. Maksimilianas Robespjeras jau mokyklos, o vėliau universiteto suole tampa Ruso pasekėju. Toks jis liks ir vėliau. Tačiau tai nereikia suprasti kaip dogmą. Praeis laikas, ir mokinys žengs toliau už savo mokytoją.

1781 metų pabaigoje dvidešimt trejų metų teisės licenciatas Maksimilianas de Robespjeras (taip jis dar keletą metų, matyt, iš išdidumo pasirašinėjo), sėkmingai baigęs Paryžiuje teisės mokslų kursą, grįžo į savo gimtąjį miestą Arasą. Kaip ir jo tėvas, senelis, prosenelis bei proprosenelis, jis liko ištikimas teisininko profesijai, gavo advokato vietą Araso karališkajame teisme. Iš pažiūros atrodė, jog šeimos tradicija tęsiama.

Jaunasis advokatas su savo seserimi Šarlota apsigyveno gerame name Somono gatvėje. Gavęs dalį mirusių senelio ir tetų palikimo, jis ėmė gerai, net rūpestingai rengtis. Jo santūrumas, orumas, griežta, taisyklinga kalba padarė arasiečiams puikų įspūdį. Ponas Liborelis, seniausias, gerbiamiausias Araso advokatas protegavo savo jaunesnįjį kolegą. Klientai noriai kreipdavosi į šį jauną, rimtą advokatą, vertą savo protėvių reikalo perėmėją. Atrodė, kad Paryžiuje praleistos jaunystės laisvamintiškas entuziazmas netrukus išblės (kuris septyniolikmetis neturi panašių polinkių?), Ruso tomeliai apdulkės knygų lentynoje, jaunas advokatas solidės, ves vieną iš turtingiausių miesto nuotakų ir taps tokiu pat padoriu ir gerbiamu Araso miestelėnu, kaip jo tėvas, senelis ir prosenelis.

Tačiau viskas buvo kitaip.

Tiesa, jaunasis advokatas savo provincijoje tikrai sėkmingai darbavosi, pagarsėjo. Jis lengvai pralenkė savo šiek tiek senamadiškus kolegas. Jo kalbos teisme atkreipė dėmesį, ir netrukus jis tapo vienu iš labiausiai gerbiamų Araso piliečių. Tačiau savo protėvių profesiją jaunasis Robespjeras suvokė naujaip. Jo nežavėjo nei dideli uždarbiai, nei pelningos bylos, leidusios susidraugauti su turtingais ir įtakingais krašto žmonėmis. Robespjeras išsiskyrė su savo vyresniuoju kolega, jį protegavusiu Liboreliu, ir be baimės konfliktuodavo su galingais Artua provincijos žmonėmis, kai to reikalaudavo jo įsitikinimai. Advokato profesiją jis stengėsi taikyti praktikoje, remdamasis jos svarbiausiu principu, gindamas silpnus ir nekaltus. Jis ėmėsi sunkios bylos — padėti valstiečiams, kurie ilgai bylinėjosi su vyskupu, nepabūgo stoti į kovą su vietos bažnytine valdžia, kad būtų reabilituotas ne-

kaltai apšmeižtas amatininkas, ir šiame sunkiame procese pasiekė pergalę.

Labiausiai Robespjeras išpopuliarėjo garsiu, politinį pobūdį turėjusiu Viseri iš Sent Omero miesto procesu. Viseri, domėjęsis fizika, ant savo namo pastatė Franklino išrastą perkūnsargį. To pakako, kad vietinė valdžia apkaltintų jį piktais kėslais. Buvo nutarta perkūnsargį nuimti kaip „pavojingą visuomenės tvarkai".

Viseri paprašė Robespjero pagalbos. Jaunasis advokatas noriai ėmėsi šios bylos. Čia susidūrė du priešingi pasauliai — obskurantizmo ir švietimo, vakarykštė ir rytojaus diena. Robespjeras džiaugėsi, galėdamas susiimti su „filosofų partijos" priešais. Procesas patraukė visuomenės dėmesį. Araso teisme Robespjeras pasakė dvi raiškias kalbas, kurios vėliau Paryžiuje buvo išleistos atskira brošiūra [83]. Laimėta byla išpopuliarino Robespjerą visoje Artua provincijoje.

Tačiau Robespjeras buvo jaunas. Engiamųjų bei nekaltųjų gynimas nepasiglemždavo visos advokato energijos, visų jo siekių. Laisvalaikiu jis rašo eilėraščius — sklandžius, skambius posmus apie gamtos grožį, apie rožių aromatą, kitaip sakant, poetišką dailyraštį, nepasižymintį nei ypatingu talentu, nei jausmų ar minčių raiškumu. Tai duoklė madai, ir autorius neteikia reikšmės savo poetiniams bandymams. Jis rašo filosofinius literatūrinius traktatus moralės temomis: apie bausmes šeimoje arba apie tuomet populiarų poetą Gresą ir jo poemą „Ver-Ver" [84]. Šie literatūriniai bandymai turi pasisekimą. Darbą apie moralę Robespjeras pasiuntė konkursui, kurį paskelbė Mokslo ir meno karališkoji draugija Mece. Gavęs medalį ir apdovanojimą, patenkintas autorius skubėjo išleisti savo rašinį Paryžiuje atskira brošiūra.

Tuomet kai kuriuose Prancūzijos provincijų miestuose veikė vietinės akademijos, sutelkusios tikrai ar tariamai įžymius krašto veikėjus. Šios akademijos buvo savotiški jei ne mokslinio, tai bet kuriuo atveju protinio provincijos gyvenimo centrai. Jau apie pusę šimtmečio gyvavo akademija ir Arase. Devintajame dešimtmetyje ji klestėjo, jai priklausė to laiko pažangių pažiūrų žmo-

nės: Diubua de Fosė, gyvai susirašinėjęs su jaunuoju Babefu, Lazaras Karno, kurio vardas vėliau bus įrašytas į Prancūzijos istoriją didžiosiomis raidėmis, advokatas Biuisaras, artimas Maksimiliano Robespjero bičiulis, ir kiti.

1783 metų rudenį, matyt, Biuisaro iniciatyva, Robespjeras buvo išrinktas akademijos nariu, po trejų metų — prezidentu. Šis faktas liudijo, kad Robespjeras ne tik išsikovojo autoritetą, tarp savo draugų akademijoje, bet ir išpopuliarėjo pažangiuose provincijos miesto sluoksniuose.

Tačiau jaunasis advokatas neapsiriboja tiktai oficialių ar pusiau oficialių įstaigų sienomis. Jis dažnai lankosi pas savo draugą Biuisarą ir ponios Maršan namuose, kur susirenka Araso bomondas. Jis nevengia jaunų gražių moterų draugijos, ir liežuvininkai (o kas mažame mieste nėra liežuvininkas?) pasakoja, kad jis susižavėjęs mademuazele Dee, savo sesers drauge, o vėliau vienas kitam šnibžda, jog jaunasis advokatas jau beveik esąs savo pusseserės Anaisos Dezortis sužadėtinis.

Kur čia tiesa, kur prasimanymas — sunku spręsti, pagaliau tai ne taip ir svarbu. Išliko nemažai Robespjero jaunystės metų laiškų jaunai merginai, parašytų tuo. stropiai nušlifuotu literatūriniu stiliumi, kuris buvo toks būdingas aštuonioliktajam amžiui, epistolinio meno amžiui. Tuose laiškuose rašoma ir kažkas daugiau.

Robespjeras buvo veiklus vietinės literatų-artistų draugijos „Rozati" („Rožių bičiulių") narys. Jis įstojo į šią draugiją 1787 metais. Iškilmingoje linksmoje priėmimo ceremonijoje su vyno taure ir jo garbei padainuotais eilėraščiais Robespjerą sveikino jaunas artilerijos karininkas, garsėjęs kaip elegantiškas kavalierius ir geriausias Araso poetas. Pagal paprotį, naujasis „Rožių bičiulių" narys nedelsdamas turėjo atsakyti eilėmis. Jaunasis Araso akademijos prezidentas neapvylė: tuo pačiu motyvu, nors ir šiek tiek klysdamas, Robespjeras padainavo improvizuotą sąmojingą eilėraštį.

Su šiuo jaunu karininku, taip nerūpestingai ir nuoširdžiai linksmai sveikinusiu naująjį „Rožių bičiulių" drau-

gijos narį, Robespjerui teks dar ne kartą susitikti. Tai buvo Lazaris Karno — būsimasis įžymus respublikos gynimo organizatorius ir garsus matematikas. Praeis tiktai keleri metai, ir buvę bičiuliai, draugišku taurių skambėjimu nerūpestingai džiaugęsi kieno nors poetiniu išradingumu ar sąmojingu žodžiu, vėl susitiks — griežti, nekalbūs — kritiškomis respublikos dienomis, slaptuose visuomenės gelbėjimo komiteto posėdžiuose, o vėliau visiems laikams išsiskirs kaip nesutaikomi priešai. Bet taip dar bus.

III

Audra, seniai laukiama, visų jaučiama ir vis dėlto netikėta, kilo 1788—1789 metais. Tolimame nuo sostinės ir jos nerimasčio provinciškame Arase gyvenimas, atrodo, slinko gana tyliai, tuo tarpu Paryžiuje, netrukus ir visoje šalyje politinė atmosfera jau buvo neapsakomai įkaitusi. Šalyje klostėsi revoliucinė situacija.

Valstiečių maištai daugelyje karalystės provincijų, skurdo įstumtų į neviltį plebėjų, daužiusių maisto produktų krautuves, sandėlius, turtuolių namus, akcijos miestuose, visuomenės susierzinimas Paryžiuje, paslaptingi sambūriai Palė Rojalė, antivyriausybiniai atsišaukimai pačiose netikėčiausiose vietose. Buvo prieita iki to, kad Italų operoje prie karaliaus ložės aksomo buvo prisegtas popieriaus lapas, kuriame stambiomis raidėmis buvo parašyta: „Drebėkite, tironai, jūsų viešpatavimui artėja galas!" [85]

Šis artėjančio galo pojūtis pagaliau pasiekė ir tylųjį Arasą. Ir čia, Artua provincijoje, kaip ir visoje karalystėje, viskas sujudo. Linksmi sąmojai, linksmos pramogos jaunųjų „Rožių bičiulių" rate, sentimentalūs eilėraščiai — iš karto viskas pamiršta. Robespjeras nerte pasinėrė į politinę kovą.

1788 metų rugpjūčio pradžioje buvo oficialiai paskelbta apie būsimąjį generalinių luomų sušaukimą. Generaliniai luomai nebuvo susirinkę jau du šimtus metų, ir

šis gyvenimo būtinybės padiktuotas sprendimas šalyje padarė didžiulį įspūdį.

Jaunasis advokatas įsijungia į rinkiminę kovą. Greitai parašo ir taip pat greitai išleidžia brošiūrą apie būtinumą iš pagrindų reformuoti Artua luomus [86]. Šis kūrinys, skirtas Artua provincijos gyventojams, iš pirmo žvilgsnio nagrinėja vietinio pobūdžio klausimus. Tačiau pirmasis įspūdis apgaulingas.

Nors čia iš tikrųjų rašoma Artua provincijos pertvarkymo klausimais, bet autorius juos taip plačiai traktuoja, jog jie netenka lokalinės reikšmės. Šiame kūrinyje Robespjeras aštriai demaskuoja gubernatoriaus ir vyriausybės savavaliavimą, neteisėtus poelgius, kritikuoja mokesčių sistemą, savo smaigaliu nukreiptą prieš trečiąjį luomą. Autorius piešia visiško valstiečių beteisiškumo ir baisaus skurdo paveikslą, jų elgetišką padėtį. Robespjeras kalba apie Artua valstiečių negandas. Tačiau argi jo nupieštas liaudies kančių paveikslas kartu neatspindi ir padėties Šampanijoje, Turine ir kitose karalystės vietose? Artua provincijoje egzistuojančios santvarkos griežta kritika perauga į viso Prancūzijos režimo kritiką ir pasmerkimą.

Brošiūra turėjo didžiulį pasisekimą. Jos dėka autorius įgijo nemažai priešų — provincijos viršininkų, kuriuos palietė kritika. Tačiau dar daugiau įgijo draugų. Po kiek laiko išėjo antrasis brošiūros leidimas.

Dabar jaunąjį advokatą gerai pažįsta ir Arase, ir visoje Artua provincijoje. Pažangūs Araso žmonės laiko jį tikru trečiojo luomo interesų gynėju. Iš pradžių Robespjeras išrenkamas vienu iš dvidešimt keturių balsuotojų nuo Araso miesto trečiojo luomo, o vėliau, 1789 metų balandžio mėnesį, vienu iš dvylikos generalinių luomų deputatu.

Robespjero populiarumas gimtajame mieste didėja. Nenuostabu, kad jam pavedama sudaryti Araso apygardos rinkėjų suvestinius priesakus. Su jam būdinga energija Robespjeras imasi garbingo ir atsakingo darbo. Kartu susistemina ir savo politinių reikalavimų programą.

Robespjero sudaryti Araso rinkėjų priesakai nėra kažkoks ypatingas dokumentas tarp kitų to meto priesakų, nestebino nei visiškai radikaliais reikalavimais, nei dėstymo forma. Užtat šiame dokumente nuosekliai ir logiškai pateikti svarbiausieji to meto demokratiniai reikalavimai: panaikinti luomines privilegijas, užtikrinti asmenybės laisvę, spaudos laisvę, sąžinės laisvę, teisingai paskirstyti mokesčius, apriboti vykdomosios valdžios teises ir t. t.

Žinoma, šio dokumento negalima laikyti Robespjero politiniu kredo revoliucijos išvakarėse. Nepamirškime, kad suvestinių priesakų sudarytoją ir redaktorių Robespjerą varžė turima medžiaga. Nepaisant to šis dokumentas, žinoma, atitiko ir paties Robespjero pažiūras ir gana plačiai jas atspindėjo.

Brošiūra „Į Artua liaudį" ir 1788—1789 metų Robespjero kalbos rodo, kad tuomet jis dar turėjo daug iliuzijų, tiki karaliumi Liudviku XVI, jo gerais norais, troškimu pašalinti esamus neteisėtumus. Robespjeras mano, jog nuo karaliaus valios priklauso liaudies laimė žemėje. Lygiai taip pat jis pasitikėjo Nekeru, 1788 metais paskirtu valstybės finansų kontrolieriumi. Nekerą jis laikė didžiu reformatoriumi ir tikėjo, kad Ženevos bankininkas gali išgelbėti šalį.

Šios naivios iliuzijos revoliucijos išvakarėse nėra Robespjero politinio trumparegiškumo ar politinio primityvumo išraiška. Tuomet šios iliuzijos buvo būdingos visiems trečiojo luomo atstovams. Jas puoselėjo net toks subrendęs ir įžvalgus politinis veikėjas, kaip Maratas, nors apskritai tada jo pažiūros buvo kairesnės už Robespjero.

Robespjeras buvo karštas ir įsitikinęs demokratas. Jis kovoja su absoliutizmo režimu ir jo pakalikais, karštai gina liaudies interesus, smerkia ne tiktai luominę feodalinę hierarchinę santvarką, bet rūsčiai demaskuoja ir turtuolių savanaudiškumą. Neatsitiktinai šiomis persilaužimo savo gyvenime dienomis jis rašo entuziastingą „Dedikaciją Žanui Žakui Ruso", kurioje šlovina savo mokytoją.

Tačiau veltui Robespjero ikirevoliucinėse kalbose ieškotume raginimo, kad liaudis su ginklu rankose išsikovotų savo teises. Araso laikotarpiu Robespjeras dar nesuvokia, jog liaudis turi būtinai stoti į ginkluotą kovą dėl savo teisių. Maratas apie tai jau rašė aštuntojo dešimtmečio pradžioje knygoje „Vergijos grandinės".

Nepaisant viso Robespjero demokratinių jausmų ir įsitikinimų nuoširdumo, nepaisant įgimto veiklumo ir siekimo žodžius paversti darbais (tai buvo vienas iš stipriausių jo, kaip politinio veikėjo, bruožų), Araso laikotarpiu jis dar netapo revoliucionieriumi demokratu. Matyt, teisingiau būtų pasakyti, kad iki revoliucijos Robespjeras buvo nuoširdus ir įsitikinęs demokratas, stengęsis įgyvendinti savo mintis, bet dar neišsivadavęs iš konstitucinių monarchistinių iliuzijų valdžios.

IV

Maksimilianas Robespjeras, Araso trečiojo luomo deputatas, advokatas, trisdešimties metų, 1789 metų balandžio mėnesį atvyko į Versalį ir apsigyveno mažame viešbutyje šventos Elžbietos gatvėje.

Jis turėjo pagrindo su viltimi žvelgti į ateitį. Tiktai aštuoneri metai praėjo nuo to laiko, kai neturtingas, niekam nežinomas teisės licenciatas paliko Paryžių. Ir štai jis vėl grįžo, šį kartą kaip pilnateisis prancūzų tautos atstovas, kad kartu su kitais kolegomis rastų, išganingai nuspręstų Prancūzijos ateitį.

Tačiau įžengęs į didžiulį Versalio rūmų „mažųjų pramogų" pastatą, kur posėdžiavo generaliniai luomai, jis pasirodė esąs tiktai vienas iš šešių šimtų trečiojo luomo deputatų. Jo sėkmės gimtajame mieste tarsi šalis nepastebėjo. Nei Versalyje, nei Paryžiuje niekas nebuvo girdėjęs apie kuklų advokatą iš Araso. Tarp generalinių luomų deputatų buvo nemažai garsių, žinomų visai Prancūzijai, visai Europai žmonių. Grafas Honorė Mirabo, „Senojo ir Naujojo pasaulio didvyris" markizas Lafajetas, brošiūra „Kas yra trečiasis luomas?" išgarsėjęs abatas

Siejesas, narsusis karo dėl Amerikos respublikos laisvės dalyvis Šarlis Lametas, astronomas Baji... Tribūnoje jie būdavo sutinkami audringais ilgai trunkančiais plojimais. Jų šlovė iš anksto nulemdavo kalbų pasisekimą.

Šiame ryškiame įžymybių ir talentų žvaigždyne jaunasis deputatas iš Araso liko nepastebimas. Tuo tarpu Robespjeras nuo pirmųjų dienų aktyviai dalyvavo generalinių luomų darbe. Per aštrias diskusijas tarp luomų jis pateikė komunų [87] posėdžiui politiškai išmintingą ir pagrįstą pasiūlymą — kviesti dvasiškiją prisijungti prie trečiojo luomo. Jis įžvalgiai numatė, kad žemoji dvasininkija — parapijų kunigai „atsiskirs nuo tos savo luomo dalies, kuri remia susiskaldymą, ir prisijungs prie komunų" [88].

Kartu su kitais Artua deputatais 1789 metų birželio 23 dieną, posėdžiaujant žaidimų su sviediniu salėje, Robespjeras pasiūlė prisiekti neišsiskirstyti, kol nebus parengta konstitucija. Istorinėje literatūroje reiškiama nuomonė, jog ne jis iškėlė pavadinimo Nacionalinis susirinkimas idėją. Šis pavadinimas, kaip žinoma, buvo priimtas komunų posėdyje birželio 17 dieną [89].

Kas skatino Araso deputatą taip veikliai reikštis generalinių luomų darbe? Garbės troškimas? Noras prasimušti? Atkreipti į save dėmesį?

Vargu. Vienintelis mūsų turimas vertingas šaltinis apie pirmąsias Robespjero buvimo Versalyje savaites — jo laiškai bičiuliui Biuisarui. Iš jų negalima sakyti, kad Robespjeras troško garbės arba turėjo kokių asmeninių sumetimų. Jis apskritai beveik nieko apie save nerašo. Pakanka šiuos laiškus palyginti su Mirabo arba Kamilio Demuleno to meto laiškais — kaip jie žavisi savimi, kaip hiperbolizuoja savo vaidmenį įvykiuose,— kad suvoktume, kokiais skirtingais jausmais, mintimis, motyvais rėmėsi Robespjeras ir anie veikėjai.

Robespjeras taip energingai įsijungė į politinę kovą todėl, kad tam jį skatino politiniai įsitikinimai, atsakomybės jausmas liaudžiai, patikėjusiai atstovauti savo interesus, veikli prigimtis, siekis visada įgyvendinti savo principus praktikoje, žodžius paversti darbais. Net pir-

mosiomis Nacionalinio susirinkimo darbo savaitėmis — 1789 metų gegužės—birželio mėnesiais — Robespjeras nemažai nuveikė. Bet kuriuo atveju jis buvo aktyvesnis, veiklesnis už daugelį kitų, net už daugumą Nacionalinio susirinkimo deputatų.

Ir vis dėlto Araso deputatas, kaip ir anksčiau, lieka nepastebimas. Jam nerodoma jokio dėmesio. Laikraščiuose jo kalbos spausdinamos labai sutrumpintos ir netikslios. Reporteriai nesistengia įsiminti jo pavardę. Nacionaliniame susirinkime net trečiojo luomo deputatai abejingai, pasipūtę žiūri į šį atkaklų deputatą iš Araso, kuris jiems atrodo provincialus ir senamadiškas. Kalbėdamas iš tribūnos, jis nepajėgdavo perrėkti šurmuliuojančią salę ir priversti ją nutilti. Tačiau nei abejingumas, nei ignoravimas negalėjo pakeisti Robespjero nusistatymo. Jis žengė savo keliu, įsitikinęs jo teisumu, jis darė ir kalbėjo tai, ką laikė reikalingu liaudies gerovei.

1789 metų gegužės—liepos mėnesiais jo intymūs laiškai Biuisarui stebina minčių savarankiškumu ir brandumu, nepaprastu įžvalgumu. 1789 metų gegužyje, kai Mirabo buvo pasiekęs didžiausią šlovę, Robespjeras rašė: „grafas Mirabo vaidina niekingą vaidmenį, dėl savo prastos moralės jis neteko bet kokio pasitikėjimo". Vėliau, liepos mėnesį, švelniau atsiliepia apie Mirabo, bet netrukus vėl jį griežtai smerks. Neigiamai apibūdina Munjė, Taržė, Maluė — gana autoritetingus deputatus liberaliosios buržuazijos, kuri susirinkime turėjo daugumą. Labai santūriai rašo apie Lafajetą [90], kurį dauguma deputatų ir minios žmonių dievino.

Jaunajam Araso deputatui kitų nuomonė, matyt, neturi jokios vertės, tiesiog jos nepaiso, vadovaujasi savo intuicija. Įsitikinimas savo teisumu, t. y. manymas, jog jo ginama politinė linija atitinka liaudies interesus ir teikė Robespjero kalboms tvirtumą, atkaklumą. M. Buluazo paskaičiavo: 1789 metais laikraščiai pažymėjo šešiasdešimt devynias Robespjero kalbas Steigiamajame susirinkime, 1790 metais — šimtą dvidešimt penkias, 1791 metais — tris šimtus dvidešimt aštuonias kalbas per devynis jo veiklos mėnesius [91]. Šie sausi skaičiai stebina.

Jie atspindi nuolat didėjantį spaudimą, didžiulę valią, kuri pamažu įveikia pasipriešinimą.

Įžvalgūs žmonės anksčiau už kitus įvertino šio anksčiau Paryžiuje nepažįstamo Araso deputato galią. Bareras de Vjezakas, išmintingas, apsukrus, subtilios nuovokos, būsimasis feljanas, būsimasis žirondistas, būsimasis jakobinas ir, pagaliau, termidorietis, turbūt vienas iš pirmųjų savo laikraštyje „Point du jour" pastebėjo naująjį talentą. Žinoma ir įžvalgi Mirabo nuomonė: „Jis toli nueis, nes jis tiki tuo, ką kalba".

Praėjo dar kiek laiko, ir visada santūrus, lėtas, savimi pasitikintis Araso deputatas, kurio nebuvo galima nei sutrikdyti, nei sukonfūzyti, nei įbauginti, privertė šį triukšmingą, aistringą susirinkimą išklausyti savo kalbos. Robespjeras nepatraukė susirinkimo į savo pusę, neišsikovojo nė jo simpatijų,— dauguma liko jam priešiška. Kitaip ir negalėjo būti, nes jų politiniai interesai skyrėsi. Tačiau pamažu, žingsnis po žingsnio, nuo kalbos iki kalbos, Robespjeras nuramdė, sutvardė šią priešišką jam salę. Jis įpratino šiuos „prancūzų tautos atstovus", iš kurių beveik kiekvienas pretendavo į svarbiausią vaidmenį, suklusti ir skaitytis su juo kaip su jėga.

Žinoma, ir pats Robespjeras per tuos sunkius mėnesius taip pat keitėsi; jis mokėsi iš gyvenimo, mokėsi iš liaudies, mokėsi iš revoliucijos. Didžiulę, galima sakyti, lemiamą įtaką jam turėjo liepos 14 dienos liaudies sukilimas, padaręs pradžią Prancūzijos didžiajai revoliucijai. 1789 metų liepos 23 dieną santūrusis Robespjeras susižavėjęs rašo Biuisarui apie Bastilijos paėmimą. Skirtingai nuo daugelio savo amžininkų jis iš karto teisingai įvertino liepos 13—14 dienos įvykius kaip prasidėjusią didžiąją revoliuciją.

„Ši revoliucija, mano brangusis bičiuli, per trumpą laiką padarė mus liudininkais didžiausių įvykių, kuriuos kada nors žinojo žmonijos istorija. . ."— rašo jis Biuisarui. Svarbiausiu šios revoliucijos dalyku jis laiko lemiamą liaudies vaidmenį, nepaprastą jos energiją.

„. . .Trijų šimtų tūkstančių patriotų armija, susidedanti iš visų klasių piliečių, prie kurių prisijungė Prancūzijos

gvardija, šveicarai ir kiti kareiviai, atrodo, tarsi stebuklingai išdygo iš žemės. Antras stebuklas — greitumas. Kaip greitai Paryžiaus liaudis paėmė Bastiliją. Siaubas, kurį kelia ši nacionalinė armija (t. y. ginkluota liaudis.— *A. M.*), pasirengusi žygiuoti į Versalį, nulėmė Revoliucijos likimą"[92].

Lemiamo liaudies vaidmens revoliucijoje pripažinimas nebuvo atsitiktinis. Prieš tris dienas, liepos 20 dieną, kalbėdamas Nacionaliniame susirinkime, Robespjeras, su pasipiktinimu atmesdamas vieno reakcingo deputato pasiūlymą panaudoti jėgą liaudies judėjimui nuslopinti, nurodė išganingą liepos 14 dienos liaudies sukilimo vaidmenį. „Nepamirškite, ponai,— kalbėjo Robespjeras,— jog tiktai šio maišto dėka tauta įgijo laisvę"[93].

Tada Robespjeras dar turėjo iliuzijų karaliaus ir monarchijos atžvilgiu; ir negreit jų atsikratė. Tačiau kaip tik nuo liepos 14 dienos, teisingiau šios lemiamos dienos dėka Robespjeras tampa revoliucionieriumi. Liaudį, ne parlamento narius — susirinkimo deputatus — jis laikė svarbiausia revoliucijos jėga. Robespjeras tikėjo liaudies neišsemiamomis jėgomis, jos energija, jos veiklumu. Iki šiol, iki liepos 14 dienos, Araso deputatas įsivaizdavo galint pasiekti visuomeninę pažangą, žengti pirmyn vien tik veikiant legaliai. Dabar, po Bastilijos paėmimo, jis iškart suprato: svarbiausia revoliucijos jėga — nelegalūs neparlamentiniai liaudies veiksmai, masių revoliucinis aktyvumas.

Teisininkas, subtiliai pažįstantis įstatymus, iš karto ir besąlygiškai nusprendžia — revoliucinė prievarta yra teisinga ir būtina liaudies kovos priemonė. Tame pačiame, jau cituotame laiške Biuisarui Robespjeras aiškiai pritardamas rašo, kad Paryžiaus liaudis įvykdė mirties bausmę (žinoma, be teismo!) Bastilijos komendantui ir pirklių seniūnui už liaudžiai priešiškus veiksmus. Jis trumpai ir dalykiškai informuoja: „Ponas Fulonas liaudies nuosprendžiu vakar buvo pakartas"[94].

Vėliau Robespjeras pritaria liaudies akcijoms spalio 5—6 dienomis — žygiui į Versalį, valstiečių bruzdėjimams kaimuose, neapkenčiamų dvarininkų sodybų deginimui

ir pan.[95] „Bretanijoje liaudies pyktis sudegino keletą pilių, jos priklausė pareigūnams, kurie buvo neteisingi liaudžiai, nepakluso mūsų įstatymams ir toliau stoja prieš konstituciją. Tegul šie faktai nekelia jokios baimės liaudies ir tėvynės tėvams!"— kalbėjo Robespjeras Stęigiamajame susirinkime [96]. „Nesivadovaukime niurzgėjimu tų, kurie remia vergiją, kelia aukščiau už laisvę, įgytą kai kurių aukų kaina, ir kurie be paliovos mums rodo į kelių degančių pilių liepsną. Nejaugi jūs, kaip Odisėjaus kelionės draugai, norite grįžti į Ciklopo olą šalmo ir diržo, kuriuos ten palikote?" [97]— baigė kalbą Robespjeras. Mintį, jog prievarta, aukos yra pateisinami, jeigu to būtinai reikia revoliucijai, laisvei įtvirtinti, Robespjeras dėsto ne kartą.

Po Bastilijos paėmimo Robespjeras iš konstitucinio demokrato virsta revoliuciniu demokratu, demokratu revoliucionieriumi. Žinoma, tai nereiškia, kad Robespjeras tampa konstitucijos ar konstitucinio režimo priešininku. Kaip ir visi to meto revoliuciniai demokratai, jis mano, jog būtina parengti konstituciją. Tik kokia ji bus? Liaudiška? Ar antiliaudiška?

Jis visiškai nefetišizuoja konstitucijos, kaip tokios, kas buvo būdinga Nacionalinio susirinkimo liberaliosios buržuazijos deputatams. „Tegul mums nekalba apie konstituciją. Šis žodis pernelyg ilgai mus liūliavo, pernelyg ilgai mus migdė. Ši konstitucija bus tiktai nenaudinga knyga, ir kokia prasmė sukurti tokią knygą, jei iš mūsų dar lopšyje pavogs laisvę" [98].

Štai puikus revoliucinio mąstymo pavyzdys. Tikrąją laisvę Robespjeras vertina labiau negu formalią konstituciją. Šią puikią, iš tiesų revoliucinę pažiūrą į konstituciją Robespjeras išreiškė 1789 metų spalio 21 dienos kalboje, t. y. vos po trijų mėnesių nuo revoliucijos pradžios.

Svarstant būsimosios konstitucijos straipsnius, vertinant dabartinius įvykius, nustatant revoliucijos uždavinius, svarbiausiu dalyku Robespjeras laiko liaudies interesų gynimą.

Steigiamajame susirinkime jis nuosekliai pasisako prieš visus antidemokratinius projektus, prieš visus pasiūlymus, kurie kėsinasi į liaudies teises. Liaudies suverenumo, lemiamo vaidmens liaudies politiniame gyvenime, liaudies interesų ir teisių prioriteto prieš kitų interesus ir teises idėja tampa pagrindine tema visų Robespjero kalbų tiek Steigiamajame susirinkime, tiek kitur. „Reikia atsiminti, jog vyriausybės, kad ir kokios jos būtų, įvestos liaudies ir liaudžiai, jog visi, kurie valdo, vadinasi, ir karaliai yra tiktai liaudies įgaliotiniai ir atstovai..." [99] Šiais žodžiais labai aiškiai išreikšta principinga Robespjero pažiūra į konstituciją ir jos paskirtį. Konstitucija turi parengti svarbiausius įstatymus, užtikrinančius liaudies suverenumą.

Iš šių pozicijų Robespjeras nuosekliai pasisakė Steigiamajame susirinkime prieš visus antidemokratinius projektus, kuriuos po truputį, straipsnis po straipsnio, buržuazinė liberalinė susirinkimo dauguma priiminėjo kaip būsimosios konstitucijos dalis. Robespjeras pasisakė prieš pasiūlymą suteikti karaliui veto teisę, įvesti turtinę rinkimų sistemą ir t. t.

Savo kalbomis Steigiamajame susirinkime Robespjeras demaskuodavo tikrąją Nacionalinio susirinkimo daugumos politikos esmę. Jis atvirai kalbėjo apie šios įstatymų leidybos antiliaudinį pobūdį, atskleidė Susirinkimo daugumos savanaudiškumą, egoizmą.

„Kai vieną nacijos dalį sudaro autokratai, o kitą — jos valdiniai, tokią politinę santvarką vadiname aristokratijos režimu. Ir kas tai per aristokratija! Visų nepakenčiamiausia — aristokratija turčių, į kurių jungą jūs norite įkinkyti liaudį, ką tik išsivadavusią iš feodalinės aristokratijos jungo" [100].

Ši Robespjero nuomonė įstabi tuo, kad jis iš klasinių pozicijų apibūdina Nacionalinio susirinkimo liberalinės daugumos politiką. Klausimą jis sprendžia jau ne iš politinių arba etinių pozicijų, bet iš klasių kovos pozicijų. Susirinkimo daugumos antidemokratinių pasiūlymų prasmė ta, konstatuoja Robespjeras, kad ji stengiasi juridiškai, konstituciniai įtvirtinti „turčių aristokratijos" vieš-

patavimą. Robespjeras kovoja su šiomis tendencijomis, su šia politika, gina liaudies, kuriai gresia naujas pavojus, interesus.

Ar Robespjeras buvo vienintelis šalyje politinis veikėjas, kuris suprato, kaip pavojinga palikti valdžią „turčių aristokratijos", t. y. stambiosios buržuazijos, kaip mes dabar sakome, rankose? Žinoma, ne.

Mes žinome, kad Maratas „L'Ami du peuple" puslapiuose beveik pažodžiui, kaip ir Robespjeras, pasisakė prieš mėginimus sustiprinti stambiosios buržuazijos viešpatavimą. „Ką mes laimėsime panaikinę bajorijos aristokratiją, jeigu ją pakeis turčių aristokratija?" 1790 metų birželio mėnesį pasipiktinęs Maratas klausė viename straipsnyje [101].

Tai rodo ne tik Robespjero ir Marato politinių pažiūrių panašumą, bet ir politinių formuluočių tikslų sutapimą. Ar verta tyrinėti, kas pirmas įtraukė į revoliucijos žodyną terminą „turčių aristokratija", kas pirmas paragino kovoti su ja? Maratas — jis pats apie tai rašė — įdėmiai sekė Robespjero kalbas Nacionaliniame susirinkime. Robespjeras tikriausiai skaitė Marato kovinį laikraštį. Dėl vėlesnio laiko nekyla abejonių, nes Robespjeras pats apie tai kalbėjo. Tačiau reikia sutikti ir su M. Buluazo, kuris mano, jog Robespjeras ir anksčiau reguliariai skaitė „L'Ami du peuple" [102].

Tačiau vargu ar reikia stengtis sužinoti, kuriam politiniam veikėjui šiuo atveju turi būti atiduoti pirmenybės laurai. Jų pažiūros daugeliu (nors ir ne visais) politiniais klausimais tuomet buvo labai panašios. Tačiau ir be Marato 1789—1790 metais prieš Steigiamojo susirinkimo antidemokratinę politiką pasisakė, nors ir ne taip nuosekliai, Kamilas Demulenas, Žoržas Dantonas, kai kurie kordeljerai, laikraštis „Révolutions de Paris" ir kt.

Svarbiausia kita. Nacionaliniame susirinkime Robespjeras vis dėlto buvo beveik vienintelis deputatas, kuris sistemingai ir nuosekliai pasisakė prieš šią politiką. Susirinkime jį rėmė ne daugiau, kaip keturi penki deputatai; jam pritarė Petionas, Greguaras, kurie taip pat buvo kraštutinių kairiųjų oratoriai. Visi likusieji, vadinasi, daugu-

ma, jo atžvilgiu buvo arba atvirai priešiški, arba nepalankiai neutralūs.

Kokią reikėjo turėti įstabią drąsą, tvirtą charakterį, kaip reikėjo tikėti savo teisumu, kad diena po dienos plauktum prieš srovę, kalbėtum priešiškos atmosferos kupinoje salėje, stotum vienas prieš visus arba beveik prieš visus!

Žinoma, buvo ir tokių Steigiamojo susirinkimo nutarimų, kuriems Robespjeras pritarė. Kaip žinoma, Steigiamasis susirinkimas priėmė nemažai antifeodalinių, pažangių dekretų. Tokia buvo garsi Žmogaus ir piliečio teisių deklaracija — didelės revoliucinės reikšmės dokumentas, labiau negu koks kitas atspindėjęs galingą revoliucinį polėkį liaudies masių, pakilusių į kovą su feodalizmu. Tokie buvo dekretai dėl luomų, paveldimų titulų panaikinimo, dėl seno ir naujo administracinio suskirstymo, dėl bažnyčios nuosavybės sekuliarizacijos, dėl reglamentacijų, dėl dvasininkijos pilietinių teisių, dėl visokių apribojimų, kliudančių plėtoti pramonę bei prekybą, panaikinimo, dėl spaudos laisvės, tikėjimo laisvės ir pan.

Tačiau, pritardamas šiems pažangiems įstatymams, Robespjeras suprato, kad vien šių įstatymų aiškiai nepakanka. O liberalioji susirinkimo dauguma manė, jog šie įstatymai išsprendžia revoliucijos uždavinius, toliau reikia ne plėtoti revoliuciją, bet, priešingai, siaurinti jos mastą, stabdyti, riboti masių iniciatyvą.

Šioje nelygioje kovoje, kai reikėjo išnaudoti mažiausią galimybę pozicijai sustiprinti, Robespjeras neretai rėmėsi pažangia ankstesne Steigiamojo susirinkimo įstatymų leidyba, kad galėtų demaskuoti reakcingą vėlesnio laiko įstatymų leidybą. Antai Steigiamajame susirinkime svarstant klausimą dėl rinkiminės teisės apribojimo turto cenzu (to reikalavo ir savo pasiekė susirinkimo liberaliosios buržuazijos deputatai), Robespjeras daug kartų rėmėsi Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos principais, kuriuos vadino „nepalaužiamais ir šventais".

„Jums sako, kad iš esmės pritaria deklaracijos principams. Tačiau priduria, kad šie principai leidžia įvairiai juos taikyti. Tai dar viena didelė klaida. Kalbama apie

teisingumo principus, apie prigimties teisę, ir joks žmonių įstatymas negali jų pakeisti... Argi mes galėtume juos klaidingai taikyti?" [103]

Taktiniu požiūriu šis kovos metodas buvo labai teisingas. Demaskuodamas liberaliųjų konstitucininkų, primetančių šaliai cenzinę rinkiminę sistemą arba konstituciją turtingiesiems, antiliaudišką, savanaudišką politiką, Robespjeras parodė, jog kartu jie kėsinasi ne tik į pagrindines liaudies teises, bet ir išbraukia Žmogaus teisių deklaracijos principus, kuriuos tas pats Steigiamasis susirinkimas paskelbė šventais [104].

Robespjeras neapsiribojo daugumos diktuojamos politikos kritika. Įsidėmėtinas jo kalbų Steigiamajame susirinkime 1789—1791 metais bruožas — nuoseklumas ir atkaklumas propaguojant teigiamą, demokratinių pertvarkymų programą.

„Visi žmonės gimsta laisvi ir prieš įstatymą yra lygūs",— skelbė deklaracija. Cenzinė konstitucija, piliečių skirstymas į „aktyvius" ir „pasyvius" tiesiogiai paneigia pirmąją, svarbiausią deklaracijos teisę.

Tačiau, kad ši neginčijama teisė būtų įgyvendinta, pirmiausia būtina įvesti visuotinę rinkimų sistemą. (Nėra reikalo aiškinti, kad Robespjeras, kaip ir kiti to meto politiniai veikėjai, visuotinės rinkiminės teisės netaikė moterims. XVIII amžiuje dėl šio klausimo niekas nė nesusimąstė). Robespjeras tiek iš tribūnos, tiek spaudoje gynė visuotinės rinkimų sistemos principą. Liaudis — darbininkai, valstiečiai, amatininkai — tai vertingiausia nacijos dalis, tuo tarpu turtuoliams būdingos įvairios ydos, nusikaltimai. Kritikuodamas cenzinės rinkimų sistemos projektus, Robespjeras plėtoja Ruso argumentus: neturtas — dorybinga, turtas — piktadariška. „...Kokia vis dėlto turtinės nelygybės priežastis? Gal dėl to kalti netikę įstatymai, kalta netikusi vyriausybė, pagaliau kalta visa sugadinta visuomenė?" [105]

Ginčą dėl rinkimų sistemos Robespjeras laiko ne šiaip sau dviejų skirtingų nuomonių susidūrimu, nesutarimu juridiniu ar net politiniu aspektu; šį kartą sprendžiama giliausia socialinė problema.

Kokia ginčo esmė? „...Turtuoliai pretenduoja į viską, jie nori viską užgrobti ir viskam viešpatauti. Piktnaudžiavimas — turtuolių pašaukimas, liaudies nelaimė. Liaudies interesai yra bendri interesai. Turtuolių interesai yra asmeniški interesai. O jūs norite sumenkinti liaudį, o turtuolius padaryti visagaliais"[106]. Taip Robespjeras vėl demaskuoja politinių ginčų klasinę esmę.

Tai buvo nuodugniausia cenzinės rinkimų sistemos kritika, nuodugniausias liaudies teisių į visuotinius rinkimus pagrindimas ne tiktai Steigiamojo susirinkimo debatuose, bet ir visoje Prancūzijos didžiosios revoliucijos pirmųjų metų politinėje literatūroje.

Remdamasis šiais principais, Robespjeras reikalauja pripažinti liaudies prioritetą praktikoje. Jis aiškiai mato pavojų: turtuoliai nori užgrobti ir įtvirtinti savo valdžią, pažaboti liaudį. Dėl to įvestas ir turto cenzas, norint stoti į nacionalinę gvardiją. Robespjeras labai ryžtingai tam prieštarauja. Nacionalinė gvardija įkurta ginti tėvynę, ginti laisvę. „Būti ginkluotu Tėvynės gynėju — kiekvieno piliečio pareiga". Ir skurdžiai į tai turi ne mažesnę, bet didesnę teisę, negu turtingieji. Nacionalinė gvardija atliks savo vaidmenį, savo paskirtį, jei tik ji taps tuo, kuo turi būti: ginkluotos liaudies organizacija[107].

Robespjero demokratinė programa numato priemones, užtikrinančias kai kurias garantijas nuo pavojingo vykdomosios valdžios sustiprėjimo, 1789 metų rugsėjo mėnesį jis pasiūlo kasmet perrinkti deputatus. Vėliau siūlo padidinti Įstatymų leidžiamojo susirinkimo deputatų skaičių iki tūkstančio žmonių[108]. Jis reikalauja, kad pareigūnai atsiskaitytų rinkėjams.

Beveik visi demokratinio pobūdžio pasiūlymai, kuriuos Robespjeras pateikė 1789—1791 metais, vėliau buvo įgyvendinti antrojoje 1793 metų respublikos konstitucijoje.

Tačiau ar šie pasiūlymai susilaukė kokio nors pritarimo tais metais, kai Araso deputatas pirmą kartą juos pateikė Steigiamajam susirinkimui? Jokio. Beveik nė vieno Robespjero pateikto pasiūlymo Steigiamasis susirinkimas nepriėmė.

Oratoriaus išklausydavo, nes jis privertė, įpratino susirinkimą jo klausytis. Jau seniai praėjo laikas, kai pasipūtėliai, trokšantys aštrių pojūčių deputatai svaidė kandžias replikas Araso miesto atstovui. Dabar jie jau prisibijojo šio visada rūpestingai apsirengusio, išpudruotu peruku jaunuolio, negarsiai, bet tvirtai reiškiančio savo įsitikinimus; jo nebuvo galima nei papirkti, nei įbauginti. Jo klausydavo, klausydavo įdėmiai, nes reikėdavo žinoti, ko jis nori, o paskiau vieningai balsuodavo prieš jo pasiūlymus.

Tačiau Robespjero tai nė kiek nejaudino. Rytojaus dieną, nepaisydamas susirinkimo daugumos nepritarimo, jis buvo vėl pasirengęs kalbėti, naujai argumentuoti savo ginamus demokratijos principus.

Gal tai buvo fanatikas, aklas užsispyrėlis, nepaisantis tikrovės, maniakas, kupinas įkyrių idėjų?

Žinoma, ne. Nei charakteriu, nei savo prigimtimi, nei mąstymu Robespjeras nebuvo panašus į Don Kichotą.

Šis jaunuolis tvirtai tikėjo, kad jo įsitikinimai yra teisingi ir kad būtina, negailint jėgų, iki paskutinio atokvėpio viską atiduoti savo liaudies gerovei, revoliucijos labui. Jo asmenyje minčių ir jausmų kilnumas puikiai derinosi su erelio žvilgsnio skvarbumu, tvirta valia, blaiviu ir įžvalgiu protu.

Šis Ruso mokinys ir pasekėjas, žavėjęsis visomis „lygybės ir laisvės apaštalo" dorybėmis, nejautė nei vidinių prieštaravimų, nei abejonių, nei svajingumo, kas būdinga „didžiajam Ženevos piliečiui". Jis visada žinojo, ko nori ir kaip to pasiekti. Jis buvo veiklus žmogus.

Visa, kas praktiškiems buržuaziniams politikams, deputatams vertelgoms atrodė Araso deputato kalbose „abstrakcija", „prisiskaitėlio išmintimi" arba pavojingomis chimeromis, iš tikrųjų buvo tiksli kuo plačiausių liaudies masių reikalavimų išraiška. Liaudies suverenumo, politinės ir socialinės lygybės idėjos, kurias 1789—1791 metais Robespjeras gynė Steigiamajame susirinkime ir jakobinų klube, buvo liaudies, t. y. pirmiausiai visos valstietijos, amatininkų, proletariato, demokratinės — smulkiosios ir dalies vidutiniosios — buržuazijos, svarbiausių reikalavi-

mų išraiška. Ta pačia forma šios idėjos labiausiai atspindėjo pagrindinius objektyvius revoliucijos uždavinius.

Robespjero kalbos negalėjo įtikinti Nacionalinio susirinkimo daugumą, kuri atstovavo stambiajai buržuazijai, atvirai besiveržiančiai į valdžią, siekiančiai pasipelnyti. Jis tai žinojo. Tačiau per susirinkimo deputatų galvas kreipėsi į liaudį.

Araso deputato balsas buvo išgirstas. Jau nuo 1790 metų jo populiarumas liaudyje pradeda sparčiai didėti. Araso deputatas, kurio kalbas buvo priversti spausdinti laikraščiai, išreiškė mintis, siekius, lūkesčius, jaudinusius daugelio protus ir širdis.

Jaunasis Sen Žiustas 1790 metų rugpjūčio mėnesį iš Blerankuro jam rašė: „Aš jūsų nepažįstu, bet jūs — didis žmogus, jūs ne tiktai vienos provincijos deputatas, jūs visos žmonijos deputatas..." [109]

Šykštus pagyroms Maratas, dar asmeniškai nepažinojęs Robespjero, bet skaitęs jo kalbas, jau 1789 metų spalio mėnesį rašė: „jo vardas visada bus brangus doriems piliečiams", o po metų, 1790 metų spalio mėnesį, vadino Robespjerą vieninteliu, kilnių idėjų apimtu deputatu, „galbūt vieninteliu tikru patriotu senate."

Ne tiktai politiniai veikėjai, bet ir eiliniai revoliucionieriai provincijoje bei Paryžiuje klausė Robespjero balso ir karštai jam pritarė. Avinjono municipaliteto nariai, 1790 metų gruodžio mėnesį itin dėkodami Robespjerui už „puikią kalbą", šiek tiek perdėdami rašė: „Jeigu tie principai, kuriuos jūs taip pergalingai pagrindėte, būtų žinomi visoms žemės tautoms, netrukus tironų nebebūtų" [110]. Marselio municipalitetas 1791 metų gegužės 27 dieną pavadino Robespjerą „žmogumi, kurio genijus ir širdis atsidavę visuomenės reikalui; skaitydami puikias, iš tribūnos sakomas kalbas, mes jį vis labiau ir labiau pamilstame". Su juo solidarizuojasi, pritaria jo politinėms kalboms Paryžiaus kordeljerų klubas, Marselio, Versalio,

---

* Tiesą sakant, Maratas pareikšdavo ir kritišką nuomonę apie Robespjerą (žr. *Марат Жан-Поль.* Избр. произведения, т. II, М., 1956, с. 292; т. III, с. 79).

Tulono ir kitų miestų klubai, politiniai veikėjai ir privatūs asmenys [111].

Robespjero šlovė šalyje greitai didėjo. Tačiau Nacionaliniame susirinkime jo kalbos kaip ir anksčiau būdavo sutinkamos šaltai, priešiškai, nepatikliai arba tyliai niurzgiant. Robespjero balsas buvo šaižus, bet negarsus. Jis negalėjo perrėkti triukšmo; buvo trumparegis ir prisimerkdavo, kartais net užsidėdavo akinius. Reikia manyti, kad toliau trečios ketvirtos eilės nieko nematė. Robespjeras negalėjo patraukti Steigiamojo susirinkimo auditorijos. Tačiau jis kalbėdavo ne tiems puošniai apsirengusiems ponams, kurių galvos prikimštos garbėtroškiškų arba savanaudiškų minčių. Oratoriaus primerktų akių žvilgsnis slydo virš deputatų galvų, virš išpudruotų perukų,— jis žvelgė į ateitį.

V

Vareno krizė *, kilusi 1791 metų birželio—liepos mėnesiais, suėmus mėginusią pabėgti karališkąją porą, atskleidė gilius vidinius revoliucijos prieštaravimus. Grėsmingas liaudies, reikalavusios atiduoti karalių teismui, pasipiktinimas, pritarimas respublikos idėjai išreiškė didžiulį masių nepasitenkinimą. Per dvejus revoliucijos metus liaudis nepasiekė, kad būtų įgyvendinti jos pagrindiniai reikalavimai, kad būtų išspręstas agrarinis klausimas: panaikintas feodalizmas, feodalinės prievolės, feodalinė žemvaldystė. Valstiečiai, miesto plebėjai ir dalis vidutiniosios buržuazijos buvo nepatenkinti revoliucija, ji dar menkai pakeitė jų socialinę padėtį, ir tas nepasitenkinimas aitrino įniršį prieš valdžią užgrobusią stambiąją buržuaziją, prieš jos savanaudišką ir antidemokratinę politiką, vykdomą Steigiamojo susirinkimo įstatymų dėka.

* Netoli sienos esančiame Vareno miestelyje bėgliai buvo sulaikyti. Vėliau liaudis juos grąžino į Paryžių. Nuo birželio 21 dienos sostinėje ir šalyje prasidėjo antimonarchistinės akcijos. Krizė baigėsi liaudies demonstracijos 1791 metų liepos 17 dieną Paryžiuje sušaudymu.

Nors šio liaudies nepasitenkinimo šaknys buvo labai gilios, susijusios su visais svarbiausiais, dar neišspręstais revoliucijos klausimais, Vareno krizės dienomis į paviršių iškilo tiktai politiniai klausimai — dėl monarchijos ir respublikos likimo [112].

Maksimilianas Robespjeras — politinis veikėjas, iki šiol žengęs priešakyje, Vareno krizės dienomis atsidūrė tarsi įvykių gale. Pozicija, kurią jis užėmė, buvo labai prieštaringa.

Birželio 21 dieną, kai Paryžių sukrėtė žinia apie karaliaus pabėgimą, kai gatvėse ir visuomeniniuose pastatuose buvo daužomi Liudviko XVI biustai, Robespjeras pasakė kalbą jakobinų klube. Jis drąsiai puolė tada dar galingą Nacionalinio susirinkimo daugumą. Robespjeras apkaltino „Nacionalinį susirinkimą tuo, kad išdavė nacijos interesus", savo politika parengė dabartinius įvykius. Jo kalba sukrėtė jakobinus. Kai jis pasakė, jog „kaip palaimą sutiktų mirtį, kuri sutrukdytų jam būti neišvengiamų nelaimių liudininku", aštuoni šimtai salėje buvusių žmonių apsupo jį kaip mūru. „Mes mirsime kartu su tavim!"— girdėjosi šūksmai [113].

Tačiau kai artimiausiomis dienomis Paryžiaus demokratinės organizacijos — kordeljerų klubas, socialinis klubas, dalis jakobinų, liaudies draugijos — pasisakė už monarchijos panaikinimą ir respublikos paskelbimą, Robespjeras šių reikalavimų neparėmė.

Kai Nacionaliniame susirinkime buržuaziniai konstitucijos šalininkai, vadovaujami triumvirato: A. Barnavo, A. Diuporo ir A. Lameto (po Mirabo mirties jie vadovavo „konstitucininkų" frakcijai), labiau už viską bijodami tolesnės revoliucijos raidos, iškėlė versiją apie „karaliaus pagrobimą", Robespjeras vienintelis pasisakė prieš šį nutarimą. Tokį pat tvirtumą ir nesitaikstymą su savo politiniais priešininkais jis parodė pirmą kartą suskilus jakobinų klubui *.

* Jakobinų klubas suskilo 1791 metų liepos 16 dieną. Dešinieji, atstovavę stambiajai buržuazijai, kuri priešinosi tolesnei revoliucijos raidai, įsteigė feljanų klubą. Nuo tada „konstitucininkai" dažniau vadinami feljanais.

Tačiau net po liaudies demonstracijos sušaudymo 1791 metų liepos 17 d., reiškusio „konstitucininkų"— monarchistinės stambiosios buržuazijos grupuotės virtimą atvira kontrrevoliucine jėga, Robespjeras vis dar abejojo, kokią valdžios formą paremti, nesiryžo pasisakyti už respubliką.

Robespjero pozicijos prieštaringumas Vareno krizės dienomis akivaizdus. Ar reikia jį laikyti klaidingu? Žinoma.

Abejodamas dėl respublikos, Robespjeras būgštavo, jog respublika gali tapti buržuazinės aristokratijos viešpatavimo forma. Anksčiau, kai masės dar puoselėjo monarchistines iliuzijas, tokios Robespjero pažiūros praktinės reikšmės neturėjo. Dabar, kai Vareno krizė iškėlė klausimą dėl respublikos į darbotvarkę, jo neigiama ar skeptiška pažiūra respublikos atžvilgiu buvo klaidinga. Panašią poziciją šiuo klausimu tomis dienomis užėmė ir Maratas [114].

Teisingai, įžvalgiai suprasdamas svarbiausius revoliucijos uždavinius, būdamas liaudies reikalavimų skelbėjas, Robespjeras pirmaisiais revoliucijos metais ypatingą dėmesį skyrė politiniams klausimams, o socialiniams — mažesnį. Žinoma, tai galima suprasti ir paaiškinti. Jo kalbos dabar daugiausiai buvo skiriamos Steigiamojo susirinkimo svarstomiems klausimams, o jie iš esmės buvo politiniai.

Reikia taip pat pripažinti, jog iš visų deputatų Robespjeras užėmė radikaliausią poziciją svarbiausiu socialiniu klausimu — valstiečių klausimu.

Jis keletą kartų gynė valstiečių interesus, pateisino jų išpuolius prieš neapkenčiamus senjorus, reikalavo panaikinti triažo teisę ir grąžinti valstiečiams žemes, kurias nuo 1669 metų ordonanso buvo užgrobę feodalai [115].

Tačiau Robespjeras valstiečių klausimui dar neskyrė pakankamai reikšmės. Jis, matyt, dar nesuprato, kaip gyvybiškai svarbu neatidėliojant išspręsti pagrindinius valstiečių reikalavimus.

Robespjeras tylėjo, kai 1791 metų birželio mėnesį Steigiamasis susirinkimas svarstė Le Šapeljė įstatymą. Šis įstatymas numatė uždrausti darbininkams organizuotis

į sąjungas, rengti streikus [116]. Būdamas tvirtas demokratijos gynėjas, jis turėjo ryžtingai stoti prieš šį atvirai antidarbininkišką įstatymą. Tačiau nei 1791 metais, nei vėliau Robespjeras nepasisakė prieš Le Šapeljė įstatymą ir jo taikymą praktikoje.

Vadinasi, ir vienas iš geriausių XVIII amžiaus didžiosios buržuazinės revoliucijos vadų klydo, turėjo silpnybių. Kai kurių klaidingų pažiūrų taip ir nepasisekė įveikti. Pavyzdžiui, ir vėliau, jakobinų diktatūros laikotarpiu, Robespjeras liko toks pat abejingas darbininkų interesams.

Tačiau daug klaidingų pažiūrų Robespjeras pakeitė. Revoliucija mokė Robespjerą, jis kartu su ja žengė pirmyn. Revoliucijos raida padėjo Robespjerui plačiau, giliau ir teisingiau suprasti jos uždavinius. Robespjeras buvo stiprus tuo, kad sugebėjo įsiklausyti į liaudies balsą ir jam paklusti. Skirtingai nuo Marato, kuris įprato mokyti mases, garsiai jas barti, Robespjeras niekada liaudies nesmerkė. Jis laikė liaudį „svarbiausiu laisvės ramsčiu" ir visada teisia.

Po Vareno krizės sustiprėjo Europos monachijų intervencijos grėsmė. 1791 metų rugpjūčio 27 dieną Pilnico pilyje Saksonijoje imperatorius Leopoldas II ir Prūsijos karalius Fridrichas Vilhelmas II pasirašė deklaraciją, kuria įsipareigojo bendromis jėgomis remti Prancūzijos monarchą. Vėliau, 1792 metų vasario 7 dieną, Austrija ir Prūsija pasirašė sutartį dėl sąjungos prieš revoliucinę Prancūziją.

Briso ir kiti žirondistų lyderiai nuo 1791 metų spalio pradėjo sakyti karštas kalbas, ragindami revoliucinę Prancūziją, nelaukiant intervencijos, pradėti išsivadavimo kovą su tironais. Revoliucinio karo propagandai pritarė patriotiškai nusiteikusios masės [117].

Tačiau raginimą kariauti slaptai rėmė ir kita pusė. Liudvikas XVI ir Marija Antuanetė po nepavykusio mėginimo pabėgti virtę karūnuotais liaudies belaisviais, visas viltis dėjo į karą. Tiktai užsienio interventų durtuvai galėjo sugrąžinti Prancūzijos karaliui prarastą neribotą valdžią.

Rugsėjo mėnesį baigė darbą Steigiamasis susirinkimas, o spalio 1 dieną pradėjo posėdžiauti pagal cenzinę rinkimų sistemą išrinktas Įstatymų leidžiamasis susirinkimas.

Po trejų didžiulės įtampos ir darbo metų Robespjeras pagaliau galėjo atsikvėpti. Steigiamojo susirinkimo nutarimu nė vienas jo deputatas negalėjo būti Įstatymų leidžiamojo susirinkimo deputatu. Tai, žinoma, lietė ir Robespjerą. Pusantro mėnesio jis praleidžia gimtajame Arase. Kai grįžo atgal, sostinė buvo labai įsiaudrinusi. Visur tik girdėjai kalbant apie artėjantį karą. Briso ir jo šalininkai, raginę į „liaudies karą su tironais", jakobinų klube, liaudies draugijose buvo sutinkami audringais plojimais.

Robespjeras kurį laiką stebėjo, stengėsi suprasti situaciją, o gruodžio 12 dieną, paskui gruodžio 18 dieną jakobinų klube stulbinančiai sukritikavo avantiūristinę ir pražūtingą Briso programą. Robespjeras nepaprastai įžvalgiai atspėjo, jog pagal dabartinę situaciją karas bus naudingas karaliui ir kontrrevoliucijai. Oratoriai, piktnaudžiaujantys liaudies patriotiniais jausmais, tiktai padeda rūmų klastingiems planams, stengiasi įtraukti mases į spąstus. Svarbiausias priešas yra ne užsienyje, bet šalies viduje.

„Į Koblencą, sakote jūs, į Koblencą! — polemizavo su Briso Robespjeras.— Tartum liaudies atstovai galėtų įvykdyti visus priesakus, padovanoję liaudžiai karą. Argi pavojus Koblence? Ne, Koblencas toli gražu ne antroji Kartagena, pikto židinys ne Koblence, jis tarp mūsų, jis jūsų sterblėje" [118].

1792 metų sausio 25 dieną ir vasario 10 dieną, trečią ir ketvirtą kartą kalbėdamas karo klausimais, Robespjeras vėl įtikinamai pagrindė šią mintį: svarbiausias uždavinys — kova su vidaus kontrrevoliucija ir, kol šis uždavinys neišspręstas, nėra šansų nugalėti užsienio kontrrevoliuciją [119].

Robespjeras demaskavo pavojingą žaidimą revoliucinėmis frazėmis, demaskavo karingą bravadą žirondistų vadų, kurie „neiškenčia nepradėję karo, matyt, įsivaizduodami jį visų gėrybių šaltiniu". Jis atmetė lengvabū-

dišką, nusikalstamą žaidimą karu. „Nacija neatsisako karo, jeigu jis būtinas laisvei įgyti, bet ji nori laisvės ir taikos, jei tai galima, ir ji atmeta bet kokį karo laisvei ir konstitucijai panaikinti planą, nors ir po jų gynimo priedanga" [120]

Giliai suvokdamas revoliucinės užsienio politikos principus, Robespjeras visiškai atmetė ultrarevoliucines žirondistų idėjas ir išsivadavimo karo, t. y. revoliucijos eksporto, šnekant dabartine kalba, planus.

„O jeigu užsienio tautos, jeigu Europos valstybių kareiviai pasirodys esą ne tokie filosofiški, ne tokie subrendę, kaip jūs manote, revoliucijai, panašiai į tą, kurią jums patiems taip sunku užbaigti? Jeigu jie sumos, kad svarbiausia atremti netikėtą užpuolimą, jeigu jie nesusigaudys, kokios demokratijos pakopai atstovauja iš svetur atėję generolai ir kareiviai?"— ironiškai klausė „tironų nuvertimo" šalininkų Robespjeras.

Jis pagrįstai būgštavo, kad „ginkluotas įsibrovimas gali atstumti nuo mūsų tautas, užuot palenkus jas remti mūsų įstatymus", ryžtingai atmetė mintį, kurią taip noriai propagavo žirondistai, esą laisvę tautoms galima atnešti ant durtuvo smaigalio [121].

Išmintingi Robespjero perspėjimai neįtikino net jakobinų. 1792 metų vasario mėnesį jakobinų klubas į savo narius priėmė kreipimąsi, kuriame buvo sakoma: „nacija nori karo", ji tiktai laukia, kol ateis momentas ir didysis tautų bei karalių ginčas bus išspręstas mūšio lauke [122]. Iš įtakingų politinių veikėjų Robespjerą rėmė tiktai Maratas [123]. Tačiau Maratas grįžo iš Anglijos, kur jis slapstėsi, tiktai 1792 metų balandžio mėnesį, kai jau buvo sudaryta žirondistų vyriausybė ir karo klausimas nulemtas. Nei Robespjerui, nei Maratui nepasisekė paveikti įvykių eigos. 1792 metų balandžio 20 dieną Prancūzija paskelbė karą „Vengrijos ir Bohemijos karaliui"— Austrijos imperatoriui.

Karas prasidėjo, ir ankstesni ginčai neteko savo reikšmės. Dabar iškilo kitas uždavinys. Jeigu jau taip atsitiko, tai šį karą reikia paversti revoliuciniu, liaudies karu.

Tokia buvo politinė programa, kurią dabar pateikė Robespjeras. Jis gynė šias pažiūras iš jakobinų klubo

tribūnos. Tačiau Robespjeras visada kalbėjo liaudžiai, todėl jam reikėjo dar ir kitos tribūnos: ne atsitiktinės, ne tokios, kurią kartkartėmis gaudavo jakobinų klube. Nuo 1792 metų kovo mėnesio jis pradėjo leisti savaitinį žurnalą „Le défenseur de la Constitution" („Konstitucijos gynėjas")[124].

Kaip Robespjeras ir numatė, karas labai greitai Prancūzijai atnešė daug nelaimių. Priešingai pagyrūniškiems žirondistų lyderių pažadams, Prancūzijos kariuomenė traukėsi interventų spaudžiama. Taip buvo ne todėl, kad prancūzų kareiviams trūko drąsos ir narsumo, bet todėl, kad kariuomenei vadovavo generolai ir karininkai, nenorėję kautis dėl revoliucijos. Išdavystė tiesė kelią priešui. Įsišaknyjusi karaliaus rūmuose, tapusiuose kontrrevoliucijos širšių lizdu, išdavystė tiesė plonus siūlus į interventų kariuomenės štabus[125].

Nei Įstatymų leidžiamasis susirinkimas, nei „valstybės žmonių partija"— taip Maratas ironiškai vadino žirondistus nuo tada, kai jie atsisėdo į ministrų kėdes[126], nemokėjo ir nenorėjo kariauti revoliucingai. Persekiodami besitraukiančią prancūzų kariuomenę, interventai žygiavo Paryžiaus link. Pavojaus valandą šalį apėmė didžiulis nerimas. Didžiulis liaudies nepasitenkinimas socialiniais ir politiniais revoliucijos rezultatais, įžeisti nacionaliniai jausmai, baimė dėl tėvynės likimo,— viskas susidėjo krūvon. Svarbiausia Prancūziją užgriuvusių nelaimių priežastimi liaudis dabar laikė monarchiją, melagį karalių ir intrigantę karalienę. Birželio pabaigoje — liepos pradžioje Paryžiuje ir kartu jo provincijoje jau beveik atvirai rengiamasi nuversti monarchiją.

Robespjeras dar 1792 metų pavasarį šiuo klausimu abejojo. Jis dar tebebuvo nusistatęs prieš respubliką, kurią vis dar vaizdavosi kaip „aristokratinio senato ir diktatoriaus vytinę". Tačiau, nors ir pavėluotai, vis dėlto išgirdo liaudies reikalavimus; pasimokė iš jos[127].

„Konstitucijos gynėjo" puslapiuose Robespjeras spausdina į Paryžių atvykusių federatų kupiną kovinio ryžto kreipimąsi: „Paryžiuje mes turime nugalėti arba mirti"[128]. 1792 metų liepos mėnesį Robespjeras, atmetęs visas abe-

jones, siekia, kad kuo greičiau būtų panaikinta monarchija ir paskelbta respublika. Tačiau vien tiktai sutriuškinti seną vykdomąją valdžią nepakanka. O įstatymų leidžiamoji valdžia? Ar ji verta pasitikėjimo?

Liepos 29 dieną jakobinų klube Robespjeras karštai piešia drąsaus ir ryžtingo viso šalies valstybinio-politinio organizmo laužymo programą. „Reikia gelbėti valstybę bet kokiu būdu; antikonstituciška tiktai tai, kas veda ją į pražūtį" [129].

Tai tikro revoliucionieriaus kalba. Jokios konstitucinės, jokios formalios užkardos netrikdo buvusio teisės licenciato. Įstatymų leidžiamasis susirinkimas pasirodė esąs bejėgis, kartu rūmų nusikalstamų kėslų bendrininkas. Susirinkimas turėjo nueiti nuo scenos; jis palieka Prancūziją beginklę prieš karinį despotizmą, prieš maištininkus. Konventas! „Nacionalinis konventas absoliučiai būtinas dalykas". Jis turi būti įkurtas kitais pagrindais, negu nepasiteisinęs Įstatymų leidžiamasis susirinkimas. „Kas labiau myli tėvynę, yra ištikimas bendram reikalui, jei ne liaudis?"— klausė Robespjeras. Jis reikalavo tai „darbščiai ir didžiadvasiškai klasei" grąžinti visas atimtas pilietines teises, panaikinti visus turto cenzo apribojimus, įvesti visuotinę rinkimų sistemą rinkimams į įstatymų leidžiamuosius ir visus kitus organus; Konventas turi išreikšti visų prancūzų valią [130].

Tomis lemiamomis dienomis Robespjeras neapsiribojo kalbomis. Jis užmezgė tiesioginį ryšį su federatais-savanoriais, iš provincijos žygiuojančiais į Paryžių, jis skatino juos atviriems revoliuciniams veiksmams.

Paryžiuje keturiasdešimt septynios sekcijos iš keturiasdešimt aštuonių reikalavo, kad karalius atsisakytų valdžios. Visa šalis kilo prieš monarchiją. Veltui žirondistai veidmainiškais manevrais, slapta bendraudami su karaliaus rūmais mėgino užkirsti kelią liaudies sukilimui. Rugpjūčio 10 dieną Paryžiaus liaudis vieningai su federatų būriais sukilo prieš nekenčiamą monarchiją. Liaudis nugalėjo. Liudvikas XVI buvo uždarytas į Tamplio bokštą. Tūkstantmetė monarchija žlugo. Revoliucija įžengė į naują etapą.

VI

Rugpjūčio 10 dienos sukilimas ne tiktai sutriuškino ir panaikino monarchiją, bet ir pakirto stambiosios buržuazijos politinį viešpatavimą. Pergalingam sukilimui vadovavo komuna ir jos politiniai įkvėpėjai — jakobinai. Žirondistai ne tik nerėmė sukilimo, bet ir priešinosi jam. Ir vis dėlto jiems pavyko pasinaudoti liaudies pergalės vaisiais; į jų rankas faktiškai perėjo valdžia: ir vykdomojoje taryboje, ir Įstatymų leidžiamajame susirinkime jie užėmė vadovaujančią padėtį.

Tačiau greta šių, taip sakant, teisėtų valdžios organų, atsirado naujas organas — Paryžiaus komuna, kuri rėmėsi ne įstatymo raide, ne legalia valdžia, bet ginkluotu sukilimu. Jau nuo pirmųjų monarchijos nuvertimo dienų tarp Įstatymų leidžiamojo susirinkimo ir Paryžiaus komunos prasidėjo trynimasis, netrukus peraugęs į atvirą, nesutaikomą kovą.

Tai nebuvo šiaip sau konfliktas tarp Komunos ir Susirinkimo. Tai buvo Robespjero ir Žirondos bei jų šalininkų kova. Robespjeras, jakobinai atstovavo smulkiosios ir vidutiniosios buržuazijos, valstiečių ir miesto plebėjų blokui — klasių jėgoms, dar nepasiekusioms, kad būtų įgyvendinti jų reikalavimai, todėl troškusioms toliau kovoti, plėtoti revoliucijos raidą. Žironda atstovavo prekybinei-pramoninei ir žemės ūkio (daugiausia provincijų) buržuazijai, kuri, pagaliau pasiekusi valdžią ir su baime bei priešiškumu žiūrėdama į liaudį, stengėsi sustabdyti revoliuciją, neleisti jai toliau plėtotis. Įnirtingo karo ir sunkios šalies ekonominės padėties sąlygomis Robespjero ir Žirondos kova neišvengiamai turėjo įgauti labai aštrų pobūdį.

Robespjero vaidmuo šioje kovoje buvo didelis. Istorija dar ne visiškai išaiškino, koks jo indėlis į rugpjūčio 10 dienos įvykius. Tačiau, nėra abejonės, kad jis darė nemažą politinę įtaką, rengiant liaudies sukilimą. Laiške Biuisarui (nors data nenurodyta, bet Mišonas gana pagrįstai mano, kad jis rašytas iki rugpjūčio 10 dienos) Robespjeras rašė: „Jeigu jie (federatai.— *A. M.*) pasi-

trauks iš čia, neišgelbėję tėvynę, viskas žuvo. Tegul mums visiems teks žūti sostinėje, bet pirma mes išmėginsime pačias žūtbūtiniausias priemones"[131]. Žodžiai „mums visiems" rodo, kad ir save jis laikė būsimojo sukilimo dalyviu.

Rugpjūčio 10 dieną Robespjeras pasakė kalbą jakobinų klube. Anot ataskaitos, jis išdėstė praktiškus pasiūlymus: reikalauti, kad būtų sušauktas Nacionalinis komitetas, kad Lafajetas dekretu būtų paskelbtas išdaviku, paleisti iš kalėjimų patriotus, visiems piliečiams leisti dalyvauti sekcijų posėdžiuose; sekcijos turi užmegzti ryšius su liaudies draugijomis, supažindinti Nacionalinį susirinkimą su liaudies valia; Komuna turi išsiuntinėti savo komisarus į visus aštuoniasdešimt tris departamentus. Taip pat jis įrodinėjo, „jog būtų visiškai neprotinga, jei liaudis sudėtų ginklus, neužsitikrinusi iš anksto sau laisvės"[132].

Kad ir kokia šlykšti ši ataskaita, bet ji vis dėlto apibūdina kaip kalbėjo vienas iš liaudies sukilimo politinių vadovų. Robespjero pasiūlymai skamba kaip direktyvos. Jie adresuoti jakobinams, vadinasi, per trumpą laiką iš siaurų klubo sienų jie pasieks liaudį.

Tada, rugpjūčio 10 dienos antroje pusėje Robespjeras buvo išrinktas komunos, o paskui generalinės tarybos nariu.

Ir nors, be abejonės, Robespjeras nedalyvavo gatvių kautynėse, nešturmavo su ginklu rankose Tiuilri rūmų, jo vaidmuo istoriniuose rugpjūčio 10 dienos įvykiuose buvo kur kas reikšmingesnis: jis vienas iš sukilimo politinių vadovų.

Vadovaujantis vaidmuo liaudies sukilime, o vėliau komunoje turėjo didelę reikšmę Robespjero idėjinei ir politinei brandai. Žinoma, jis jau nuo 1789 metų liepos 14 dienos žavėjosi liaudies sukilimu ir pritarė kiekvienai drąsiai masių revoliucinei iniciatyvai. Jis tapo revoliucionieriumi. Tačiau iki šiol jam teko kovoti tiktai legaliai tarp respektabilaus Steigiamojo susirinkimo sienų, kur kiekvienas kovotojas rėmėsi teisėtu, rinkėjų patikėtu deputato mandatu,

Rugpjūčio 10 dieną Robespjeras pirmą kartą atsidūrė tikroje kovoje, išreiškiančioje masių revoliucinę kūrybą. Pirmiausia buvo mėginta panaikinti visus ankstesnius įstatymus, formalų teisėtumą pakeisti aukščiausiu liaudies įstatymu — revoliuciniu būtinumu.

Robespjeras, mokęsis iš revoliucijos, tiksliau ir greičiau už kitus perpratęs jos pamokas, iš karto suvokė šią svarbiausią rugpjūčio 10 dienos įvykių prasmę.

Puikiame straipsnyje „1792 metų rugpjūčio 10 dienos įvykiai", parašytame tuojau po liaudies sukilimo, Robespjeras rašė: „Liaudie, iki šiol sukčiai tau kalbėjo apie įstatymus tik tam, kad tave pavergtų ir sunaikintų. Iš tikrųjų tu neturėjai įstatymų. Tironų, intrigomis prasibrovusių į valdžią ir jėga besilaikančių prie valstybės vairo, nusikalstami kaprizai privertė tave dar kartą stoti ginti savo teises" [133].

Buvęs teisininkas, įstatymų žinovas kalba kaip didis revoliucionierius. Jis visai nepripažįsta formalaus įstatymiškumo, jam svarbiausia už viską — įgyvendinti liaudies teises. Šiame straipsnyje Robespjeras dar kartą prisimena šį klausimą. „Visa prancūzų liaudis, nuo seno pažeminta ir pavergta, jautė, kad išmušė valanda įvykdyti šventą pareigą, kurią pati gamta numatė visoms gyvoms būtybėms, tuo labiau visoms nacijoms, pareigą patiems pasirūpinti savo saugumu, drąsiai priešinantis pavergimui".

Rugpjūčio 10 dienos sukilime liaudis „įgyvendino savąjį suverenumą ir išplėtė savo valdžią bei savo teisėtumą, kad užsitikrintų sau išsigelbėjimą ir savo laimę... Ji veikė kaip suverenas, pernelyg smarkiai niekinantis tironus, kad jų bijotų, pernelyg giliai įsitikinęs savo jėga ir savo siekių šventumu, kad maloningai nuslėptų savo ketinimus" [134].

Rugpjūčio 10 dienos patyrimas padėjo Robespjerui dar giliau suprasti masių revoliucinės prievartos tam tikromis istorinėmis aplinkybėmis išganingą reikšmę. Jis akivaizdžiai pamatė, kokių neišsenkančių galimybių turi liaudis.

Robespjeras tapo vienu iš įtakingiausių Paryžiaus komunos vadovų. Tačiau jis ne tik darė įtaką komunai, bet ir mokėsi iš jos, perprato tai, ko anksčiau neteko patirti. Komuna buvo valdžia, nesiremianti nei konstitucija, nei kokiais kitais įstatymais; tai buvo valdžia, kuri rėmėsi sukilimu ir revoliuciniu būtinumu, tikslingumu.

Robespjero draugai komunoje buvo ne garsūs oratoriai, ne garsūs literatai, ne žymūs buržua, kaip Steigiamajame susirinkime, bet paprasti darbo žmonės, vietinių sekcijų ir žemutinių liaudies draugijų vadovai, kurių vardai buvo žinomi tiktai kelių kvartalų ar net vienos kitos gatvių gyventojams. Akmenskaldžiai, juvelyrai, raidžių rinkėjai, dailidės, smulkūs prekybininkai, pradedantys žurnalistai, dailininkai, dažytojai, klerkai, aludariai — visi šie įvairūs triukšmingi, kovingi komunarai, blaivaus proto, nuovokūs, nieko nebijantys,— tai ir buvo ta Prancūzijos liaudis, kuri iki šiol Steigiamojo susirinkimo deputatui iškildavo kaip kažkokia apibendrinanti sąvoka. Dabar tiesiogiai bendraudamas su Paryžiaus sankiulotais, kasdien drauge grumdamasis su bendrais priešais, Robespjeras tarsi įveikė paskutinę savo idėjinės ir politinės brandos pakopą *.

1792 metų rugsėjo 20 dieną Paryžiuje prasidėjo Konventas, išrinktas, kaip siūlė Robespjeras ir jo bendraminčiai, remiantis visuotine rinkimų teise. Jėgų santykis Konvente buvo lyg ir palankus žirondistams. Kartu su balsais iš provincijos jie gavo šimtą šešiasdešimt penkis mandatus; jakobinai turėjo maždaug šimtą. Didžiuma deputatų — apie keturis šimtus aštuoniasdešimt — neprisidėjo nė prie vienos grupuotės. Ironiškai vadinama pelke, ji ėjo su tais, kurie tuo momentu buvo stipresni. Iš pradžių jie rėmė Žirondą, todėl žirondistų pozicijos Konvente sustiprėjo.

Robespjeras, iškėlęs savo kandidatūrą Paryžiuje, gavo daugiausia balsų ir buvo pirmas sostinės deputatų sąraše. Tuomet jo populiarumas šalyje jau buvo didžiulis. Idėjoms, kurias jis taip tvirtai ir atkakliai gynė Steigia-

---

* Robespjeras viešai pareikšdavo, kad jis labai vertina, didžiuojasi savo veikla Komunoje ("Oeuvres complètes", t. IX, p. 86—95).

majame susirinkime, dabar pritarė milijonai prancūzų. Ginčydamasis su savo politiniais priešininkais, jis pasirodė esąs teisus. Daugelis jo spėliojimų pasitvirtino. Jau 1791 metais, Steigiamojo susirinkimo pabaigoje, Araso deputatas, iš kurio šaipėsi Rivarolis ir į jį panašūs monarchistiniai rašeivos, tapo įžymiausiu ir mylimiausiu liaudies atstovu.

Iš visų šalies kampelių plaukė susižavėjimo ir dėkingumo už jo drąsą, patriotiškumą, liaudies interesų gynimą kupini laiškai. 1791 metų rugsėjo 30 dieną, kai buvo uždaromas paskutinis Steigiamojo susirinkimo posėdis, Paryžiaus liaudis sukėlė jam ovaciją. Jakobinų klube jo autoritetas buvo neabejotinas. Visa demokratinė spauda atsiliepė apie jį didžiai pagarbiai. Maratas rašė apie „šlovę, kurią jis įgijo nuolat gindamas liaudies interesus", apie „liaudies palankumą, kaip pagrįstą atpildą už jo pilietines dorybes" [135].

Eberas „Père Duchesne" puslapiuose familiariai sušuko: „Mano požiūriu Robespjeras yra vertingesnis, negu visi Peru lobiai" [136]. Vitrinose pasirodė Robespjero portretai. Tačiau jis pats nei išore, nei elgesiu nepasikeitė. Iš Versalio persikėlęs į Paryžių, Robespjeras gyveno dviejuose nedideliuose kambariuose trečiame aukšte Sentonžo gatvės aštuntame name. 1791 metų rugpjūčio mėnesį jis persikraustė į staliaus Moriso Diuplė namą Sent Onorė gatvėje. Čia viename kambaryje mediniame fligelyje jis gyveno iki paskutinės dienos. Ne tiktai nuoširdus Moriso Diuplė ir jo sūnaus Simono svetingumas siejo Robespjerą su šiuo nuošaliu, kukliu būstu. Jis pamilo Eleonorą Diuplė, Moriso dukterį; šis jausmas buvo abipusis. Tačiau jiedu vis atidėliojo sutuoktuves, laukė, kol galutinai triumfuos laisvė, tačiau nesulaukė.

Robespjeras tebebuvo vis toks pat neturtingas, kaip ir anksčiau. Jis atsisakė gerai apmokamų pareigų; jo poreikiai buvo labai kuklūs; pinigai jam neturėjo vertės.

Paprasti žmonės, įvertinę pasiaukojamą Robespjero kovą, ginant jų interesus, jo nesavanaudiškumą, sumanymų tyrumą, pamilo jį ir pradėjo vadinti garbingu Nepaperkamojo vardu.

Konventas susirinko palankiomis aplinkybėmis. 1792 metų rugsėjo 20 dieną. Kautynėse prie Valmės revoliucinės Prancūzijos kariuomenė iškovojo pirmąją pergalę prieš interventus. Tai buvo karo veiksmų persilaužimo pradžia. Pasisekimo įkvėptų revoliucinių batalionų spaudžiami, austrai ir prūsai pradėjo trauktis į rytus.

Pirmieji Konvento posėdžiai vyko su didžiu visų susirinkusiųjų erdvioje salėje patriotiniu pakilimu. Iškilmingai buvo priimtas dekretas dėl karaliaus valdžios panaikinimo. Rugsėjo 21 diena buvo paskelbta naujos eros pradžia — pirmąja pirmųjų respublikos metų, ketvirtųjų laisvės metų diena.

Atsižvelgdami į Konventą ir visą šalį apėmusius patriotinius jausmus, siekdami konsoliduoti visas revoliucines jėgas pergalei iškovoti, jakobinai pasiūlė žirondistams susitaikyti. „Prancūzijos respublikos laikraščio" puslapiuose rugsėjo 22 dieną Maratas išspausdino programinį straipsnį, kuriame pareiškė pereinąs prie naujos taktikos — telksiąs ir vienysiąs visas patriotines jėgas.

Tačiau žirondistai, apsvaigę nuo laimėjimų provincijoje, vadinamosios pelkės deputatų paramos, kurios tvirtumą jie pervertino, nepriėmė ištiestos rankos. Jie atsisakė susitaikyti ir pradėjo įnirtingai pulti vadinamąjį Kalną. Daugelis Žirondos oratorių; Vernjo, Lasursas, Rebeki, Barbaru, Luvė apkaltino Robespjerą ir Maratą įvairiomis piktadarystėmis ir diktatūros siekimu. Robespjeras pakėlė jam mestą pirštinę. Dvikova, tik dar įnirtingesnė, vėl atsinaujino.

Robespjeras atsakė savo kaltintojams daugeliu kalbų [137]. Paneigęs visus asmeniškus kaltinimus, pradėjęs polemizuoti politiniais klausimais, jis atskleidė nesutarimų esmę. „Piliečiai, nejaugi jums reikėjo revoliucijos be revoliucijos?.. Kas gali tiksliai nurodyti, kur turi sustoti liaudies sukilimo srautas po to, kai įvykiai įgauna eigą?"— klausė Robespjeras Konvento deputatų 1792 metų lapkričio 5 dieną [138]. Puikiais argumentais jis įrodinėjo, kad žirondistai yra revoliucijos priešai, trokštantys išplėšti iš liaudies rugpjūčio 10 dienos pergalės rezultatus.

Robespjero prigimtis neleido apsiriboti gynyba, ir jis perėjo į puolimą: apkaltino žirondistus sąmokslu prieš Paryžių, ketinimu priešpastatyti šalį revoliucinei sostinei; nuostabiai įžvalgiai atskleidė jų dviveidiškumą, pastebėjo už neva nuolaidaus tono slypintį priešiškumą revoliucijai ir klastą — vaizduodami kovoją su maištininkais, jie siekė surišti liaudies rankas ir vėl ją pavergti.

Kai Konvente iškilo klausimas dėl buvusio karaliaus likimo, Robespjeras, Maratas ir Sen Žiustas reikalavo paties griežčiausio nuosprendžio. Jis puikiai suprato — ir tolesnė įvykių eiga tai patvirtino — jog žirondistai stengsis išgelbėti Liudviko XVI gyvybę. Ginčas dėl buvusio monarcho likimo mažiausiai lietė patį Liudviką. Tai buvo ginčas dėl revoliucijos likimo: ar plėtoti ją ar sustabdyti.

1792 metų gruodžio 3 dieną, kalbėdamas Konvente, Robespjeras reikalavo buvusiam karaliui mirties bausmės. Jį reikia ne teisti, bet nubausti. Liaudis, nuvertusi jį nuo sosto, kartu nusprendė, kad Liudvikas XVI — maištininkas. Jis negali būti teisiamas todėl, kad jau yra nuteistas. Senus konstitucinius įstatymus pakeitė naujas, aukščiausias įstatymas, kuris yra „pačios visuomenės pagrindas,— tai liaudies gerovė. Teisė nubausti tironą ir teisė nuversti jį nuo sosto — vienas ir tas pats... Sukilimas — štai tirono teismas; jo valdžios žlugimas — nuosprendis jam; bausmė tokia, kurios reikalauja liaudies laisvė. Žmonės teisia ne kaip teismo rūmai; jie nedaro nuosprendžių. Jie perkūnuoja, jie karalių neteisia,— nugramzdina juos į nebūtį" [139].

Taip kalbėti galėjo tiktai tikrai didis revoliucionierius. Įdomiausia, jog šiuos drąsius žodžius pasakė politinis veikėjas, dar neseniai Steigiamajame susirinkime reikalavęs visiems laikams panaikinti mirties bausmę, ilgai prieštaravęs prieš monarchijos instituto Prancūzijoje panaikinimą. Robespjeras žengė revoliucijos priešaky galbūt pirmiausia todėl, kad sugebėjo klausytis jos balso, kad mokydamasis pats, mokė ir kitus.

Nepaisant Robespjero reikalavimo, žirondistų atkaklumo dėka, buvęs karalius Liudvikas Kapetas buvo per-

duotas Konvento teismui. Robespjeras, Maratas, Sen Žiustas siekė, kad jis būtų nuteistas mirti [140]. Žirondistai įvairiausiais dviveidiškais manevrais stengėsi išgelbėti jam gyvybę. Tačiau kai Maratas pasiūlė balsuoti vardiniai, žirondistų lyderiai pasirodė esą bailiai ir dauguma balsavo už mirties bausmę. 387 balsais prieš 334 Konventas nuteisė Liudviką Kapetą mirties bausme. 1793 metų sausio 21 dieną jis buvo giljotinuotas Revoliucijos aikštėje Paryžiuje.

Laimėjus ginčą dėl karaliaus likimo, žirondistų įtaka pradėjo silpnėti. Ir tai nebuvo atsitiktinis reiškinys. Revoliucija žengė pirmyn, ir klasių jėgų santykis keitėsi.

Karas užtruko. Europos monarchijų kontrrevoliucinė koalicija plėtėsi. Be Austrijos ir Prūsijos į jos sudėtį dabar įėjo Anglija, Olandija, Ispanija, Neapolio karalystė, Sardinija, daug smulkių valstybių. 1793 metų kovo mėnesį kilo kontrrevoliucinis maištas Vandėjoje, persimetęs į Normandiją ir Bretanę. Žirondistų statytiniai, generolas Diumurjė kovo mėnesį pradėjo derybas su austrais ir mėgino pasukti kariuomenę Paryžiaus link. Diumurjė išdavyste prasidėjo revoliucinės kariuomenės nesėkmės. Respublikos kariuomenė, interventų pranašesnių jėgų spaudžiama, traukėsi visuose frontuose.

Šalyje iškilo grėsminga maisto produktų problema. Kainos sparčiai didėjo, dėl to labai skurdo amatininkai, darbininkai, varguomenė. Paryžiuje ir kituose miestuose prasidėjo neramumai. Vadinamųjų patrakėlių [141] reikalavimą nustatyti tvirtas kainas maisto produktams („maksimumą") parėmė miestų plebėjai [142]. Svarbiausias revoliucijos klausimas — agrarinis — kaip ir anksčiau, liko neišspręstas, ir netekę kantrybės valstiečiai atvirai reiškė savo nepasitenkinimą. 1792 metų rudenį vėl pagausėjo valstiečių neramumų.

Žirondistai pasirodė nesugebą ir nenorį įveikti gilėjančią krizę drąsiomis ir ryžtingomis priemonėmis. Užuot priešinęsi užsienio ir vidaus kontrrevoliucijos spaudimui, jie nerimavo tiktai dėl kovos su Robespjeru. Gresiančio tėvynei mirtino pavojaus valandą jie galvojo tiktai apie save. Neapykanta juos apakino. Klasinis instinktas pa-

dėjo jiems suprasti šalyje vykstančios kovos tikrąją prasmę. Bene, įžvalgiausias žirondistas Vernjo 1793 metų gegužės pradžioje kalbėjo: „Aš matau, nelaimei, kad vyksta įnirtingas karas tarp tų, kuriuos vadina sankiulotais, ir tų, kuriuos, kaip ir anksčiau, vadina ponais" [143].

Tai buvo tiesa. Žironda buvo ponų frakcija, todėl visos jėgos buvo nukreiptos prieš sankiulotus, prieš liaudį. Tačiau antiliaudinės pozicijos neišvengiamai vedė į antinacionalines pozicijas. Nuo kovos prieš liaudį tiktai vienas žingsnis iki atviros kontrrevoliucijos, iki nacionalinės išdavystės.

1793 metų balandžio 3 dieną Robespjeras pasakė Konvente kalbą apie Diumurjė bendrininkus. Prabilo jis paprastais ir rūsčiais žodžiais: „Būtina pradėti rimtai gydyti savo negalias. Tėvynei gresiantis pavojus reikalauja imtis ryžtingų priemonių ir užbaigti šią komediją... Reikia kreiptis į nacijos jėgą..."

Tačiau tai buvo tiktai įžanga. Po jos sekė atviras ir nenuginčijamas Žirondos kaltinimas išdavyste. Jis kaltino personifikuotai. Robespjeras kalbėjo ne apie visus deputatus, prisidėjusius prie Žirondos, bet apie jos vadą. „Aš pareiškiu,— pasakė Robespjeras,— jog niekada Diumurjė, niekada laisvės priešai neturėjo ištikimesnio bičiulio ir tinkamesnio gynėjo, kaip Briso". Ir jis ėmė dėstyti įrodymus, patvirtinančius šį teiginį. „Aš pareiškiu,— kartojo jis,— kad tikroji mūsų nelaimių priežastis yra nusikalstamas ryšys žmonių, esančių tarp mūsų, su mano nurodytu žmogumi ir tų, kurie su juo bendrauja". Ir jis pasiūlė dekretą dėl Briso patraukimo atsakomybėn, apkaltinus bendrininkavimu su Diumurjė [144].

Robespjeras, kaip ir Maratas, jau seniai kovojo prieš Žirondą. Čia ne vieta aiškintis (pagaliau tam nėra ir ypatingo reikalo), kuris iš dviejų įžymių revoliucinių vadų daugiau nuveikė nuvainikuojant „valstybės žmonių" frakciją. Jiedu žengė kiekvienas savo keliu. Kartais pareikšdavo nepasitenkinimą vienas kitu. Tačiau abu buvo begaliniai ištikimi revoliucijai ir liaudžiai, todėl jų pozicijos vis labiau suartėjo. 1793 metais įvykių eiga Robespjerą ir Maratą (tuomet dar ir Dantoną, nors jau su

tam tikromis išlygomis) padarė populiariausiais jakobinų vadais, ir jie vadovavo kovai su bendru priešu — Žironda.

Ši kova prasidėjo dar 1791 metais. Po antro jakobinų klubo skilimo (1792 metų spalio mėnesį) ji dar paaštrėjo. Robespjeras dabar smogdavo triuškinančius smūgius savo priešininkams [145]. Tačiau tiktai balandžio 3 dieną jis logiškai užbaigė savo kalbą, apkaltinęs Žirondos vadą bei jo bendrininkus revoliucijos išdavyste.

Prasidėjo baigiamasis kovos etapas. Susitaikyti jau nebuvo galima. Į Robespjero kaltinimą žirondistai atsakė siaubingai puldinėdami jakobinus, revoliucinį Paryžių ir pasiekė, nepaisant deputato neliečiamumo, kad Maratas būtų atiduotas revoliucinio tribunolo teismui.

Artėjančios katastrofos sąlygomis, kai interventų armijos žygiavo Paryžiaus link, o kontrrevoliucinis maištas šalies viduje vis labiau plėtėsi, neapykantos Robespjerui apakinti, žirondistai skatino pilietinį karą.

Kalbėdamas gegužės 8 dieną jakobinų klube, Robespjeras pasakė: „Prancūzijoje liko tiktai dvi partijos: liaudis ir jos priešai... Kas ne už liaudį, tas prieš liaudį, kas vaikšto auksu išsiuvinėtomis kelnėmis, tas visų sankiulotų priešas" [146]. Šiais žodžiais išreikšta šalyje besiplečiančios klasių kovos gili prasmė.

Robespjeras ir jakobinai buvo stiprūs tuo, kad jie visada žengė su liaudimi, mokėjo įsiklausyti į liaudies balsą, suprasti jos reikmes ir reikalavimus. Robespjeras, kaip ir kiti jakobinų vadovai, iš pradžių nepatikliai, dar daugiau, neigiamai žiūrėjo į patrakėlius ir jų politinius bei socialinius reikalavimus. Tačiau, suprasdamas liaudies norus ir susidariusią šalyje padėtį, jis pakeitė savo pažiūrą į jų pasiūlymą dėl „maksimumo". Kai už „maksimumą" pasisakė ir Paryžiaus komuna, Robespjeras ir jakobinai parėmė šį reikalavimą ir, nepaisant žirondistų priešinimosi, 1793 metų gegužės 4 dieną Konventas priėmė dekretą dėl tvirtų kainų grūdams nustatymo.

Jakobinams pavyko pasiekti kai kurių respubliką gelbstinčių priemonių. Jų iniciatyva Paryžiuje buvo sudaryti budrumo liaudies komitetai. Gegužės 20 dieną Kon-

ventas priėmė dekretą dėl privalomos milijardo frankų paskolos iš turtuolių ir pan. Tačiau būtiniausia priemonė respublikai išgelbėti buvo Žirondos valdžios nuvertimas. Robespjeras jau nuo 1793 metų balandžio mėnesio, kalbėdamas jakobinų klube, reikalavo praktiškų revoliucinio pobūdžio sprendimų: sukurti revoliucinę, iš sankiulotų sudarytą kariuomenę, suimti įtariamuosius. Dabar atėjo laikas pereiti prie svarbiausio dalyko.

Gegužės 26 dieną, kalbėdamas jakobinų klube, Robespjeras pasakė: „Kai visi įstatymai pažeidžiami, kai despotizmas pasiekė kraštutinumą, kai kojomis trempiamas sąžiningumas ir drovumas — tada liaudis turi sukilti. Šis momentas atėjo". Gegužės 29 dieną jakobinų klube jis vėl pakartojo: „Aš sakau, kad jei nepakils visa liaudis, laisvė žus" [147].

1793 metų gegužės 31 dieną Paryžiuje prasidėjo liaudies sukilimas; jis baigėsi birželio 2 dieną. Liaudies sukilimas nuvertė Žirondos valdžią ir perdavė ją į jakobinų rankas.

VII

Sukilimo dienomis Robespjeras savo užrašų knygutėje pasižymėjo: „Reikalinga vieninga valdžia. Ji turi būti arba respublikinė, arba rojalistinė... Vidinį pavojų kelia buržuazija, reikia suvienyti liaudį..." Ir toliau: „Reikia, kad liaudis prisijungtų prie Konvento ir kad Konventas pasinaudotų liaudies pagalba" [148].

Šis įrašas daug ką pasako. Robespjeras aiškiai matė tą klasinę jėgą, su kuria reikėjo kovoti. Sukilimas vyko prieš Žirondą, ir Robespjeras kalbėjo apie pavojų, kurį kelia buržuazija. Vadinasi, jis gerai suprato, kokia klasė stovi už montanjarų priešininkų. Jis taip pat suprato, jog nugalėti Žirondą ir buržuaziją buvo galima tiktai sutelkus aplink Konventą liaudį.

Ar tai reiškia, kad 1793 metais Robespjerą reikėjo laikyti plebėjų, arba „ketvirtojo luomo" atstovu, arba net socialistu, kaip jį kadaise vaizdavo Matjezas?

Žinoma, ne. Jakobinai — dar kartą priminsime — atstovavo demokratinės (vidutiniosios ir smulkiosios) buržuazijos, valstiečių ir plebėjų blokui. Šios klasiniu požiūriu skirtingos jėgos žengė kartu, nes jas vienijo bendri interesai. Siedami savo gyvybinius interesus su įvykusia buržuazine revoliucija, jie vis dar plėtojo revoliuciją, kad būtų patenkinti jų svarbiausi reikalavimai. Suprantama, jog šie reikalavimai nebuvo tapatūs; todėl vėliau bloko viduje kils nesutarimų, bet iki tam tikro laiko jakobinų bloką sudariusios jėgos turėjo bendrų uždavinių ir bendrų priešų, todėl sutelktai veikdamos pasiekė pergalę.

Manau, būtų klaidinga ieškoti Robespjerui tikslaus socialinio ekvivalento. Jakobinai buvo šio klasiniu požiūriu nevienalyčio bloko atstovai, o šis blokas juk ne kas kita, kaip prancūzų liaudis. Kitaip tariant, Robespjeras atstovavo ir gynė prancūzų liaudies, kilusios į revoliuciją, interesus.

Citatos iš užrašų knygutės rodo, kaip aiškiai Robespjeras suprato revoliucijos uždavinius lemiamomis sukilimo dienomis. Norint suvienyti liaudį, sutelkti ją apie nuo žirondistų lyderių išvalytą Konventą, reikėjo greit ir efektingai veikti.

Ir jakobinų konventas veikė. Birželio 3 dieną, 10 dieną, liepos 17 dieną agrarinių įstatymų * dėka per šešias savaites valstiečiai gavo tai, ko revoliucija nedavė jiems per ketverius metus. Smogus triuškinantį smūgį feodalizmui kaime, išdalijus žemę, nors ir ne visą, valstiečiams, sustiprėjo jakobinų blokas — jų pusėn perėjo pagrindinės valstiečių masės.

Matjezas teigė, jog priemonės, iš esmės patenkinusios valstiečius, buvo įvykdytos pagal Robespjero projektą. Šis teiginys, žinoma, truputį perdėtas. Šias priemones rengė ir įgyvendino daugybė asmenų: žemės ūkio

---

* Birželio 3 dienos dekretu konfiskuotos emigrantų žemės buvo skaldomos į mažus sklypelius; kad vargingiesiems valstiečiams būtų lengviau, sumokėti už žemę reikėjo per dešimt metų. Birželio 10 dienos dekretu bendruomenių žemė (daugiau kaip 8 milijonai dešimtinių) buvo dalijama po lygiai kiekvienam žmogui. Liepos 17 dienos dekretas panaikino be išpirkos visas feodalines teises, prievoles, mokesčius ir privilegijas.

ir prekybos, feodalinių teisių komitetų nariai, Konvento deputatai ir t. t.[149]. Tačiau reikia su Matjezu sutikti, kad Robespjeras ne tik buvo atsakingas už šias priemones, bet ir, matyt, buvo jų iniciatorius.

Nuostabiai greitai, per tris savaites, jakobinai parengė, priėmė Konvente ir pateikė liaudžiai tvirtinti naują konstituciją. Respublikos demokratinė konstitucija turėjo būti idėjinė ir politinė platforma, telkianti visą naciją.

Konstitucinės demokratinės santvarkos problemas jakobinai labiausiai buvo išgvildenę. Čia Robespjeras galėjo remtis ne tiktai Ruso teoriniu palikimu, bet ir savo kovos dėl demokratijos principų Steigiamajame susirinkime patyrimu. Apibendrindamas gyvą revoliucijos patyrimą, iš dalies pirmosios respublikos patyrimą, dar kovos su Žironda laikotarpiu politinės demokratijos klausimais Robespjeras sukūrė darnią pažiūrų sistemą [150]. Palyginti su Steigiamojo susirinkimo laikotarpio konstitucine programa, nauja buvo tai, kad dabar numatytos tvirtos garantijos liaudies suverenumui išsaugoti: valstybės tarnautojai turi būti renkami, jie atsiskaito rinkėjams, juos turi teisę atšaukti rinkėjai, įstatymų leidybos organus kontroliuoja liaudis; valstybės tarnautojai renkami maksimaliam (dvejiems metams) laikui ir pan. Nauja taip pat buvo ir nuosavybės teisės apribojimo komentaras, įrašytas į Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją, Robespjero parašyta „teisė į darbą", kas liudijo apie Robespjero norą atspindėti būsimojoje konstitucijoje ir kai kurias savo egalitarines pažiūras [151].

Nenuostabu, jog ši, kone demokratiškiausia per visą Prancūzijos istoriją konstitucija, pateikta pirminiams susirinkimams tvirtinti, buvo vieningai liaudies priimta.

Tačiau tikroji jakobinų ir jų vado Maksimiliano Robespjero, kaip nuoseklių revoliucionierių, didybė pasireiškė tuo, kad jie drąsiai žengė pirmyn nepramintais takais. Jų didybė buvo ta, kad priėmę pačią demokratiškiausią konstituciją, kuriai visiškai pritarė liaudis, teisingai įvertinę esamą situaciją, pražūtingo karo su užsienio ir vidaus kontrrevoliucija akivaizdoje jie atsisakė

konstitucinio režimo ir pakeitė jį kita, aukštesne valdžios organizacijos forma — revoliucine demokratine diktatūra.

Skirtingai nuo konstitucinės demokratinės santvarkos, kurią jakobinai teoriškai buvo parengę anksčiau, revoliucinės demokratinės diktatūros nebuvo svarstę nei jakobinai, nei kokia literatūra,— iš viso toks klausimas nebuvo keliamas. Išimtis iš taisyklės, kaip ir daugeliu atvejų, buvo Žanas Žakas Ruso. Garsiojoje „Visuomenės sutartyje" Ruso su genialiu įžvalgumu numatė, jog gali susidaryti tokia padėtis, kai būtinai reikės atsisakyti įprastinių įstatyminių normų. Traktato šeštame skyriuje, pavadintame „Diktatūra", Ruso rašė: „Nelankstūs įstatymai, kai jų negalima taikyti keičiantis gyvenimo įvykiams, kai kuriais atvejais gali padaryti juos kenksmingais ir pražudyti valstybę, kai ji pergyvena krizę... Todėl nereikia stengtis taip apibrėžti politinius įstatymus, kad negalėtume jais naudotis..." Remdamasis Romos respublikos ir iš dalies Spartos istoriniu patyrimu, „Visuomenės sutarties" autorius manė, jog tam tikromis sąlygomis kaip laikina priemonė gali būti įvesta vieno ar kelių asmenų, kuriems suteiktos plačios teisės, diktatūra.

Visus Žano Žako Ruso kūrinius ir ypač „Visuomenės sutartį" su jos programiniais politiniais klausimais Robespjeras laikė savotišku Mokytojo, Mokytojo iš didžiosios raidės testamentu. Visą gyvenimą Robespjeras jautė tvirtą, didžią pagarbą didžiajam mokslo apie lygybę kūrėjui. Jis daug kartų iš naujo perskaitė Ruso, nelyginant tarėsi su juo, mąstė, kaip vienomis ar kitomis aplinkybėmis pasielgtų Žanas Žakas.

Tačiau nei mąstymo maniera, nei prigimtimi abu Robespjerai — Maksimilianas ir Ogiustenas — nebuvo pedantiški dogmatai, linkę į schemas. Tai buvo kūrybiški, net azartiški žmonės, drąsiai žengę į neištirtą šalį; kaip ir dauguma jakobinų, jie buvo linkę mažiau šnekėti, bet daugiau veikti.

Žinoma, Robespjeras perskaitė ir įsidėmėjo Ruso „Visuomenės sutarties" šeštą skyrių. Tačiau juk Žanas Žakas diktatūrą aptarė bendrais žodžiais, pateikė kaip

hipotezę. Praktiškai šis skyrius nedavė atsakymo į klausimus, kuriuos 1793 metais nepermaldaujamai kėlė gyvenimas. Pagaliau ir negalėjo nei atsakyti, nei patarti, nei rekomenduoti, juk šis skyrius buvo parašytas beveik dvidešimt metų prieš revoliucijos pradžią.

Revoliucijos eigoje Maratas aiškiau, Robespjeras stichiškiau kartais suvokdavo, jog būtina liaudies diktatūra, bet tai būdavo atsitiktinės, dar neišsirutuliavusios mintys.

Jakobinų revoliucinė demokratinė diktatūra atsirado, susiformavo ne pagal iš anksto apgalvotą planą, ne teoriškai ją pagrindus. Šią diktatūrą pagimdė, sukūrė pats gyvenimas, revoliucinė masių kūryba. Ir tik po to, kai ji susiformavo, tapo gyvenimo tikrove, jakobinų vadai ir pirmiausiai Robespjeras, perprato jos esmę, o vėliau teoriškai apibūdino jos patyrimą.

Revoliucinės demokratinės diktatūros pradžią reikia laikyti 1793 metų gegužės 31 dienos—birželio 2 dienos liaudies sukilimą; tas sukilimas šalyje nustatė ir naują klasinių jėgų santykį. Tačiau jakobinai, atėję į valdžią, to nepastebėjo ar tiesiog nesuprato. Respublikos padėtis buvo tokia kritiška, iš visų pusių jai grėsė tokie pavojai, kad jakobinams tomis dienomis nebuvo kada susimąstyti, suvokti tai, kas vyksta šalyje. Reikėjo veikti — reikėjo žaibiškai atsakyti smūgiu į smūgį, dar daugiau — priešui užbėgti už akių. Tačiau 1793 metų vasarą jakobinai labiausiai puoselėjo masių iniciatyvą, stengėsi visokeriopai demokratizuoti politinę santvarką, kuo plačiau įtraukti liaudį į revoliuciją.

Jakobinų dėka per trumpą laiką šalyje buvo išplėsta, iš dalies naujai sukurta žemutinių renkamų revoliucinių organų — revoliucinių komitetų — sistema. „Liaudies draugijos", po visą šalį plačiai paplitę jakobinų klubai ir jo filialai, kiti demokratiniai klubai, sekcijos Paryžiuje ir kituose miestuose, — visos šios naujos demokratinės organizacijos padėjo tiesiogiai įtraukti liaudį į politinį šalies gyvenimą.

Per šias demokratines organizacijas pasireiškė liaudies iniciatyva, per jas buvo įgyvendinama masių revo-

liucinė kūryba, masių poveikis aukščiausiems valdžios organams.

Kovoje su Žironda, po gegužės 31 dienos — birželio 2 dienos tapusia visų vidaus kontrrevoliucijos jėgų vėliava ir centru, Kalnas rėmėsi liaudies jėgomis ir jos avangardu — sankiulotais. Robespjero formulė: „Kas vaikšto auksu išsiuvinėtomis kelnėmis, tas visų sankiulotų priešas", atskleidė socialinę, klasinę šios kovos prasmę. Karas su Žironda buvo neturtingųjų kova su turtuoliais. Dar prieš sukilimą Robespjeras jau minėtoje gegužės 8 dienos programinėje kalboje jakobinų klube pasakė: „Yra tiktai dvi žmonių klasės: laisvės ir lygybės draugai, pavergtųjų gynėjai, vargšų bičiuliai, iš vienos pusės, ir neteisėtai įsigyto turto bei tironiškosios aristokratijos atstovai,— iš antros pusės" [152]. Jakobinai buvo „vargšų bičiuliai". Pats Robespjeras buvo principingai atsidavęs neturtui. „Aš taip pat galėčiau parduoti savo sielą už turtą,— sakė jis toje pačioje kalboje.— Tačiau turtai ne tik užmokestis už nusikaltimą, bet ir bausmė už nusikaltimą, ir aš noriu būti neturtingas, kad nebūčiau nelaimingas" [153]. Šie žodžiai glaustai apibūdina jakobinų ir jų vado Robespjero požiūrį į turtus ir skurdą.

Kariaudama „su turtuoliais ir tironais", su Žironda ir Europos monarchijų kariuomene, jakobinų respublika galėjo ir turėjo kariauti kaip liaudies kare, t. y. veikti liaudies, sankiulotų priemonėmis.

Rugsėjo pradžioje, Paryžiaus liaudies masėms reikalaujant, Konventas priėmė dekretą dėl revoliucinio teroro. Revoliucinio tribunolo įgaliojimai buvo išplėsti. Revoliucinis teroras dabar buvo nukreiptas ne tik prieš revoliucijos priešus ir įtariamuosius, bet ir prieš spekuliantus, supirkinėtojus, maksimumo įstatymo pažeidėjus.

Aštrios maisto produktų krizės sąlygomis Konventas plebėjų interesais ir jiems reikalaujant, tiesa, ne be kovos, priėmė dekretą dėl visuotinio maksimumo. Pagal šį įstatymą valstybė turėjo griežtai reguliuoti produktų skirstymą ir prekybą jais, vis valdingiau kištis į svarbiausias ekonominės veiklos sferas, kad kariuomenė būtų aprūpinta ne tik maistu, bet ir ginklais, šaudmenimis ir pan.

Tačiau reikėjo sustiprinti ir politinę valdžią. Įnirtingas pilietinis karas, būtinumas įveikti ir nuslopinti daug pranašesnio priešo įtūžusias atakas ir slaptas diversijas, reikalavo visai kitaip organizuoti valstybės valdžią. Norint išgelbėti respubliką, reikėjo ne tik atremti visus smūgius, bet ir triuškinančiai smogti patiems, vieną po kito sunaikinti visus priešus. Tam reikėjo ne konstitucinio režimo, bet stiprios centralizuotos valdžios, besiremiančios kuo plačiausiomis liaudies masėmis, vadovaujamos valstybės organo, turinčio neginčijamą autoritetą bei neribotus įgaliojimus. Tam reikėjo revoliucinės demokratinės diktatūros.

Pats gyvenimas sukūrė jakobinų revoliucinę demokratinę diktatūrą su revoliuciniais komitetais, liaudies draugijomis ir t. t. bei pačiu autoritetingiausiu ir autoritariniu aukščiausiuoju organu — Visuomenės gelbėjimo komitetu.

Šią naują revoliucinę valdžią, įkurtą liaudies masių per pilietinį karą, savaime aišku, reikėjo teoriškai įprasminti ir pagrįsti. Sen Žiustas, Bareras, Bilo Varenas ir kiti jakobinų valstybės veikėjai šiuo klausimu daug nuveikė. Tačiau vientisiausiai ir darniausiai revoliucinę valdžią pagrindė Maksimilianas Robespjeras.

„Revoliucinio valdymo teorija,— pasakė jis 1793 metų gruodžio 25 dieną,— tokia pat nauja, kaip ir revoliucija, sukūrusi šią valdymo tvarką. Veltui ieškotume šios teorijos knygose tų politinių rašytojų, kurie nenumatė revoliucijos" [154].

Jau šie žodžiai, pats klausimo traktavimas rodo, kad revoliucionierius nebijo naujo, yra pasirengęs mokyti liaudį ne iš knygų, ne iš „tėvų patyrimo", bet iš gyvos revoliucinės kovos praktikos.

Kokia yra revoliucinio valdymo esmė? Koks šio valdymo santykis su konstitucine demokratine santvarka, dėl kurios vakar kovojo jakobinai?

Robespjeras supranta, jog šis klausimas kils kiekvienam revoliucijos dalyviui, ir jis tiesiai ir aiškiai atsako: „Revoliucija — tai karas tarp laisvės ir jos priešų; konstitucija — tai jau laisvės, išsikovojusios pergalę ir taiką,

režimas". Tą pačią mintį jis išreiškia dar glausčiau: „Konstitucinio valdymo tikslas — išsaugoti respubliką, revoliucinio valdymo tikslas — sukurti respubliką" [155].

Taigi, Robespjero nuomone, revoliucinio valdymo režimas — tai pereinamasis laikotarpis.

Programiniame pranešime „Politinės moralės principai", skaitytame 1794 metų vasario 5 dieną Konvente, jis dar kartą patikslina, kokia yra „revoliucinio valdymo", kaip pereinamojo laikotarpio, esmė. „Kad būtų įkurta ir sustiprinta demokratija, kad įsigalėtų taikūs konstituciniai įstatymai, reikia galutinai užbaigti laisvės karą su tironija ir garbingai praeiti per revoliucijos audras" [156].

„Laisvės karas su tironija" — štai „revoliucinio valdymo" esmė. Tačiau, kad šis teisingas karas pergalingai baigtųsi, revoliucinio valdymo režimas turi veikti kitais metodais, negu konstitucinis: jis turi būti aktyvus, veiksmingas, mobilus; jo negali varžyti jokie formaliai teisinio pobūdžio apribojimai. „Revoliucinio valdymo režimas,— kalbėjo Robespjeras,— veikia rūsčiomis ir nuolat kintančiomis sąlygomis, todėl jis yra priverstas pats taikyti prieš jas naujas ir operatyvias kovos priemones" [157].

Robespjeras, būdamas puikus revoliucinis mąstytojas, suprato ir apibendrino, parodė liaudžiai revoliucinės demokratinės diktatūros pereinamojo režimo didybę. „Revoliucinė vyriausybė *savo veiksmus grindžia* — kalbėjo jis,— *švenčiausiu visuomenės gelbėjimo įstatymu ir neginčijamiausiu pagrindu — būtinumu*" (mano kursyvas.— *A. M.)* [158]

Sorbonos teisės fakulteto auklėtinis buvo didis revoliucionierius, todėl neabejodamas revoliucijos interesus vertino labiau už formalią teisę. Robespjeras nuoširdžiai mokėsi iš revoliucijos ir stebėtinai giliai, nuovokiai teoriškai apibendrindavo revoliucinės kovos pamokas. Jis suprato, jog pati revoliucinės demokratinės diktatūros prigimtis apibrėžia jos dialektinę vienybę: rūpinimasis liaudies gerove ir nesitaikstymas, negailestinga kova su revoliucijos priešais. Toje pačioje kalboje 1794 metų vasario 5 dieną Konvente, kreipdamasis į deputatus, Robespjeras pasakė: „Susidariusioje situacijoje mūsų politi-

ką lemia liaudies valdžia, kurios pagrindas — protas, ir liaudies priešų valdžia, kurios pagrindas — teroras"[159].

Reakcinė istoriografija ne vieną dešimtmetį šmeižė Robespjerą, vaizduodama jį nuožmiu tironu, pagiežinga būtybe, besimėgaujančia teroro žiaurybėmis, svarbiausiu kruvinų represijų politikos įkvėpėju. Nėra žemesnio šmeižto prieš Robespjerą, kaip šitas. Robespjeras buvo nuoširdus ir tvirtas humanistas, pasisakęs prieš mirties bausmes apskritai. Jis pradėjo remti revoliucinį terorą tiktai tada, kai šis tapo būtinybe, respublikos savigynos nuo revoliucijos vidaus bei užsienio priešų kontrrevoliucinio teroro priemone.

Kaip jau buvo minėta, revoliucinį terorą pasiūlė pati liaudis, kaip būtiną savigynos priemonę. 1793 metų rugsėjo 4—5 dienomis liaudies sąjūdis privertė Konventą priimti dekretą dėl teroro.

Robespjeras nebūtų buvęs didis revoliucionierius, jei susiklosčiusiomis aplinkybėmis nebūtų tuojau pat įvertinęs šio reikalavimo reikšmę. Jam revoliucinis teroras netapo nei ypatingu principu, nei tuo labiau savitiksliu; teroras jam buvo laikina, kraštutinė priemonė, kurios revoliucinė vyriausybė turi imtis revoliucijos išgelbėjimo, vadinasi, ir žmonijos išgelbėjimo vardan.

„Teroras yra ne kas kita, kaip greitas, griežtas ir nepalaužiamas teisingumas; taigi jis yra ir dorybingumo išraiška",— pasakė Robespjeras toje pačioje 1794 metų vasario 5 dienos kalboje. Jis pridūrė, jog į terorą reikia žiūrėti ne kaip į ypatingą principą, bet kaip į „išvadą iš bendro demokratijos principo, taikomą tada, kai tėvynei tai itin reikalinga"[160].

Taip logiškai buvo pritaikytos Ruso idėjos dėl liaudies suverenumo, kurį Engelsas apibūdino gana glaustai: „Ruso visuomenės sutartis buvo įgyvendinta teroro metu"[161].

Tačiau ar Maksimilianas Robespjeras, Žanas Polis Maratas, Sen Žiustas, Kutonas ir kiti jakobinai, tiek sykių kartoję Ruso vardą, buvo tiktai uolūs didžiojo Ženevos piliečio mokiniai?

Iš pirmo žvilgsnio pats klausimas gali atrodyti nepagrįstas. Argi Ruso kada nors ragino griebtis teroro? Ar-

gi „Vienišo svajotojo pasivaikščiojimų" autorius buvo numatęs tą rūstų laiką negailestingos revoliucinės diktatūros, kurią jo pasekėjai įvedė Prancūzijoje 1793—1794 metais?

Ne, žinoma, Ruso neragino įvesti revoliucinio teroro režimą. Kaip žinoma, jis ir apie revoliuciją niekada nekalbėjo visu balsu. Ir vis dėlto ką tik pacituoti Engelso žodžiai labai teisingi. Revoliucinės demokratinės jakobinų diktatūros Prancūzijoje režimas buvo pirmasis mėginimas įgyvendinti Ruso idėjas įvesti liaudies valdžią, lygybę, teisingą visuomeninę santvarką.

O kad Ruso knygų idėjas perimtų griežtas ir rūstus Visuomenės gelbėjimo komitetas, Ruso mokiniai turėjo būti ne tik ortodoksalūs jo mokslo pasekėjai, bet ir turėti kitų savybių.

Robespjeras iki savo gyvenimo pabaigos liko nuoširdus Ruso talento gerbėjas ir laikė jį tikru revoliucijos mokytoju. Jis vertino ne tiktai „Visuomenės sutartį" bei kitus politinius veikalus, bet ir „Naująją Eloizą", „Emilį", „Išpažintį". Robespjeras buvo tvirtas Ruso egalitarinių pažiūrų pasekėjas. Jo literatūriniam stiliui — skaitytojui tuo nesunku įsitikinti — Ruso taip pat turi aiškią įtaką [162]. Įžvalgus Puškinas, turėjęs nuostabią istorinę nuojautą, sugebėjo pastebėti ir daugiau. Jis pavadino Robespjerą „sentimentaliu tigru" [163]. Šis paradoksalus apibrėžimas taikliai apibūdina Robespjero charakterio prieštaringumą; tigro sentimentalumas — tai iš Ruso pasisavinta savybė.

Vadinasi, Robespjeras persiėmė net Ruso sentimentalumu. Tačiau Robespjeras yra didi istorinė asmenybė todėl, kad aklai nesekė „Visuomenės sutarties" autoriumi. Abstrakčias politines Ruso hipotezes Robespjeras pavertė rūsčia revoliucine kalba. Ten, kur Ruso neryžtingai nutylėdavo, Robespjeras bebaimiškai žengė toliau. Jis praktiškai patikrino savo mokytojo idėjų teisingumą, ir ši rūsti praktika davė kur kas daugiau negu Žano Žako knygų išmintis. Kiekvieną dieną Robespjeras vis toldavo nuo to, kurį vadino savo mokytoju.

Robespjeras, kaip ir Maratas, Sen Žiustas, Kutonas, kaip ir visa užsigrūdinusi jakobinų plejada, išlaisvino ru-

soizmą nuo jam būdingų apmąstymų ir svajingumo. Tai buvo dalykiški žmonės, žymūs revoliucinės praktikos meistrai. Ne svajoti, ne dingotis, ne laukti, reikia pačiam kautis, smogti kardu dešinėn ir kairėn, patraukti paskui save kitus, drąsiai pasitikti pavojų, rizikuoti, ryžtis ir nugalėti.

Jakobinai ir pirmiausia Robespjeras išlaisvino rusoizmą nuo jo neviltingo, pesimistinio atspalvio. Jie matė priešais save ne saulėlydį, bet aušrą, naujos dienos prabudimą, rytą, nušviestą skaisčių tekančios saulės spindulių.

Robespjeras nebuvo toks šiurkščiai godus, nejautė nežabotų aistrų, kas buvo taip būdinga galingajam Dantonui. Robespjeras buvo griežtesnis ir sutelktesnis už savo draugus jakobinus.

Literatūroje aptinkama tokia versija: esą kai Robespjeras 1778 metais apsilankė Ermenonvilyje, kur paskutiniąsias gyvenimo dienas leido „vienišas svajotojas", Ruso nustebino ne Sorbonos studento nepaprastas apsiskaitymas, ne mokėjimas atmintinai jo veikalų, net tų, kuriuos pats buvo seniai pamiršęs, bet kažkas kita: tvirtas, slėpiningas, tartum plieninis vos primerktų pašnekovo akių žvilgsnis.

Sunku pasakyti, kiek tikra ši paplitusi versija; šiaip ar taip netyros sąžinės žmonėms siaubą kėlė nepermaldaujamas, plieninis Maksimiliano primerktų akių žvilgsnis,— apie tai buvo rašoma dažnai.

Plieniniu bebaimiu žvilgsniu Maksimilianas Robespjeras žūrėjo į besiartinančius priešus, į iš visų pusių tykantį pavojų. Jis viską matydavo, viską pastebėdavo, niekas nepraslysdavo pro, atrodytų, nejudraus, suakmenėjusio, bet įdėmaus žvilgsnio, iš jo veido negalėdavai atspėti jį jaudinusių minčių bei jausmų.

Tačiau ir Robespjero gyvenimas prasidėjo nuo ryto. Išauklėtas XVIII amžiaus literatūros dvasia, jis taip pat buvo romantikas, o tą romantiškumą puoselėjo antikos reminiscencijos. Tačiau nei Robespjeras, nei jo bendraamžiai jakobinai, nebuvo svajingi stebėtojai. Pasaulis atsiskleisdavo ne savo grožybėmis — jis buvo iškovojamas

mūšiuose. Jie išėjo pernelyg rūsčią kovos mokyklą, tad negalėjo pasiduoti elegiškoms nuotaikoms.

„Gražu tai, ko nėra",— sakė Ruso. Robespjeras atmetė šią pesimistišką formulę. Kelias į grožį eina per žygdarbį, per kovą, per kautynes — taip būtų galima apibūdinti Robespjero pasaulėžvalgą.

„Tegul Prancūzija,— kalbėjo 1794 metais Robespjeras,— kažkada išgarsėjusi tarp vergovinių šalių, dabar temdanti visų kažkada gyvavusių laisvų tautų šlovę, tampa pavyzdžiu visoms nacijoms, siaubu pavergėjams, paguoda pavergtiesiems, Visatos puošmena, ir tegul, sutvirtinę savo darbą savo krauju, mes pamatysime bent visuotinės aukščiausios laimės aušros žarą" [164].

Ši „visuotinės aukščiausios laimės aušros žara", žmonijos „aukso amžius" buvo, Robespjero įsitikinimu, visai arti, kažkur greta. Reikėjo tiktai įtempti paskutines liaudies pastangas — susivienyti, susitelkti ir, iš visų jėgų smogus, sutriuškinti priešus.

Tai buvo visiškai pasiekiama; galima buvo ant pirštų suskaičiuoti tai, kas liko užbaigti: išvyti interventus, nuslopinti vidaus kontrrevoliuciją, giljotinuoti paskutinius sąmokslininkus ir išdavikus. Štai iš esmės ir viskas. Ir tada išsikovojusi pergalę liaudis įgys šį trokštamą laisvės, lygybės, teisingumo, laimės pasaulį.

Toks, Robespjero supratimu, buvo kelias į grožį, kelias į laimę, ir ši perspektyva, kurią jis atvėrė savo tėvynainiams, buvo kupina didžiausio socialinio optimizmo.

Revoliucija nenugalima. Niekas negali jai priešintis, jos jėgos neišsemiamos, ji sutriuškins bet kokius savo priešus.

Revoliucijos patyrimas sustiprino Robespjero įsitikinimą savo siekių teisumu, įkvėpė drąsos ir nepalaužiamo ryžto veikti.

VIII

Tai, kas amžininkams ir ypač revoliucijos priešams atrodė stebuklas, tai, kas vėliau apstulbino visus, kurie mėgino perprasti pirmosios respublikos istoriją, buvo tiesiog

neregėta, nepaprasta, beveik nepaaiškinama Prancūzijos jakobinų pergalė prieš gausybę išorės ir vidaus priešų; visa tai įvyko per labai trumpą laiką — per dvylika trylika mėnesių.

Jakobinų respublika, kuri 1793 metų vasarą, atrodė kaip mat sužlugsianti nuo iš visų pusių ją persekiojusių priešų, suspausta blokados, intervencijos, kontrrevoliucinių maištų žiedo, dususi nuo bado, nuo ginklų, parako, nuo viso, kas būtiniausia, stokos, ši Respublika, nedraugų jau laidojama, ne tiktai atmušė įnirtingas atakas ir nuslopino maištus, bet ir perėjo į puolimą ir, konservatyvaus, reakcingo pasaulio siaubui, sutriuškino savo priešus ir tapo stipriausia Europos valstybe.

Dar daugiau, per istoriškai trumpą laiką — tiktai per vienerius metus — jakobinų diktatūra išsprendė visus svarbiausius revoliucijos uždavinius. Ji sutriuškino feodalizmą tiek, kiek leido buržuazinės demokratinės revoliucijos rėmai. Ji sukūrė keturiolika armijų, išaugusių kaip iš po žemės, apginkluotų moderniais ginklais, vadovaujamų iš liaudies kilusių talentingų karvedžių, drąsiai taikiusių naują revoliucinę kariavimo taktiką. Mūšyje prie Fleriuso 1794 metų birželio 26 dieną respublikos armija sutriuškino interventų kariuomenę, išvijo juos iš Prancūzijos ir pašalino feodalinės monarchijos restauravimo pavojų. Visur buvo atstatytas respublikos teritorinis integralumas, o vidaus kontrrevoliucija — žirondistai, vandeistai, rojalistai — buvo sutriuškinta ir nuvyta į gilų pogrindį.

Visi patys drąsiausi Robespjero ir kitų jakobinų vadų pažadai buvo įvykdyti. Atrodė, jog respublika artėja prie paskutinės ribos; už jos turėjo prasidėti revoliucijos vadų pažadėta laisvės, lygybės, brolybės karalystė.

Tačiau keistas dalykas, kuo labiau plėtėsi revoliucija, kuo daugiau krito mirtinai sutriuškintų priešų, tuo silpnesnė vidujai darėsi ši, atrodytų, iš išorės tokia galinga jakobinų respublika.

Praėjus savaitei po šaunios pergalės prie Fleriuso, sukrėtusios visą Europą, Maksimilianas Robespjeras, 1794 metų liepos 1 dieną kalbėdamas jakobinų klube, pasakė:

„Apie valstybės klestėjimą sprendžiama ne tiek pagal jos laimėjimus užsienyje, kiek pagal jos laimingą vidaus padėtį. Jeigu akiplėšiškai šūkaujama, jeigu dorybingieji dreba, vadinasi, respublikos pamatai netvirti" [165].

Iš kur tas sielvartingas revoliucinės vyriausybės vadovo tonas, vyriausybės, kuri, atrodytų, turėjo tiktai džiaugtis puikiomis respublikos pergalėmis?

Šis širdgėlos balsas, šios pasmerktumo, nusivylimo gaidelės, kurios vis aiškiau skamba 1794 metų vasarą Robespjero kalbose, suprantamos: Robespjeras jautė, kad pergalė, iškovota didžiulėmis liaudies aukomis, slysta iš jakobinų rankų.

Kas atsitiko?

Robespjero, kaip ir jo bendražygių, pagaliau ir visų aktyvių revoliucijos dalyvių supratimu, didžiulis penkerių metų titaniškas mūšis buvo kova dėl laisvės ir teisingumo, dėl lygybės ir brolybės, dėl „žmogaus prigimtinės teisės", dėl visuotinės laimės žemėje, kaip ir buvo sakoma 1793 metų Teisių deklaracijoje [166].

Robespjeras toli gražu nebuvo panašus į neturtingą Lamanšo riterį, gyvenusį vaizdinių ir svajonių pasaulyje. Atvirkščiai, greičiau buvo galima stebėtis trisdešimt penkerių metų žmogaus nepaprastu įžvalgumu, savotiška aiškiaregyste. Jo ereliškas žvilgsnis aprėpė visą milžinišką kautynių lauką; jis iš pat pradžių atspėdavo nevidoniškus priešininko sumanymus, ir baudžianti Visuomenės gelbėjimo komiteto ranka pasiekdavo priešą anksčiau, negu šis tikėdavosi.

Ir jeigu, nepaisant viso savo įžvalgumo, Robespjeras tebetikėjo, jog ateis laimingas dorybingumo triumfo metas, tai ne dėl naivumo ar svajingumo. Jis buvo politinis veikėjas, pasiekęs savo laiko pažangios visuomeninės minties lygį. Taip manė ne tik jis, bet ir šviesiausieji XVIII amžiaus pabaigos protai. Vadovaudami revoliucijai, kurią įsivaizdavo kaip didį išsivaduojamąjį karą visos žmonijos atgimimo vardan, jie nežinojo, nesuprato ir negalėjo suprasti to, kad iš tikrųjų vadovauja revoliucijai, kuri objektyviai vertinant yra buržuazinė, ir kitokia būti negali.

Iki šiol mes kalbėjome apie stipriąsias jakobinų diktatūros ir jos vado Robespjero savybes. Tačiau tie Robespjero prieštaravimai ir klaidos, kurie pasireiškė pirmaisiais revoliucijos metais, jakobinų diktatūros laikotarpiu pagilėjo ir tapo pražūtingais. Šios klaidos, prieštaravimai nebuvo Robespjero asmeniški trūkumai: jie neatskiriami nuo revoliucijos klasinio pobūdžio. Robespjeras buvo didis XVIII amžiaus revoliucionierius, kartu, pats to nesuprasdamas, jis buvo Didžiosios buržuazinės revoliucijos vadas, ir tai lėmė jo klaidas, tai buvo jo tragedija.

Nuo tam tikro laiko, būtent nuo tada, kai revoliucija sutriuškino visus savo didžiausius priešus, kai daugeliu sėkmingų pergalių ji įrodė pasauliui, kad jos jėgos neįveikiamos, Robespjeras aiškiai pajuto — valstybės valdžios vairas, kuris taip paklusdavo jo stipriai rankai, nebeklauso.

Vairuoti darėsi vis sunkiau.

Kodėl? Kas atsitiko?

Jakobinų diktatūra išsprendė buržuazinės demokratinės revoliucijos uždavinius veikdama plebėjiškais metodais. Tačiau kai tik svarbiausi revoliucijos uždaviniai buvo išspręsti, jos priešai parblokšti, tiesioginės restauracijos pavojus pašalintas, visi vidiniai jakobinų valdžios prigimties prieštaravimai tučtuojau išplaukė į paviršių.

Jau buvo minėta, kad jakobinai sudarė ne vienalytę, klasiniu bei politiniu atžvilgiu ne homogeninę jėgą, bet įvairialytį klasinių jėgų bloką, veikusį sutelktai ir solidariai, kol vyko mirtinas karas su feodaline kontrrevoliucija. Įnirtingos kovos su vidaus ir užsienio kontrrevoliucija metais jakobinų revoliucinė vyriausybė, remdamasi daugiausiai liaudies jėgomis (liaudies įtaka smarkiai padidėjo), buržuazijos atžvilgiu turėjo vykdyti griežtą apribojimo politiką.

Šią apribojimo ir daug kur represijos politiką diktavo pats gyvenimas. Įstatymų dėl maksimumo nebūtų reikėję svarstyti, priimti ir įgyvendinti, jei respublikoje nebūtų buvusi tokia bloga padėtis su maisto produktais. Įstatymą dėl maksimumo pirmiausia lėmė būtinumas. Tas

pats pasakytina ir apie revoliucinio teroro režimą: jį taip pat padiktavo pats gyvenimas, kaip būtiną savigynos priemonę. Galima pateikti ir kitų pavyzdžių. Tačiau būtų neteisinga manyti, jog revoliucinė vyriausybė veikė atsižvelgdama tiktai į kategorišką gyvenimo reikalavimą, kad ji buvo pragmatikų, prisitaikiusių prie šiandienos diktuojamų uždavinių, vyriausybė.

Ji turėjo ir teigiamų idealų ir juos atitinkančią pozityvią programą; ji kėlė sau tikslą, kurio siekė sąmoningai, įveikdama visus šios dienos sunkumus. Robespjeras, Sen Žiustas, Kutonas, jų draugai ir vienminčiai buvo Ruso pasekėjai, vadinasi, ir jo egalitarinių idėjų šalininkai.

Robespjero politikoje, revoliucinės vyriausybės politikoje, nesunku pastebėti tą liniją, kurią jie vykdė visiškai sąmoningai,— tai jakobinų vyriausybės egalitarinė politika.

Robespjeras atmetė visišką turtinės lygybės nustatymą; tai jis laikė neįgyvendinama, o šitokią propagandą — žalinga. Dėl tų pačių motyvų jis smerkė vadinamuosius agrarinius įstatymus, kuriais remiantis, visą žemę reikėjo padalyti, smerkė ir garsiąją Žako Ru tezę: „Būtina, kad lygybės pjautuvas perbrauktų per turtuolių galvas!"

Tačiau, kaip ir Ruso, netikėdamas, jog galima nustatyti visišką turtinę lygybę, Robespjeras nuoširdžiai tikėjo, kad būtina ir naudinga pašalinti turtinės nelygybės kraštutinumus. Jis siekė maždaug sulyginti turtus.

Kai jo ir jo vienminčių rankose atsidūrė valstybės valdymo svertai, jie mėgino padaryti visa, kas galima, kad įgyvendintų savo egalitarinę programą.

Priverstinių paskolų iš turtingųjų politika, progresyvinis pajamų mokestis, bendruomeninių žemių išdalijimas kiekvienam žmogui, parduodamų žemės sklypų skaldymas, paveldėjimo teisės apribojimas, teroras prieš spekuliantus ir maksimumo pažeidėjus, pagaliau garsūs Vantozo dekretai — visa tai liudijo, jog Robespjero vadovaujama revoliucinė vyriausybė siekė įgyvendinti savo egalitarinę programą, turinčią įkurti „amžinos teisybės karaliją".

Kalbėdamas apie Vantozo dekretus, Sen Žiustas pasakė: „Tie, kurie pusiau įvykdo revoliuciją, tiktai kasa sau kapą" [167]. Šie žodžiai atskleidė principinę Vantozo įstatymų reikšmę. Sen Žiustas, kaip politinis veikėjas, išaugo Robespjero įtakoje; jis buvo ištikimiausias Robespjero bendražygis; jo pažiūros į respublikos ateitį, be abejonės, atspindėjo ir Nepaperkamojo pažiūras.

Tačiau jakobinų revoliucinės vyriausybės energingai vykdoma egalitarizmo politika vedė respubliką anaiptol ne į „dorybingumo ir kuklaus pasiturėjimo laimę", apie kurią svajojo jos įkvėpėjai [168]. „...Lygybės idėja yra pilniausia, nuosekliausia ir ryžtingiausia buržuazinių demokratinių uždavinių išraiška,— rašė V. Leninas.— Lygybė ne tik idėjiniu atžvilgiu išreiškia laisvo kapitalizmo ir prekinės gamybos sąlygų pilniausią įgyvendinimą. Ir materialiniu atžvilgiu, iš baudžiavos išaugančios žemdirbystės ekonominių santykių srityje, smulkiųjų gamintojų lygybė yra kapitalistinio žemės ūkio plačiausio, pilniausio, laisviausio ir greičiausio vystymosi sąlyga" [169].

Jakobinams ir jų vadui Robespjerui nepavyko visiškai įgyvendinti savo egalitarinę programą — įkurti „smulkių gamintojų lygybės" respubliką. Tačiau net tai, ką jie spėjo padaryti — o padaryta buvo nemažai: sutriuškintas ir likviduotas feodalizmas,— patvirtino didžią V. Lenino tiesą.

Jakobinų politika objektyviai, nepriklausomai nuo jų valios, parengė dirvą buržuazijai ir kapitalistiniams santykiams plėtotis. Kad ir kaip skaudžiai jakobinų diktatūra baudė atskirus stambius buržua, spekuliantus, mėgėjus pasipelnyti, kad ir kaip valdingai ji kišosi į paskirstymo sferą (kartu išsaugodama privatų gamybos būdą), visa griežta bausmių ir apribojimo politika nepajėgė nei sustabdyti, nei sulaikyti stambiosios buržuazijos ekonominės galios stiprėjimo. Dar daugiau, nepaisant to, kad giljotinos peiliu buvo išnaikinti spekuliantai, nepaisant griežtos draudimo politikos, per tą laiką išaugo nauja buržuazija, smarkiai pralobusi iš tiekimo kariuomenei, iš žemės sklypų perpardavimo, dvejopo pinigų kurso, spekuliacijos produktais ir pan.

Kol šaliai grėsė interventų kariuomenės pavojus, kol galėjo būti atkurta feodalinė absoliutinė santvarka, ši naujoji buržuazija, gyvybiniais, materialiniais interesais susisiejusi su revoliucijos įvykdytu nuosavybės perpaskirstymu, turėjo kantriai kęsti baudžiančią jakobinų diktatūros ranką. Ji turėjo taikstytis ir su padidėjusiu liaudies vaidmeniu, ir su apribojimų režimu, turėjo prisiekdinėti esanti ištikima didiems teisingumo bei dorybingumo idealams, nes tiktai jakobinų „lygybės apaštalų" geležinė ranka galinti apginti ją nuo interventų ir praeities. Tačiau kai tik restauracijos pavojus praėjo, buržuazija, o kartu su ja ir visi savininkiškieji elementai, bodėjęsi jakobinų diktatūros apribojimo režimu, ėmė ieškoti priemonių atsikratyti juo.

Įkandin buržuazijos dešinėn pasuko ir turtingieji, o vėliau ir vidutinieji valstiečiai. Revoliucija išvadavo juos iš feodalinio jungo, feodalinių prievolių, davė jiems žemę, atvėrė kelią į turtą. Tačiau jakobinų diktatūra nustatė tvirtas kainas, numatė grūdų rekvizavimo politiką, kas nepaprastai dirgino kaimą.

Kai buržuazija ir pagrindinės valstiečių-savininkų masės pasuko prieš jakobinų diktatūrą, tai reiškė, jog šalyje formuojasi buržuazinės kontrrevoliucijos jėgos.

Robespjeras ir revoliucinė vyriausybė kovojo su neįveikiama jėga, su hidra, kuriai vietoj vienos nukirstos galvos iš karto ataugdavo dešimt.

Revoliucinis tribunolas stiprino savo baudžiamąją veiklą. Procesai prieš spekuliantus, prieš „maksimumo" pažeidėjus paspartėjo; dažniausiai jų baigmė būdavo iš anksto aiški: mirtis ant ešafoto. Tačiau pasipriešinimas revoliucinei vyriausybei diena po dienos darėsi vis akivaizdesnis. Dar daugiau, šis pasipriešinimas dabar buvo jaučiamas, nors ir slapta, pačiame Konvente, Visuomenės gelbėjimo komitete, bet labiausiai Visuomenės saugumo komitete.

Kuo galėjo remtis Robespjero vadovaujama revoliucinė vyriausybė? Miestų plebėjais? Kaimo varguomene? Ta visuomenės dalimi, kuri dabar vadinama kairiosiomis jėgomis? Leninas atsakė į šiuos klausimus taip: „. . .Kon-

ventas užsimodavo imtis plačių priemonių, bet joms įvykdyti neturėdavo reikiamos atramos, net nežinodavo, kuria klase reikia remtis tai ar kitai priemonei įvykdyti" [170].

Tiksliau nepasakysi. Robespjeras, pripažintas jakobinų ir revoliucijos vadas, iš tikrųjų šiame paskutiniame jos etape nežinojo, kokia klase revoliucija turi remtis. Robespjeras ir jakobinai buvo galingi, kai telkė ir vienijo liaudį, kėlė ją į kovą su rūsčiomis feodalinės kontrrevoliucijos ir buržuazinės aristokratijos jėgomis, kai žengė pirmyn liaudies priešakyje kartu su revoliucija, kovodami su stambiąja buržuazija, su Žironda. Dabar jie taip pat užsimodavo iš visų jėgų, bet priešo nepasiekdavo: ranka silpo ir bejėgiškai sviro.

Jakobinų vyriausybės vykdoma politika ir konkrečiai jos socialinė ekonominė politika, nuo 1794 metų pavasario kėlusi savininkiškųjų elementų nepasitenkinimą, tam tikru mastu nebepatenkino ir plebėjų, ir apskritai demokratinių sluoksnių. Maksimumas buvo priemonė, vykdoma sankiulotų, pirmiausiai neturtingųjų miestiečių interesais. Tačiau taikydama maksimumą ir darbininkams, palikusi galioti antidarbininkišką Le Šapeljė įstatymą, jakobinų vyriausybė pasirodė nesuprantanti darbininkų poreikių. Darbininkai reiškė nepasitenkinimą šiais įstatymais. Brangstant pragyvenimui, nepasitenkinimas didėjo. Jakobinų vyriausybė taip pat nieko nedarė, kad palengvintų sunkią kaimo varguomenės padėtį, negynė jos interesų. O vadinamasis darbo rankų rekvizavimas, t. y. mobilizavimas, taip pat kėlė nepasitenkinimą.

Vieningas jakobinų blokas skaldėsi. Prieštaravimų paaštrėjimas neišvengiamai artino jakobinų diktatūros krizę.

Tačiau tai, ką dabar, bemaž po dviejų šimtų metų, ramiai gali išanalizuoti istorikas-marksistas, turintis visus istorijos mokslo sukauptus duomenis, tų įvykių dalyviams, mąsčiusiems ano amžiaus sąvokomis ir kategorijomis, žinoma, viskas atrodė kitaip.

Robespjeras jautė, tiesiog negalėjo nejausti, kaip kartu su revoliucijos iškovotomis pergalėmis, jos kelyje iškyla kliūtys. Kuo arčiau jis būdavo prie trokštamo tikslo, tuo labiau šis toldavo.

Revoliucija, rodos, padarė visa, kas galima, kas įmanoma, kad atstatytų „žmogaus prigimtinę teisę"; ji triuškino visus, kurie kėsinosi į šias teises, kurie nusikalstamai trempė dorybingumą. Tačiau Robespjeras įsitikino jog revoliucijai žengiant pirmyn žmonės netampa geresni ir respublikos priešų nemažėja. Atvirkščiai, diena po dienos jų vis daugėja.

Anksčiau, kai kova vyko su aristokratais, feljanais, žirondistais, kai visas jakobinų blokas broliškai susitelkęs kovojo su galingais priešininkais, viskas buvo aišku. Tačiau dabar kova išsiplėtė pačiame jakobinų bloke; dabar teko kovoti su žmonėmis, kurie dar vakar buvo ginklo draugai, o kai kurie, kaip Kamilis Demulenas, net bičiuliai.

Nepalaužiamos valios, pilnavertės prigimties Robespjerui šios praeities pamėklės negalėjo sutrukdyti. Dabar jis blaiviai, įdėmiai žvelgė į savo vakarykščius ginklo draugus.

„Pastabų apie dantonistus" juodraštyje, pastabose, taip nepanašiose į formalų kaltinimą, kurį pateikė revoliucinis tribunolas, išryškėja mėginimas suprasti Dantoną. Gali pasirodyti net keista, kad Robespjeras palyginti mažai kalba apie Dantono darbus, veiksmus, bet apsistoja prie kažkokių iš pirmo žvilgsnio nereikšmingų detalių. Antai jis rašo: „ „Žodis „dorybingumas" sukeldavo Dantonui juoką; nėra tvirtesnio dorybingumo, sakydavo jis juokaudamas, kaip dorybingumas, kurį jis kasnakt demonstruoja su savo žmona". Ir Robespjeras, kuriam žodis „dorybingumas" buvo šventas, po to aiškiai pasipiktinęs rašo: „Kaip galėjo žmogus, kuriam svetima bet kokia moralės idėja, būti laisvės gynėjas" [171].

Toliau Robespjeras pažymi: „Savo politikos paslaptį jis, Dantonas, pats atskleidė šiais įsidėmėtinais žodžiais: „Mūsų reikalą silpnina,— sakė jis tikram patriotui, kurio jausmams neva pritarė,— mūsų principų griežtumas, gąsdinantis daug žmonių. . ." [172]

Robespjeras, mąstęs XVIII amžiaus kategorijomis, iš klasinių pozicijų neapibūdino ir negalėjo apibūdinti Dantono politiką, bet jis instinktyviai priartėjo prie tiesos,

laikydamas svarbiausiu dalyku jo nepasitenkinimą „mūsų principų griežtumu". Nepasitenkinimas jakobinizmo principais vienijo visus, kurie bodėjosi revoliucine demokratine diktatūra, visus, kurie skubėjo likviduoti šiuos „aukštus principus", kad greičiau pripultų prie žemės gėrybių.

Suprasdamas esąs pasmerktas, bet neįbaugintas dėl gresiančios mirties, nepaisantis nieko, Robespjeras svetimą gyvybę vertino ne daugiau kaip savąją. Jis pasiuntė ant ešafoto arba, pasakysime atsargiau ir tiksliau: kartu su visais Visuomenės gelbėjimo ir saugumo komitetų nariais iš anksto paskyrė mirties bausmę Dantonui, Demulenui, Filipo ir kitiems, teistiems balandžio 4—5 dienomis.

Tačiau smogdamas Dantonui ir Demulenui (pastarąjį jis, matyt, kaip ir anksčiau tebemylėjo), Robespjeras tikėjosi, jog kartu bus smogta visai „frakcijai", kaip sakydavo XVIII amžiuje, visiems, pakėlusiems ranką prieš dorybingumą, prieš šventus Kalno principus.

Robespjero tragedija buvo ta, kad jis nesugebėjo iš karto pamatyti, tikriau sakant, teisingai įvertinti už nuteistųjų nugaros stovinčiųjų jėgą. Iš pradžių jam atrodė, jog kalbama apie vieną arba net dvi tris dešimtis atskalūnų ir intrigantų, išsižadėjusių politinės moralės principų, o iš tikrųjų prieš revoliuciją žengė beribės priešų gretos, jos nesuvaldomai, kaip lavina, spaudė iš visų pusių. Stipri, gobši, godi buržuazija augo, kilo iš visų plyšių ir jakobinų plūgo išartų Prancūzijos dirvų ir nebuvo tada jėgos, kuri būtų galėjusi ją sustabdyti.

Čia ne vieta pasakoti jakobinų bloko vidinės kovos istoriją. Tačiau reikia priminti, jog revoliucinės vyriausybės smūgiai buvo nukreipti ne tik į dešinę, bet ir į kairę.

Dar 1793 metų vasaros pabaigoje — rudens pradžioje visi jakobinai bendrai sutriuškino „patrakėlius"— kairiausią srovę Prancūzijos revoliucijoje. 1794 metų kovo mėnesį, stojusi į lemiamą kovą su dantonistais, revoliucinė vyriausybė sutriuškino iš kairiųjų jakobinų gretų atsiskyrusią eberiečių grupę. Eberiečių gretose buvo įvai-

rios krypties žmonių, ir jų mėginimą surengti sukilimą sankiulotai neparėmė. Tačiau smūgis, nukreiptas į eberiečius, pasiekė ir kordeljerus. Praėjus kelioms dienoms po Dantono mirties bausmės, revoliuciniam tribunolui buvo perduotas ir vėliau mirties bausme nubaustas žymiausias kairiųjų jakobinų atstovas Šometas, nors jis ir nerėmė eberiečių. Netrukus nuo Šometo šalininkų buvo pradėta „valyti" Paryžiaus komuna *.

Savo tuometinėse kalbose Robespjeras ir dantonistus, ir kairiuosius jakobinus vaizdavo kaip vienos, revoliucijai priešiškos grupuotės atšakas: „...viena iš tų dviejų frakcijų stumia mus į silpnumą, kita į visokius kraštutinumus... Vienus pavadino nuosaikiausiais, kitus — labiau sąmojingai, negu teisingai, pavadino ultrarevoliucionieriais... Tai vis vieno šeimininko tarnai, arba, jeigu norite, bendrininkai, vaizduojantys besivaidijančius, kad geriau nuslėptų savo nusikaltimus. Susidarykite apie juos nuomonę ne iš jų skirtingų kalbų, bet iš panašių rezultatų" [173].

Robespjeras pasirodė esąs įžvalgus, atspėdamas ryškiomis revoliucinėmis spalvomis užmaskuotą veidmainio ir klastūno Fušė, kyšininkų ir valstybės turto vagių Taljeno, Baraso, Frerono ir į juos panašių slaptus ryšius su „nuosaikiaisiais". Tai buvo įvairiomis spalvomis besidangstantys naujosios buržuazijos šnipai. Robespjeras buvo teisus ir, be abejo, veikė revoliucijos interesais, pasisakydamas prieš kraštutinius teroristus, savo beprasmiu žiaurumu darančius didelę žalą revoliucijai. Jis parodė valstybinę išmintį, pasmerkęs dekrikščionizavimo politiką, kurią prievarta vykdė Eberas, Šometas bei kiti jakobinai ir kuri dar anksčiau sukėlė pavojingą valstiečių nepasitenkinimą.

Kartu Robespjeras klydo, už revoliucinės vyriausybės ribų nepastebėdamas kitų kairiųjų politinių jėgų. O tuo tarpu tokios jėgos buvo ir turėjo nemažą įtaką revoliu-

---

* Komunos personalinės sudėties pakeitimas nė kiek nepakeitė jos socialinės sudėties; ji iš esmės liko ta pati, ir tai, kas buvo vadinama „Robespjero komuna", klasiniu požiūriu beveik nesiskyrė nuo „Šometo komunos" (*M. Eude*. Etudes sur la Commune robespierriste. Paris, 1973).

cijai. Ir Šometas, ir šometiečiai, ir Momoro tipo žmonės, ir eiliniai komunarai,— visi buvo kairesni už Robespjero vadovaujamą jakobinų vyriausybę, ir buvo jakobinų diktatūros atrama iš kairės.

Tas pats prieštaringumas, tos pačios klaidos pasireiškė ir jakobinų vyriausybės socialinėje politikoje. Kaip jau buvo sakyta, 1794 metų kovo mėnesį buvo priimti Vantozo dekretai, numatantys nemokamai padalyti revoliucijos priešų nuosavybę neturtingiesiems. Žinoma, Vantozo dekretai nebuvo nei „naujos revoliucijos programa", kaip juos kadaise vaizdavo Matjezas [174], nei taktinis manevras, kaip juos vadino Žoržas Lefevras [175]. Vantozo dekretuose įsikūnijo Robespjero, Sen Žiusto ir kitų jakobinų — Ruso pasekėjų — egalitariniai siekiai, liaudies masių išsvajota lygiava.

Jei Vantozo dekretai būtų įgyvendinti, tai būtų padidėję savininkų iš neturtingųjų gretų, kartu būtų išsiplėtusi revoliucijos demokratinė bazė. Jų įgyvendinimas būtų padėjęs tam tikru mastu ekonomiškai ir politiškai nuginkluoti dalį kontrrevoliucinės buržuazijos. Suprantama, šiandien mes galime tvirtai pasakyti, jog Vantozo dekretų realizavimas vis dėlto nebūtų pakeitęs bendros įvykių eigos. Tačiau 1794 metais to nesuprato niekas ir Vantozo įstatymai turėjo didelę politinę reikšmę.

Tačiau, keistas dalykas, praėjo mėnuo, kitas, o Vantozo įstatymai nebuvo realizuojami. Jiems nepritarė platieji buržuazijos ir pasiturinčiųjų valstiečių sluoksniai; jiems tyliai prieštaravo dauguma Konvento, vyriausybės aparato centre ir vietose narių.

O kodėl rūsti revoliucinės diktatūros jėga nieko nenuveikė, kad būtų įgyvendinti Konvento priimti dekretai? Kodėl Robespjeras, nepaprastai tvirtai siekęs tikslo, šiuo klausimu pasirodė esąs neryžtingas?

Kur eiti? Kokią programą pasiūlyti Konventui, patriotams? Kaip išsaugoti ir sustiprinti liaudies ir revoliucinės vyriausybės vienybę? Robespjeras, kaip ir kiti jakobinų vyriausybės vadovai, ieškojo į šiuos klausimus atsakymo, bet negalėjo rasti teisingo sprendimo.

Kelias, kurį atvėrė Vantozo įstatymai, buvo paliktas; ne pasmerktas, ne atmestas, niekas garsiai net nesuabejojo jo teisingumu, bet iš to kelio tyliai buvo pasitraukta.

Robespjeras mėgino rasti kitą kelią. 1794 metų gegužės 7 dieną Konvente pasakė didelę kalbą „aukščiausiosios esybės" kulto naudai [176]. „Aukščiausiosios esybės" idėja — tai socialinė ir respublikinė idėja",— kalbėjo Robespjeras. „Aukščiausiosios esybės" kultu buvo mėginama suvienyti, sutelkti naciją, remiantis nauja valstybine respublikine religija.

Žeraro Valtero nuomone, ši kalba išsamiausiai ir giliausiai išreiškė Nepaperkamojo mintis [177]. Galbūt tai teisinga. Šitaip ar taip, kalba buvo parašyta arba pasakyta neabejotinai su įkvėpimu. Robespjeras dar puoselėjo viltis; ši kalba dar dvelkė karštu tikėjimu greita pergale. „Ir jūs, Prancūzijos respublikos įkūrėjai,— kalbėjo jis, kreipdamasis į Konvento narius,— nenusivilkite žmonija, nors akimirka nesuabejokite mūsų didžių darbų sėkme! Pasaulis pasikeitė. Jis turi pasikeisti dar daugiau!" [178]. Robespjeras piešė didžiulių pertvarkymų, kuriuos padarė Prancūzijos revoliucija, prancūzų liaudis, paveikslą. Jis apeliavo į patriotinio išdidumo jausmus: „Prancūzų liaudis tarytum dviem tūkstančiais metų pralenkė visą žmonių giminę". Jis entuziastiškai, beveik siautulingai kalbėjo apie Prancūziją, apie tą nuostabią, saulės glamonėjamą žemę, sukurtą būti laisvės ir laimės šalimi. Jis priminė Konvento deputatams tą didžią misiją, kurią Prancūzijai pavedė istorija, priminė šlovingą ir garbingą kiekvieno prancūzo patrioto atsakomybę; perspėjo dėl pavojaus, kuris kyla, kai blogis varžosi su dorybingumu; ragino kovoti su blogio tvirkinančia įtaka, reikalavo iš Konvento pilietinio didvyriškumo [179].

„Paisykite tiktai visuomenės gerovės ir žmonijos interesų!" [180]— sušuko Robespjeras.

Tačiau kam buvo skirti šie žodžiai? Konvento deputatams, kurie tyčia garsiai, iškėlę rankas, kad visi matytų, plojo oratoriui, bet suko nuo jo akis? Taljenui, Barasui Bordo ir Tulono prokonsulams, kyšininkams ir vagims, kraujo upėmis, paverstomis auksu, naikinusiems kontrre-

voliuciją? Klastingajam Fušė, politiniam chameleonui, vakarykščiam eberiečiui, būsimajam Napoleono policijos ministrui? Markizui Roverui de Fonvjeliu, parsidavėliui aristokratui, ciniškam, nepripažįstančiam jokios moralės, familiariai pataikaujančiam sankiulotų vadams, kad tik šie pamirštų jo praeitį, negailestingam teroristui, marodieriui? Mari Fransua Laportui, apsimetusiam ištikimu tarnautoju, eiliniu jakobinu, nuoširdžiu Konvento valios vykdytoju, o vėliau, 1796—1797 metais, pagautam prisigrobus daugiau kaip dvidešimt milijonų frankų? Freronui, valstybės turto vagiui ir žmogžudžiui, būsimajam „aukso jaunimo" gaujų vadeivai? Merlenui iš Tionvilio, svajojusiam apie kunigaikščio vilą? Senajam varnui Siejesui, nepražiojusiam snapo, kol neišmuš jo valanda?

„Tėvynės gerovė", „humaniškumas", „dorybingumas" buvo tušti žodžiai visiems vakarykščiams termidoriečiams, prisikimšusiems per revoliuciją kišenes ir skubėjusiems pasimėgauti taip lengvai jiems tekusiu geru.

Jie jau suprato, kur slypi jų galia; jiems jau įkyrėjo ši heroika, šie raginimai būti didvyriškiems ir dorybingiems; jie persimesdavo žvilgsniais, bet suprasdavo, kad jų laikas dar neatėjo, ir jie stovėdami plodavo Robespjerui ir vieningai balsuodavo už jo pateikto dekreto dėl „aukščiausiosios esybės" kulto projektą.

Birželio 8 dieną Paryžiuje Tiuilri sode, o vėliau Marso lauke įvyko iškilmės „aukščiausiosios esybės" garbei. Žalias Tiuilri parkas buvo papuoštas alegorinėmis figūromis, sukurtomis pagal įžymaus Dovydo projektą. Robespjeras, išvakarėse vienbalsiai išrinktas Konvento pirmininku, nauju žydru fraku, su rugių varpomis rankose, įkopė į tribūną. Revoliucinės vyriausybės vardu jis pasakė trumpą kalbą.

„Prancūzai, respublikonai, jums reikia nuvalyti žemę, kurią apteršė tironai ir vėl pasišaukti teisingumą, kurį jie išgujo" [181],—kalbėjo jis.

Liaudis sukėlė Nepaperkamajam karštas ovacijas. Paprasti žmonės, tikėję Robespjeru, plojo ir šaukė: „Tegyvuoja respublika!" Galėjo atrodyti, jog revoliucinė vy-

riausybė stipresnė, negu kada nors buvo, kad jos pozicijos nepajudinamos.

Tačiau tai buvo iliuzija.

Iš provincijos ir sostinės jakobinų klubų Konventui ėjo sveikinimo adresai. Juose buvo pritariama geranoriškam „aukščiausiosios esybės" kultui. Tačiau tuo nebuvo galima tikėti. Visuomenės gelbėjimo komiteto policijos biuras, vadovaujamas Sen Žiusto, per savo informatorius ir agentus gaudavo žinių, jog liaudis šaltai, daugiausiai priešiškai sutiko „aukščiausiosios esybės" kultą.

Kitaip ir negalėjo būti. Mėginimai pakeisti aktualius socialinius klausimus kalbomis, dekretais, religinio arba pusiau religinio pobūdžio dekretais buvo iš anksto pasmerkti žlugti. Robespjero pripažinimas tiek Konvente, tiek birželio 8 dienos iškilmėse Paryžiuje, žinoma, negalėjo nei užgožti, nei tuo labiau pakeisti to jakobinų diktatūrai nepalankaus klasių jėgų santykio, kuris šalyje susidarė 1794 metų vasarą.

Pagaliau ir Nepaperkamojo pasisekimas taip pat buvo iliuzinis. Sankiulotai, paprasti Paryžiaus žmonės kaip ir anksčiau juo tikėjo. Tapęs Prancūzijos likimo lėmėju, jis tebegyveno vis ten pat, Sent Onorė gatvėje, pas stalių Diuplė, gyveno paprastai, vaikščiojo pėsčias, buvo toks pat neturtingas, kaip ir anksčiau. Darbo liaudis tai vertino: „Šitas neparduos". Tačiau Konvente liaudis jau nebebuvo šeimininkė. Birželio 8 dienos iškilmės tarp pritarimo balsų Robespjeras aiškiai girdėjo priešišką šnibždesį,— tai buvo pažįstami Konvento deputatų balsai. Vėliau į jį kėsinosi Amiralis ir Sesilis Reno. Ir pats Robespjeras galėjo pastebėti piktavališkus tariamųjų draugų kėslus: visi su jo vardu susiję dalykai buvo sąmoningai perdedami. Siekiant sukompromituoti, izoliuoti nuo kitų Konvento narių, parodyti Robespjerą liaudžiai juokingoje ir nepalankioje šviesoje, buvo sukurta ir išpūsta pusiau išprotėjusios senės Teo byla.

Birželio 26 dienos pergalė prie Fleriuso, respublikos kariuomenės laimėjimai, apdraudę nuo restauravimo pavojaus, sustiprino siekimą buržuazijos, suvienijusios visus savininkiškuosius elementus, padaryti galą revoliu-

cinės demokratinės diktatūros režimui. „Lygybės apaštalai"— jakobinai — geležine ranka pašalino visus, kurie stovėjo ant revoliucijos kelio; kartu jie nuvalė kelią buržuazijai. Jie savo padarė, ir dabar buržuazija pati skubėjo pašalinti tuos žmones, turinčius pernelyg sunkią ranką.

Robespjeras aiškiai jautė tą keistai su išorine sėkme besiderinantį vidinio pavojaus didėjimą. Kalbėdamas Konvente prerialio 22 dieną (1974 metų birželio 10 dieną), jis pareiškė: „Tuo momentu, kai laisvė, matyt, išsikovoja puikų triumfą, tėvynės priešai sudarinėja dar įžūlesnius sąmokslus" [182].

Tačiau kaip užkirsti kelią šiems sąmokslams? Kaip sustiprinti respubliką? Kokiu keliu ją vesti? Šie klausimai vėl ir vėl iškildavo revoliucinės vyriausybės vadovams.

Teisininkas, teisių licenciatas, advokatas, visada stengęsis panaudoti visas juridines normas gynybos interesais, Robespjeras sąmoningai pradėjo jas mažinti, siaurinti teismo procese kaltinamojo garantijas, kad tik paspartėtų revoliucinio tribunolo darbas, sustiprėtų revoliucinis teroras. Jis energingai rėmė birželio 10 dieną Kutono pateiktą įstatymo projektą, numatantį reorganizuoti revoliucinį tribunolą, supaprastinti teismo procesą, greičiau nubausti revoliucijos priešus [183].

Pirmą kartą nuo Žirondos žlugimo Konventas Visuomenės gelbėjimo komiteto pasiūlymą sutiko tyliu nepritarimu. Riuampas, Bareras ir kai kurie kiti deputatai neryžtingai pasiūlė atidėti įstatymo priėmimą. Tačiau Robespjeras griežtai pasisakė už jo nedelsiamą patvirtinimą. Konventas vieningai nubalsavo, ir prerialio 22 dieną projektas tapo įstatymu.

Teroras sustiprėjo. Revoliucinis tribunolas nuosprendžius priimdavo greitai ir daugiausiai vienodus — mirties bausmė. Per pusantro mėnesio, nuo prerialio 23 dienos iki termidoro 8 dienos, revoliucinis tribunolas priėmė tūkstantį penkis šimtus šešiasdešimt tris nuosprendžius; iš jų tūkstantį du šimtus aštuoniasdešimt penkis — nubausti mirties bausme ir tiktai du šimtus septyniasdešimt aštuonis — išteisinti. Per ankstesnes keturiasdešimt pen-

kias dienas buvo paskelbti penki šimtai septyniasdešimt septyni mirties nuosprendžiai ir šimtas aštuoniasdešimt du nuosprendžiai išteisinti [184].

Ar buvo Robespjeras atsakingas už šį siaubingą terorą?

Be abejo, jis suvaidino nemažą vaidmenį, priimant prerialio 22 dienos įstatymą, tačiau daugiau neturėjo nieko bendro su 1794 metų vasaros teroru. Prerialio 22 dienos įstatymas praktiškai jau buvo vykdomas be jo kontrolės, ne pagal jo norą. Vėl, kaip ir po Vantozo įstatymų, Robespjeras pajuto, jog valstybės valdžios vairas klauso ne jo, bet kitų rankos. Jis jau nebegalėjo ką nors pakeisti, ką nors ištaisyti. Kažkas sąmoningai įpūtė teroro liepsną, tikėdamasis, kad jos kraupūs atšvaistai kris ant Robespjero veido. Tie, ant kurių turėjo nusileisti baudžianti revoliucinio teisėtumo ranka, užgrobė vyriausybės politikos įrankius ir panaudojo terorą savo tikslams.

Beje, tai reikia smulkiau panagrinėti.

IX

Pati kovos logika stūmė jakobinus į terorą. „Turtingieji ir tironai", žirondistai ir feljanai, monarchijos ir senojo režimo šalininkai kuo mažiausiai buvo linkę atiduoti savo pozicijas be mūšio. Jie ne tik įnirtingai priešinosi birželio 2 dieną nugalėjusiai naujai jakobinų valdžiai; jie perėjo į kontrapuolimą, užmegzdami ryšius su Europos monarchijų vyriausybėmis ir interventų kariuomenėmis, sudarydami galingą visų vidaus bei užsienio kontrrevoliucijos jėgų koaliciją.

Gindamasi nuo iš visų pusių puolančių priešų, jakobinų vyriausybė turėjo imtis ypatingų priemonių ir iš dalies į kontrrevoliucinį terorą atsakyti tuo pačiu.

Dėl revoliucinio teroro buvo sukurta daug versijų, istorinių konstrukcijų, legendų. Turbūt nė vienas kitas revoliucijos istorijos klausimas nebuvo toks supainiotas, savavališkai ar piktavališkai iškraipytas, kaip klausimas dėl revoliucinio teroro. Laikas, seniai atėjo laikas aiškiai nušviesti šį klausimą.

Pirmiausiai, kaip reikalauja istorijos mokslas, 1793—1794 metų terorizmas turi būti nagrinėjamas be jokių sentimentų, moralizavimo; daiktus reikia matyti tokius, kokie jie buvo, atskleidžiant jų istorinį determinizmą.

Pirmiausiai reikia pasakyti tiesiai ir be išlygų — revoliucinis teroras buvo pradėtas ne jakobinų iniciatyva; jis buvo atsakomoji, priverstinė priemonė prieš kontrrevoliucinį terorą, sukeltą iš pradžių žirondistų ir jų bendrininkų iš antijakobinų pogrindžio.

Priminsime visiems žinomus faktus. Po 1793 metų gegužės 31 dienos — birželio 2 dienos liaudies sukilimo pergalės jakobinai apsiribojo tokiomis švelniomis priemonėmis, kaip žirondistų lyderių ir jiems pritariančių deputatų — iš viso dvidešimt devynių žmonių — namų areštu (t. y. faktiškai paliekant asmens laisvę). Žirondistai pabėgo iš namų arešto į Bordo ir kitus pietų bei pietvakarių miestus ir sukėlė ten kontrrevoliucinį maištą. 1793 metų liepos 13 dieną savo namuose, vonioje liaudies bičiulį Žaną Polį Maratą nužudė Šarlota Kordė. Šiam aktui ją įkvėpė žirondistai. Liepos 16 dieną po kontrrevoliucinio perversmo Lione buvo nužudytas Liono jakobinų vadas Šaljė. Dar anksčiau, iš keršto už tai, kad balsavo už Liudviko XVI mirties bausmę, buvo nužudytas vienas ištikimiausių revoliucijos idėjoms jakobinų Konvento deputatas Mišelis Lepeletjė de Sen Faržo.

Vadinasi, terorizmą, kaip politinės kovos priemonę, pirmą kartą panaudojo žirondistai ir kitos kontrrevoliucinės grupuotės 1793 metų liepos—rugpjūčio mėnesiais. Individualus terorizmas, t. y. fizinis jakobinų vadų sunaikinimas, eilinių patriotų masinės žudynės Lione, Bordo, Tulone, visur, kur maištininkai nugalėdavo, buvo naujosios valdžios šalininkų įbauginimo priemonė; teroru Žironda, feljanai, rojalistai tikėjosi paspartinti jakobinų diktatūros žlugimą.

Norint suprasti revoliucinio teroro (beje, neatskiriamą nuo kitų priemonių revoliucinei diktatūrai stiprinti) atsiradimo istoriją, reikia prisiminti padėtį, susidariusią 1793 metų liepos—rugpjūčio mėnesiais.

Respublikos padėtis buvo katastrofiška. Atrodė, kad jos dienos suskaičiuotos, kad nėra ir negali būti priemonių, kurios padėtų jakobinams išlaikyti valdžią savo rankose. Dauguma amžininkų jų žlugimą laikė neišvengiamu.

Nuo tada, kai respublika sviedė Europos sostų papėdėn nužudyto Lui Kapeto galvą, kontrrevoliucinės koalicijos jėgos padidėjo. Į karą prieš revoliucinę Prancūziją stojo Anglija, Ispanija, Olandija, daug Italijos ir Vokietijos valstybių. Rusija, nors formaliai ir neprisidėjo prie interventų koalicijos, rėmė ją morališkai ir politiškai. Beveik visa monarchistinė, kontrrevoliucinė Europa ėjo į žygį prieš maištingąją Prancūziją. Interventų kariuomenės įsiveržė į Prancūziją iš šiaurės, šiaurės rytų, rytų, pietryčių, pietų. Respublikos kariuomenė visur traukdavosi nuo priešo pranašesnių pajėgų. Suvienytais užsienio interventų ir vidaus kontrrevoliucijos veiksmais buvo užgrobtas Tulonas. Rojalistų maištas Vandėjoje, kilęs dar 1793 metų kovo mėnesį, greitai išsiplėtė šiaurės vakarų departamentuose. Pietuose ir pietvakariuose valdžia daugiausiai perėjo į maištininkų žirondistų rankas. Beje, bendro priešo akivaizdoje išnyko skirtumas tarp žirondistų, feljanų, rojalistų, visų grupuočių, kurios dar vakar įnirtingai ginčijosi. Nuo šiol juos visus sujungė nesutaikoma neapykanta jakobinams. Seni nesutarimai buvo pamiršti: kam juos prisiminti?! Svarbiausias uždavinys, vienijęs visus Robespjero priešus į vieningą kontrrevoliucinį bloką, buvo aiškus ir apibrėžtas: reikia nuversti jakobinų vyriausybę. Įkandin Marato toks pat likimas laukė Robespjero, Sen Žiusto, Kutono. Kalnas turi būti sutriuškintas; tai buvo pirmoji išankstinė sąlyga, atverianti kelią į kitokią ateitį.

1793 metų vasarą iš aštuoniasdešimt trijų departamentų šešiasdešimt buvo maištininkų rankose. Išmitrintos, viskuo aprūpintos, puikiai apginkluotos galingiausių Europos monarchijų kariuomenės visais keliais traukė į Paryžių. Atkirsta nuo visos šalies, spaudžiama maištų, intervencijos, blokados žiedo, sostinė badavo. Ankstyvą

rytą prie uždarų mėsos ir duonos parduotuvių durų išsirikiuodavo ilgos eilės.

Kas galėjo išgelbėti pasmerktą žūti jakobinų Paryžių? Jo žlugimas, atrodė, buvo iš anksto nulemtas. Tačiau įvyko stebuklas. Jakobinų Paryžius atsilaikė. Mirtino pavojaus valandą montanjarai ir ypač jų politiniai vadovai parodė tokį dvasios tvirtumą, drąsą, energiją, revoliucinę iniciatyvą, tikėjimą liaudies jėgomis, jog padarė tai, kas atrodė neįmanoma.

Jakobinų Konvento 1793 metų birželio—liepos mėnesių agrarinių įstatymų dėka, įstatymų visiškai sutriuškinusių feodalizmą (arba „senjorų režimą", kaip linkę sakyti prancūzų istorikai) bei visas jo teisines atgyvenas, įstatymų, paskirsčiusių žemę atsižvelgiant į valstiečių interesus, dėka dauguma valstiečių perėjo į jakobinų vyriausybės pusę[185]. Šito jakobinai ir siekė. Galima daugiau ar mažiau pagrįstai prikišti Robespjerui, kad jo kalbose mažai dėmesio buvo skiriama agrarinėms problemoms, bet negalima paneigti neginčijamo fakto: būdamas jakobinų politinis lyderis, jis puikiai suprato, kad būtina nedelsiant priimti socialinius įstatymus valstiečių interesais, ir pats padėjo juos įgyvendinti.

Jakobinų vyriausybė valstiečius neatlyginamai atleido nuo visų feodalinių prievolių, davė jiems bendruomenės žemių, geroką dalį emigrantų žemės, dalį nacionalinių turtų. Trumpiau tariant, tiktai jakobinų valdžia padarė valstietį pilnavaldžiu, nepriklausomu nuo senjoro, savo žemės sklypo savininku. Ir dėl šito, dėl jam priklausančios žemės valstietis buvo pasirengęs grumtis su visais, kurie kėsintųsi į jo šimtmečių svajonę.

Jakobinų valdžia ir jos politinis įkvėpėjas Maksimilianas Robespjeras pirmiausiai stengėsi užtikrinti liaudžiai, t. y. valstiečiams ir daugumai miestiečių — darbo žmonėms, varguomenei, „vidutiniesiems sluoksniams"— kuo daugiau politinių teisių. Ji parengė ir pasiūlė liaudžiai patvirtinti demokratiškiausią iš visų buržuazinių revoliucijų istorijoje žinomų konstituciją. Apie tai jau buvo kalbėta anksčiau, bet reikia dar kartą priminti, nes tiktai jakobinų valdžia sugebėjo buržuazinės demokrati-

jos rėmuose užtikrinti kuo plačiausią laisvę ir kūrybinę iniciatyvą, kūrybišką masių dalyvavimą, kuriant naują, laisvą nuo bet kokių feodalinių varžtų ir atgyvenų visuomenę.

Nei Maksimilianas Robespjeras, nei Sen Žiustas ar kitas jakobinų vadovas po 1793 metų gegužės 31 dienos — birželio 2 dienos liaudies sukilimo pergalės psichologiškai nebuvo pasirengę kruvinoms revoliucinės prievartos priemonėms artimiausiomis savaitėmis.

Tačiau kai Lui Davidas sukūrė nemirtingą liūdną drobę, pavaizdavo nužudytojo Marato nusvirusią galvą ir bejėgiškai nukarusią negyvą ranką, po Liaudies bičiulio laidotuvių, tapusių visaliaudinio gedulo diena, kai atėjo žinia apie žiaurų Šaljė nužudymą Lione, jakobinų lyderiai suprato — ilgiau delsti negalima.

Jakobinai galėjo turėti kokių tik nori trūkumų, bet jie nebuvo seiliai ar postringautojai. Tai buvo veiklūs žmonės, nesustojantys pusiaukelėje. Į smūgį reikėjo atsakyti smūgiu.

Taigi, revoliucinio teroro kilmė, politinė atsakomybė už revoliucinį terorą yra aiški ir neginčijama; čia nėra pagrindo abejoti ar įvairiai samprotauti. Atsakomybė už terorizmą tenka žirondistams ir kitiems feodalinės buržuazinės kontrrevoliucijos dalyviams. Jie pirmieji stojo į teroro kelią ir privertė jakobinus į kontrrevoliucinį terorą atsakyti revoliuciniu teroru.

Kai istorikai arba kai kurie politikai sudeda maldai rankas, arba pakelia akis į dangų, arba kitais tylaus nusiminimo mostais reiškia savo sielvartą dėl nekaltai žuvusių sielų, kai jie keikia dėl kraugeriško žiaurumo Robespjerą ir Sen Žiustą, vaizduodami juos nepasotinamais mirties demonais,— visa tai turi būti suprasta kaip sąmoningas, melagingas veidmainiškumas, kaip mėginimas apkaltinti kitus už nusikaltimus, kuriuos padarė jų protėviai ar jie patys.

Už terorizmo, kaip politikos priemonės, politinės praktikos atsiradimą yra atsakingi ne jakobinai, bet jų priešai. Jakobinams revoliucinis teroras buvo, kartojame paskutinį kartą, tiktai atsakomoji priemonė. Kaip tik šia

prasme ir Marksas, ir Engelsas, ir Leninas jam besąlygiškai pritarė.

Tačiau čia iškyla kitos problemos, ir jų nutylėti negalima. Kai kurie mūsų amžininkai: anglų istorikas Kobenas, evoliucionavęs Oksfordo universiteto profesorius Ričardas Kobas, prancūzų istorikai Fransua Fiurė ir Deni Rišė frontaliai atakuoja jakobinų valdžią ir jakobinizmą apskritai. Juos įkvepiantys politiniai motyvai visiškai aiškūs. Tačiau tiek pat aiškus jų mokslinių pozicijų silpnumas. Pateiksiu tiktai vieną pavyzdį. Fiurė ir Rišė pagarsėjo ne tiek nepaprastai puošniu dviejų tomų veikalo pirmuoju leidimu, kiek tam tikrą triukšmą ir teisėtą prieštaravimą sukėlusiu jakobinų vietos bei vaidmens revoliucijoje aiškinimu. Naudodamiesi vairuotoju žargonu, Fiurė ir Rišė teigia, jog jakobinų valdžios laikotarpiu Prancūziją „užnešė", nusviedė į šalį, kaip tai atsitinka važiuojant dideliu greičiu [186].

Ši vulgari konstrukcija antimoksliška pirmiausiai todėl, kad ignoruoja įnirtingą, negailestingą, nesutaikomą karą tarp revoliucinės Prancūzijos ir pranašesnių kontrrevoliucijos — vidinės bei užsienio — jėgų. Fiurė ir Rišė nemato arba nenori matyti, jog susiklosčiusiomis realiomis sąlygomis, kai vyko mirtina kova tarp gimstančios naujos, galiausiai buržuazinės visuomenės ir seno feodalinio absoliutinio pasaulio, viešpatavusio Centrinėje ir Rytų Europoje, tokiomis sąlygomis griežta, stipri centralizuota jakobinų diktatūra buvo istorinė būtinybė. Be tvirtos revoliucinės valdžios nebūtų įmanoma nei išsaugoti pagrindinių socialinių politinių revoliucijos iškovojimų, nei užtikrinti Prancūzijos nacionalinį suverenumą, vieningumą ir nepriklausomybę.

Tokia pat istorinė būtinybė buvo ir revoliucinis teroras. Čia nėra ko ginčytis.

Ginčijamasi dėl to, kad revoliucinis teroras peržengė istorinės būtinybės ribas.

Abipusiškai įnirtingas, nesutaikomas, negailestingas karas nuvertino, savotiškai devalvavo žmogaus gyvybę. Revoliuciją rengė jauni žmonės. Priminsime, jog Maksimilianui Robespjerui, faktiškai revoliucinės vyriausybės

vadovui, tada tebuvo trisdešimt penkeri, Žoržui Dantonui — tiek pat, Lui Antuanui Sen Žiustui, Visuomenės gelbėjimo komiteto nariui, Konvento atstovui armijoje, kuri sprendė respublikos likimą, pagal autoritetą, reikšmę antram vyriausybės nariui, viso labo buvo dvidešimt penkeri. Artimiausiems bendražygiams buvo panašiai tiek pat: Filipas Lebah, ištikimas revoliucionierius, turėjo dvidešimt dvejus; Ogiustenas Robespjeras — dvidešimt devynerius; Paryžiaus komunos vadovas Šometa — trisdešimt. Kamilis Demulenas teismo procese, pasmerkusiame jį mirčiai, į klausimą, kiek jam metų, piktai atsakė: „Man tiek pat, kiek Jėzui Kristui, man trisdešimt treji metai". Nacionalinės gvardijos vadui Arnio taip pat buvo trisdešimt treji.

Jauni žmonės buvo ne tik revoliucinės vyriausybės vadovai, bet ir tos vyriausybės priešininkai. Žozefui Fušė, kurį mes įsivaizduojame kaip seną užkietėjusį nusikaltėlį, tada buvo trisdešimt; mirtinas Maksimiliano Robespjero priešas Taljenas sulaukė dvidešimt penkerių. Visi jie buvo tokio amžiaus, kai energija liejasi per kraštus. Gyvenimas jiems atrodė niekai palyginti su jų neišsenkančiomis, beribėmis galimybėmis. Perskaitykime anų metų jakobinų vadų kalbas: visose niekinama mirtis. Ir tai ne šiaip sau frazė, ne poza, kad patrauktų klausytojus. Tai pačios esmės išraiška.

Be tokio paaiškinimo sunku suprasti, kaip lengvai visi šie žmonės, kurių rankose buvo politinės valdžios vairas, išplėtė revoliucinį terorą, kaip terorizmas nepastebimai, galbūt ir jiems patiems, iš ypatingos politinių priešų įbauginimo priemonės, poveikio priemonės peraugo beveik į šiokiadienę praktiką. Iš pradžių revoliucinis teroras buvo taikomas tiktai kaip atsakomoji priemonė į kontrrevoliucijos teroristinius veiksmus. Po 1793 metų rugsėjo 3—5 dienos liaudies akcijų, rugsėjo 17 dieną priimto vadinamojo įstatymo dėl įtartinųjų, revoliucinis teroras įgavo kitą kryptį, buvo pradėtas taikyti ir revoliucijos įstatymų pažeidėjams. Spekuliantai, kyšininkai, valstybės turto vagys, įstatymo dėl maksimumo pažeidėjai buvo atiduodami revoliuciniam tribunolui. Atitinkami

dokumentai kadaise buvo paskelbti, tais klausimais parašyta daug knygų ir straipsnių, galbūt net daugiau, negu jie to verti. Juk kažkada Mišlė priminė, jog visi žuvę Paryžiuje nuo revoliucinio teroro sudarė vos keturiasdešimtąją dalį kareivių, kritusių ties Borodinu.

Revoliucinis teroras įgijo kitą reikšmę, kitą turinį nuo tada, kai iš kovos su revoliucijos priešais lauko buvo perkeltas į jakobinų bloką. Tada, kai buvo giljotinuota Šarlota Kordė, karalienė Marija Antuanetė, pagauti ginkluoti žirondistų deputatai, revoliucinis teroras buvo politinės kovos priemonė.

Atsakomybė už šiuos aktus buvo skiriama Robespjerui, kaip faktiškam revoliucinės vyriausybės vadovui, ir Robespjeras nevengė šios atsakomybės, laikydamas, jog susidariusiomis sąlygomis revoliucinis teroras yra būtinybė, atsakomoji priemonė į kontrrevoliucijos veiksmus. 1793 metų liepos 14 dieną, rytojaus dieną po Marato nužudymo, Robespjeras jakobinų klube pasakė: „Reikia, kad Marato ir Peletjė žudikai Revoliucijos aikštėje išpirktų savo baisų nusikaltimą. Reikia, kad tironijos pagalbininkai, klastingi deputatai, išskleidę maišto vėliavą, tie, kurie pražudė tėvynę ir iš dalies kai kuriuos jos sūnus, reikia, sakau aš, kad šie pabaisos atsakytų mums savo krauju, kad mes atkeršytume jiems už savo brolių, žuvusių dėl laisvės, kraują, kurį jie taip žiauriai praliejo... Reikia, kad kiekvienas iš mūsų, pamiršdamas save, nors kurį laiką atsiduotų respublikai ir save paskirtų jos interesams" [187].

Šioje kalboje aiškiai nusakyti teroristinės praktikos, kurią siūlė Robespjeras, politiniai motyvai: „reikia atkeršyti už žuvusius". Čia teroras apsiriboja atsakomosios politinės akcijos rėmais. Ir visose savo kalbose jakobinų klube, Konvente Robespjeras pabrėžia tą pačią mintį, nevengdamas asmeninės atsakomybės už šias represines priemones.

Tačiau nuo kai kurio laiko terorą imta plačiau komentuoti. Pirmiausiai rūstus teroras grėsė generolams. Respublikos kariuomenei, jos vadams buvo iškelta paprasta dilema: pergalė arba mirtis. Jeigu akylai peržvelg-

sime revoliucijos dokumentus, saugomus Paryžiaus Nacionaliniame archyve, pastebėsime, jog beveik visuose respublikos herbuose, emblemose pasikartoja šis kategoriškas, lakoniškas reikalavimas: laisvė, lygybė, brolybė arba mirtis. Mirtis tapo alternatyva, jai buvo galima priešpastatyti tiktai pergalę. Ir generolai, kurie negalėjo užtikrinti pergalės, turėjo eiti ant ešafoto. Toks buvo generolų Kiustino, Ušaro, Vestermano ir kitų likimas.

Sunkiausia komentuoti revoliucinį terorą po to, kai jis buvo perkeltas į jakobinų bloką. Jakobinų grupuotė niekados nebuvo vieninga ir susitelkusi. Ji ir negalėjo tokia būti, kadangi atstovavo ne kokios nors vienos, bet įvairių klasių interesams. Apie tai jau buvo kalbėta, bet aiškumo dėlei reikia pakartoti. Jakobinai sudarė demokratinės vidutiniosios ir smulkiosios buržuazijos, valstiečių ir miesto plebėjų, miesto varguomenės, tų, kuriuos prancūzų istorikai paprastai vadina sankiulotais, bloką. Suprantama, revoliucinė vyriausybė irgi reiškė įvairius klasinius interesus. Kritišku revoliucijos laikotarpiu, kai revoliucinę Prancūziją reikėjo gelbėti nuo iš visų pusių puolusios interventų kariuomenės, nuo vidaus kontrrevoliucijos, nuo sąmokslininkų, žudikų, šnipų, prasiskverbiančių į visas visuomenės poras, jakobinai ir atitinkamai revoliucinė vyriausybė stojo vieningu frontu, pakluso Visuomenės gelbėjimo komitetui, sutelkusio visą valdžią savo tvirtose rankose. Vėliau, kai sunkiausios dienos praėjo, kai buvo akivaizdus persilaužimas, kai tapo aišku, jog respublika įveikia savo priešus, vidiniai jakobinų ir jų valdžios prigimties prieštaravimai pradėjo kilti aikštėn.

Naiviai samprotauja tie istorikai, kurie vidinės kovos jakobinų bloke paaštrėjimą 1794 metų pavasarį aiškina Maksimiliano Robespjero ir Sen Žiusto charakterių ypatybėmis, jiems priešpastatomas Žoržo Dantono temperamentas. Ne tai nulėmė įvykių eigą. Asmeninės savybės vaidina, negali nevaidinti kažkokio vaidmens, bet šis vaidmuo daugiausia ir šiuo atveju taip pat buvo antraeilis. Pati jakobinų valdžios prigimtis buvo prieštaringa. Šie prieštaravimai akivaizdžiausiai ryškėjo tarp turtin-

gųjų, savininkų, praturtėjusių ar įsigijusių turto šiais sunkiais kovos metais, ir neturtingųjų, kurie, kaip ir anksčiau, kentė socialinį skurdą.

Šie prieštaravimai turėjo ir kitą, gilesnį pagrindą. Perskaitykite Maksimiliano Robespjero kalbas, surinktas dabar jo veikalų 9 ir 10 tomuose, geriausiai atspindinčias jakobinų vado politinį mąstymą [188]. Savo argumentus Robespjeras remia moralinėmis-etinėmis kategorijomis. Jis kalba apie dorybingumo triumfą, apie gėrio ir blogio kovą, apie teisingumą, nugalintį nusikalstamumą. Ir šiais savo samprotavimais jis lieka visada nuoširdus, nes tik taip įsivaizdavo besiplečiančią kovą kaip kovą tarp gėrio ir blogio, teisingumo ir neteisingumo. Nereikia pamiršti, kad Robespjeras ištikimas pasekėjas Žano Žako Ruso, prisakiusio politinėje praktikoje stengtis užtikrinti „žmogaus prigimtines teises". Su karštu ir neslepiamu priešiškumu Robespjeras kalba apie revoliucijos priešus, nes, jo supatimu, prancūzų revoliucionierių siekiai atitinka ne vien tik prancūzų interesus, nes revoliucija — tai didis humaniškas žmonijos giminės atsinaujinimas. Humanizmas, humaniška pažiūra, nors Robespjero priešams tai atrodytų paradoksalu, visada vyravo, interpretuojant šalies įvykius.

Teisinga ir tai, kad Robespjeras niekada nebuvo panašus nei į Don Kichotą, nei į Hamletą, jeigu šiuo atveju galimas toks sugretinimas. Jis abiem kojom stovėjo ant nuodėmingosios žemės ir žvelgė priešams tiesiai į akis. Kai kurios mintys patvirtina, kad tuomet jis nemačiom, tartum instinktyviai pradėjo suprasti, kas dedasi klasiniuose užkulisiuose. Robespjeras nuolat vadindavo save neturto bičiuliu: „Aš didžiuojuosi, jog esu neturtingas". Jis nenori turtų, ir šia prasme yra nuoseklus Ruso pasekėjas, ignoruojantis turtą, kaip kažką nusikalstama ir gėdinga. Kai jis pasmerkė Šabo, Bazirą, valstybės turto grobėjus, įsivėlusius į Rytų Indijos bendrovės bylą, čia nebuvo nieko nei fariziejiško, nei spekuliacinio. Jis įsitikinęs, jog šie žmonės, siekiantys įgyti aukso, peržengė draudimo ribą, atsisakė tikrųjų revoliucijos uždavinių.

Tačiau būtų absurdiška reikalauti, kad Robespjeras, arba Sen Žiustas, Kutonas, Lebo, paprastas ir savo įnamiui atsidavęs stalius Morisas Diuplė suprastų objektyvią revoliucinių procesų esmę. Kitaip tariant, iš jų negalima reikalauti, kad jie suprastų tai, ką suprantame mes, istorikai-marksistai, praėjus beveik dviem šimtams metų nuo dramatiškų įvykių, kuriuos minime šiame pasakojime. Maksimiliano Robespjero ir jo draugų tragedija, jakobinų tragedija buvo ta, kad jie, esant tuometiniam visuomeninės sąmonės lygiui, negalėjo įvertinti tų dalykų, kurie dabar mums yra aiškūs.

Prancūzijos didžioji revoliucija iš esmės buvo buržuazinė revoliucija, ir kitokia būti negalėjo pirmiausiai todėl, jog nebuvo tam prielaidų. Istorija reikalavo pakeisti feodalizmą buržuazine santvarka, todėl kad ir ką būtų kalbėję, kad ir kuo būtų žavėjęsi tos epochos veikėjai, be buržuazinės, tuomet pažangios visuomeninės santvarkos, nieko kito tada negalėjo būti. Egalitarinės Robespjero ir Sen Žiusto svajonės, jų viltys sukurti idealią, teisingą lygybės visuomenę buvo neįgyvendinamos.

Tos epochos istorinis procesas atpalaidavo Prancūziją nuo visų feodalinių pančių, kliudžiusių augti kapitalizmui. Jakobinų vyriausybė per vienerius savo veiklos metus išsprendė svarbiausius Prancūzijos revoliucijai iškilusius uždavinius. Ji palaužė ir su šaknimis išrovė feodalines atgyvenas; išsprendė nacionalinius revoliucijos uždavinius: atrėmė interventų kariuomenę ir užtikrino Prancūzijos respublikos, tapusios stipriausia Europos valstybe, nacionalinį vieningumą, nepriklausomybę ir vienybę; sunaikino arba suvarė į gilų pogrindį visus senojo režimo šalininkus, naujosios tvarkos, nuosavybės perskirstymo priešininkus.

Jakobinų valdžia badmečiu be pasigailėjimo taikė revoliucinį terorą maksimumo ir maisto produktų įstatymo pažeidėjams. Daugelis spekuliantų patekdavo ant ešafoto.

Tačiau, reguliuodama maisto produktų paskirstymą, valdingai kišdamasi į įvairias ekonominio gyvenimo sritis, revoliucinė vyriausybė nelietė privačios gamybos.

Pašalinusi visus naujosios buržuazinės santvarkos priešininkus, ji kartu užtikrino naujiems buržuaziniams santykiams visas sąlygas. Revoliucijos epochos metraštininkai pažymėjo, jog šiuo įstabiu laiku greta baisaus skurdo, bado, kuriuos kentė paprasti žmonės, kiti nežabotai lėbavo, gyveno audringą palaidą gyvenimą, puotavo, kėlė orgijas. Tai nepastebimai augo nauja, grobuoniška buržuazija — spekuliantai.

Kasdieniu reiškiniu tapo ne tik daktaro Giljoteno išrastas nesustojantis ešafotas, bet ir palankios sąlygos smarkiai turtėti. Kaip buvo galima per trumpą laiką įsigyti turtą? Vėliau žymus Prancūzijos turtuolis Uvraras savo prisiminimuose atvirai papasakojo, kaip jis įsigijo turtą. Kai 1789 metais kilo revoliucija ir Paryžiuje pasirodė pirmieji laikraščiai, Uvraras, nekvailas vyrukas, praktiškas, nuovokus ir labai apsukrus, suprato: Prancūzijoje smarkiai pradeda plisti nauja dar neregėta masinė spauda — laikraščiai, lapeliai, brošiūros,— taigi galima tikėtis, kad padidės popieriaus paklausa. Uvraras turėjo atliekamų pinigų ir visą savo kapitalą išleido supirkdamas popierių pagal 1789 metų pradžioje buvusias dar nedideles kainas. Vėliau, tapęs jei ne monopolininku, tai vienu iš didžiausių popieriaus atsargų savininku, perparduodamas popierių, per trumpą laiką jis virto milijonieriumi.

Tai, apie ką papasakojo Uvraras, niekam nesigirdami, darė dešimtys ir šimtai kitų apsukrių vertelgų. Kaip buvo galima uždirbti? Perparduodant žemės sklypus, pirktus pigiau, parduotus brangiau; keičiantis pinigų kursui (o dėl popierinių asignacijų nuvertinimo kursas keitėsi be paliovos, ir spekuliantai tuo naudojosi); iš tiekimo kariuomenei: per trumpą laiką respublika sukūrė 14 armijų, kareivius reikėjo aprengti, apauti, ir apsukrūs žmonės, tapę neva rangovais, sukaupdavo milžiniškus turtus. Pagaliau — vėliau mes prie to sugrįšime — tiesiog vogdami. Didžiulių socialinių sukrėtimų metais nemažai vertybių buvo blogai saugoma, ir mitruoliai, sakę karštas kalbas apie didžią pareigą respublikai, glemžė viską, ką tik galėjo.

Buržuazija yra buržuazija. Jai svarbiausias akstinas tebebuvo pelnas, pajamos, o respublika (koks paradoksas!), įnirtingai kaudamasi su vidaus ir užsienio priešais, sudarė buržuazijai tokias palankias galimybes turtėti, kokių niekada nebuvo nei anksčiau, nei vėliau.

Reikia atsiminti ir kitką. Revoliucijos metais daug nuosavybės buvo padalyta. Pabėgusieji iš Prancūzijos palikdavo likimo valiai savo pilis ir žemes, kurios atitekdavo nacijos žinion. Prasidėjo žemių, pilių konfiskavimas, ir tas, kuris buvo vikresnis, sumanesnis, per trumpą laiką sukaupdavo didžiulį turtą.

Ar jakobinai, Konventas išvengė šių dalykų? Be abejonės, ne. Pati jakobinų grupuotė diferencijavosi ir dalis jos visiškai pasikeitė. Tie žmonės, kurie dar vakar sakėsi esą ištikimi didiems teisingumo principams, esą pasirengę tarnauti žmonijai, kai tik atsirasdavo galimybė, kišdavo rankas į valstybės kišenę ir traukdavo iš jos kiek tik apimdavo. Rytų Indijos bendrovės procesas, kurį taip išsamiai nušvietė Alberas Matjezas, parodė, kaip dalis jakobinų virto tiesiog grobuonimis, spekuliantais, valstybės turto grobstytojais, marodieriais. Šabo, Baziras, Fabras d'Eglantinas, Ero de Sešelis ir kiti Konvento deputatai pasirodė esą tiesiog vagys arba apgavikiškų sandėrių bendrininkai.

Vėliau ėmė plisti gandai, kad Žoržo Dantono, iki šiol laikomo vienu iš pačių populiariausių revoliucijos vadų, pasitraukusio į savo dvarą Arsi siur Obą, gyvenimas nėra nei dorybingas, nei kuklus. Nėra nei galimybės, nei būtinumo iš esmės nagrinėti Dantono parsidavėliškumą. Šį klausimą kadaise iškėlė Alberas Matjezas. Mano nuomone, Matjezas vis dėlto buvo pernelyg neobjektyvus ir galų gale neteisus įžymaus revoliucijos veikėjo adresu.

Dantonas buvo tikra Robespjero priešingybė, jį viliojo ne tiek žmonijos ateitis, kiek šios dienos malonumai. Tai buvo žmogus, gyvenęs įtemptą, audringą ir pagal galimybes lengvesnį gyvenimą. Jis mėgo šio pasaulio materialines gėrybes, neveidmainiavo, neapsimetinėjo didvyriu, tiesiančiu kelią būsimosioms kartoms. Galimas daiktas, jog kai kurie kaltinimai, kuriuos Matjezas pateikė Dan-

tonui praėjus šimtui penkiasdešimt metų po jo mirties, yra pagrįsti. Paskutiniaisiais metais Dantonas plačiai gyveno. Iš kur jis imdavo pinigų šiam lengvam, nerūpestingam gyvenimui — iki šiol neaišku. Tačiau kartu negalima pamiršti ir to didelio vaidmens, kurį Dantonas suvaidino kritišku laiku, 1792 metų rugsėjį. Ir Marksas, ir Leninas pagrįstai jį vadina didžiu revoliucinės taktikos meistru. Dantonas liko Prancūzijos patriotu ir paskutinėmis savo gyvenimo dienomis. Dabar įrodyta, jog Dantonas, žinodamas apie jam rengiamą smūgį, turėjo galimybių pabėgti iš Prancūzijos. Garsūs, įėję į istoriją, Dontono žodžiai: „Argi galima išsinešti tėvynę ant batų puspadžių!" Tai nebuvo graži frazė, šie žodžiai išreiškė Dantono esybę. Dantonas atsisakė nuo jam suteiktos galimybės pabėgti. Jis aukštai iškelta galva ėjo pasitikti pavojų.

Mes šiek tiek nukrypome nuo pagrindinio dalyko. Ar Dantonas to norėjo ar ne, bet dėl savo politinio ir valstybinio autoriteto jis nejučiomis darėsi tuo centru, aplink kurį vienijosi visi revoliucine vyriausybe nepatenkinti dešinieji. Visi tie, kurie susikrovė didžiulius pinigus, bet buvo priversti slėpti juos moliniuose induose ir vaikščioti kukliu skurdžiu kostiumu, kad nepatrauktų į save dėmesio, visi tie, kurie turėjo pagrindo bijoti sunkios Visuomenės gelbėjimo komiteto rankos, kurie su nerimu žvelgė į Robespjerą, ar jis nepastebės jų slaptų machinacijų,— visi jie ieškojo globos ir užtarimo. Ar Dantonas to norėjo ar ne — vėl kartojame,— bet jis nejučiomis darėsi šios praturtėjusių žmonių grupės vadu, gynėju.

Auganti, greitai stiprėjanti nauja spekuliatyvinė buržuazija ir tapo ta svarbiausia jėga, kuri potencialiai buvo nukreipta prieš revoliucinę vyriausybę. Laikinai ji privalėjo taikstytis su jakobinų valdžia, nors jai rūpėjo tiktai pralobimas, niekas kita. Tačiau kažkas turėjo ginti Prancūziją nuo interventų, kažkas turėjo užtikrinti pergalę frontuose. Tai galėjo padaryti užsigrūdinę žmonės, tokie kaip Robespjeras, Sen Žiustas, Kutonas, Leba, bet ne vertelgos, gobšai, besirūpinantys prisikimšti savo kišenes. Ir vertelgos plojo Robespjerui, skelbėsi esą ištikimi Kalno šalininkai, revoliucionieriai ir revoliucinės vy-

riausybės gynėjai. Jie žinojo: jeigu interventai nugalės, jeigu bus restauruota senoji santvarka, reikės atiduoti viską, ne tik prisiplėštą turtą, bet ir dvarus, pilis, kuriuos pusvelčiui nusipirko, kad reikės visiems už viską užmokėti. Todėl laikinai jie rėmė revoliucinę vyriausybę, vadovaujamą Robespjero.

Tačiau kai 1794 metų pavasarį jau pasidarė aišku, jog revoliucija nugali, jog respublikos kariuomenė pereina į kontrpuolimą prieš interventų kariuomenę, kai vienas Prancūzijos departamentas po kito pereidavo respublikos valdžion, tada jiems kilo mintis: reikia ieškoti būdų išsivaduoti iš šios griežtos ir reiklios valdžios.

Tapusi svarbiausia klasine jėga, nauja spekuliatyvinė buržuazija pasuko į dešinę, patraukdama su savimi ir stambiuosius savininkus valstiečius. Nereikia pamiršti, jog parduodant nacionalinius turtus, kaip ir dalijant bendruomenės žemes, parduodant emigrantų valdas praturtėjo ne tik miestų buržuazija, bet ir kaimo valstiečių viršūnės. Revoliucijos metais atsirado nauja klasė, gausi valstiečių — savininkų klasė, nusitvėrusi kiekvieno įsigytos žemės sklypo. Šie valstiečiai savininkai taip pat taikstėsi su jakobinų valdžia, kol grėsė pavojus, jog gali sugrįžti senjorai, dvarininkai, kol valstietis bijojo, kad iš jo atims žemę ir vėl privers dirbti ponams. Ir valstiečiai įnirtingai kovojo su priešų kariuomene, nes jie gynė savo įsigytas valdas, kovėsi už savo gyvybinius interesus.

Tačiau kai respublika nugalėjo, ypač po lemiamų kautynių 1794 metų birželio mėnesį ties Fleriusu, kai nebegrėsė restauracijos pavojus, valstiečiai, pirmiausiai pasiturintys, pradėjo atvirai reikšti savo nepasitenkinimą jakobinų diktatūra. Ir gana pagrįstai. Jakobinų valdžia veikė griežtai. Keturiolika armijų reikėjo pavalgydinti, kareiviams kasdien reikėjo duoti duonos. Ir revoliucinė vyriausybė, kad užtikrintų tiekimą kariuomenei, ne itin ceremonijosi. Visuomenės gelbėjimo komitetas neabejodamas priėmė nemažai įstatymų dėl grūdų rekvizavimo, duonos rekvizavimo, maisto produktų rekvizavimo, dėl būtinų prievolių. Kadaise akademikas N. Lukinas įtikinamai parodė, koks didelis buvo kaimo pasiturinčiųjų

sluoksnių nepasitenkinimas rekvizicijų ir konfiskacijų politika, kurią vykdė revoliucinė vyriausybė [189].

Taigi įkandin buržuazijos prieš jakobinų vyriausybę atsisuko ir pasiturintys, ir dauguma vidutiniųjų valstiečių. Socialinė jakobinų diktatūros bazė sparčiai silpnėjo. Šie neregimi procesai, tokie akivaizdūs mums, XX amžiaus pabaigos žmonėms, nebuvo tokie ryškūs tiesioginiams revoliucinės kovos dalyviams.

X

1794 metų pradžioje jau daugiau ar mažiau ryškėjo prieštaravimai pačioje jakobinų grupuotėje. 1794 metų kovo mėnesį Robespjeras, Sen Žiustas ir Kutonas jau matė, jog revoliucinė vyriausybė spaudžiama iš dviejų pusių. Didžiausią pavojų kėlė jakobinų bloko kairiųjų grupuotė, kuri dažnai netiksliai vadinama eberiečiais. Eberiečiai buvo tiktai kairiojo sparno dalis ir gana nevienalytė. Pats Eberas, gana populiaraus pseudoliaudiško, savotiško stiliaus laikraščio „Per Diušen" * redaktorius buvo neaiškių politinių pažiūrų žmogus. Jo laikraštis, vadinęsis sankiulotų politiniu ruporu, 1793 metų rudenį — 1794 pavasarį dauguma klausimų užėmė kraštutiniškai kairias, gal net kairuoliškas pozicijas. Eberas atstovavo jakobinų bloko ekstremistiniam sparnui, kartu su Fušė ir Šometu kadaise propagavo vadinamąją dekrikščionizavimo politiką. Veikdami šiurkščiais metodais, šios politikos šalininkai reikalavo, kad kunigai atsisakytų savo luomo, uždarinėjo bažnyčias, atvirai vykdė antibažnytinę politiką. Dekrikščionizavimo politika, bažnyčios tarnų persekiojimai sukėlė valstiečių nepasitenkinimą; jie pasmerkė šią politiką. Robespjeras, būdamas įžvalgus ir aiškiai suprasdamas valstybės uždavinius, nutraukė dekrikščionizatorių veiklą. Jis viešai pasmerkė bažnyčių uždarymą prievarta ir kunigų persekiojimą kaip priemonę, neatitinkančią revoliucinės vyriausybės politikos. Visuomenės gelbėjimo komiteto au-

* Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK bibliotekoje yra pilnas komplektas Ebero "Père Duchèsne".

toritetas buvo toks didelis, jog Eberas, Šometas ir Fušė pareiškė atgailaują dėl savo nusidėjimų, ir visi kaip vienas pasmerkė dekrikščionizavimo politiką.

Tačiau Eberas po tarnavimo sankiulotams, paprastiems žmonėms vėliava siūlė ir priemones, tiesiogiai liečiančias revoliucinės vyriausybės interesus. Jis ragino į karą, negailestingą, žiaurų karą su visų kategorijų prekybininkais, ne tiktai stambiais, bet ir smulkiais, su daržovių pardavėjais, moterimis, prekiaujančiomis ridikėliais. Ebero manymu, visi jie esą revoliucijos priešai. Tai jau buvo pavojinga; toks kairuoliškumas, kalbant mūsų dienų terminais, grėsė sukelti prieš revoliucinę valdžią smulkiąją buržuaziją, neturtingus žmones.

Ebero laikraščio kritikos strėlės buvo nukreiptos prieš Dantoną ir dantonistus, vadinamuosius pakančiuosius. Tačiau nukreipdamas smūgius į Dantoną, jis kartu taikė ir į Robespjero bei Sen Žiusto revoliucinę vyriausybę, nors Eberui ir neužteko drąsos garsiai tai pasakyti.

1794 metų kovo mėnesį Eberas ir jo šalininkai pamėgino įvykdyti sukilimą prieš revoliucinę vyriausybę. Kordeljerų klube, kuriame Eberas pasakė kalbą, gedulinga skraiste uždengę Žmogaus ir piliečio teisių deklaraciją, jie ragino sukilti, nors ir ne visai ryžtingai bei tvirtai. Ragindamas sukilti prieš revoliucinę vyriausybę, Eberas tikėjosi, kad jį parems Paryžiaus komuna. Tačiau Paryžiaus komuna, vadovaujama Šometo, atsiribojo nuo eberiečių ir stojo prieš šį avantiūristinį planą. Dauguma sekcijų taip pat neparėmė Ebero. Pajutęs, kad jo sumanymas gali nueiti vėjais, Eberas pradėjo įrodinėti, neturėjęs omenyje sukilimo prieš vyriausybę. Ir vis dėlto jo likimas jau buvo nuspręstas. Kovo 24 dieną Eberas, Ronsenas, Vensanas, Momoro ir kiti eberiečių šalininkai, daugiausiai kairieji jakobinai, buvo suimti ir perduoti revoliuciniam tribunolui.

Eberiečių procesas buvo naujas dalykas revoliucinio teroro praktikoje. Iki šiol giljotina veikė tiktai prieš revoliucijos priešus. Eberiečių procesas buvo pirmasis politinis procesas, kuriame teroras tapo nesutarimų jakobinų bloko viduje sprendimo įrankiu.

Pats Eberas procese pasirodė kaip bailus, silpnavalis, minkštakūnis, vertė kaltę kitiems, mėgino išvengti atsakomybės, todėl darė slegiantį įspūdį. Tačiau svarbiausia ne Ebero elgesys, o tai, kad revoliucinio teroro smaigalys buvo nukreiptas į tos pačios grupuotės narius.

Ar Robespjeras už tai buvo atsakingas? Taip. Jis žinojo, ką daro, nes pats procesas teisiniu požiūriu buvo aiškus nukrypimas nuo priimtų normų.

Eberiečių procesas vyko vadinamosios amalgamos forma. Šio metodo, kurio autoriumi dažniausiai laikomas Fukjė Tenvili, revoliucinio tribunolo prokuroras, esmė tokia. Kalti dėl vienokių ar kitokių politinių akcijų asmenys mechaniškai būdavo susiejami su grupe kitų asmenų, su kuriais iš tikrųjų gyvenime neturėjo nieko bendra. Pavyzdžiui, procese eberiečiai buvo susieti su užsienio šnipų grupe — bent taip jie buvo pavadinti — Proli, Pereira, Defijė ir kitais. Procese dalyvavo ir policijos agentas; jis vienintelis iš visų proceso dalyvių liko gyvas ir taip buvo demaskuotas [190].

Ar Robespjeras žinojo visas šias detales, visus šiuos teisės pažeidimus? Sunku pasakyti, nes visur negalėjo suspėti, pagaliau represinių organų aparatas nebuvo jo rankose; Robespjeras buvo pavaldus Visuomenės gelbėjimo komitetui, bet už eberiečių procesą vis dėlto jis atsakingas. Ebero, Momoro, Ronseno, Vensano mirties bausmę Visuomenės gelbėjimo komitetas buvo nulėmęs dar iki revoliucinis tribunolas paskelbė mirties nuosprendį.

Kova jakobinų bloko viduje stūmė Robespjerą toliau. Eberiečių, atvirų priešininkų dantonistų pralaimėjimas smarkiai sustiprino „nuolaidžiųjų" grupę. Svarbiausias priešininkas vis dėlto buvo dešiniosios jėgos, bet ne kairiosios, ir smūgiai (pagrįsti ar ne — tai kitas dalykas) grupuotėms, laikiusioms save kairiosiomis, objektyviai stiprino dešiniąsias. Kad išaugo dešiniojo sparno, atakuojančio revoliucinę vyriausybę, vaidmuo, rodė Kamilio Demuleno laikraštis „Senasis kordeljeras". Numeris po numerio Kamilis Demulenas, talentingas žurnalistas, ašt-

rus polemikas, vis nesantūriau, vis atžariau puldavo Visuomenės gelbėjimo komitetą.

Kova su dantonistais komplikavosi todėl, kad Robespjeras buvo Kamilio Demuleno draugas. Kažkada jie buvo moksladraugiai, sėdėjo vos ne viename suole, palaikė gerus santykius iki paskutiniųjų dienų. Robespjero juodraščiuose, po mirties pavadintuose „Pastabos apie dantonistus" skaitome: „Kamilis Demulenas, būdamas nepastovus fantazuotojas ir garbėtroška aklai galėjo tapti ištikimu Fabro ir Dantono šalininku. Taip jie pastūmėjo Demuleną į nusikaltimą; bet patraukė jį tiktai apsimestiniu patriotizmu... Demulenas pasirodė esąs nuoširdus respublikonas, karštai barė savo laikraštyje Mirabo, Lafajetą, Barnavą, Lametą tada, kai jie buvo galingi ir garsūs, ir vėliau, nors anksčiau nuoširdžiai juos gyrė" [191]. Šios įsidėmėtinos eilutės rodo, jog lemiamų įvykių išvakarėse Robespjeras tebebuvo palankus Demulenui.

Apie Dantono ir dantonistų procesą (nors jis ir nebuvo taip išsamiai užprotokoluotas, kaip eberiečių procesas, bet pakankamai nušviestas specialioje literatūroje) irgi galima susidaryti gana aiškų vaizdą. Pridurti prie to, kas žinoma, beveik nėra ko. Tačiau psichologiškai istorikui galbūt svarbiau ne pats procesas (kurio baigtis buvo iš anksto nuspręsta), bet jo parengtis, žinoma, ne formaliu, teisiniu požiūriu. Turima omenyje kas kita. Ar įmanoma tiksliai apibūdinti vakarykščių bičiulių, judrių, džiugių, optimistiškai nusiteikusių dvasinę būklę, kai tarsi nusileidi iš aukštybių, kai tave atskiria nuo pasaulio, kai nesustabdomai leidiesi į požeminę mirties karalystę? Iš jakobinų klubo protokolų, kuriuos išleido Alfonsas Olaras, iš trumpų užrašų aišku, kaip buvo aptariamas paskutinis Kamilio Demuleno „Senojo kordeljero" numeris (priminsime, jog paskutinysis laikraščio numeris revoliucinės vyriausybės nutarimu buvo konfiskuotas), kaip buvo svarstomas jo redaktorius. Priminsime, jog 1794 metų pavasarį visi svarsčiusieji Demuleną jau aiškiai suprato: pašalintasis iš jakobinų klubo beveik automatiškai perduodamas revoliuciniam tribunolui.

Teatleidžia man griežti teisėjai — istorikai ir reiklūs skaitytojai, nemėgstantys kokių nors nukrypimų nuo nustatytų normų,— už tai, jog užuot išdėstęs dokumentais patvirtintas Demuleno likimą lėmusio posėdžio smulkmenas, pasukau šiek tiek kitokiu keliu.

Remdamasis istorikui suteikta divinizacijos teise, pamėginau nupiešti Demuleno pašalinimo iš jakobinų klubo vaizdą, bet truputį kitaip — Kamilio žmonos Liusilės Demulen supratimu.

Ir štai kas man išėjo.

Kai pradėjo temti, Liusilė prislinko prie lango. Jakobinų posėdis jau galėjo būti pasibaigęs, ir iš to, kaip Kamilis grįžta, iš jo eisenos, galvos laikysenos — ar ją aukštai iškėlęs ar žemai nuleidęs, iš daugelio kitų dalykų — ji išsyk suprastų, kaip baigėsi ši lemtinga diena.

Tačiau laikas bėgo, prieblanda greitai tirštėjo; gatvėje vis mažėjo praeivių. Kai visiškai sutemo, ji atsisėdo į krėslą, po savim pasispraudė kojas ir ėmė klausytis.

Kaip pamažu, kankinamai pamažu slinko laikas. Buvo taip tylu, jog galėjo girdėti duslius retų praeivių žingsnius šaligatviu. Paskiau vėl ilga, niekieno netrikdoma tyla.

Bet štai apačioje trinktelėjo durys, ir ji išgirdo jo, Kamilio, žingsnius. Iš tų netvirtų, nelygių žingsnių, tyliai kylančių girgždančiais laiptais, ji suprato: viskas žuvo.

Nereikėjo nieko klausinėti; žodžiai buvo nereikalingi. Kurį laiką jie sėdėjo tylėdami, vienas priešais kitą. Paskiau Kamilis neišturėjo: padrikai, neaiškiai, daugiau, negu paprastai mikčiodamas, pradėjo pasakoti, kaip visa įvyko.

Jį kankino pavėluotas, nereikalingas sąžinės graužimas: reikėjo kalbėti visai kitaip, ne taip; reikėjo pačiam pereiti į puolimą, atverti akis visiems, kurie siaubingai elgiasi. Reikėjo jiems šūktelti: „Atsipeikėkite! Atsikvošėkite! Didis dieve! Ką jūs norite pašalinti? Pačią revoliuciją? Patys save? „Žibinto generalinį prokurorą", žmogų, kuris karštomis 1789-ųjų liepos dienomis Palė Rojalė pirmasis ragino šturmuoti Bastiliją, „Revoliucinės Prancūzijos ir Brabanto" redaktorių, Kamilį Demuleną, kuris

penkerius metus buvo revoliucijos simbolis? Demuleno negalima pašalinti, nepakėlus rankos prieš pačią revoliuciją, neužbraukiant visko, ką ji padarė..."

Štai jeigu taip jis būtų pasakęs, jie būtų liovęsi. Ir Maksimilianas, Maksimilianas, tiek kartų skersai žvilgčiojęs į jį, ir Maksimilianas būtų juos sudraudęs: jis suprastų, jog čia praeina riba, neįveikiama siena. Peržengk kartą šią ribą, šią bedugnę, ir rytoj galinga, vis didėjanti lavina visus nuneš, visus temps žemyn, į bedugnę, į prarają.

Tačiau šie rūsčiai teisingi, nenuginčijami žodžiai nebuvo ištarti. Ir dabar niekas negalėjo pakeisti neišvengiamos, jau nulemtos įvykių eigos.

Ir Kamilis pravirko — jėgos jį apleido, jis nieko daugiau negalėjo tikėtis.

Ir jis verkė, verkė graudžiai, kūkčiodamas, kaip vaikas, veidu įsikniaubęs į Liusilės kelius. O Liusilė, švelnioji Liusilė minkšta šilta ranka glostė jo susivėlusius plaukus, jo šlapią nuo ašarų veidą ir tyliai ramino: „Nieko, mano mažyti, nieko, viskas baigsis laimingai, viskas grįš į savo vietas, ir mes būsime laimingi."

Jai iš tikrųjų, matyt, atrodė, jog, kai baigsis ši kamuojanti naktis, kai išsisklaidys nakties šešėliai ir vėl išauš giedri, saulės spindulių nušviesta diena, viskas vėl bus kaip ir anksčiau, ji vėl girdės ne Kamilio kūkčiojimus, bet jo akiplėšišką, šiek tiek ironišką juoką.

Ar galėjo Liusilė tada žinoti, kad brėkštanti aušra bus dar negailestingesnė, negu ši naktis, jog vieną dieną iš po giljotinos peilio nusiris Kamilio galva, o dar vėliau, po mėnesio, ir ji pati balta, puošnia, beveik vestuvine suknele užlips ant ešafoto, kad užmerktomis akimis kaip išsigelbėjimo nuo kančių lauktų, kada nukris budelio peilis.

Politinis procesas prieš dantonistus iš esmės skyrėsi nuo taip lengvai eberiečių grupuotę sutriuškinusio proceso. Skirtumų buvo daug. Pirmiausiai „nuolankiųjų" grupė, kaip dažniausiai buvo vadinama Dantono grupuotė, buvo įtakingiausia jėga šalyje. Nepriklausomai nuo to, kokį vaidmenį revoliucinėje vyriausybėje ar Konven-

te vaidino Dantono vienminčiai ir šalininkai, objektyviai jie atstovavo tai klasinei jėgai, kurios galia diena po dienos didėjo. Ar Dantonas to norėjo, ar ne, bet jis tapo vadovu tų buržuazijos sluoksnių, galbūt net tų pasiturinčių savininkų, kurie manė, jog laikas nuo revoliucinių deklaracijų, nuo ypatingųjų režimo priemonių pereiti prie kasdieniškos buržuazinės respublikos, sudarančios galimybes realizuoti praktinius revoliucijos iškovojimus. Ši jėga augo diena po dienos, valanda po valandos, ji tapo turtinga, ekonomiškai įtakinga ir ji daugiau nenorėjo klausytis kalbų apie dorybingumą, pareigą tėvynei, apie didvyriškumą, šventus lygybės principus, apie tai, kas prieštaravo poreikiui kuo greičiau savo malonumui panaudoti per tą laiką įgytas materialines gėrybes.

Žinoma, šios eilutės schematiškai, supaprastintai parodo tada vykusius socialinius procesus. Dantonas buvo labai gabus žmogus, gana talentingas, ir nereikia abejoti, kad šiuo revoliucijos etapu savo uždavinius jis įsivaizdavo kitaip negu ką tik buvo sakyta. Manoma (autoriai, kurie parašė nemažai veikalų apie įžymų prancūzų veikėją, žinoma, savotiškai buvo teisūs), jog politinė Dantono programa 1794 metų pavasarį reikalavo sušvelninti revoliucinį režimą, įsteigti gailestingumo komitetą, nutraukti terorą arba gerokai jį susilpninti ir palengva pereiti prie konstitucinės respublikos režimo. Ši charakteristika taip pat pernelyg vienašališka, bet mes neturime tikslo nagrinėti Dantono paveikslą. Kalbama apie kitką.

Pradėdamas kovą su Dantonu, Robespjeras suprato, negalėjo nesuprasti, kad jo priešininkas yra politinis veikėjas, beveik panašaus autoriteto. Robespjeras suprato, jog kova su Dantonu bus sunkesnė, negu su Eberu arba Proli. Robespjeras turėjo susimąstyti, ar politiniams veikėjams, itin nusipelniusiems revoliucijai, galima taikyti tas pačias revoliucinio teroro priemones, kaip eberiečiams. Čia vėl iškilo klausimas dėl revoliucinio teroro ribų. Ką reiškė atiduoti Žoržą Dantoną arba Kamilį Demuleną revoliuciniam tribunolui? Jų laukė giljotina. Visuomenės gelbėjimo komitetas ne tam rengė politinį procesą, kad pradėtų debatus dėl nuosprendžio. Nuosprendis

buvo parengtas dar prieš teismo procesą. Teismo procesas todėl ir vyko, kad priešininką pasiųstų į nebūtį.

Norint psichologiškai paaiškinti, kaip Robespjeras, toks garbingas žmogus, toks doras politikas, ryžosi pasmerkti mirti Žoržą Dantoną ir Kamilį Demuleną bei kitus jų draugus, reikia suprasti Nepaperkamojo pažiūras.

Robespjeras tvirtai tikėjo, kad po didžiulių liaudies pastangų, po įnirtingų kautynių ir pagaliau akivaizdaus persilaužimo kovoje su kontrrevoliucija respublika vis labiau artėja prie savo idealų įgyvendinimo. Tas „aukso amžius", ta lygybės ir teisingumo karalija, tas žmonijos visuomenės susiliejimas su didžia, visada klestinčia žaliąja gamta, apie kurį daug metų svajojo Žano Žako Ruso pasekėjas ir kurį mėgino įgyvendinti revoliucinės vyriausybės vadovas, šis idealus pasaulis, Robespjerui atrodė, buvo jau netoli. Kas kliudė pasiekti šį tikslą? Anksčiau kliudė rojalistai, aristokratai. Vėliau feljanai, Lafajetas, Baji, Munjė ir kiti konstitucinės monarchijos šalininkai. Revoliucija jų taip pat atsikratė ir nubloškė nuo savo kelio. Paskui teko įveikti žirondistus: Briso, Vernjo, Biuzo, Rolaną ir kitus. 1793 metų gegužės 31 dienos — liepos 2 dienos sukilimas nugalėjo ir juos. Rodos, dabar jau visos kliūtys pašalintos. Robespjeras parengė 1793 metų konstitucijos projektą, Konventas priėmė naują respublikos konstituciją. Robespjeras, jakobinai buvo beveik tikri, kad netrukus pasieks, ką svajoję, įkurs teisingą, aukščiausią visuomenės santvarką.

Gyvenimas sugriovė šias viltis, paneigė jas. Norint įkurti geriausią pasaulio visuomenę, dar reikėjo įveikti puolimą tokių galingų priešininkų, kaip feodalinė Europa, visų Europos valstybių, besiremiančių vidaus kontrrevoliucijos jėgomis, koaliciją. Priešininkai, prabilę po birželio 2 dienos, buvo daug kartų stipresni už ankstesnius. Tačiau praktika parodė, jog ir šis nepaprastai sunkus uždavinys jakobinams buvo įveikiamas. Jie padarė neįtikėtiną dalyką. Nuskurdusi, alkana, izoliuota Prancūzijos respublika, kaudamasi su beveik visa feodaline Europa, iškovojo pergalę. Tai buvo stebuklas, 1794 metų pavasarį tapęs tikrove. Juo visi patikėjo, patikėjo res-

publikos draugai ir jos priešai. Visuose frontuose respublikos armijos perėjo į kontrapuolimą. Vadinasi, palaužus pačias galingiausias jėgas, pasiekti tikslą niekas daugiau nebetrukdė. Tai buvo logiška, taip būtų buvę galima mąstyti.

Ir dabar, kai Robespjero vaizduotėje jau lyg ir ryškėjo artėjančio geriausio pasaulio kontūrai, vėl iškilo naujos kliūtys: eberiečiai, dantonistai, nauji ešelonai revoliucijos priešininkų, tų, kurie trukdė pasiekti „dorybės karaliją".

Robespjeras buvo revoliucionierius tikrąja šio žodžio prasme. Jis stengėsi pasiekti tikslą, kuriam paskyrė visą savo gyvenimą. Įsitikinęs, kad šio teisingo, geriausio pasaulio negalima pasiekti nesutriuškinus eberiečių ir dantonistų, jis nusprendė veikti.

Skaitydami „Pastabas apie dantonistus", mes nepastebime jokių dvasinių abejonių. Mes jau minėjome, jog šiose pastabose nėra nieko priešiška Kamiliui Demulenui, bet į Dantoną Robespjeras žiūri šališkai, pirmiausiai pabrėžia jo neigiamus bruožus, laiko intrigantu, jo politinėje biografijoje ieško trūkumų. Beje, kadaise Robespjeras gynė Dantoną. Dar palyginti neseniai, susitikęs su Dantonu, jis stengėsi susitaikyti su galimu politiniu priešininku. Susitaikymo su Dantonu užuominos pastabų puslapiuose jau nebėra. Žodžiu, tai dar kartą patvirtina tą versiją: Robespjeras nutarė sutriuškinti, parblokšti šią paskutinę jėgą, kliudančią pasiekti naują, geresnę, teisingą santvarką.

Sutriuškinti dantonistų grupę pasirodė sunkiau negu manė Robespjeras. Dantonas, kaip jau minėjome, atsisakė nuo jam suteiktos galimybės pabėgti. Tai prieštaravo jo principams, jo, kaip kovotojo, einančio pasitikti pavojų, prigimčiai. Ir šitaip elgdamasis, įrodydamas savo istorinę didybę, Dantonas, priešingai negu manė Robespjeras, turėjo realių šansų laimėti.

Revoliucinio tribunolo procese Dantonas pasirinko puolimo taktiką. Į pirmą grynai formalų klausimą jis atsakė: „Mano gyvenamoji vieta greitai bus nirvana, o mano pavardę jūs rasite istorijos panteone". Taigi, iš kar-

to jis puolė savo priešus. Ne jisai turi gintis, teigė Dantonas, bet jo priešininkai. „Teišeina mano kaltintojai, ir aš parodysiu, kokie jie menkystos,— griausmingai sušuko jis sausakimšai salei.— Mano pažiūrų žmonės nepaprasti, jų kaktoje neišdylanti žymė, jie pažymėti laisvės antspaudu,— respublikos genijai".

Žinoma, tai XVIII amžiaus revoliucijos epochos frazeologija, bet puikiai parodė, kaip Dantonas linkęs gintis procese. Dantonas turėjo stebėtinai stiprų balsą, gal kiek silpnesnį tiktai už Mirabo. Griaudžiantis Dantono balsas, aidėjęs pro atdarus teismo langus, sutraukė gatvėje didžiulę minią. Jis taip meistriškai, taip energingai, taip tvirtai atakavo savo kaltintojus, jog esančių salėje ir gatvėje susirinkusių minios aiškiai simpatizavo teisiamajam.

Drąsios Dantono atakos paveiktas, Kamilis Demulenas taip pat pradėjo pulti, taigi, kaltinamieji iš esmės tapo kaltintojais. Proceso baigtis pasidarė nebeaiški, ir Fukjė Tenvilis, įsitikinęs negalįs įveikti savo priešininkų nei moraliai, nei juridiškai, teismo posėdį nutraukė. Tačiau ir atnaujinto proceso baigtis nebuvo aiški. Prireikė, kad įsikištų į revoliucinį tribunolą atvykęs pats Sen Žiustas. Šiurkščiai pažeisdamas formalius įstatymus, Fukjė Tenvilis supaprastino teismo procedūrą: kai kaltinamiesiems faktiškai nebeleido kalbėti, Kamilis Demulenas sugniaužė lapą su kalbos tekstu ir sviedė kaltintojui į veidą. Šiurkščiai paminto teisėtumo sąlygomis jis atsisakė gintis.

Revoliucinis tribunolas, kaip ir buvo galima laukti, tiktai trečią posėdžio dieną priėmė nuosprendį. 1794 metų balandžio 3 dieną revoliucinis tribunolas nuteisė visus kaltinamuosius (visi buvo apkaltinti garsiuoju amalgamos principu) mirti. Valdžia skubėjo įvykdyti nuosprendį. Balandžio 4 dieną buvo paskelbtas nuosprendis, o balandžio 5 dienos rytą Dantonas, Kamilis Demulenas ir kiti kaltinamieji buvo nugabenti į Grevo aikštę. Vežimas su nuteistaisiais pravažiavo Sent Onorė gatve, pro staliaus Diuplė namą, kuriame gyveno Robespjeras. Dantonas, kuris visą kelią šlykščiai keikėsi, važiuodamas pro Robespjero namą, garsiai sušuko: „Maksimilianai, tu greitai seksi paskui mane!"

Prieš mirtį Dantonas tebesikeikė, o Kamilis Demulenas verkė. Prieš užlipdamas ant ešafoto, Dantonas priėjo prie Kamilio Demuleno ir jį pabučiavo. Budelis pareiškė, jog tai prieštarauja įstatymui. „Kvaily,— atsakė jam Dantonas,— juk tu nesutrukdysi mūsų galvoms po minutės pasibučiuoti krepšyje". Žinomi žodžiai, kuriuos jis ištarė, lipdamas ant ešafoto. Kreipdamasis į budelį, jis pasakė: „Iškelk mano galvą ir parodyk ją žmonėms, ji to nusipelnė".

XI

Ir štai visi respublikos priešininkai sutriuškinti. Visuomenės gelbėjimo komitete buvo išklausytas revoliucinio tribunolo pranešimas apie praėjusius procesus, apie priimtus nuosprendžius ir jų įvykdymą. Visi respublikai trukdę priešai buvo sutriuškinti. Rodos, dabar jau niekas negali sutrukdyti pasiekti šį, taip artimą, bet paskutinę akimirką kažkur vis nutolstantį auksinį laimės amžių.

1794 metų birželio 10—12 dienomis Robespjeras paskutinį kartą Konvente pasakė politines kalbas[192]. Birželio 10-osios išvakarėse Žoržas Ogiustas Kutonas, artimiausias Robespjero bičiulis, vienmintis ir draugas Visuomenės gelbėjimo komitete vežimėliu buvo atvežtas į tribūną. Kutono kojos buvo paralyžuotos, jis negalėjo vaikščioti. Iš Konvento tribūnos Kutonas Visuomenės gelbėjimo komiteto vardu pasiūlė priimti naują įstatymą, leidžiantį taikyti revoliucinį terorą dar plačiau. Pagal įstatymą teismo procedūra buvo supaprastinama. Revoliucinis tribunolas įgijo naujas, praktiškai neribotas galimybes vykdyti baudžiamąją veiklą. Pagal šį įstatymą išankstinė kaltinamųjų apklausa buvo panaikinta. Kaltinamųjų gynėjų institutas turėjo būti panaikintas, o pati sąvoka „liaudies priešas" įgijo gana plačią prasmę, ją galėjai taikyti kam tik nori.

Pirmą kartą (tai rodė vyriausybės prieštaravimus) Visuomenės gelbėjimo komitetas pateikė Konventui nutarimo projektą nesuderinęs su visuomenės saugumo komitetu, su tuo komitetu, kuris, tiesą sakant, vykdė revo-

liucinį terorą. Vadinasi, Visuomenės gelbėjimo komitetas, vadovaujamas paties Robespjero, aukščiausia revoliucinės vyriausybės grandis, ne itin pasitikėjo visuomenės saugumo komitetu.

Pirmą kartą revoliucinės vyriausybės praktikoje Kutono, kuris buvo laikomas beveik tokiu pat galingu, kaip ir Robespjeras, pateiktam pasiūlymui buvo pasipriešinta. Kai Konvento nariai nedrąsiai, santūriai prieštaravo šiam dekretui, Burdonas iš Uazos pasiūlė, nesiryždamas atvirai kritikuoti, kol kas atidėti šio dekreto svarstymą.

Į tribūną pakilo Maksimilianas Robespjeras. Jis primygtinai reikalavo, kad Konventas neatidėliodamas priimtų dekretą. Robespjeras kaip ir anksčiau buvo įsitikinęs, kad šis dekretas naudingas, atitinka revoliucijos interesus. „Išstudijuokite šį įstatymą, ir jūs iš karto pamatysite, kad jame nėra jokios nutarties, kurios iš anksto nepriimtų visi laisvės draugai, kad jame nėra nė vieno paragrafo, kuris nebūtų pagrįstas teisingumu ir išmintimi; kiekviena jo dalis sudaryta patriotų labui, sąmokslus prieš laisvę organizuojančios aristokratijos baimei".

Ši Robespjero kalba rodo, kad jis dar tikėjo revoliucinio teroro galia triuškinant paskutinius priešus. Tačiau ši kalba dar negarantavo, kad įstatymas bus priimtas, ir birželio 12 dieną Robespjeras turėjo vėl kalbėti, remti šį įstatymą, kuriam ryžtingai prieštaravo Burdonas iš Uazos. Jis nutraukė Robespjerą, teigdamas, jog šis mėgina jį apkaltinti. Robespjeras atsakė: „Aš neištariau Burdono pavardės. Vargas tam, kuris pats save mini!"

Robespjeras pasiekė, kad Konventas šį dekretą votuotų ir patvirtintų, tačiau nuo tada praktiškai atsisakė remti revoliucinio teroro politiką. Būdamas veiklus žmogus, jis turėjo suprasti, kad praktiškai teroras peržengia Visuomenės gelbėjimo komiteto kontrolės ribas. Robespjeras pasiuntė į provinciją žmogų, kuriuo visiškai pasitikėjo,— Marką Antuaną Žiuljeną. Tada jam suėjo vos devyniolika metų. Sąžiningas, tyras, beribiai atsidavęs revoliucijai, Žiuljenas turėjo Visuomenės gelbėjimo komiteto ypatingus įgaliojimus patikrinti, kaip praktikoje vykdoma revoliucinio teroro politika.

Paryžiaus Nacionaliniame archyve išliko Žiuljeno laiškai Maksimilianui Robespjerui, Sen Žiustui, Kutonui, Visuomenės gelbėjimo komitetui. Tai, ką pamatė Žiuljenas, buvo siaubinga. Teroras virto susidorojimo su nepageidaujamais asmenimis, plėšikavimo, lobimo ir piktnaudžiavimo įrankiu.

Žiuljenas buvo Bordo ir ten stebėjo Taljeno, šio labai turtingo Prancūzijos miesto prokonsulo, Konvento komisaro veiklą. Kas ten vyko, ką darė Taljenas? Iš pradžių suėmęs ir nubaudęs mirties bausme daug žmonių, vėliau Taljenas davė suprasti, kad už labai stambią sumą galima išvengti bausmės. Ir šimtai tūkstančių auksinių monetų plaukė į Taljeno kišenę. Kartu su savo meiluže Tereza Kabarius, markizo Fontenė žmona, anksčiau pusnuogė arba apsivilkusi permatoma tunika, su frigiška kepuraite ant galvos šokusi teatralizuotuose vaidinimuose, dabar sumaniai paėmė nagan pasaulietiškiems interesams neabejingą rūstųjį Konvento komisarą. Taljenas susidraugavo su stambiausiais Bordo turčiais, ir daugelis suimtųjų netrukus vėl atgavo laisvę.

Visuomenės gelbėjimo komiteto įsakymu Taljenas buvo atšauktas iš Bordo ir turėjo atsiskaityti.

Beveik tas pats vyko Marselyje. Čia veikė Konvento komisarai Barasas ir Freronas. Prieš metus Freronas buvo Liaudies bičiulio Žano Polio Marato mokinys. Tačiau nuo to laiko nutekėjo daug vandens, ir Freronas dabar tikėjo, jog gryni pinigai vertingesni už garsias frazes apie teisingumą. Barasas ir Freronas vykdė savo misiją Marselyje taip begėdiškai ir ciniškai, kad sunku ir apsakyti. Jie sodindavo į kalėjimus šimtus, tūkstančius žmonių, o paskui už didžiulius kyšius paleisdavo. Freronas ir Barasas tiesiog vogė valstybės turtą.

Žozefas Fušė Lionė veikė lygiai taip pat. Jo manymu, ištikimas revoliucionierius yra tas, kuris negailestingai taiko revoliucinį terorą. Bet ar Fušė buvo revoliucionierius? Vargu.

Žiuljenas, tikrinęs Fušė veiklą Lione, konstatavo vien tiktai nusikalstamus veiksmus. Fušė buvo skubiai atšauktas į Paryžių atsiskaityti Visuomenės gelbėjimo komite-

tui. Apsukrus, lankstus, suktas jis pirmiausiai ieškojo būdų, kaip pelnyti Maksimiliano Robespjero palankumą, ryžosi net kraštutinėms priemonėms — pradėjo mergintis Maksimiliano seseriai Šarlotei Robespjer, vildamasis, kad, pasiūlęs jai tuoktis, susigiminiuos su galinguoju Maksimilianu ir kartu sušvelnins jo pyktį. Maksimilianas suprato visas Fušė pastangas ir pareikalavo pašalinti jį ir Taljeną iš jakobinų klubo narių. O tai reiškė, priminsime, kad žmogus beveik automatiškai perduodamas revoliuciniam tribunolui ir galiausiai atsiduria ant ešafoto.

Galima neabejoti, du paskutiniuosius gyvenimo mėnesius Robespjeras buvo įsitikinęs, kad revoliucinis teroras pavojingai iškraipomas. Pikta likimo valia visi nusikaltimai, visi priešų veiksmai buvo priskiriami jam. Už viską atsakingas galiausiai buvo Maksimilianas Robespjeras. Naktį vaikščiodamas po tuščią Paryžių, kalbėdamasis su atsitiktiniais žmonėmis, jis įsitikino, kaip keikia Maksimilianą Robespjerą už tuos nusikaltimus, tą prievartą, žudymus, savivaliavimą, kuriuos revoliucijos vardu darė jo priešai. Matyt, tada ir prasidėjo ta dvasinė krizė, kuri Robespjero sąmonėje paskutinėmis savaitėmis prieš mirtį vis didėjo, vis stiprėjo.

1794 metų liepos 5 dieną, kalbėdamas jakobinų klube, Robespjeras pasakė: „Tai, ką mes kasdien matome, tai, ko negalima nuo savęs nuslėpti,— tai troškimas teroru pažeminti ir sunaikinti Konventą" [193]. Vadinasi, jis ne tiktai atsiribojo, bet ir tiesiai pasmerkė tą terorą, kuris prieš jo valią buvo taikomas neva kaip birželio 10 dienos įstatymas.

Po sunkaus, blogą žadančio birželio 10 dienos įstatymo svarstymo Konvente Robespjeras iki pat termidoro 8-osios jau nebekalbėjo šio aukščiausiojo respublikos organo posėdžiuose. Nuo liepos pradžios jis nebelankė Visuomenės gelbėjimo komiteto posėdžių, nes išryškėjo nesutarimų tarp jį rėmusios daugumos. Negausūs dokumentai, kuriuos jis tada pasirašė, matyt, buvo atnešti jam į namus Sent Onorė gatvėje. Robespjero pavardė dar tebebuvo ant vyriausybės pastato frontono; priešai sąmoningai rašydavo jo pavardę ypač didelėmis raidėmis ir

visur, kur tik galima, pabrėždavo jo pirmumą, nors iš tikrųjų Robespjeras jau buvo nuošalyje, jau nebevairavo valstybės mašinos ir vis labiau vengė kasdienių praktinių darbų.

Ar tai reiškia, kad Robespjeras jau iki termidoro neteko bet kokios įtakos, bet kokios paramos, tapo gyvu anachronizmu?

Žinoma, ne.

Liaudis instinktyviai atspėdavo Nepaperkamojo ketinimų tyrumą ir kilnumą. Jo nesavanaudiškumas, neturtas, tikėjimas savo teisumu traukė paprastus žmones. Kad ir ką šnibždėjo piktavaliai, Robespjeras liaudyje buvo labai populiarus.

Prancūzų liaudies, visos šalies, visos Europos akyse, Robespjeras buvo pačios revoliucijos simbolis. Kambonas, vienas iš jo nesutaikomų priešininkų, su kartėliu prisipažino, jog tie, kurie norėjo tiktai nuversti Robespjerą, iš tikrųjų „nužudė respubliką"[194].

Jakobinų revoliucinę demokratinę diktatūrą ir jos vadą Robespjerą rėmė sankiulotai, plebėjai. Tiesa, jakobinų vyriausybės politika dėl jai būdingo prieštaringumo neretai paliesdavo neturtingiausių darbo žmonių ekonominius ir politinius interesus. Kai kurių demokratinių Paryžiaus sekcijų neryžtingumą termidoro 9-osios naktį nulėmė tai, kad termidoro perversmui laikinai pritarė tokie pažangūs laikmečio žmonės, kaip Grakchas Babefas. Tačiau juk ne atsitiktinai Paryžiaus komuna (klasiniu požiūriu atstovavusi tiems patiems plebėjams kaip ir 1794 metų pavasarį) ir daugelis sostinės sekcijų pakilo prieš „teisėtą" Konventą, gynė Robespjerą ir jo draugus. Ne atsitiktinai ir Grakchas Babefas, apgailestavęs dėl savo klaidingos pozicijos termidoro dienomis, 1796 metais prisipažino klydęs ir pavadino Robespjerą bei Sen Žiustą savo pirmtakais[195].

Robespjero tragedijos esmė ta, kad neturtingieji ir jis pats, jų vadovas, nepaisant savo ketinimų ir troškimų, iš tikrųjų dirbo ir kovojo ne dėl bendros laimės ir žmonių gerovės, kaip tikėjosi, bet turtingųjų naudai, kad at-

ėjo valanda, kai turčiai nutarė paimti valdžią į savo rankas.

Maždaug birželio pabaigoje — liepos mėnesį Robespjeras tarsi praregėjo. Jis suprato, kad perspektyva greitai įkurti visuotinės laimės harmoningą santvarką, dorybingumo ir teisingumo valstybę, kurią jis tiek kartų piešė savo tėvynainiams, kad tà žavi, žygdarbiams įkvepianti perspektyva vis labiau tolsta. Priešai, pikto jėgos pasirodė esančios daug galingesnės negu jis manė. Jau įveikta tiek priešų, bet ir įveiktieji kaip piktos dvasios atgyja ir mirtinai kerta Respubliką.

Maksimilianas diena po dienos aiškiau suprato: viskas vyksta ne taip, kaip buvo laukta, norėta, tikėtasi. Jis buvo vadinamas diktatorium, respublikos likimo lėmėju, žmogumi, vienu antakių krustelėjimu lemiančiu šalies, miestų, tūkstančių žmonių ateitį. Sen Žiustas parodydavo jam raštus, gaunamus Visuomenės gelbėjimo komiteto policijos biure. Dieve! Ko tik ten nebuvo apie diktatoriaus neribotą valdžią! Vadjė ir Amaras, beveik visi visuomenės saugumo komiteto nariai platino slaptų agentų pranešimus, kupinus keiksmų, šmeižto, melo, koneveikimo — visko, ko tik nori, prieš respublikoje viešpataujantį triumviratą.

Triumviratas? Diktatoriai? Tai piktos patyčios. Robespjeras dabar vis aiškiau suprato savo bejėgiškumą; jis nieko, visiškai nieko negalėjo pakeisti. Jį vadina diktatorium, tironu, patvaldžiu, o jisai tiktai skiedrelė, blaškoma galingų vandenyno bangų. Nematomos, šešėlyje stovinčios daug galingesnės jėgos lemia įvykių eigą. Kur jos? Kas jos? Jų niekur nesimato, bet jos visur yra. Visuomenės gelbėjimo komiteto visi įsakymai, visi potvarkiai nepasiekia tikslo; juos apraizgo intertiškumo, sabotažo, slapto pasipriešinimo maurai. Niekas neprieštarauja, niekas nesiginčija; žodžiais visi sutinka, pritaria. O iš tikrųjų? Tikrovėje, praktikoje viskas vyksta kitaip...

Kada visa prasidėjo? Pirmą kartą tai atsitiko pavasarį, kai komitetas, Robespjeras, Sen Žiustas, susidūrė su sabotažu, su priekabiais priešgyniavimais, dirbtinais sunkumais, vilkinimu, viena po kitos daromomis kliūtimis

įgyvendinant Vantozo dekretus. Tačiau tada visa dar buvo galima paaiškinti. Tai buvo pasipriešinimas tam tikrai politikai — revoliucinės vyriausybės egalitarinei politikai, ir jis, Maksimilianas, ir Sen Žiustas gerai viską suprato. Stambūs buržua, savininkai, turtuoliai nenorėjo perduoti žemę beturčiams. Jie apskritai buvo prieš lygiavinę politiką. Kodėl patiems nepasiimti turtų? Kodėl nepadidinti savo pajamas?

Žinoma, tada jau buvo aišku, jog daugumas Konvente, vyriausybės aparate, jakobinų klube taip pat — deja! — priešinasi Vantozo dekretui. Tačiau visi tada elgėsi be galo atsargiai, apdairiai, nepastebimai, vogčiomis; tada visi dar bijojo Visuomenės gelbėjimo komiteto geležinės rankos.

Kova su eberiečiais ir dantonistais, 1794 metų pavasario politiniai procesai užtemdė visa kita,— Vantozo įstatymai pamažėle užsimiršo.

O vėliau, vasarą, kai visi priešininkai buvo įveikti, visi priešai sunaikinti, balsai „prieš" nutilo, Konvente, Paryžiaus komunoje, jakobinų klube visi balsavo „už", rėmė komiteto politiką ir jai pritarė; tada ši slapta pasipriešinimo jėga vėl atgijo.

Abejonių negalėjo būti. Blogiausia — apgaudinėti save, užmerkti akis, nepastebėti to, kas vyksta greta. Kolo d'Erbua gali guostis ir kitus guosti griausmingomis pagyromis, šimtus sykių kartojamais teiginiais, kad revoliucija laimi pergalę po pergalės. Išvengęs Amiralio durklo ir pasidaręs vos ne laisvės kankiniu, jis viską regėjo rausvoje šviesoje.

Tegul. Frontuose respublikos kareiviai iš tiesų nugali; kas ryšis tai paneigti? Argi interventų kariuomenė nesitraukia? Po Fleriuso visas pasaulis pripažino respublikos armijų jėgą, galią. Dabar karinę iniciatyvą tvirtai perėmė revoliucijos ginkluotosios pajėgos, ir ne interventai, bet patriotų armija lemia karinių operacijų eigą.

Tačiau ar ne dėl to ir gelia širdį, kad padėtis šalies viduje blogėja. „Apie valstybės klestėjimą sprendžiama ne tiek pagal jos laimėjimus užsienyje, kiek pagal jos laimingą vidaus padėtį. Jeigu akiplėšiškai šūkaujama,

jeigu dorybingieji virpa iš baimės, vadinasi, respublikos pamatai netvirti". Taip Robespjeras pasakė 1974 metų liepos 1 dieną jakobinų klube.

Didelė pergalė prie Fleriuso jo neapakino. Be abejonės,— ir tai, matyt, svarbiausia — respublikos priešininkų, revoliucinės vyriausybės priešų ne mažėja, bet daugėja. Jie dygsta kaip grybai po lietaus; jų atsiranda visur. Iš kur jie lenda?

Kas jie, tie galingi priešai, užkirtę patriotams kelią į visuotinės laimės respubliką, iškilmingai paskelbtą 1793 metų konstitucijoje? Robespjeras dažnai kalba apie juos, vartodamas abstrakčius etiškus terminus. Jis kalba apie pikto jėgas, apie ydas, apie nusikaltimus, apie veidmainystę, kalba apie „pavojingą visų pragaištingų aistrų, visų užgautų savimeilių, visų interesų, priešingų visuomenės interesams, koaliciją" [196]. Šios moralinės etinės kategorijos atitinka XVIII amžiaus visuomenės mąstymo dvasią. Tačiau jos neturi nei užgožti, nei tuo labiau nuslėpti Robespjero gilių minčių, įsiskverbiančių į esmę tos kovos, kuri sukrėtė respubliką 1794 metų vasarą.

Žinoma, Robespjeras negalėjo mąstyti mūsų dienų sąvokomis. Tačiau kaip stebėtinai taikliai, kaip teisingai jis apibūdino tas jėgas, kurios buvo svarbiausios revoliucijos priešininkės. Kas jie, tie pavojingi patriotų priešai? Robespjeras atsako: tai visų revoliucijai priešiškų jėgų blokas. Jis nevartoja šio vėlesnių laikų termino —„blokas". Tačiau sėkmingai pakeičia jį kitu puikiu apibūdinimu: „visų klikų sąjunga". Liepos 5 dieną jakobinų klube jis pasakė: „Visų klikų sąjunga visur vykdo vieną ir tą pačią sistemą" [197]. Tai sistema apgaulės ir melo, sistema veidmainingos ištikimybės revoliucijai, sistema, skambiomis frazėmis dangstanti šmeižtą, intrigas, klastą, kurstanti brolžudiškas aistras.

Tironų tarnai, pakeitę Briso, Eberą, Dantoną, nepabūgo nieko. „Jie siekė paleisti Nacionalinį konventą, sunaikinti jį korupcijos dėka... Jie mėgino demoralizuoti visuomeninę dorovę ir nuslopinti kilnius meilės laisvei, tėvynei jausmus, išguiti sveiką protą, narsumą ir humaniškumą... Pagaliau apkalbos, išdavystė, gaisrai, nuodi-

jimas, ateizmas, korupcija, badas, žudynės — jie išmėgino viską. Jiems lieka dar kartą žudynės, vėl žudynės ir paskiau vėl žudynės!"

Ir šį koncentruotą priešų nusikaltimų sąrašą Robespjeras užbaigia netikėta, revoliucinio išdidumo kupina išvada: „Tai pasidžiaukime ir padėkokime dangui, nes pakankamai gerai pasitarnavome tėvynei, kad mus laikytų vertais tironijos durklų!" [198]

Tačiau mes šiek tiek nukrypome į šalį. Šioje visas klikas jungiančioje sąjungoje yra pagrindinė, vairuojanti jėga. Robespjeras ją aiškiai įžvelgė ir tiesiog ją nurodė.

Liepos 1 dieną jakobinų klube, kartėlio ir nerimo kupinoje kalboje, visu balsu paskelbusioje revoliucijai gresiantį pavojų, Robespjeras paminėjo tą maištingą grupuotę, kuri jungia ir sutelkia visas respublikai priešiškas jėgas. Tai „nuolaidžiųjų klika". „Nuolaidžiųjų klika susimaišė su kitomis klikomis, ji yra jų ramstis, jų paspirtis... Ši klika, padidėjusi iš visų kitų klikų likučių, viena grandimi jungia visus, kurie rengė sąmokslus nuo revoliucijos pradžios... ji dabar imasi visų tų priemonių, kurias kažkada naudojo Brizo, Dantonas, Eberas, Šabo ir daug kitų piktadarių" [199].

„Nuolaidieji", „nuosaikieji"— taip, kaip žinoma, buvo vadinami dantonistai. Robespjeras pasirodė esąs labai įžvalgus, iš margo ir įvairialyčio bloko atskyręs dantonistų pakalikus kaip svarbiausią jėgą. Tai buvo itin sunku, nes jo priešų pirmose eilėse žengė toli gražu ne dantonistai, bet dantonistų priešininkai — būsimieji „kairieji termidoriečiai": Bilo Varenas, Kolo d'Erbua, Vadjė ir kiti. Tuomet „nuolaidieji", dantonistai, po Dantono ir Demuleno mirties jau neturėjo įžymių vadų. Tačiau jų reikšmę, jų įtaką nulėmė tai, kad jie buvo politiniai atstovai naujos, spekuliatyvinės buržuazijos, vadovavusios buržuazinei kontrrevoliucijai.

Analizuodamas jakobinų diktatūrą puolančias jėgas, Robespjeras dar nežino tų jėgų klasinio apibrėžimo. Tačiau šiame margame konglomerate jis taip teisingai, taip tiksliai nurodo svarbiausią smogiamąjį būrį, jog atrodo,

kad ir klasinis apibrėžimas tučtuojau bus parašytas. Pavadindamas šią nuolaidžiųjų kliką kontrrevoliucine, Robespjeras pabrėžia, kad jos galia jau ėmė grėsti revoliucijai. „Šiandieną aš nepasisakyčiau prieš šią kliką, jeigu ji nebūtų tapusi tokia galinga, kad mėgina trukdyti vyriausybės veiksmams" [200].

Taigi, po tiek aukų ir pastangų, po tiek puikių pergalių, po to, kai sutriuškinti nebūtin nuėję visi galingi priešininkai, mėginę sustabdyti revoliuciją,— Dantonas, Kamilis Demulenas, Delakrua,— po viso, kas patirta, kraujo prisisunkusi Prancūzijos dirva apauga dagiais, ir visokie nedorėliai, vagys, žmogžudžiai, Fušė ir Taljenas iškelia nuodingą durklą virš jakobinų respublikos.

Robespjeras visiškai nepanašus į Hamletą — jokios abejonės jo nekankina. Jis nebūtų sušukęs: „Ak, vargšas Jorikas! Aš pažinojau jį, Horacijau. . ." Jis neatsigręždamas praeidavo pro draugų ir priešų kapus. Jis buvo veiklos žmogus. Tiesa, nuo pat jaunumės iki paskutinių savo įstabaus gyvenimo dienų Robespjeras liko ištikimas svarbiausiai svajonei — svajonei apie aukso amžių, apie dorybės, lygybės, teisingumo pasaulį; iki galo liko ištikimas Žano Žako pasekėjas ir mokinys, pritarė didžiojo filosofo beveik naiviam, pusiau vaikiškam, neblėstančiam tikėjimui teisingesne, geresne visuomenine santvarka, kuri esanti pasiekiama, taip arti, kaip žmogus yra arti iš visų pusių jį supančios amžinai puikios gamtos. Tačiau skirtingai nuo savo mokytojo, iki paskutiniųjų dienų likusio svajotoju, Maksimilianas, atstovavęs kitai, naujai kartai, jau nesitenkino svajonėmis, svajones jis paversdavo veiksmais — veržliais, atkakliais, nesuvaldomais, energingais.

Visuomenės gelbėjimo komiteto, kuriam vadovavo Maksimilianas Robespjeras, vykdomas terorizmas ir atspindėjo jakobinų vadovų troškimą trumpiausiu keliu pasiekti kažkur visai greta esantį amžinai žalią, su gamtos balsais susišaukiantį, „žmogaus prigimtinėmis teisėmis" pagrįstą lygybės ir teisingumo pasaulį, laimės pasaulį.

Reikia tiktai nutiesti kelią į šį geresnį pasaulį, geležine ranka pašalinti visus, stovinčius ant kelio į laimę.

Robespjero žodžiai: „Reikia, kad bausmė neatsiliktų nuo nusikaltimo" išreiškė to nenumaldomo troškimo nutiesti liaudžiai kelią į laimę esmę.

Toks Robespjeras buvo ir paskutinėmis savo neilgo gyvenimo savaitėmis. Kaip ir anksčiau jo niekas negalėjo nei įbauginti, nei sutrikdyti. Prerialio 7-ąją Konvente rūsčiai demaskuodamas „padugnes garbėtroškų, intrigantų, plepių, šarlatanų, sukčių... apgavikų, užsienio agentų, kontrrevoliucionierių, veidmainių, stojusių tarp prancūzų tautos ir jos atstovų, kad apgautų vieną ir apšmeižtų kitus...", Robespjeras ramiai pridūrė: „Tardamas šiuos žodžius, aš aštrinu į save nukreiptus durklus, bet aš tam juos ir tariu".

Į mirtį dabar jis žiūrėjo su dar didesniu, nieko nepaisančiu abejingumu negu anksčiau, nes jau seniai apsiprato su mintimi, kad prievartinė baigtis neišvengiama. „Mes nė neplanavome sau ilgo gyvenimo",— su karčia ironija kalbėjo jis prerialio 7-ąją[201]. Tai rodo jo stulbinantį bebaimiškumą, stingdžiusį priešų sielas. „Ne tironai ir jų tarnai gali atimti iš manęs drąsą"[202],— su panieka sviedė jis savo priešams vienoje iš paskutiniųjų savo kalbų.

Robespjeras buvo ne iš tų žmonių, kuriuos koks nors Fušė ar Barasas, ar kas nors iš kraujo trokštančių šakalų galėtų iš pasalų užpulti. Jo akylas žvilgsnis įdėmiai stebėjo visus priešų manevrus, visas pinkles. Jis lengvai atspėjo Fušė užmačias ir pasiekė, kad šis apsimetėlis būtų pašalintas iš jakobinų klubo. Robespjeras ir Sen Žiutas turėjo žinių apie besiplečiantį sąmokslą, apie jo dalyvius, vadeivas, apie jų slaptus veiksmus ir planus. Žinojo, kad į šį sąmokslą vienas po kito įsitraukė dantonistų ir eberiečių pakalikai, kažko nuskriausti ar bijoję užtarnautos bausmės Konvento deputatai, visada tylūs vadinamosios pelkės deputatai, tiesiogiai ar netiesiogiai susiję su slaptais spekuliantais ir prekijais, kad sąmokslo gijos vedė į pogrindį — pas žirondistus.

XII

1794 metų vasarą, kaip teigia beveik visi amžininkai ir memuaristai, buvo tvanki ir karšta. Nuo ankstaus ryto šutindavo, danguje nė debesėlio, ir tiktai pusiaudienį telkdavosi debesys. Atrodydavo, kad netrukus prasidės audra, bet pamažu debesys išsisklaidydavo, dangus šviesėdavo, gaivinančio maloningo lietaus, kurio laukdavo gamta ir žmonės, taip ir nebūdavo.

Per visus pastaruosius mėnesius Robespjeras blogai miegojo. Dieną įvairūs reikalai neleisdavo susikaupti. Vakarop jausdavosi labai pavargęs. Vos imdavo temti, užmigdavo. Tačiau miegodavo neilgai, apie pusiaunaktį pabusdavo. Tada vėl apnikdavo mintys, kurioms dieną nelikdavo laisvo laiko. Kaip visada jis rengdavosi rūpestingai, šiek tiek senamadiškai. Iš pažiūros jis liko senojo pasaulio žmogus: pudruotas perukas, kojinės, gerai išlaidytas kaspinas — ponas de Robespjeras. Su didžiuliu šunimi Brounu, prie kurio pastaraisiais mėnesiais ypač prisirišo, naktį jis vaikštinėdavo po Paryžių.

Ar taip būdavo mėgdžiojamas mokytojas Žanas Žakas Ruso, jo „vienišas svajotojas"? Sunku pasakyti. Naktį Paryžius būdavo tuščias, bet vos tik imdavo brėkšti, prie uždarytų mėsos ir duonos krautuvių išsirikiuodavo ilgos eilės, kiekvienas stengdavosi ateiti kaip galima anksčiau, nes maisto produktų trūkdavo ir jų tekdavo tiktai tiems, kurie stovėdavo arčiausiai prie uždarų durų. 8 valandą ryto mėsininkas atidarydavo krautuvę, parduodavo mėsą pagal nustatytas normas. Po valandos mėsinė ištuštėdavo. Jokie vyriausybės įstatymai dėl tvirtų kainų, dėl maisto produktų pardavimo normų negalėjo pakankamai aprūpinti Paryžių. Žmonės gyveno blogai.

Vaikštinėdamas su savo šunimi, Robespjeras kartais prieidavo prie vienos kitos eilės, atsistodavo kur nors gale ir pradėdavo kalbėtis. Visi keikdavo revoliucinę vyriausybę, kuri negalėjo aprūpinti gyventojų maistu, skųsdavosi sunkiu likimu, koneveikdavo tą Maksimilianą Robespjerą, kaltindavo jį dėl visų nelaimių. Maksimilianas

įdėmiai jų klausydavosi, kai kada užduodavo klausimų, bet į ginčus nesileisdavo.

Jis eidavo su Brounu, nė per žingsnį neatsiliekančiu nuo šeimininko, tuščiomis krantinėmis, per Naująjį tiltą į dešinę pusę, kartais prisėsdavo kur nors tuščiame Tiuilri parke, kur busdami pradėdavo čiulbėti paukščiai ir retkarčiais praslinkdavo įsimylėjėliai. Ant suolelio tuščiame parke, gūždamasis nuo malonios, bet trumpos paryčio vėsos, jis mąstydavo, kas laukia šalies ateityje.

Istorikas neturi teisės sukurti, sugalvoti to, apie ką neliko jokių užrašų, jokių žinių. Apie ką mąstė Maksimilianas Robespjeras tą paskutinį savo gyvenimo mėnesį, vaikščiodamas tuščiu naktiniu ar bundančiu Paryžiumi? Tas tylus vidinis dialogas palikuonims nežinomas.

Staliaus Diuplė namuose iš karto pastebėdavo, kad Robespjero nėra. Jo mylimoji Elizabeta Diuplė, kurią visi dar vadino jo sužadėtine, nerimavo dėl savo jaunikio. Tai buvo keista meilė, meilė, kuriai nelikdavo laiko. Kai Elizabeta klausdavo Maksimilianą, kada jie pagaliau gyvens kartu, kada sukurs namų židinį, tai, apie ką svajoja moteris, besiveržianti į amžiais nusistovėjusią tradicinę santuoką, Maksimilianas atsakydavo: „Palauk truputėlį, visai neilgai, revoliucija netrukus nugalės". Ir ji laukė, nes negalėjo pasiūlyti nieko kita tam, kurį dievino. Ji tiktai nuolatos rūpinosi, ir iš tolo, stengdamasi netrukdyti, sekė paskui jį.

Paryčiu Maksimilianas grįždavo. Jis būdavo nuvargęs po šio ilgo naktinio pasivaikščiojimo ir trumpam užsnūsdavo. Brounas gulėdavo prie jo kojų, klausydamasis iš lauko sklindančių garsų.

Istorinėje literatūroje nuo seno ginčijamasi, kaip paaiškinti šį keistą Robespjero elgesį paskutinius du gyvenimo mėnesius ir ypač lemtingomis termidoro dienomis bei naktimis? Kodėl jis delsė, kodėl neapnuogino špagos, kodėl nekirto smūgio? Kas slypėjo už šio delsimo, abejonių, nesuvokiamo sustingimo?

Deja, daugiausiai buvo ginčijamasi dėl Robespjero elgesio termidoro 8—9 dienomis, tačiau ankstesnės šešios

savaitės, nors ir neatsiejamos nuo anų dienų, liko neišnagrinėtos.

Alfonsas Olaras, vėliau ir Parizė svarbiausia Robespjero neryžtingumo termidoro 8—9 dienomis priežastimi buvo linkę laikyti jo didžią pagarbą legalumui, nuolankumą įstatymams. Kilus konfliktui su Konvento dauguma, su komitetais, Robespjeras neteko teisinės atramos, konstitucinio pagrindo tolesnei kovai [203].

Matjezas nesutiko su tokiu aiškinimu. Jis sugriovė šią logišką konstrukciją, paprasčiausiai primindamas Robespjero pažiūrą į liaudies sukilimus, į 1789 metų liepos 14 dienos, 1792 metų rugpjūčio 10 dienos, 1793 metų gegužės 31—birželio 2 dienos įvykius. Šiais pavyzdžiais nesunku įrodyti, kad Robespjeras nebuvo įstatymo, legalumo vergas. Matjezas paneigė Olaro bei Parizė versiją ir motyvuotai įtikino, jog ir paskutinėmis savo gyvenimo valandomis Robespjeras buvo tikras revoliucionierius [204].

Tačiau puikiai paneigęs šią Olaro versiją, Matjezas neišlieka iki galo nuoseklus. Termidoro 8—9 dienomis padarytas Robespjero klaidas jis aiškina: neva Nepaperkamasis neteisingai vertino politinę padėtį, neįsivaizdavo, jog jo priešai galėtų sudaryti koaliciją. Matjezo nuomone, Robespjeras „tebetikėjo Konventu, ir jam neatėjo į galvą, kad jis jau nebegalės pakilti į šią tribūną, kur jo gražbylystė tiek kartų turėdavo puikų pasisekimą, jis neįsivaizdavo, kad jo balsą gali nuslopinti pirmininko varpelis. . ." [205]

Tačiau su šia įžymaus Prancūzijos revoliucijos žinovo nuomone negalima sutikti. Nuo prerialio 24-osios iki termidoro 8-osios, t. y. pusantro mėnesio, Robespjeras nė karto nekalbėjo Konvente. Kodėl? Gal sirgo? Gal apskritai niekur nesakė kalbų? Ne. Per šį laikotarpį Robespjeras ne sykį kalbėjo jakobinų klube. Vadinasi, jis sąmoningai vengė vienos auditorijos ir kreipėsi į kitą. Prisiminkime, kaip Robespjero kalbą sutiko Konventas birželio 10—12 dienomis, ir atsakymas bus aiškus,— Nepaperkamasis daugiau nepasitikėjo Konvento dauguma, suprato, jog prieš jį rengiamas sąmokslas.

Jis girdėjo perspėjančius priešų balsus. Anoniminio laiško autorius, pasivadinęs Konvento deputatu, grasindamas klausė Robespjerą: „Bet ar tu sugebėsi įžvelgti, ar tu sugebėsi išvengti mano rankos ar dvidešimt dviejų kitų tokių kaip aš ryžtingų Bruto ir Scevolos rankų smūgio?"

Jį įspėdavo ir draugai. Iš gimtojo Araso jaunystės bičiulis Biuisaras rašė: „Visą mėnesį, nuo tada, kai aš tau rašiau, man atrodo, kad tu miegi, Maksimilianai, ir leidi žudyti patriotus" [206].

Maksimilianas nemiegojo. Jis viską matė ir girdėjo. Tačiau nieko nedarė.

Šis veiklos žmogus, geležinės valios ir nesuvaldomos energijos žmogus neteko jam būdingo veiklumo. Jis nieko nedarė todėl, kad suprato: revoliucija, su kuria jis susiejo savo likimą, daugiau nepaklūsta teisingumo, sąžinės balsui, nebesirūpina liaudies gerove. Lygybės partijos vadas, kaip jį pavadino Buonarotis [207], pamažu įsitikino, kad po tiek aukų triumfuoja ne lygybė ir dorybingumas, bet nusikaltimai, ydos, turtas. O juk jisai pirmosiomis jakobinų pergalės dienomis rašė: „Mūsų priešai — nedori žmonės ir turtuoliai" [208]. Ir štai dabar, praėjus metams po šlovingojo birželio 2-osios liaudies sukilimo, tie priešai rengiasi triumfui.

Tą sustingimo būseną paskutinėmis Robespjero gyvenimo savaitėmis sukėlė gili, nepagydoma revoliucijos krizė; ta būsena savotiškai atspindėjo tą sustingimą, kurį prieš žlugimą patyrė pati revoliucija.

Liepos 5 dieną jakobinų klube Robespjeras pasakė: „Jeigu jakobinų tribūna nuo tam tikro laiko nutilo — tai ne todėl, kad jiems nebeliko ką pasakyti, gili tyla, viešpataujanti ten, yra pasekmė letarginio miego, neleidžiančio jiems atverti akių į pavojų, gresiantį tėvynei" [209].

Revoliucija miega letargo miegu, sakė Robespjeras. Tą patį juto jo draugas ir bendramintis Sen Žiustas, maždaug tuo pat laiku rašęs: „Revoliucija apledėjo, visi principai susilpnėjo, teliko tiktai raudonos kepuraitės ant intrigos galvų" [210].

Robespjeras kartais dar tiki teisingumo principų triumfu, bet ši mintis jau įgyja visiškai kitokią reikšmę negu anksčiau. Kadaise jis įsitikinęs kalbėjo apie greitą didžiųjų revoliucijos idealų triumfą. Dabar susidariusią situaciją reikia vertinti kitaip. „Paskelbti karą nusikalstamumui — tai kelias į kapą ir nemirtingumą; remti nusikalstamumą — tai kelias į sostą ir į ešafotą",— kalbėjo Robespjeras prerialio pradžioje [211], kai dar nebuvo prarasta viltis įveikti priešus.

Vėliau jo mintys pasidarė visai pesimistiškos: „Jau geriau buvo mums grįžti į miškus, negu ginčytis dėl garbės, reputacijos, turto; po šios kovos liks tiktai tironai ir vergai" [212].

Termidoro 8-ąją (liepos 26 d.) Robespjeras perpildytoje Konvento salėje pakilo į tribūną. Visi jautė, dar daugiau, žinojo, jog dabar prasideda lemiamas mūšis tarp jakobinų respublikos ir jos priešų.

Tačiau ne Robespjeras buvo šio mūšio iniciatorius. Ne jis pasirinko savo kalbai vietą ir laiką. Jis turėjo pasisakyti, nes Konventas pagal Diubua Kransė protestą nutarė, kad komitetai pateiktų pranešimą dėl Robespjero veiksmų [213]. Taigi Konvento tribūnoje po mėnesio pertraukos tam tikru mastu Robespjeras buvo priverstas pasirodyti.

Istorikai, analizuodami termidoro 8—9 dienos įvykius, itin gilinosi į Robespjero klaidas: jis kaltinęs abstrakčiai, nepaminėjęs nė vienos pavardės, todėl privertęs visus Konvento deputatus susivienyti prieš jį; jis buvęs neryžtingas, nesilaikęs puolimo taktikos, nesuderinęs savo pranešimo su Sen Žiustu ir Kutonu; jis neįvertinęs savo priešų veiksmų ir t. t. ir pan.[214]

Galimas daiktas, jog šie samprotavimai iš dalies teisingi. Tačiau atidžiai išstudijavę paskutiniąsias Robespjero kalbas, įsitikinome — termidoro 8—9 dienomis jis neketino stoti su priešu į lemiamą mūšį.

„Nemanykite, kad aš čia atėjau pateikti kokį nors kaltinimą; aš turiu daug svarbesnį rūpestį, ir nesiimu pareigų, kurios priklauso kitiems. Yra tiek daug tiesiogiai

gresiančių pavojų, kad šis klausimas turi tiktai antraeilę reikšmę"[215]. Taip pasakė Robespjeras kalbos pradžioje.

Ar tai buvo tiktai taktinis manevras savo priešininkų budrumui susilpninti ir Konvento narių pasitikėjimui pelnyti? Vargu.

Robespjero kalba termidoro 8-ąją smarkiai skiriasi nuo jo kalbų prerialio 22—24 dienomis Konvente. Pastarosios buvo konkrečios, kryptingos, jų turinys aiškus. Termidoro 8-osios kalboje šio kryptingumo nėra; kartais nesupranti, ką oratorius nori pasakyti, turi spėlioti. Ir, matyt, kalbėdamas, jog yra svarbesnių uždavinių, negu kaltinti kaltuosius, jis turi galvoje respublikos ateitį, revoliucijos likimą.

Taigi Robespjero kalbą termidoro 8-ąją galima lyginti tik su jo pasisakymais 1789 metais. Jis giliai įsitikinęs savo teisumu, jam visai nesvarbu, kaip jo kalbą sutiks klausytojai. Kaip ir 1789 metų kalboje, termidoro 8-ąją Robespjeras tarsi kreipiasi į kitą auditoriją, ne į tą, kuri sėdi salėje. Bet į kokią? Į prancūzų liaudį? Į palikuonis? Į būsimąsias kartas?

Galbūt.

Tai buvo kalba apie nepaprastai didelį pavojų, iškilusį revoliucijai. „Kokią reikšmę turi karalių ginkluotų Satelitų atsitraukimas prieš mūsų armijas, jei mes traukiamės prieš ydas, žlugdančias visuomenės laisvę! Kokią reikšmę turi mums pergalė prieš karalius, jeigu mus nugalėjo ydos, kurios mus privės prie tironijos!"[216]

Kaip ir kiekvienam žmogui Robespjerui buvo būdingos aistros ir silpnybės, todėl negalėjo nepasakyti ir apie save: „Jie vadina mane tironu. Jeigu aš toks būčiau, tai jie šliaužiotų po mano kojomis; aš apipilčiau juos auksu, aš duočiau jiems teisę visokiems nusikaltimams, ir jie būtų man dėkingi!" Jo kalba buvo aistringa, beveik pranašiška: „Tironams padeda sukčiai; o ką laimi tie, kurie su jais kovoja? Kapą ir nemirtingumą"[217].

Robespjeras perspėjo dėl pavojingo sąmokslo, gresiančio respublikai. Jo autoritetas dar buvo toks didelis, jis vis dar tebeturėjo tokią lemiamą įtaką, jog ši rūsti kalba,

sukėlusi sąmyšį ir baimę daugelio salėje dalyvavusių širdyse, buvo sutikta audringais plojimais.

Tačiau šiuo klausimu nebuvo priimta jokio nutarimo, tik nuspręsta kalbą išspausdinti. Konventas pasiūlė išsiuntinėti kalbą komunoms, bet Bilo Varenas, Bentobolis, Šarljė paprieštaravo, ir tas pasiūlymas buvo atšauktas. Robespjerui buvo pasiūlyta išvardyti deputatus, kuriuos kaltina, bet jis atsisakė. Nepasiūlė ir jokio nutarimo.

Vakare tą pačią kalbą Robespjeras perskaitė jakobinų klube. Ar tik ne jakobinams ji ir buvo skirta? Šiaip ar taip, kaip matyti iš kalbos teksto, ji daugiau buvo adresuota jakobinams, o ne Konvento deputatams.

Skirtingai nuo Konvento, kur įkandin plojimų kalba susilaukė prieštaravimų, jakobinų klube ji buvo sutikta entuziastingai. Sakoma, jog Robespjeras pavadino šią kalbą savo priešmirtiniu testamentu. Jakobinai stovėdami plojo Nepaperkamajam. „Aš iki dugno išgersiu su tavimi nuodų taurę",— sušuko įžymusis Davidas. Bilo Varenas ir Kolo d'Erbua, mėginę prieštarauti, buvo išvyti iš tribūnos ir išgrūsti į gatvę.

Ar Robespjeras rengėsi kovai, kuri rytoj turėjo vėl prasidėti? Neaišku.

Robespjeras grįžo į Sent Onorė gatvę, į Diuplė namą, kur miegojo iki ryto. „Šis miegas kainavo jam gyvybę" [218],— rašė Lui Bartu. Suprantama, istorikas šiek tiek perdėjo. Visas Robespjero elgesys ir net ši pastaroji detalė įtikina, kad tomis dienomis jis nesiveržė į lemiamą mūšį, kad vengė jo, kad jis mąstė apie kitką.

Apie ką? Apie ateitį? Apie rytdieną? Apie gyvenimą ir mirtį? Apie mirtį ir nemirtingumą? Galbūt apie tirštėjančioje tvankaus liepos vakaro prieblandoje neįžiūrimas spalvas, atrodančio dar begaliniai tolimo ir vis dėlto neišvengiamai artėjančio ryto spalvas?

To mes niekada nesužinosime.

Paskutiniąją naktį prieš termidoro 9-ąją Robespjeras miegojo kietai, Brounas snaudė prie jo kojų, sapne karpydamas ausimis, gaudydamas kažkokius tik jam vienam girdimus garsus. O sąmokslininkai visą naktį tarėsi, rengė veiklos planą. Kaip šakalai, pabrukę uodegas, kai iš-

girsta liūto balsą, tie drąsūs akiplėšos po Robespjero kalbos vakar nebežinojo ko griebtis iš baimės. Barasas, Freronas, Taljenas, Roveras ir jų bendrininkai — kiekvienas turėjo atsakyti už tiek nusikaltimų, kad juos šiurpas krėtė nuo neįveikiamos gyvuliškos baimės. Jie jau matė peilį, iškeltą virš savo galvos. Tačiau jie dar turėjo laiko, galva nuo jų pečių dar nenusirito. Net baisių piktadarybių ir nusikaltimų juodasis sąrašas dar nebuvo viešai paskelbtas. Rytoj tai padarys Sen Žiustas — dėl to nereikia abejoti, juk jis viską žino,— ir tada jau niekas jų neišgelbės. . .

Vadinasi. . . Reikėjo veikti.

Matyt, tuščiakalbiams jų bailumą ir bejėgiškumą pirmoji su gilia panieka priminė moteris. Tereza Kabarius iš Paryžiaus moterų kalėjimo sugebėjo persiųsti Taljenui raštelį. Jis buvo trumpas ir alegoriškas. „Aš mačiau sapną",— taip prasidėjo raštelis. Tereza atpasakojo šį keistą sapną. Neva rytoj jai būsianti įvykdyta mirties bausmė, bet jeigu pasaulyje būtų ne žliumbti linkę seiliai, o tikri vyrai, tai viską dar būtų galima pakreipti.

Toks maždaug šio keisto, sąmoningai įžeidžiančio raštelio turinys *. Galbūt Tereza Kabarius pirmoji paskatino juos veikti. Vagys, žmogžudžiai, valstybės turto grobstytojai, šantažuotojai, kyšininkai, lupikai, marodieriai, susikrovę turtus apiplėšinėdami savo aukas,— juk jie dar tebebuvo (dar! galbūt paskutinę dieną!) vadinami aukštu liaudies atstovo, Nacionalinio konvento deputato vardu. Respublikoje nebuvo aukštesnio vardo. Kaip neišmėginti šių kozirių! Buvo lošiama iš galvų. Pralošusieji turėjo mokėti savo galva.

Jie įveikė stingdančią baimę. Patyrę žmogžudžiai mirtino pavojaus akivaizdoje mokėjo veikti. Nežinia iš kur iškilęs į paviršių nekalbus ar tiesiog vengiantis šnekų, Fušė surišinėjo mazgelius, sujunginėjo nematomais siūlais, rodos, skirtingus, savarankiškus, nieko bendra vienas su kitu neturinčius veiksmus.

Buvo pasiektas visiškas darnumas su vadinamais kairiaisiais,— Kolo d'Erbua, Bilo Varenu, Vadjė, Amaru.

---

* Jį išspausdino Uvraras.

Jiems buvo meilikaujama, pataikaujama, juos noriai praleisdavo į priekį.

Elgdamiesi apdairiai, jie rado bendrą kalbą, savitarpio supratimą su tokiais žmonėmis, kaip Karno, Bareras, Kambonas — įtakingiausiais Konvento deputatais.

Dabar sąmokslininkai rezgė tolesnės kovos planus.

Kova atsinaujino termidoro 9-osios (liepos 27 dienos) rytą sausakimšoje Konvento posėdžių salėje. Tomis paskutinėmis liepos mėnesio dienomis Paryžiuje buvo labai karšta. Iš pat ryto buvo tvanku. Ir vis dėlto, nepaisant slopios tvankumos, posėdžių salė, galerijos buvo pilnos tyliai laukiančių žmonių.

Į tribūną pakilo Sen Žiustas, ramus, savimi pasitikintis. Jis pradėjo pranešimą šaltu santūriu tonu; jis atėjo į šią tribūną, kad nuplėštų sąmokslininkų kaukes, atskleistų visus jų nusikaltimus...

Pirmininkavo Kolo d'Erbua. Jis buvo bręstančio sąmokslo bendrininkas. Iš profesijos aktorius, daugelio tragedijų bei dramų, taip ir neišlikusių teatrų repertuare, autorius, jis tuščiai didžiavosi šiuo iš tikrųjų lemiamu vaidmeniu, kurį tądien jam paskyrė istorija. Kolo d'Erbua tada dar nežinojo, kuo baigsis tas amžiams įsiminęs liepos blandos rytas, ir jis stengėsi, stengėsi su nuoširdžiu įkvėpimu aktoriaus, apsvaigusio nuo pirmą kartą jam tekusio didelio vaidmens.

Kolo d'Erbua neleido Sen Žiustui ištarti lemiamų žodžių. Sąmokslininkai, veikdami pagal iš anksto sudarytą, stropiai parengtą planą, kilus nepaprastai sumaiščiai ir triukšmui, vienas po kito lipo į tribūną. Kolo d'Erbua, neleidęs Sen Žiustui tęsti pranešimą, piktnaudžiaudamas pirmininko teisėmis, suteikė tribūną Bilo Varenui, kurį pakeitė Taljenas. Nuo galvos iki kojų apsitaškęs pražudytų žmonių krauju, valstybės turto grobėjas, kyšininkas, lupikas, šis nusikaltėlis, jau pašalintas iš jakobinų klubo, ėmė kalbėti ne apie savo nusikaltimus, bet perdėtai piktintis Robespjero ir Sen Žiusto tironija, jų polinkiu į terorizmą. Sąmokslininkai skubėjo suversti savo nusikaltimus revoliucinės vyriausybės vadovams. Veltui Robespjeras prašė žodžio.

— Paskutinį kartą, žmogžudžių pirmininke, aš reikalauju žodžio! — sušuko Robespjeras, kreipdamasis į Kolo d'Erbua. Tačiau šis nustelbė jo balsą varpeliu. Nakties sąmokslininkai buvo sutarę nė už ką neduoti žodžio nei Sen Žiustui, nei Robespjerui.

Sen Žiustas tebestovėjo tribūnoje. Juk jis taip ir nepasakė savo žodžio; jis taršė rankose prirašytus lapelius. Kodėl jis taip lengvai, nesiginčydamas leido tam niekingam Taljenui akiplėšiškai uzurpuoti ją, Sen Žiusto, teisę? Galbūt jis laukė, kada ateis jo eilė. Tačiau kam tokia pakanta?

Mes niekada nesužinosime atsakymų į šiuos klausimus. Su pašaipia, niekinama šypsena lūpose Sen Žiustas stebėjo šį stropiai parengtą spektaklį, prastą farsą, kurio kiekvieną veiksmą galėjai atspėti neklysdamas. Keisdami tribūnoje vienas kitą, Bilo Varenas, Vadjė, Bareras, malė apie šį ir tą, nesiryždami pasakyti svarbiausia, nes trūko drąsos. Ir tiktai kai kažkoks niekingas, niekam nežinomas Lušė nuo viršaus, galbūt iš galerijos piktai pasiūlė suimti Robespjerą, salė akimirką apstulbo. Tapo tylu. Paskui sąmokslininkai garsiais šauksmais, plojimais didėjančiame chaose ir sumaišatyje audringai parėmė Lušė. Juk tai ir buvo jų svarbiausias tikslas.

Kolo d'Erbua vėliau teigė, jog Konventas balsavo už šį pasiūlymą. Gal taip ir buvo, o gal ir ne. Garsusis „Monitero" (311 numeris), pirmasis išspausdinęs pasakojimą apie termidoro 9-osios įvykius, šių detalių neaiškina. Žeraras Valteras vėliau mėgino sulyginti „Monitero" teiginius su „Kurjė de l'Egalitė" informacija ir kitais šaltiniais [219], bet jis buvo anaiptol ne pirmasis, norėjęs kuo išsamiau atkurti žymių istorinių įvykių paveikslą. Tačiau šie įvykiai ir šiandien dar nėra pakankamai išanalizuoti. Pagaliau ar šios detalės turi esminę reikšmę?

Aišku viena, jog vadinamoji pelkė, sudariusi Konvento didžiumą ir visada žengusi su tais, kurie buvo stipresni, dar vakar plojusi Robespjerui, termidoro 9-ąją persimetė į jo priešų pusę ir, jei reikėjo, lengva širdimi balsavo prieš jį.

Tą dieną Konvento narių elgesį nulėmė baimės jausmas; baimė vienijo ir telkė visą antirobespjerišką daugumą, taip aiškiai išryškėjusią salėje. Šiame baisiame lošime kažkokio Lušė pasiūlymui buvo taip vieningai pritarta pirmiausiai todėl, kad krito galvos ne jų, ne tikrųjų nusikaltėlių, ne jų bendrininkų, ne visos galvažudžių gaujos, drebėjusios dėl atsakomybės už visas piktadarybes ir nusikaltimus, kad krito galvos jų kaltintojų.

Sąmokslininkai plojo, kažką garsiai šūkalojo. Jie negalėjo nuslėpti dusinančio džiaugsmo, kad pavyko ši, rodos, tokia nepaprastai sunki, beveik neįvykdoma operacija. Piratai, užgrobę laivą ir pasiuntę ant ešafoto tuos, kurie turėjo akivaizdžius jų nusikaltimų įrodymus, džiūgavo.

Robespjeras jaunesnysis, Ogiustenas, pareiškė, jog dalydamasis brolio didvyriškumu, jis nori dalytis ir jo likimu. „Aš reikalauju kaltinamojo dekreto." Šis reikalavimas buvo tučtuojau patenkintas. Taip pat buvo priimti nutarimai suimti Sen Žiustą, Kutoną, Lebą. Ankščiau buvo priimtas dekretas suimti Anrio ir revoliucinio tribunolo pirmininką Diuma.

„Respublika žuvo. Prasidėjo galvažudžių viešpatija",— pasakė Robespjeras, lipdamas laipteliais žemyn.

Buvo šešta valanda vakaro. Pirmininkaujantis paskelbė posėdžio pertrauką iki septintos valandos.

Tačiau tą valandą, kai sąmokslininkai tapo respublikos likimo lėmėjais, jos vadovais, liaudies valios aiškintojais, kai, neslėpdami savo džiūgavimo, per gausią vakarienę, prie svaiginančių vyno taurių jie triukšmingai šventė savo pergalę, tą jų triumfo ir ekstazės valandą įvyko nelauktas dalykas.

Pirmiausiai suimtuosius, kurių likimą tvarkė Visuomenės saugumo komitetas, pasirodė visai ne taip paprasta įkišti į kalėjimą. Robespjerą pasiuntė į Liuksemburgo kalėjimą, bet jo viršininkas, sužinojęs kalinio pavardę, atsisakė jį priimti. Uždaryti Robespjerą į kalėjimą? Tam jis niekada neduos sutikimo! Teko Robespjerą vežti į policijos prefektūrą. Ten jį priėmė, bet su didžiausia pagar-

ba. Kažkas panašaus vyko ir su Kutonu, ir su Sen Žiustu, ir su Leba.

Tačiau svarbiausia buvo ne tai. Paryžiaus liaudis, sostinės sankiulotai, paprasti plebėjų kvartalų žmonės, kareiviai, artileristai, sužinoję, kas įvyko, pakilo ginti Robespjerą ir jo draugus. Paryžiaus komuna, jakobinų klubas, daug sekcijų paskelbė sąmokslininkų, prisidengusių Konvento vardu, veiksmus neteisėtais ir paragino liaudį sukilti. Liaudis išlaisvino revoliucijos vadus, buvusius įvairiose suėmimo vietose ir pervežė juos po vieną skirtingu laiku į rotušę — Paryžiaus komunos rezidenciją.

Tai buvo liaudies sukilimas, įvykęs stichiškai, be vadovų, be kokio nors veikimo plano. Šių įvykių persilaužimas gana prieštaringas, neaiškus, mįslingas, nors tyrinėtojai jau seniai mėgina atkurti paveikslą, remdamiesi pirmaisiais šaltiniais. Šių eilučių autorius turi labai daug fotokopijų įvairių dokumentų, liečiančių termidoro 9-osios įvykius, gautų iš Paryžiaus Nacionalinio archyvo[220]. Tačiau ir šie dokumentai neatsako į visus klausimus.

Taigi, svarstyklių lėkštė visą termidoro 9-osios vakarą svyravo, nulinkdama į vieną ar kitą pusę.

Buvo metas, kai persvarą, rodės, įgyja sukilusi liaudis. Kofingalio išlaisvintas Anrio ėmė greitai burti ginkluotąsias pajėgas. Artileristai, nacionalinė gvardija stojo prieš maištininkus Konvente. Karinis pranašumas buvo aiškiai liaudies pusėje. Buvo momentas, kai maištininkai manė jau pralošę. Per vakarinį posėdį Barasui, gavusiam visus įgaliojimus, buvo pranešta, kad Kofingalis didelių ginkluotųjų pajėgų priešakyje žygiuoja į Konventą. Kofingalis iš tikrųjų, remdamasis ištikima kariuomene, nesutikdamas pasipriešinimo, greitai žygiavo pirmyn. Tačiau paskutiniu momentu, užuot suėmęs jau pasirengusius išsilakstyti sąmokslininkus, jis pasuko į Visuomenės gelbėjimo komitetą, užėmė jį, bet, neradęs ten nei Amaro, nei Vadjė, ėmė jų ieškoti, o vėliau įsakė kariuomenei grįžti į Rotušės aikštę.

Buvo padaryta daug stambių klaidų, o svarbiausia — gaištamas laikas. Flerio Lesko ir Peinanas puikioje, aukštomis lipdytomis lubomis rotušėje jautėsi tvirtai ir leido

laiką, kurdami atsišaukimus į liaudį. Tačiau šiomis lemiamomis valandomis reikėjo ne atsišaukimų, ne žodžių, bet veiksmų. Tūkstančiai, galbūt dešimtys tūkstančių žmonių — kareivių, artileristų su pabūklais, nacionalinių gvardiečių, sankiulotų, darbininkų — stovėjo aikštėje priešais rotušę, laukė įsakymo veikti.

Sąmokslininkai negaišo laiko. Jie puikiai suprato, jog ant kortos vėl pastatytos jų galvos. Prisidengdami Konvento vardu, jie pasiekė, kad būtų priimtas nutarimas, paskelbęs Robespjerą ir jo draugus už įstatymo ribų. Šio galvažudiško akto dėka jiems nereikėjo teisti revoliucinės vyriausybės vadovų — ko jie labiausiai bijojo. Baisiausia jiems buvo tai, kad Robespjeras ir Sen Žiustas gali prabilti ir pasakyti tiesą.

Jie išsiuntinėjo savo emisarus į visas buržuazines Paryžiaus sekcijas, į visus jiems ištikimus karinius dalinius.

Maždaug vienuoliktą valandą vakaro rotušės salėje jau buvo Maksimilianas Robespjeras, jo jaunesnysis brolis, Sen Žiustas, Leba, Anrio; vėliausiai buvo atvežtas Kutonas. Revoliucijos vadai vėl buvo laisvi, visi kartu, tarp draugų, ir aikštėje juos gynė liaudis.

Atrodė, jog svarstyklių lėkštės vėl staigiai pakrypo, ir pasaulinė istorija yra pasirengusi pačiam staigiausiam posūkiui.

Kurį laiką Robespjeras, matyt, buvo kažkoks sustingęs. Tačiau kai jis pamatė, kad liaudis suprato, kieno pusėje tiesa, jis įsijungė į kovą, buvo pasirengęs viską pradėti iš naujo.

Rašoma, kad paskutinėmis valandomis Robespjerą neva kamavo abejonės dėl jo veiksmų legalumo, teisėtumo. Matjezas įtikinamai įrodė, jog šie teiginiai nepagrįsti [221]. Keletas revoliucijos vadų, kuriuos Konventas paskelbė už įstatymo ribų ir kuriuos sukilusi liaudis išlaisvino, atstovavo revoliucijai šiomis paskutinėmis valandomis. Kai reikėjo pasirašyti atsišaukimą į kariuomenę, iškilo klausimas, kieno vardu jį pasirašyti. „Konvento vardu, argi jis ne visada ten, kur mes?"— sušuko Kutonas. „Ne,— atsakė šiek tiek pagalvojęs Robespjeras,— geriau bus: prancūzų

liaudies vardu". Paskutinėmis savo gyvenimo valandomis jie liko tokie pat, kokie buvo,— tikri revoliucionieriai, nepaisantys formaliai teisinių dogmų, laikę prancūzų liaudies vardą aukštesniu už autoritetingiausias konstitucines įstaigas.

Tačiau jau buvo vėlu. Išdavystės dėka vienas kontrrevoliucinės kariuomenės dalinys prasibrovė į rotušę ir įsiveržė į salę, kur posėdžiavo revoliucijos vadai. Žandaras Merda pistoleto šūviu sutreškino Robespjerui žandikaulį. Ar buvo galima toliau priešintis? Matyt, beprasmiška. Posėdžiavusieji salėje tai suprato. Leba nusišovė. Robespjeras jaunesnysis iššoko pro langą, bet neužsimušė, o tiktai susitrenkė. Viskas baigta.

Tiktai vienas Sen Žiustas buvo mįslingai abejingas. Jo žvilgsnis atsitiktinai nukrypo į rotušės salę puošiančią marmurinę lentą, kurioje aukso raidėmis buvo iškalta Žmogaus teisių deklaracija. Perskaitęs jos pirmąsias eilutes (jis mintinai mokėjo jas visas), taip pat mįslingai ištarė: „O juk vis dėlto tai sukūriau aš. . ."

Visus išvedė. Rotušės salė ištuštėjo. Vėlai naktį kilo seniai artėjanti audra.

Rytojaus dieną be teismo Robespjeras ir jo draugai, gyvi ir mirę, iš viso dvidešimt du žmonės, buvo giljotinuoti Grevo aikštėje. Termidoro 11-ąją, dar po dienos, taip pat be teismo buvo įvykdyta mirties bausmė dar septyniasdešimt vienam žmogui — juos apkaltino palankumu Robespjerui.

Viskas baigta. Respublika nugalėta. Uždanga nusileido. Romos tragedija baigta.

Dabar prasidėjo naujas spektaklis, prasidėjo nauja pjesė, prozaiška, kasdieniška istorija vertelgų, spekuliantų, valstybės turto grobstytojų, vagių, žmogžudžių, prostitučių, pinigų padirbėjų, svetimų milijonų mėgėjų, tapusių oriais aukšto rango ponais, ėmusių vadovauti naujai visuomenei ir kartais net mėginusių mokyti dorovės.

* * *

Ir štai mūsų pasakojimas baigiasi. Teatleidžia man skaitytojas, jeigu vietoj baigiamojo žodžio, pagrįstų ir gerai

argumentuotų išvadų, susumuojančių tų istorinių procesų, apie kuriuos buvo kalbama knygoje rezultatus, papasakosiu grynai asmeninius įspūdžius.

Gimiau ir užaugau Leningrade. Ten palaidoti mano motina, senelis, mano proseneliai. Ir nors jau daug dešimtmečių negyvenu mieste, kuriame gimiau, vis tiek jaučiu gimininga ryšį su juo ir kartkartėmis grįžtu „į savo iki ašarų pažįstamą" miestą, kur viskas man primena seniai praėjusią vaikystę ir jaunystę.

Kaip ir daugelis vyresniosios kartos žmonių, leningradiečių, atvažiavęs į šį miestą, gyvenu viešbutyje, ir telefonas mano kambaryje tyli: šiame mieste neliko nieko iš mano giminių, iš mano artimųjų, neišliko ir kapinės, kuriose buvo palaidoti mano tėvai, mano protėviai. Kaskart atvykęs į brangias vietas, važiuoju į Piskarevo kapines ir ilgai stoviu, žiūrėdamas į ilgas bevardžių paminklų eiles, pažymėtas tiktai metais: 1941, 1942, 1943, 1944. Po šiais antkapiais guli visi tie, su kuriais buvo susieti mano vaikystės metai, mano likimas.

Būdamas Leningrade, vaikštinėju savo tolimos vaikystės ir jaunystės gatvėmis. Eidamas pro tuos ištisus dešimtmečius nesikeičiančius mūrinius, gerai pažįstamus namus, mintimis grįžtu į prabėgusius metus, į amžinai praėjusius laikus.

Keistas dalykas, atmintis grąžina mane į pirmųjų revoliucijos metų įvykius. 1918 metų rugpjūtį, praėjus keliems mėnesiams po Didžiojo Spalio pergalės, Maskvoje, Aleksandro sode, esančiame prie Kremliaus sienų, vyko didelės iškilmės. Įgyvendinant Lenino pasirašytą Liaudies Komisarų Tarybos dekretą dėl paminklų įžymiems praeities revoliuciniams veikėjams pastatymo, čia iškilmingai buvo atidengtas paminklas Prancūzijos didžiosios revoliucijos vadui Maksimilianui Robespjerui.

Paminklas Prancūzijos didžiosios revoliucijos veikėjui buvo vienas iš pirmųjų, pastatytų jaunos Tarybų respublikos sostinėje. Pirmaisiais Tarybų valdžios mėnesiais, kai jau prasidėjo pilietinis karas, kai respublikai labai trūko visko: duonos, kuro, metalo, ginklų, kovojanti su priešais liaudis neturėjo nei bronzos, nei marmuro, kad iš šių

tauriųjų medžiagų sukurtų paminklą didžiajam jakobinui. Nebuvo ir laiko pastatyti amžiną monumentą.

Praėjo keleri metai, ir Robespjero skulptūra, padaryta iš netvirtos medžiagos, pradėjo irti, kol sugriuvo. Šiandieną jau nerasime nei paminklo, nei tos vietos, kur jis stovėjo.

Šį pirmąjį tokį neilgaamžį paminklą Robespjerui Aleksandro sode Maskvoje prisimenu kiekvieną kartą, kai būnu Leningrade. Ir štai kodėl.

Jau minėjau, kad, atvykęs į savo vaikystės ir jaunystės miestą, vaikštinėju po vietas, kurios man itin brangios. Jei jūs šiandien atvažiuosite į Leningradą — rusų revoliucijos lopšį, jei paėjėsite Litejno prospektu iki galo, iki granitinių Nevos krantų ir pasuksite dešinėn, pamatysite ant mėlynos emalės didelę, krintančią į akis iškabą: „Robespjero krantinė".

Robespjero krantinė... Šis pavadinimas buvo jai duotas pirmosiomis revoliucijos dienomis, netrukus po Spalio ginkluotojo sukilimo; jis išliko ir mūsų dienomis.

Kaskart, kai atvažiuoju į savo miestą, vaikštinėju Robespjero krantine, palei granitinius Nevos krantus. Šį kelią galite atlikti ir Jūs, skaitytojau. Nesigailėsite. Ir jeigu nuo Robespjero krantinės pažvelgsite tiesiai į Nevos platybę, tai priešingoje pusėje pamatysite Lenino skulptūrą, kurioje jis įamžintas ant šarvuočio, ištiesęs ranką pirmyn...

Pažvelkite į tą mėlyną iškabos emalę: „Robespjero krantinė"— ir tolumoje, kitame Nevos krante kylantį paminklą Leninui.

Ir šiame nuostabiame vardų derinyje, įamžintame revoliucinio miesto akmenyje ir metale, tylioje tokių skirtingų epochų sąšaukoje Jūs išgirsite istorijos balsą, pajusite gyvą laiko ryšį, nematomomis gijomis jungiantį tolimąjį XVIII amžių ir jo didvyrius su nauju pasauliu, kurį pagimdė XX amžius.

Pastabos

PIRMAS SKYRIUS

[1] *Bernardin de Saint-Pierre.* La vie et les ouvrages de J. J. Rousseau. Paris, 1907.

[2] *Rousseau.* Oeuvres complètes, présentations et notes de M. Lapponeraye, t. I. Paris, 1967 (toliau — *Rousseau,* t. I), p. 499.

[3] *Руссо Жан-Жак.* Избр. соч. в трех томах, т. III. М., 1961, с. 571, 575.

[4] *Meynier A.* Jean-Jacques Rousseau révolutionnaire. P./s.d./, p. 18.

[5] *Шиллер Фридрих.* Собр. соч., т. I. М., 1955, с. 111 (перевод Л. Мея).

[6] Čia ir toliau cituojamas vienas iš geriausių, mano nuomone, leidinių: *Rousseau J.-J.* Les confessions. Introduction par P. Van Tieghem, t. I, II, Paris, 1956 (toliau — Conf.).

[7] Correspondance générale de J. J. Rousseau. Collectionnée par T. Dufour (toliau — Corr. gén.), t. 1. Paris, 1924, p. 380—384.

[8] *Верцман И. Е.* Жан-Жак Руссо. М., 1958, с. 22.

[9] *Державин К. Н.* Руссо и руссоизм.— История французской литературы, т. I. М.—Л., 1946, с. 760.

[10] Corr. Gén., t. 3, p. 41—42.

[11] *Роллан Ромен.* Собр. соч., т. 14. М., 1958, с. 609.

[12] *Руссо Жан-Жак.* Избр. соч., т. I, с. 310—311 (перевод с франц. В. В. Левика).

[13] Ten pat, p. 311.

[14] Ten pat, p. 315, 318 (vertė į rusų k. A. Golemba).

[15] *Руссо Жан-Жак.* Избр. соч., т. III, с. 13.

[16] *Fickert A.* Montesquieus und Rousseaus Einfluss auf den vormälischen Liberalismus. Leipzig, 1914.

[17] *Поршнев Б. Ф.* Жан Мелье и народные истоки его мировоззрения. М., 1955; *его же.* Мелье. М., 1964.

[18] Gausioje Ruso skirtoje literatūroje jo požiūriui į kalvinų ir katalikų bažnyčią buvo perdėtai daug skiriama dėmesio *(Cordier L.* Jean-Jacques Rousseau und der Calvinismus. Jangesalza, 1915; *Gaberd J. P.* Calvin et Rousseau. Genève, 1878; *Grimsley A.* Rousseau and the religions Quest. Oxford, 1968 ect.).

[19] *Ruso Ž. Ž.* Išpažintis. V., 1967, p. 97.

[20] Ten pat, p. 175.

[21] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. III, с. 103.

[22] *H. De Saussure.* Rousseau et ses manuscrits des Confessions. Paris, 1958.

[23] Mémoires du marquis d'Argenson. Paris, 1825, p. 203.

[24] *Gaxotte P.* Le siècle de Louis XV. Paris, 1953, p. 12.

[25] *Lafue P.* Louis XV ou la victoire de l'unité monarchique. Paris, 1952; *Levron J.* Louis le bien—aimé. Paris, 1965; *Mousnier R.* La France de Louis XV.— „Histoire de France", t. 2. Paris, 1968, p. 3—70.

[26] *Levron J.* Minėtas leidinys, p. 95.

[27] Histoire économique et sociale de la France, t. II. Paris, 1970, p. 55—84.

[28] Le prix du froment en France 1726—1815. Paris, 1970, p. 9—10.

[29] *Levron J.* Minėtas leidinys, p. 155.

[30] Mémoires du marquis d'Argenson, p. 322.

[31] Ten pat, p. 323.

[32] Ten pat, p. 92.

[33] *Гордон Л. С.* Тема «благородного разбойника» Мандрена в идейной жизни предреволюционной Франции.— «Век Просвещения». Сб. статей. М., 1970, с. 60—82.

[34] Mémoires du marquis d'Argenson, p. 83.

[35] *Рокен Ф.* Движение общественной мысли Франции в XVIII в. Пер. с франц. СПб., 1902, с. 123.

[36] Corr. Gén., t. I, N 85, 86, 89, 90.

[37] Ten pat, N 92; buvo abejojama, ar šis laiškas originalas.

[38] Ten pat, N 98.

[39] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. I, с. 178—213.

[40] Pirmą kartą ji išspausdinta jau po Ruso mirties 1782 m. Rusų kalba pirmą kartą paskelbta Руссо Ж.-Ж. Избр. соч., т. 1, с. 415—434.

[41] Corr. Gén., t. I, p. 266.

[42] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. II, с. 203.

[43] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. I, с. 334.

[44] Corr. Gén., t. I, N 55, 103; t. II, N 173, 205.

[45] *Ruso Ž. Ž.* Išpažintis, V., 1967, p. 323.

[46] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. I, с. 326 (перевод М. М. Замаховской).

[47] Ten pat, p. 325.

[48] *Верцман И. Е.* Жан-Жак Руссо мыслитель и художник. Вступительная статья к Избранным сочинениям Ж.-Ж. Руссо, т. I, с. 29.

[49] *Руссо Ж.-Ж.* Избр. соч., т. II, с. 188—189.

[50] Ten pat, p. 202—203.

[51] *Карамзин Н. М.* Избр. соч., т. I, М., 1964, с. 279.

ANTRAS SKYRIUS

[1] *De Loménie Louis.* Les Mirabeau nouvelles études sur la société française au XVIII siècle, t. 1—2. Paris, 1878 (2-asis leidimas, Šarlio de Lomeni papildytas, buvo išleistas 5 tomais 1889—1891 m. taip pat

Paryžiuje). Beveik šimto metų senumo Lomeni veikalai yra geriausias, klasikinis kūrinys apie Mirabo.

[2] *Волгин В. П.* Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. М., 1958.

[3] Théorie de impôts (1760); Philosophie rurale (1764); Lettres sur le commerce de grains (1768).

[4] *Rousse Ed.* Mirabeau. Paris, 1908, p. 55.

[5] *Rousse Ed.* Mirabeau, p. 57.

[6] *De Loménie L.* Minėtas leidinys, t. II, p. 435—501.

[7] Essai sur le despotisme. Londres, 1776.

[8] The Chains of Slavery... London, 1774.

[9] *De Loménie L.* Minėtas leidinys, t. III.

[10] Essai sur le despotisme, Oeuvres de Mirabeau, t. I.

[11] Les chaines de l'eclavage... par J. P. Marat, l'Ami du peuple. Paris (1793), p. 192—209.

[12] *Soboul A.* La civilisation et la Révolution française, v. I. (La crise de l'ancien régime). Paris, 1972.

[13] *De Loménie L.* Minėtas leidinys, t. II, p. 558—658.

[14] *De Loménie L.* Minėtas leidinys, t. III, p. 139—160.

[15] *Barthou L.* Mirabeau. Paris, 1913.

[16] *Rousse Ed.* Mirabeau, 2 éd. Paris, 1896.

[17] *Valentin Antonina.* Mirabeau avant la Révolution. Paris, 1946.

[18] *Manceron Anne et Claude.* Mirabeau, l'homme à la vie brûlée. Paris, 1969.

[19] *Dauphin-Meunier.* La vie intime de Mirabeau. Paris, s. d.

[20] *De Loménie L.* Minėtas leidinys., t. III, p. 192—193.

[21] Žr. Oeuvres de Mirabeau. Paris, Brissot—Thivars, 1821, t. 6—8 (Lettres à Sophie); Oeuvres de Mirabeau, précédées d'une notice sur sa vie et ses ouvrages par M. Mérilhou..., t. 4—6 (Lettres à Sophie). Paris, 1835 ir kt.

[22] *Mirabeau.* Oeuvres, t. 6, Lettres écrites du Dongon de Vincennes... Paris, 1821; Lettres inédites de Mirabeau et extraits de mémoires..., publ. par F. Vitry. Paris, 1806.

[23] Essai sur le despotisme. Londres 1776. Anoniminio kūrinio autorius nustatytas pagal: *Barbier. Dictionnaire des ouvrages anonymes,* t. 2, col. 249. 1792 metais (po mirties) Paryžiuje išėjusiame leidinyje su autoriaus pavarde nurodyta, jog tai trečias leidimas.

[24] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 26, ч. I, с. 38.

[25] *Valentin Antonina,* Minėtas leidinys.

[26] *Faure E.* La disgrâce de Turgot. Paris, 1971.

[27] *De Lamartine A.* Histoire des girondins, t. I, Paris, 1884.

[28] Lettres d'amour de Mirabeau précédées d'une étude sur Mirabeau par Mario Proth. Paris, s. a., p. 31.

[29] *De Montigni Lucas.* Mémoires de Mirabeau, t. I—V.

[30] *Mirabeau H. G.* De la monarchie prussienne sous Fréderic la Grand, t. I—VI. Londres, 1788. K. Marksas „Kapitale" dažnai remiasi Mirabo darbais ir aukštai jį vertina.

[31] *Jaurès J.* Histoire socialiste de la Révolution française, t. I. Paris, 1969, p. 135—136.

[32] *Soboul A.* 1789—l'an 1 de la liberté. Paris, 1973, p. 55.

[33] *Роллан Ромен.* Собр. соч., т. 13, М., 1958, с. 289.

[34] *Jaurès J.* Minėtas leidinys, t. 1, p. 136.

[35] *Робеспьер М.* Избр. соч., т. I. М., 1965, с. 92.

[36] *Mirabeau.* Oeuvres, t. 1.

[37] Ten pat.

[38] *Робеспьер М.* Избр. соч., т. I, с. 94.

[39] *Mirabeau.* Oeuvres, t. 1, p. 151—152.

[40] Ten pat, p. 152—153.

[41] *Марат Ж.-П.* Избр. соч., т. III. М., 1956.

[42] *Mirabeau.* Oeuvres, t. 1.

[43] Литературное наследие декабристов. Л., 1975, с. 104.

[44] *Базанов В. Г.* Владимир Федосеевич Раевский. Л.—М., 1949, с. 91; *Орлов М. Ф.* Капитуляция Парижа. Политические сочинения. Письма. М., 1963, с. 292.

[45] Литературное наследие декабристов, с. 105—106.

[46] *Штранге М. М.* Русское общество и французская революция. М., 1956, с. 76.

[47] Литературное наследие декабристов, с. 96.

[48] *Герцен А. И.* Соч., т. 9, М., 1958, с. 225.

[49] „L'Ami du peuple". N 163, 16.VII.1790.

[50] *Delsaux H.* Condorcet journaliste. Paris, 1931, p. 111.

[51] *Mirabeau.* Oeuvres, t. 1.

[52] Archives Nationales, 284 AP8, dr. 4, Mirabo susirašinėjimas su Siejesu, 1789, 1790.

[53] *Dumont Etienne.* Souvenirs sur Mirabeau... Paris, 1951, p. 135—138.

[54] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 23, с. 756.

[55] *Байрон Дж.* Дневники. Письма. М., 1963, с. 58, 61.

TREČIAS SKYRIUS

[1] *Герцен А. И.* Соч., т. 3, М., 1956, с. 330.

[2] *Person.* Chants républicains et poésies patriotiques. An III; apie tą patį specialus rankraštinis prof. K. Dobroliubskio veikalas.

[3] *Блан Луи.* История французской революции 1789 года, т. XI. СПб, 1909, с. 225.

[4] *Courtois E.* Rapport fait au nom de la commission chargée de l'éxamen des papiers trouvés chez Robespierre et ses complices. Paris, 1794.

[5] *Duperron L.* Vie secrète politique et curieuse de Maximilien Robespierre, suivi de plusieures anecdotes sur cette conspiration sans pareille. Paris, an 2 de la République; *Montjoie Ch. F. L.* Histoire de la conjuration de Maximilien Robespierre. Paris, 1796; *Merlin de*

Thionville à ses collègues. Portrait de Robespierre; *Lecointre L.* Robespierre peint par lui—même. Paris, s. a.

[6] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабефа, т. II. М., 1949, с. 72.

[7] *Billaud-Varenne J. N.* Mémoire inédit sur 9 thermidor.— „Revue historique de la Révolution française". Paris, 1910, p. 57—74, 161—175, 321—336; Trois lettres inédites de Voulland sur le crise de Thermidor.— „Annales historiques de la Révolution française". Paris, 1927, N 19, p. 67—77; Mémoires de B. Barère, membre de la Constituante, de la Convention, du Comité de Salut public et de la Chambre des Représentants, publiés par H. Camot et David (d'Anger), t. 1—2. Bruxelles, 1842.

[8] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, т. II, с. 107.

[9] *Levasseur R.* Mémoires, t. IV. Paris, 1831, p. 108.

[10] *Barère B.* Mémoires, t. 2, p. 210, 211.

[11] Ten pat, p. 219—220.

[12] Ten pat, p. 178—214.

[13] *Mathiez A.* Le rôle de Barère et de Vadier su 9 thermidor jugé par Buonarroti.— „Annales révolutionnaires", 1911, t. IV, p. 96—102; perspausdinta rinkinyje *Mathiez A.* Autour de Robespierre. Paris, 1926, p. 235—242.

[14] *Mathiez A.* Autour de Robespierre, p. 238.

[15] *Mathiez A.* Babeuf et Robespierre.— „Annales révolucionnaires", mai 1917, taip pat žr. *Mathiez A.* Etudes sur Robespierre. Paris, 1958, p. 237—250.

[16] *Mathiez A.* Autour de Robespierre, p. 247.

[17] Pages choisies de Babeuf recueillies, commentées, annotées par M. Dommanget. Paris, 1935, p. 161—224.

[18] „Le Tribun du peuple", N 40, 5 ventôse l'an IV (24.II.1796); taip pat žr. N 29, 34.

[19] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, т. I, с. 84—87, 108—112, 137—140, 154—163, 216, 348—349; taip pat žr. *Далин В. М.* Люди и идеи. М., 1970.

[20] *Espinas A.* La philosophie sociale du XVIII stècle et la Révolution. Paris, 1898, p. 257—258.

[21] Письмо Ф. Энгельса В. Адлеру.— *Маркс К.* и *Энгельс Ф.* Соч., т. 37, с. 267.

[22] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, т. I, с. 141, 87.

[23] *Robiquet P.* Buonarroti et la secte des Egaux d'après les documents inédits. Paris, 1910, p. 178, 203.

[24] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, т. I, с. 141.

[25] Ten pat, p. 160.

[26] Žr. *Advielle V.* Histoire de Grachus Babeuf et du babouvisme, t. 1—2. Paris, 1884.

[27] *Mathiez A.* Etudes sur Robespierre, p. 237.

[28] Žr. *Щеголев П.* Заговор Бабефа. Л., 1927, žr. «Труды первой всесоюзной конференции историков-марксистов», т. II. М., 1930, с. 158—201.

[29] *Волгин В. П.* Движение «равных» и их социальные идеи. Įžanginis straipsnis veikalui; *Ф. Буонарроти.* Заговор во имя равенства, т. I, с. 28.

[30] Ten pat, p. 22—23.

[31] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 2, с. 589.

[32] Cituojama iš *Espinas A.* La philosophie sociale du XVIII siècle et la Révolution, p. 257—258.

[33] Žr. *Sieyès E. S.* Oeuvres politiques, t. 1—2. Paris, 1796.

[34] *Bonald L. G.* Pensées sur divers sujets et discours politiques, t. 1—2. Paris, 1817; *Chateaubriand F. A.* Oeuvres complètes, t. 2—3. Paris, 1836—1837.

[35] *De Staël A. L. G.* Considérations sur les principaux évenements de la Révolution française, t. I—III. Paris, 1818; *Mignet P.* Histoire de la Révolution française depuis 1789 jusqu'es 1814, t. 1—2. Paris, 1824; *Thiers A.* Histoire de la Révolution française, t. 1—6. Paris, 1823—1827.

[36] *De Staël A. L. G.* Considérations. . ., t. II, p. 140—142.

[37] *Минье Ф.* История французской революции. Пер. с франц. СПб., 1906, с. 187, 203.

[38] *De Lamartine A.* Histoire des girondins, t. I—VIII. Paris, 1848 (toliau cituojame iš 1884 m. leidimo).

[39] Ten pat, t. IV, p. 353.

[40] *De Lamartine A.* Critique de l'histoire des girondins par l'auteur des girondins lui—même à quinze ans de distance (octobre 1861). Išspausdinta priedėlyje prie *de Lamartine A.* Histoire des girondins, t. IV. p. 544.

[41] *Michelet J.* Histoire de la Révolution française, t. 1—7. Paris, 1847—1853; *Quinet E.* La révolution, t. 1—3. Paris, 1877; *Carlyle T.* The French Revolution. London, 1838.

[42] *Taine H.* Les origines de la France contemporaine. La Révolution, t. 1—3. Paris. 1878—1899.

[43] *Quinet E.* La révolution, t. II, p. 219—220.

[44] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. VII, с. 29.

[45] Ten pat, p. 423.

[46] *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 38, с. 367.

[47] *Buonarroti Ph.* Conspiration pour l'Egalité dite de Babeuf, suivie du procès auquel elle donna lieu, et des pièces justicatives. . . 1828. Žr. leidinį rusų kalba, redaguotą akad. V. Volgino. M., 1948; *Levasseur R.* Mémoires, t. 1—4. Paris, 1829—1831.

[48] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. III. М.—Л., 1929, с. 599—611.

[49] *Buchez Ph. et Roux P. C.* Histoire parlamentaire de la révolution française, ou journal des Assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815, t. 1—35. Paris, 1834—1838.

[50] *Blanc L.* Histoire de la Révolution française, t. 1—12. Paris, 1847—1862.

[51] Žr. kaip V. Leninas vertino Lui Blaną. Полн. собр. соч., т. 31, с. 127—130, 312—313, 468, 472; т. 32, с. 310—312, 343—346.

[52] Žr. *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 8, с. 119 ir toliau.

[53] *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 32, с. 346.

[54] *Hamel E.* Histoire de Robespierre d'après des papiers de famille, des sources originales et des documents entièrement inédits, t. I—III. Paris, 1865—1867; *Bougeart A.* Jean Paul Marat, ami du peuple, t. 1—2. Paris, 1865; *Hamel E.* Histoire de Saint-Just député à la Convention nationale, t. 1—2. Bruxelles, 1860.

[55] *Mathiez A.* Notes inédites de Blanqui sur Robespierre.— „Annales historiques de la Révolution française", 1928, N 28, p. 307—318.

[56] *Гейне Г.* Полн. собр. соч., т. 6. М.—Л., 1936, с. 49.

[57] *Tridon G.* Le Commune de Paris en 1793. Les hébertistes. Bruxelles, 1871 (pirmas leidimas išėjo 1864 m.) *Avenel G.* Anacharsis Cloots, l'orateur de genre humain, t. 1—2, Paris, 1865.

[58] Žr. *Кропоткин П.* Собр. соч., т. II (Великая французская революция 1789—1793). М., 1919.

[59] *Bernard M.* Dix ans de prison au Mont-Saint-Michel et la citadelle de Doullens. Paris, 1851.

[60] *Hamel E.* Histoire de Robespierre, t. I, p. I—XV.

[61] *Панаев И. И.* Литературные воспоминания. М., 1950, с. 242—243.

[62] «Русская старина», 1901, № 9, с. 483—484.

[63] *Панаев И. И.* Указ. соч., с. 414—415.

[64] Ten pat, p. 243.

[65] «Литературное наследство», т. 56. М., 1950, с. 80.

[66] *Герцен А. И.* Соч., т. 9. М., 1956, с. 227.

[67] «Литературное наследство», т. 56, с. 80; Т. Н. Грановский и его переписка, т. II. М., 1897, с. 439—440.

[68] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 2, с. 595.

[69] Žr. *Ерофеев Н. А.* Исторические взгляды чартиста О'Брайена.— «Из истории социально-политических идей». Сб. статей к 75-летию академика В. П. Волгина. М., 1955, с. 452—465; O'Brajeno straipsnis laikraštyje „National reformer", 11.III.1837; *Dolléans E.* Le chartisme, t. I. Paris, 1912, p. 78; *O'Brien J. B.* The Life and Character of Maximillien Robespierre. London, 1837.

[70] *Петефи Шандор.* Собр. соч., т. I. М., 1952, с. 194—195; т. IV, с. 183.

[71] Lettres et documents pour servir à l'histoire de Joachim Murat, t. I, Paris, 1908, p. 458.

[72] *Büchner G.* Werke und Briefe. Wiesbaden, 1958.

[73] Žr. K. Guckovo, G. Laubės ir kt. veikalus.

[74] *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 2, с. 589.

[75] *Aubertin Ch.* L'Esprit public du dix-huitième siècle, 2 éd. Paris, 1873, p. 340—341.

[76] Žr. išsamiau apie to meto idėjinius judėjimus: *Волгин В. П.* Развитие общественной мысли во Франции в XVIII веке. М., 1958; *Bertaut J.* La vie littéraire en France au XVIII siècle. Paris, 1954; *Mornet D.* Les origines intellectuelles de la Révolution française,

4 éd. Paris, 1947; *Sagnac Ph.* La formation de la sociéte française moderne, t. 2. Paris, 1947.

[77] *Grimm Fr. M.* Correspondance littéraize, philosophique et critique de Grimm et de Diderot depuis 1753..., t. II. Paris, 1829, p. 81.

[78] „Annales historiques de la Révolution Française", 1958, N 2.

[79] Apie Maksimiliano vaikystę ir jaunystę žr. *Robespierre Ch.* Mémoires sur ses deux frères. Paris, 1834 (reikia vertinti kritiškai); *Paris J.— A.* La jeunesse de Robespierre. Arras, 1870 (toliau — Oeuvres complètes).

[80] Oeuvres complètes de Robespierre, t. I (Robespierre à Arras). Paris, 1912, p. 211—212.

[81] Jiems pradžią davė apokrifiniai memuarai: Mémoires authentiques de Maximillien de Robespierre, t. 1—2. Paris, 1830.

[82] *Hamel E.* Histoire de Robespierre..., t. I. Paris, 1865, p. 22.

[83] *Robespierre M.* Plaidoyers pour le sieur de Vissery de Bois — Valé.— Oeuvres complètes, t. II. p. 136—170, 171—202.

[84] Oeuvres complètes, t. I.

[85] *Roquain F.* L'esprit révolutionnaire avant la Révolution. Paris, 1878, chap. XII.

[86] A la nation artésienne sur la nécessité de réformer les Etats d'Artois. Arras, 1789.

[87] Komunomis, arba bendruomenėmis, pradėta vadinti posėdžius trečiojo luomo deputatų, nenorėjusių vartoti nemalonų terminą „trečiasis luomas".

[88] Переписка Робеспьера. Л., 1929, с. 48.

[89] Tai Ž. Mišono nuomonė. (Переписка Робеспьера, с. 46).

[90] Переписка Робеспьера, с. 50—51.

[91] *Bouloiseau Marc.* Robespierre. Paris, 1961, p. 18.

[92] Переписка Робеспьера, с. 51—53.

[93] Oeuvres complètes, t. VI, p. 39—70.

[94] Переписка Робеспьера, с. 57.

[95] Žr. Robespjero kalbas Nacionaliniame susirinkime 1789 m. spalio 21 d., 1790 m. vasario 9 d., 1790 m. vasario 22 d. ir kt.

[96] Oeuvres complètes, t. VI, p. 238.

[97] Ten pat, p. 240.

[98] Ten pat, p. 126.

[99] Kalba prieš karaliaus veto (ten pat, p. 88).

[100] Oeuvres complètes, t. VI, p. 131.

[101] „L'Ami du peuple", N 149, 30.VI.1790.

[102] *Bouloiseau M.* Robespierre, p. 19.

[103] Kalba Nacionaliniame susirinkime 1789 m. spalio 5 d.— „Mercure de France", 17.X.1789; Oeuvres complètes, t. VI, p. 181—182.

[104] *Robespierre M.* Discours à l'Assemblée nationale sur la nécessité de révoquer les decrets qui attachent l'exercice des droits du citoyen à la contribution du marc d'argent... Paris, 1791.

Robespjerui priešiška susirinkimo dauguma neleido jam pasakyti šios kalbos. Robespjeras pasiekė, kad ji būtų išspausdinta, ir ji padarė didelę įtaką amžininkams.

[105] Oeuvres complètes, t. VII, p. 165.

[106] Ten pat, p. 166.

[107] Žr. Robespjero kalbą Steigiamajame susirinkime 1790 m. gruodžio 5 d. ir 1791 m. balandžio 27 d.— Oeuvres complètes, t. VI, p. 610; t. VII, p. 259, 261—267.

[108] 1789 m. rugsėjo 12 d. kalba — Oeuvres complètes t. VI p. 79; 1789 m. lapkričio 18 d. kalba — ten pat, p. 140.

[109] Переписка Робеспьера, с. 86; *Soboul A.* Saint-Just Introduction à Saint-Just. Discours et Rapports. Paris, 1957, p. 12.

[110] Переписка Робеспьера, с. 92.

[111] Oeuvres complètes de Robespierre, t. III. Correspondance... prép. par G. Michon. Paris, 1936; Supplément. Paris, 1941.

[112] Žr. Французская буржуазная революция 1789—1794 гг. Под ред. Волгина В. П. и Тарле Е. В. М.—Л., 1941; *Манфред А. З.* Великая французская буржуазная революция. М., 1956, гл. VI; *Mathiez A.* Le club de Cordeliers pendant la crise de Varenne. Paris, 1910; suppl. Paris, 1913; *Sagnac Ph.* L'état des esprits en France à l'époque de la fuite à Varennes.— „Revue d'histoire moderne et contemporaine", 1909, t. 12.

[113] Oeuvres complètes, t. VII, p. 518—523. Ši kalba buvo išspausdinta daugelyje kairiųjų laikraščių: „L'Ami du peuple", N 515, 9.VII.1791; „Les Révolutions de France et de Brabant", t. VII, N 82. ir kituose.

[114] „L'Ami du peuple", N 374, 17.II.1791; N 497, 22.VI.1791, N 500 et 501, 25 et 26.VI.1791.

[115] Oeuvres complètes, t. VI, p. 228—240, 272 (1790 m. vasario 9, 22, kovo 4 d. d. kalbos).

[116] *Buchez et Roux.* Histoire parlamentaire de la Révolution francaise, t. I—XXXV, Paris, 1834—1838, t. VII, p. 193—195.

[117] Žr. Pétition présentée à l'Assemblée nationale, le 18 décembre 1791, par les citoyens du bataillon de la section du Faubourg — Monmartre. Paris /1791/.

[118] Oeuvres complètes, t. VIII. Discours (3 partie). Paris, 1953, p. 39—42, 47—67 (1791 m. gruodžio 18 d. kalba. Ši kalba buvo išleista atskira brošiūra).

[119] Ten pat, p. 132—152, 157—184.

[120] Ten pat, 47.

[121] Ten pat, p. 132—152 (1792 m. sausio 25 d. kalba jakobinų klube.)

[122] La Société des Jacobins. Recueil des documents.., réd. et introd. par A. Aulard, t. II. Paris, 1889, p. 513.

[123] „L'Ami du peuple", N 627, 12.IV.1792; N 628, 13.IV.1792.

[124] Oeuvres complètes, t. IV, jame yra pilnas šio leidinio komplektas.

[125] Žr. *Chuquet A.* Les guerres de la Révolution, t. I. Paris, 1934 (pirmas leid. 1886); *Mathiez A.* La victoire en l'an II. Paris, 1916.

[126] *Марат Ж.-П.* Избранные произведения, т. III, с. 263.

[127] Oeuvres complètes, t. VIII, p. 378—383, 388—389, 427—428.

[128] Ten pat; „Défenseur de la Constitution", N 10; Oeuvres complètes, t. IV, p. 307.

[129] Ten pat.

[130] Oeuvres complètes, t. IV, p. 317—334.

[131] Переписка Робеспьера, с. 135.

[132] Oeuvres complètes, t. VIII, p. 427—428.

[133] Oeuvres complètes, t. IV, p. 357.

[134] Ten pat, p. 350.

[135] „L'Ami du peuple", N 648, 3.V.1792.

[136] *Bouloiseau M.* Robespierre, p. 27.

[137] Oeuvres complètes, t. IX, p. 79—100.

[138] Ten pat, p. 89.

[139] Ten pat, p. 129.

[140] Žr. Robespjero kalbą Konvente 1792 m. gruodžio 4 d. (Oeuvres complètes, t. IX, p. 137—140); gruodžio 19 d. (t. p., p. 172—175); gruodžio 28 d. (t. p., p. 183—200); 1793 m. sausio 15 d. (t. p., p. 227); sausio 16 d. (t. p., p. 228—229); vasario 17, 18 ir 19 d. d. (t. p., p. 230—231, 237—240, 243—244). Marato kalbą žr. „Journal de la République française", N 65, 66, 82, 85, 99, 100, 101; *Saint-Just.* Discours et rapports. Paris, 1957, p. 62—69.

[141] „Apie „patrakėlius" žr. *Захер Я. М.* Движение «бешенных» M., 1962, taip pat daugelį kitų to paties autoriaus straipsnių; taip pat žr. *Markov Walter.* Robespierristen und Jacqueroutins — „M. Robespierre". Berlin, 1958.

[142] *Mathiez A.* La vie chère et le mouvement social sous la terreur. Paris, 1927 (vertimas į rusų kalbą 1928 m.); taip pat žr. *Собуль А.* Первая республика. Vert. iš prancūzų kalbos. M., 1976.

[143] *Bouloiseau M.* Robespierre, p. 69.

[144] Oeuvres complètes, t. IX, p. 361, 363—366, 367. Balandžio 10 d. kalboje Konvente Robespjeras greta Briso taip pat apkaltino Gadė, Vernju, Žansonė ir kitus žirondistų lyderius (t. p., 376—399).

[145] Žr. jo kalbas prieš Briso ir Gadė jakobinų klube 1792 m. balandžio 27 d. (Oeuvres complètes, t. VIII, p. 304—318), kalbas Konvente 1792 m. spalio 29 d. (t. p., t. IX, p. 62—67), 1792 m. lapkričio 5 d. (t. p., t. IX p. 79—100), 1792 m. gruodžio 19 d. (t. p., t. IX, p. 172—175); kalbas jakobinų klube 1793 m. kovo 13 d. ir balandžio 12 d. (t. p., t. IX, p. 32—36, 419—421), kalbas Konvente 1793 m. kovo 27 ir 29 d. d. (t. p, t. IX, p. 333—338, 324—340).

[146] Oeuvres complètes, t. IX, p. 487—488.

[147] Oeuvres complètes, t. IX, p. 357—359; 526, 537.

[148] *Матъез А.* Французская революция, т. III. M., 1930, с. 13—14.

[149] Žr. ten pat, p. 18.

150 Oeuvres complètes, t. IX, p. 459—470; Discours de M. Robespierre sur la Constitution. Paris, 1793.

151 Oeuvres complètes, t. IX, p. 454—472 (Žmogaus ir piliečio teisių deklaracijos projekto tekstas); *Hamel E.* Histoire de Robespierre, t. II, p. 685—688, kur pažymėta įvairūs projekto variantai.

152 Oeuvres complètes, t. IX, p. 488.

153 Ten pat.

154 *Robespierre M.* Sur les principes du Gouvernement révolutionnaire.— Textes choisis, pref. et. commentaire par J. Poperen, t. III. Paris, 1958, p. 99.

155 Ten pat (visos kalbos tekstas p. 98—109).

156 *Robespierre M.* Sur les principes de morale politique...— Textes choisis, t. III, p. 111.

157 *Robespierre M.* Sur les principes du Gouvernement révolutionnaire.— Textes choisis, t. III, p. 99.

158 Ten pat, p. 108.

159 Ten pat, p. 118.

160 Ten pat.

161 *Маркс К. и Энгельс Ф.* Соч., т. 20, с. 267.

162 Tai kadaise teisingai pažymėjo ir Matjezas (Etudes sur Robespierre, Paris, 1958, p. 45) ir A. Olaras (Ораторы революции, т. I, с. 331).

163 *Пушкин А. С.* Полн. собр. соч., т. VII. М., 1958, с. 356.

164 *Robespierre M.* Sur les principes de morale politique.— Textes choisis, t. III, p. 113.

165 *Robespierre M.* Oeuvres... avec une notice historique des notes et de commentaires par Lapponeraye.., t. 3, Paris, 1840, p. 672.

166 Oeuvres complètes. t. IX, p. 463—469. Galutinis tekstas buvo šiek tiek pakeistas, tačiau svarbiausi principai iš esmės liko tie patys.

167 *Saint-Just.* Discours et rapports, p. 145.

168 *Soboul A.* Les Institutions républicaines de Saint-Just, d'après les manuscrits de la Bibliothèque nationale.— „Annales historiques de la Révolution française", 1948, p. 193 et suite.

169 *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 15, с. 226.

170 *Ленин В. И.* Полн. собр. соч., т. 38, с. 195.

171 *Mathiez A.* Les notes contre les Dantonistes.— „Etudes sur Robespierre". Paris, 1958, p. 138.

172 Ten pat.

173 *Robespierre M.* Sur les principes de morale politique.— Textes choisis, t. III, p. 122—123.

174 *Матьез А.* Французская революция, т. III, с. 142.

175 *Lefebvre G.* Questions agraires au temps de la terreur, p. 5.

176 *Robespierre M.* Sur les rapports des idées réligieuses et morales avec les principes républicains et sur les fêtes nationales. Paris, an II; *Buchez et Roux.* Minėtas leidinys, t. XXXII, p. 353—381; *Hamel E.* Histoire de Robespierre, t. III, p. 540—541.

177 *Walter Gérard.* Robespierre, t. I. Paris, éd définitive, 1961, p. 429.

[178] *Robespierre M.* Sur les rapports des idées réligieuses et morales...— Textes choisis, t. III, p. 156.

[179] Ten pat, p. 156—159.

[180] Ten pat, p. 155—180.

[181] *Robespierre M.* Oeuvres... par Lapponeraye, t. 3, p. 655.

[182] Ten pat, p. 661.

[183] Ten pat, p. 660—672.

[184] *Матьез А.* Французская революция, т. III, с. 195.

[185] *Адо А. В.* Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII века. М., 1971.

[186] *Furet F.* et *Richet D.* La Révolution, t. 1—2. Paris, 1965.

[187] *Робеспьер М.* Избранные произведения, т. III, с. 36.

[188] *Robespierre M.* Oeuvres, t. IX—X.

[189] *Лукин Н. М.* Избранные труды, т. I. М., 1960, с. 230—340.

[190] Procès instruit et jungè au Tribunal révolutionnaire contre Hébert et consorts... P. an II; yra ir kitų išspausdintų proceso teisminės ataskaitos variantų.

[191] *Робеспьер М.* Избранные произведения, т. III, с. 144—145.

[192] Ten pat, p. 188—195.

[193] Ten pat, p. 203

[194] Cituojama iš *Bouloiseau M.* Robespierre, p. 121.

[195] Žr. jau cituotą Babefo laišką Bodsonui. *Espinas A.* La Philosophie sociale du XVIII siècle et la Révolution. Paris, 1898, p. 257—288.

[196] Robespierre M. Oeuvres , t. X.

[197] *Робеспьер М.* Указ. соч., т. III, с. 200.

[198] Ten pat, p. 183.

[199] Ten pat, p. 196—197.

[200] Ten pat, p. 196.

[201] Ten pat, p. 183.

[202] Ten pat, p. 199 (kalba jakobinų klube 1794 m. birželio 1 d.).

[203] *Олар А.* Политическая история французской революции. Пер. с франц. М., 1938, с. 601—605; *Pariset G.* La Révolution, p. 242.

[204] *Mathiez A.* La politique de Robespierre et le 9 Thermidor „Etudes sur Robespierre", p. 185—213.

[205] Ten pat, p. 210.

[206] *Mathiez A.* La politique de Robespierre et le 9 Thermidor expliqués par Buonarroti.— „Etudes sur Robespierre", p. 268, 279.

[207] *Буонарроти Ф.* Заговор во имя равенства, т. I., с. 87, 160.

[208] *Mathiez A.* Etudes sur Robespierre p. 270.

[209] *Робеспьер М.* Указ. соч., t. III, с. 202.

[210] *Saint-Just.* Oeuvres complètes, t. II. Paris, 1908, p. 508.

[211] *Робеспьер М.* Указ. соч., t. III, с. 184.

[212] Ten pat.

[213] „Discours prononcé par M. Robespierre à la Convention nationale dans la séance du 8 Thermidor de l'an II".

[214] *Матьез А.* Французская революция, т. III, с. 194.

[215] *Robespierre M.* Discours et rapports publ. par Ch. Vellay, p. 384.

[216] Ten pat, p. 422.

[217] Ten pat, p. 396—397.

[218] *Barthou Louis.* Le Neuf Thermidor. Paris, 1926, p. 81.

[219] „Moniteur" N 311; G. *Walter.* Robespierre, t. I. Paris, 1961, p. 462—463.

[220] Archives Nationales, F^7.

[221] *Mathiez A.* Robespierre à la Commune le 9 Thermidor.— Etudes sur Robespierre, p. 184—213. Vienodus Miurono, Žavua ir Diulako parodymus pateikia Matjezas. Minėtas leidinys, p. 207—208).

Paskutinė Žano Žako Ruso valanda

I

Pamažėle vaikštinėdamas seno parko takeliais jis vis mąstė ir mąstė, kuriam galui jie taip žiauriai, taip nesutaikomai kariauja su juo. Ko jie nori?

Kai jis mąstydavo apie savo nedraugus, savo priešininkus, mintyse sakydavo „jie". Tačiau kas „jie"? Iš ko susidarė tie priešiški, pikti „jie"?

Turbūt jis manė: „jie"— tai visas įžymių ir pasipūtusių ponų pasaulis, visi tie karaliaus rūmų favoritai, kilmingi ir turtingi žmonės, įklimpę į smulkmenišką konkurenciją, pagauti nesantaikos, intrigų, kerštingų planų; visas tas skruzdėlynas, ne, net ne skruzdėlynas,— skruzdės dirba; tiesiog visa šlykšti kirbinė vienas kitą ryjančių mažų, piktų padarų.

Jis kažkodėl dažniausiai prisimindavo tą nosį riečiančią, kvailą ponią de la Poplinjer, milijonieriaus žmoną ir hercogo Rišeljė meilužę. Seniai praėję metai netikėtai išplaukdavo atmintyje. Dieve, kokios kvailos ir niekingos būna moterys! Norint atimti iš moters — šio puikaus gamtos kūrinio — visą jos žavumą ir paversti kvaila žąsimi, reikia ją padaryti ponia de la Poplinjer. O juk ši dama laikė save meno žinove, mylima maestro Ramo mokine; kategorišku tonu — tonu, perimtu iš savo mokytojo,— ji reikšdavo kategorišką nuomonę apie vieną ar kitą muzikinę frazę. Bet ar ji ką suprasdavo? Ką ji iš viso suprato muzikoje? Vienintelį dalyką ji tikrai mokėjo daryti,— skaičiuoti savo sukto vyro pelnus.

Skyrius iš A. Manfredo parengtos knygos „Žanas Žakas Ruso".

Taigi, bet kodėl ji vis dėlto taip pašėlusiai, taip neapkančiai nemėgo jo, Žano Žako? Juk jis jai niekada nieko nebuvo pasakęs nemandagaus, šiurkštaus, ko nors tokio, kas galėtų užgauti.

Ne, Žanas Žakas, be abejo, žinojo, kodėl taip buvo. Ši taip savimi pasitikinti ponia, pasitikinti todėl, kad jos vyras buvo nepaprastai turtingas, meilužis — aukšto luomo ir įtakingas, o mokytojas — žymiausias muzikas, ši ponia iš Žano Žako akių, jo žvilgsnio matė, kad jis nepaprastai niekina ją; jis nemokėjo to nuslėpti, ir ji to jam neatleido. Juk žąsys taip pat, nesuprasdamos žodžių, moka šnypšti.

Mat ją galas tą ponią de la Poplinjer. Argi reikia prisiminti šią kvailą moterį, kurios nematė apie trisdešimt metų.

„Jie"— tai buvo ne tiktai turčiai, aristokratai, rūmų didikai. „Jie"— tai buvo ir jo vakarykščiai draugai, buvę vienminčiai... „Jie"— tai buvo senis Volteras, jautęs jam negęstantį pyktį, ne, ne pyktį, bet neapykantą. „Jie"— tai buvo ir Deni Didro — senas geras draugas, mylimas bičiulis Didro, pas kurį per visą Paryžių jis eidavo pasimatyti į Venseno pilį, džiaugdamasis būsimu susitikimu kaip laimingiausia gyvenimo diena. „Jie"— tai buvo ir mažas, pavydus ir piktas Melchioras Grimas, taip pat buvęs artimas draugas, ir ponia d'Epinė, ir baronas Holbachas ir Bordas, kuriuo jis kadaise taip tikėjo, ir kiek daug dar kitų.

Visi, visi bičiuliai tapo priešais.

Kodėl taip atsitiko? Kodėl bičiuliai tapo priešais?

Galbūt Žanas Žakas vienas buvo dėl visko kaltas? Galbūt jis buvo kažkiek neteisus? Kaip nors juos užgavo? Nepaklausė jų teisingų ir gerų patarimų?

Ne, visa tai buvo šimtus kartų apmąstyta ir patikrinta. Jam nebuvo ko sau priekaištauti. Jis nesijaučia prasikaltęs buvusiems bičiuliams. Pagaliau jis ir nepyksta ant jų. Volteras jaučia jam baisų, nenugalimą pyktį, o Žanas Žakas nieko blogo apie jį negali pasakyti. Geras rašytojas, geras poetas; Žanas Žakas kadaise pats iš jo mokėsi; jis niekada nepamiršdavo, jog Volteras 18 metų už jį

vyresnis. Tiktai gaila, kad šis protingas žmogus išmainė savo talentą į kažkokius menkniekius, į netikrą blizgesį. Tiek to, dievai su juo. Netrukus ateis mirtis, ateis pas visus — Volterą, jį, Žaną Žaką, Didro, net tą kvailį Grimą; mirtis visus sulygina.

Jis dažnai prisėsdavo ant suolelių; jam dabar būdavo sunku ilgai vaikščioti; ne, ne širdį skaudėjo — jis tiesiog pavargdavo.

Jis klausydavosi, kaip šlama lapai ir kaip paukščiukas, kurio vardą iš balso sunku būdavo tiksliai įspėti, kažkur pasislėpęs krūmuose atkakliai nenuilstamai kažką čiulba: čik-pti, čik-pti, čik-pti, čik-pti.

Dieve, kokia puiki, kokia didinga, kokia amžina gamta!

Jis galėdavo ilgai ilgai sėdėti parke ant suolelio. Kas skaičiuoja laiką? Galbūt valandą, galbūt tris — ar ne vis tiek? Jis klausydavosi tų pažįstamų ir visada naujų garsų: šlamančių lapų simfonijos, įvairiabalsio paukščių čiulbesio. Jam net rodydavosi — ne, turbūt jis pats tai sugalvojo,— kad girdėdavo, kaip tyliai tyliai, beveik be garso, tarsi apvyniota vata ar tikriausiai samanomis, auga žolė.

Būdamas vienas su dainuojančia guobų ir liepų lapija, linksmu, įvairiabalsiu paukščių čiulbesiu, vienas su žaliais žemės syvais jis jautėsi geriau, ramiau, bet tvirčiau jam būdavo namie.

Kartais lazdele kažką braižydamas smėlyje, šis senas žmogus staiga imdavo tyliai juoktis.

Ne, ne, Žanai Žakai, tu pasielgei teisingai, tu pasirodei esąs išmintingesnis už juos visus! Jiems nepavyko įvilioti tave į paspęstus spąstus, tu ištrūkai iš jų.

Štai jis sėdi ir klausosi kaip atkakliai, tartum ką nors įtikinėdamas, vieną ir tą pačią trumpą frazę kartoja strazdas, kaip kažkur toliau į seną, jau sutrūnijusią žievę stuksena genys. Jis pažinojo paukščių balsus, nes tai buvo jo draugai.

Ir jis gerai žinojo, kada nuo didelių melsvų eglių, netoli tiltelio per ežerą, pradės kristi plonytės šviesiai geltonos plėnelės ir tuoj pat kaip paukščiukai lizde išriedės minkštų šviesiai šviesiai žalių spygliukų šakelės. Vė-

liau jie virs kietais tamsiai žaliais spygliais, bet visa tai bus vėliau, paskui... Dabar pavasaris — gegužė, ir lapai, eglių spygliai, taip greitai auganti žolė — viskas atsinaujina.

Ne, jis mokėjo išsilenkti šių jam paspęstų spąstų. Ir jis sugebėjo likti su savo ištikimiausiais draugais: su žolytėmis, besistiebiančiomis į saulę, su tomis paprastutėmis lauko gėlėmis — šalpusniais, kiaulpienėmis, su paukščių čiulbesiu, su neritmingu lapų šlamėjimu.

Jis tyliai šypsojosi. Turbūt markizas de Žirardenas, iš tolo stebėdamas įžymųjį svečią, kurio genijui lenkė galvą, matydamas, kad mokytojas kažko šypsosi, buvo laimingas.

O Žanas Žakas iš tikrųjų džiaugsmingai šypsojosi. Gyvenimas liko praeityje; jam jau 66 metai; ar tai daug ar mažai? Turbūt daug. Tiesa, Volterui 84 metai, o vis dar kariauja, purkštauja.

Ruso neapgaudinėjo savęs,— ne, reikia žiūrėti tiesai į akis — gyvenimas ėjo į pabaigą. Per prabėgusius metus būta daug visko — ir gera, ir bloga. Blogo turbūt būta daugiau, ir Žanas Žakas galėjo kaip imperatoriaus Vespasiano pretoriečių viršininkas pasakyti: „Septyniasdešimt metų aš praleidau žemėje, bet gyvenau tiktai septynerius". Tačiau galbūt tai irgi netiesa. Ar galima skaičiais nusakyti laimės esmę?

Priešpaskutiniame, devintame „Vienišo svajotojo pasivaikščiojimo" skyriuje Žanas Žakas užrašė: „Laimė — tai nekintanti būklė; nesukurta žmogui šiame pasaulyje. Viskas žemėje nuolat teka, todėl niekas negali įgyti nuolatinę formą. Viskas aplink mus keičiasi. Mes patys keičiamės, ir niekas negali būti tikras, kad rytoj mylės tai, ką myli šiandien. Todėl visos mūsų mintys apie laimę šiame gyvenime yra chimeros" [1].

Tačiau paskutiniame nebaigtame „Vienišo svajotojo pasivaikščiojimo" skyriuje Žanas Žakas visiškai priešingai, negu buvo pasakyta anksčiau, prisimindamas ponią de Varans, tolimą laimingą savo jaunystės laiką, moterį,

---

[1] *Руссо Жан-Жак.* Избр. соч., т. III, с. 650,

kurią labiausiai mylėjo, rašė: „Nepraeina diena, kad aš su džiaugsmu ir švelnumu neprisiminčiau to nepakartojamo ir trumpo savo gyvenimo meto, kai aš buvau pats savimi, be priemaišų ir be kliaučių, ir apie kurį iš tikrųjų galiu pasakyti, jog tada aš gyvenau. . .[2]

Tai kas gi svarbiau, svariau: trumpa, nepakartojama laimės akimirka, ar ilgi metai be saulės?

Dabar jis vis dažniau žvalgėsi atgal į nueitą kelią. Jis daug klydo. Daug būta apgaulingų vilčių. Ir jis dažnai nukrypdavo į šoną, išklysdavo iš tikrojo kelio. Tačiau vis dėlto jis nepasidavė aukštuomenei, ji nepriverté pasukti jų keliu. Ji to labai norėjo, o jis to atsikratė. Kaskart išvengdavo paspęstų kilpų; nepaisant visų jos pastangų, visų gudrybių, jis, Žanas Žakas, vis dėlto žengė savo keliu. Trotz alledem — taip, atrodo, sako vokiečiai.

Ir nepaisant visų pastangų užčiaupti jam burną ar priversti jį tenoru traukti saldžias arijas, jis vis dėlto pasakė tai, ką norėjo. Ne viską, žinoma, ir galbūt net ne tai, kas svarbiausia. Tačiau vis dėlto jis spėjo pasakyti tai, ką žmonėms reikėjo išgirsti.

Būk kuklesnis, Žanai Žakai. Nereikia nieko perdėti. Tu ne pranašas, ne mesijas, ir ne tau palikti lentas su šventais įrašais. Tu spėjai parašyti keletą knygų, kurios buvo noriai skaitomos: „Naująją Eloizą", „Visuomenės sutartį". Vadinasi, kažkuo jos buvo reikalingos. „Naujoji Eloiza" buvo godžiai skaitoma, moterys net verkdavo. . . O „Visuomenės sutartį", tiesą sakant, perskaitė nedaugelis. Šį veikalą reikėjo rašyti kitaip — ne taip sausai, laisviau, lengviau, taip, kad moterys taip pat galėtų jį perskaityti.

Jis dabar norėtų dar kartą perskaityti tas senas senas knygas, parašytas prieš 15—16 metų. Kaip tada jam buvo lengva rašyti. . .

Atmintyje iškildavo netikėti prisiminimai. Ankstyvoje jaunystėje, klajonių metais, jam teko keletą dienų gyventi vienišo seno dailininko namuose. Tai buvo nedidelis kaimas aukštai kalnuose, netoli Klermono Ferano,

---

[2] Ten pat, p. 662.

atrodo, Kruoajė, jis tiksliai jau nebeprisiminė. Ten buvo kažkokie gydomieji šaltiniai, ir neregiai, luošiai, paliegę seniai, baisios, perkaršusios moterys, ligoniai ateidavo rytais gerti to stebuklingo vandens; jie vylėsi išgysią.

Dailininkas nemėgo tų luošių ir ligonių, matyt, todėl, kad bijojo pasidaryti panašus į juos; jis niekada neidavo prie gydomųjų šaltinių. Savo dideliame ir tuščiame name jis gyveno užsidaręs ir vienišas. Ištisą dieną jis stovėdavo priešais drobę ir piešdavo teptuku tai, kas vėliau jam pačiam nepatikdavo, vakare, grįžęs į dirbtuvę, jis ilgai žiūrėdavo į tai, ką buvo per dieną sukūręs ir paskiau ryžtingais teptuko mostais viską užtepdavo.

Žanas Žakas dirbo jo ūkyje. Jis pakėlė ir sutvirtino pakrypusią tvorą, priskaldė malkų, nukasė darže bulves, morkas; net vargingo seno viengungio ūkyje visada atsiras darbo.

Tačiau kai atėjo laikas išsiskirti, ir Žanas Žakas rytą ėmė atsisveikinti, senis paprašė, kad jis pasiliktų iki vakaro, iki saulės laidos.

Kur skubėti vaikinukui, plikam kaip tilvikui, iš lėto klajojančiam kaimo keliais, susikišusiam rankas į kišenes ir švilpaujančiam dainuškas? Dieną anksčiau, dieną vėliau ateis į gretimą kaimą, jeigu nėra nei tikslo, nei rūpesčių,— ar ne vis tiek?

Žanui Žakui patiko tas liesas išblyškęs senis retais žilais plaukais su rūpestingai praskirtu sklastymu, staigiu, skvarbiu, net, galima pasakyti, kažkokiu nuožmiu pilkų, dar visai jaunų akių žvilgsniu, panešiotu senu surdutu su juodu plačiu kaspinu, dengiančiu pratrintas apdaro skyles. Šis tylus, nesišypsantis senas dailininkas buvo kažkoks nepaprastas, reikšmingas. Žanas Žakas neprieštaraudamas sutiko.

Vakare, kai saulė ėmė leistis, dailininkas dar iškilmingesnis ir oresnis, negu kada nors, rankos mostu pakvietė sekti paskui jį.

Girgždančiais, stačiais laiptais jie užlipo į antrą aukštą, tuščią, negyvenamą, su atsitiktiniais baldais, kurių aiškiai buvo per mažai, o iš čia dar statesniais, siauru-

čiais laipteliais į mansardą arba palėpę: ją buvo galima vadinti ir taip, ir kitaip.

Tai buvo apleista, negyvenama patalpa, užgriozdinta sena manta — didžiuliais rėmais nublukusiu paauksinimu, stiklais, marmuro skeveldromis, senomis, nuo išdžiūvusių dažų margomis paletėmis, palubėje, kampuose, visur karojo voratinkliai. Langas buvo siauras, bet aukštai, ir šią pavakario valandą besileidžiančios saulės spinduliai krito į patį mansardos galą. Ten, prie galutinės sienos, stovėjo marška uždengtas molbertas.

Dailininkas nuvedė Žaną Žaką prie sienos, kurioje buvo langas, griežtai įsakė:

— Stovėkite. Nepasitraukite iš vietos,— įdėmiai, vertinančiai pažvelgė į jį (matyt, dar kartą pasitikrino, ar nesuklydo), paskiau pamažu, oriai per visą mansardą nuėjo prie molberto.

— Voilà! — ištarė jis šaižiu balsu ir nutraukė nuo paveikslo apdangalą.

Tai buvo visiškai jaunos, 20—22 metų, ne daugiau, moters portretas. Tiksliau net būtų pasakius, jog tai buvo pavaizduotas moters veidas. Iš šviesaus pilkšvai rausvo fono stambiu planu, tartum atsiskirdamas nuo drobės, į jus žiūrėjo jaunas moters veidas, apgaubtas mėlyna skarele, mazgeliu surišta pasmakrėje. Iš pirmo žvilgsnio galėjo net pasirodyti — tai vienuolės portretas. Veidas buvo pusiau palenktas; žavi jauna moteris žiūrėjo iš apačios į viršų; ji tartum apgaubė jus, užvaldė šiuo giliu, viliojančiu žvilgsniu. Iš po stipriai užveržtos griežtos skarelės lindo garbanoti, nepaklusnūs tamsūs plaukai. Nebuvo nei kaklo, nei pečių, nieko; tiktai žemyn palenkta moters galva ir akys, tarsi žiūrinčios iš padilbų.

Šis genijaus teptuko surastas vienuoliškai palenktos galvos ir vos pastebimai primerktų pilkšvai žalių akių gilaus žvilgsnio derinys buvo tiesiog nuostabus, kiaurai veriantis. Šiame nuolankiame, šiame giliame, tartum viliojančiame, tiesiai į jus nukreiptame žvilgsnyje buvo tiek gyvybės, tiek gyvybės, tiek masinimo, žadėjimo, traukimo, tiek išorinio šventumo ir vylingo, slapto nuodėmingumo, jog nuo šio žvilgsnio, nuo šios moters veido,

nušviesto besileidžiančios saulės spindulių nebuvo galima atsitraukti.

Žanas Žakas buvo sukrėstas; nesuvokiama meno jėga tiesiog pakerėjo, prikaustė prie portreto. Žanui Žakui sunku buvo rasti žodžių.

— Mano metre,— ištarė jis pagaliau (iki šiol jis vadindavo dailininką „mesje"),— jūs sukūrėte didingiausią dailės kūrinį, kokį aš kada nors mačiau, jūs — genijus.

— Voilà,— vėl pasakė dailininkas, iš susijaudinimo švelnesniu ir graudžiu balsu.

— Voilà,— pakartojo jis.— Jūs matėte? Tai sukūriau aš.

Ak, reikėjo girdėti, kaip tai buvo pasakyta. Šiuose trijuose žodžiuose buvo tiek pasididžiavimo, tiek laimės. Štai žiūrėkite, ką gali sukurti žmogus, kai jis perpranta didžiojo meno paslaptis. Maždaug tokia buvo šių žodžių prasmė.

Dailininkas patylėjo. Taip, taip, tai buvo laimingiausios jo gyvenimo minutės, retos laimingos minutės, ir jis sunkiai įveikė jaudinimąsi.

— Kartą per metus, tada, kai čia prasiskverbia saulės spinduliai, aš ateinu pažvelgti į šį portretą. Juk pavyko, ar ne tiesa? Štai viskas, ką aš paliksiu.— Jis vėl patylėjo.— Ir tai nutapė tas pats teptukas,— pridūrė jis liūdnai,— kuris šiandieną jau negali sukurti nieko pakenčiamo.

Nuo tol praėjo beveik pusė šimtmečio. Dieve, kaip seniai tai buvo! Kaip galima buvo tai pamiršti! Visus tuos ilgus metus Žanas Žakas neprisiminė nei to jaunystėje jį sukrėtusio moters portreto, nei jo genialaus kūrėjo — senojo dailininko, didžio darbininko, kuris mirė vienišas ir nežinomas.

Kaip atsitiko, kad ilgus dešimtmečius jis nė karto neprisiminė šio genialaus kūrėjo, didžio meistro, neišsaugojo atmintyje net jo vardo (jei tiktai jį žinojo), nepapasakojo apie jį amžininkams.

Kaip tai atsitiko?

O štai čia, Ermenonvilyje, 1778 metų pavasarį jis nuolatos prisimena šį nuostabų moters veidą, kuris įstrigo

visam gyvenimui, šiek tiek primerktas akis ir tą iš padilbų žvilgsnį, kurio negalima pamiršti,— įstabų, nepakartojamą žmogaus genijaus kūrinį.

„Tai sukūriau aš",— pasakė tada senasis dailininkas, ir jis buvo laimingas. Ir iš tikrųjų, argi tai ne didžiausia laimė — genijaus teptuku sukurti nedidelėje drobėje nemirtingą dailės kūrinį?

O tu, Žanai Žakai, ar tu gali taip pat pasakyti: „Tai sukūriau aš"— ir pajusti tą patį gerklę gniaužiantį pasididžiavimo ir laimės jausmą? Ne, neapgaudinėk savęs: tu nesukūrei tokio pat didžio, puikaus, nemirtingo meno kūrinio.

O štai senas, griežtas dailininkas, nesišypsančiu veidu, sukūręs didį kūrinį, nenusileidžiantį Rafaelio, Velaskeso, Van Deiko drobėms, mirė ir niekas niekada nesužinos jo vardo. O nepakartojamas moters portretas? Kur jis? Koks jo likimas? Galbūt guli apdulkėjęs ant aukšto tarp senos mantos ir šlamšto, ir kieno nors negailestingos šiurkščios rankos mėtys jį iš kampo į kampą, kol neištrenks į šiukšlyną.

O tavo knygos, Žanai Žakai, leidžiamos visame pasaulyje, verčiamos į visas kalbas... O tu nei „Naujoje Eloizoje", nei „Kaimo burtininke", niekur nepasiekei to meistriškumo laipsnio, tų meno viršūnių, į kurias pakilo niekam nežinomas didis bevardis dailininkas.

Tai kur slypi kūrybos laimė?

Sunkiai pasiramstydamas lazdele jis pamažėle žingsniavo parko alėjomis ir vis mąstė apie taip sunkiai išsprendžiamus klausimus.

Taip, taip, viskas paprasta ir nepaprasta.

Štai jis, Žanas Žakas Ruso, rašytojas, kurio vardas žinomas visame pasaulyje, kurio įdėmiai išklausomas kiekvienas žodis, paliko miestą, vakarykščius bičiulius, persekiojančius jį, pasitraukė į Ermenonvilį, tarp paukščių, žolės ir medžių — tikrųjų bičiulių... Atrodė, ko dar bereikia?

O jis negali be žmonių gyventi, jis bėgo nuo jų, bėgo nuo pagedusio pasaulio, niekšų bendrijos, konkuruojančių koterijų ir klikų, slaptų komplotų, nuo melo, neapykan-

tos, pavydo, kerštingos klastos, išdavikiškumo. Ir ką gi? Tris savaites jis traukė svaiginantį išsiskleidusių lapų kvapą, ir buvo laimingas, o vėliau? Dabar jis vis dažniau išeina už parko tvoros ir iš tolo pavydžiai žiūri, kaip mažos mergaitės triukšmingai, ginčydamosios žaidžia klases, kaip moterys, pasiraitojusios rankoves, paraudusiomis šiurkščiomis rankomis skalauja šaltame tvenkinio vandenyje skalbinius, kaip juodai apsirengęs orus kiurė eina pas savo parapijietį ir jau kažką pusbalsiu šneka, matyt, rengiasi laidotuvių kalbai... Žanas Žakas negalėjo gyventi be žmonių; mėgstąs bendrauti žmogus, jis nuobodžiavo be jų; mintyse jis visada būdavo kartu su jais.

Tai ką daryti?

Taip, Žanai Žakai, tu nesugebėjai atvaizduoti gyvenimo, jo alsavimo, jo spalvų, jo aromato, kaip tai sugebėjo padaryti didis bevardis dailininkas nedideliu moters portretu. Ką gi, kiekvienas daro tai, kas jam labiau artima. Guoba nepanaši į ąžuolą. Tu padarei tai, kas atitinka tavo prigimtį? Tu ėjai savo keliu — prieš srovę, ir tu buvai ištikimas tiesai. Tu parodei žmonėms, koks neteisingas, koks netobulas šis pasaulis; vadinasi, reikia siekti padaryti jį geresnį.

Štai, tiesą sakant, ir viskas. Nieko nereikia pridurti. Gyvenimas baigiasi, ir prie to, kas buvo, jau nieko nepridėsi. Gal tiktai, kad rašyti reikėjo kitaip — rašyti reikėjo paprasčiau, aiškiau, griežčiau.

Žanas Žakas vertino tikslias formules. Mintis visada turi būti išreikšta aiškiai — žodžiais, kurių negalima nei pakeisti, nei sukeisti. Net dabar, kai rašyti sunkiau, jis vis dar stengiasi įvilkti mintį į tikslias, ryškias formules. Antai neseniai jis parašė: „Jėga ir laisvė — štai kas daro žmogų gražų". Mintis išreikšta aiškiai ir tiksliai, kaip matematinė formulė. Taip reikia rašyti. Ir vis dėlto „Visuomenės sutartis" perkrauta formulėmis, juk literatas turi žinoti ne tik matematikos, bet ir muzikos dėsnius. O „Visuomenės sutartyje" muzikos mažai, šis traktatas pernelyg racionalistinis.

Gaila, kad tai jis suprato taip vėlai; jeigu būtų likę laiko ir jėgų, būtų buvę galima tas pačias mintis kitaip išreikšti; galbūt jis spės parašyti seniai, dar Venecijoje, sumanytas „Politines direktyvas"? Ne, vargu. Jau leidžiasi saulė.

Ir vis dėlto svarbiausia jis spėjo pasakyti. Jis sugebėjo paaiškinti, įrodyti, kad be laisvės, be lygybės negalima gyventi.

Senasis dėdė Bernaras šito niekada nesuprato. Ir jis, Žanas Žakas, anksčiau to nežinojo. O juk viskas taip paprasta. Reikia gyventi paprasčiau, geriau; reikia gyventi pagal gamtos dėsnius, būti arčiau gamtos. Kodėl liepsnelė čiulba? O todėl, kad ji laisva. Grąžinkite žmonėms laisvę, sutvarkykite pasaulį taip, kad nebūtų nei turtuolių, nei tos pasipūtusios diduomenės — nei ponios de la Poplinjer, nei hercogo Rišeljė, kad visi būtų lygūs ir laisvi, ir pasaulis bus puikus, kaip šis aukštas tamsiai mėlynas skliautas.

Kaip visa tai iš esmės paprasta. Gaila, žinoma, kad jis, Žanas Žakas, jau nebepamatys, kaip ims nykti, griūti, irti šis senas, piktas, niūrus pasaulis.

Vis dėlto, Žanai Žakai, tu nugyvenai gyvenimą ne kaip aklas kurmis, ne kaip kvaila sraigė; tu supratai, tu įspėjai, kur teka kalnų srautas.

Žinoma, jeigu visa tai dar būtų galima pamatyti savo akimis... Galbūt...

Bet ne, Žanas Žakas žino — jis nebeišgyvens dar vieno pavasario. Na ir kas? Galas, viskam ateina galas. Žano Žako nebus. Na ir tegul; jis padarė visa, ką galėjo. O gyvenimas eis toliau.

Ar jis susimąstė apie būsimą pasaulį. Apie naują, teisingą, kuris pakeis smunkantį nedorėlių, diduomenės ir turčių pasaulį?

Taip, žinoma, jis apie tai nuolat mąstė. Ir kas nejautė šių ore dvelkiančių priešaudrio, artėjančių permainų vėjų? Ir vis dėlto šį paskutinį pavasarį Ermenonvilyje jis jautė artėjantį galą, ir jo mintys dažniau krypo į praeitį, negu į ateitį.

Taip, tai kodėl vakarykščiai draugai virto priešais? Pirmiausiai tiesiog todėl, kad jis nežengė jų keliu, kad jis nepanoro jais sekti.

Štai šis mažutis pasipūtęs Melchioras Grimas. Jis visas tviska iš pasitenkinimo savimi, jis vaikšto išdidus, kaip pašiaušęs kuodą kalakutas. Jo manymu, svarbiausia tai, kad jis ne šiaip sau Grimas, bet monsieur le baron de Grim — ponas baronas de Grimas.

Va jeigu Žanas Žakas taip pat imtų trainiotis aukšto luomo ponų priimamuosiuose, jeigu jis asistuotų aukštas pareigas einančių asmenų metresėms, jeigu visaip — pataikavimu, paslaugumu, apsukria buduarine diplomatija — siektų sau apdovanojimų, titulų, rangų, tada, žinoma, Melchioras Grimas būtų likęs artimiausiu Ruso draugu.

Ir Volteras negalėjo atleisti, kad Žanas Žakas žinojo, kaip jis, senas, visame pasaulyje pagarsėjęs rašytojas, pataikavo šiai mažytei poniai d'Etijol, kaip jis jai meilikavo, rašė kažkokius eilėraščius, madrigalus. O kam? Kam to reikėjo? Tas vergiškumas, tas šliaužiojimas prieš šio pasaulio galinguosius buvo jų visų kraujyje. Kaip tada, 1752 metais, Didro — tuomet jie buvo draugai — įkalbinėjo, kad Žanas Žakas taip pat meilikautų karaliaus meilužėms, kaip tai darė Volteras, Grimas, jie visi.

Mintys šokinėjo nuo daikto prie daikto. Ši mažytė d'Etijol, markizė de Pompadur, ji vis dėlto buvo geresnė už kitas; ji nors šiek tiek nutuokė apie meną.

Cette petite bourgeoise
D'une menière grivoise...
Ši maža laisvų manierų
buržuazinė dama...

Dievai žino, kodėl jis prisimindavo šias ironiškas senų dainuškų eilutes.

Visa tai buvo seniai seniai, daugiau kaip prieš trisdešimt metų. Tada dar netikėta, kad šis pasaulis nuvirs nuo bėgių. O dabar, po 1775 metų neramumų, po Tiurgo atleidimo, visi tai jaučia, visi supranta.

Jau paaugo, jau žengia į gyvenimą naujas atžalynas. Nauja, kita jaunuolių karta; jie nepanašūs į savo pirm-

takus. Nauji — jie viską žino, viską supranta, jie skaitė visus filosofijos mokyklos veikalus, visus Ruso raštus; jie Žaną Žaką vadina mokytoju, bet jiems maža idėjų, minčių; jie nori veikti. Tai veiklos žmonės; jie kupini ryžto viską šiame pasaulyje apversti.

Žanui Žakui itin įsiminė vienas tų jaunuolių; atrodo, jis buvo Sorbonos teisės fakulteto studentas, kilęs iš Araso. Jis pėsčias iš Paryžiaus atėjo į Ermenonvilį; ne juokai — juk tai tolimas kelias, tačiau jis nepastebėjo jokių nuovargio žymių, tartum keleivis ką tik būtų iššokęs iš kabrioleto. Tai buvo rūpestingai, net elegantiškai apsirengęs jaunuolis, pudruotu, sugarbanotu peruku, beveik dabita. Jis kalbėjo negarsiai, labai aiškiai, ramiai ir tvirtai. Jis buvo išstudijavęs Ruso veikalus galbūt geriau, negu pats Žanas Žakas; ta pačia lėta, pasitikinčia maniera svečias aiškino jam, „Visuomenės sutarties" autoriui, kokia šio veikalo didi revoliucinė reikšmė.

Žanui Žakui susidarė įspūdis, kad šį dar visai jauną, tvirtai įsitikinusį savo pažiūrų teisingumu Sorbonos studentą negalima išmušti iš pozicijų; jis buvo neišmušamas, neperšaunamas; jį saugojo įsitikinimo šarvai; strėlės turėjo nuo jo atšokti. Žano Žako jaunystės metais tokie jaunuoliai dar visiškai neegzistavo — tai buvo naujos, įžengusios į gyvenimą kartos pasiuntinys.

Labiausiai Žaną Žaką nustebino pas jį atėjusio jaunuolio akys. Pilkos, nedidelės, tikriausiai šiek tiek trumparegės. Tačiau plieninės akys. Taip, taip, štai kodėl jis taip įsiminė šį jaunuolį iš Araso. Plieninis žvilgsnis. Tikriau sakant, mandagus, pagarbus, palankus plieninių, tvirtos valios akių žvilgsnis. . .

Darėsi šalta. Žanas Žakas pernelyg ilgai sėdėjo ant suolelio. Ir Tereza tikriausiai jau nerimauja. . .

Jis pakilo, vėl ir vėl pamažėle, su malonumu kvėpė nepakartojamą sužystančių žolių, drėgnų lapų aromatą, jaudinantį, pilną neapsakomo šviežumo pavasario kvapą, ir, pasiramstydamas lazdele, pamažu, seniokiškai stabtelėdamas, žingsniavo namo.

II

Buvo pats vasaros įkarštis. Prasidėjo liepa, ir pirmosiomis dienomis gamtos žydėjimas, atrodė, pasiekė zenitą. Aukšta, sultinga, tanki žolė buvo žalia žalia, svaigino žalių žemės syvų antpilas. Laikas nelyginant sustojo. Buvo tas neilgas birželio pabaigos liepos pradžios metas, kai diena, visiškai nugalėjusi naktį, tartum nuilsusi nuo pasiektos pergalės, sustoja; ji jau nebegali toliau pulti naktį, bet dar išlaiko iškovotą vietą; tai pasaulio vidurdienis.

Žanas Žakas kaip visada, 10 valandą ryto, išėjo pasivaikščioti. Dabar jis ėjo pamažu, pasiramstydamas lazda, ir jam atrodė, kad šią vasarą, vasarą Ermenonvilyje, jis vaikšto lėčiau, negu pirma, ir eiti jam kasdien darosi vis sunkiau.

Prieš kelias dienas jis patyrė maudžiantį, gręžiantį, gniaužiantį, varginantį pojūtį paširdžiuose. Kartais tai praeidavo, bet vėliau, kai jis manė visiškai įveikęs šią neaiškią, nesuprantamą ligą, maudulys vėl atsinaujino.

Pastarąją naktį jis miegojo gerai, ir tarsi pamiršo vakarykštį maudulį, jis norėjo apmąstyti „Vienišo svajotojo pasivaikščiojimų" pabaigą.

Buvo giedra saulėta diena, bet nekaršta. Galbūt todėl, kad dar buvo rytas, o gal tiesiog pasitaikė laiminga, nekaršta, pastovi diena; vėjo nebuvo, ir vis dėlto jautėsi kažkokia gaivinanti vėsa; visame parke, visoje žemėje tvyrojo maloni, švelni, palaiminga šiluma.

Sunkiai ramstydamasis lazda ir pamažėle sliūkindamas pirmyn, jis mąstė apie tai, ką spėjo padaryti, kas buvo teisinga ir neteisinga ir ką dar reikėjo užbaigti. Apie gyvenimo pabaigą jis mąstė ramiai, net abejingai, tartum būtų kalbama ne apie jį, bet apie kažką kitą. Jis žinojo, kad laiko mažai beliko ir kad reikia dar daug ką suspėti. Kada jis suprato, kad laiko teliko vos ne vos? Atrodo, pavasarį, netrukus po to, kai persikėlė į Ermenonvilį. Taip, taip, kai jis pirmą kartą vienas vaikštinėjo tankiu užžėlusiu ūksmingu parku, kai išgirdo nedarnų,

daugiabalsį paukščių čiulbėjimą, kai visa krūtine įkvėpė tuos švelnius jaunos žolės, neseniai išsiskleidusių lapų kvapus, pavasario kvapus, tada jis kažkaip iškarto suprato, jog tai jo paskutinis pavasaris.

Žanas Žakas dėl to nesusikrimto ir nesusirūpino. Per savo ilgą gyvenimą jis priprato prie klajonių. Gamtos dėsniai valdo visus. Ką gi, Žanai Žakai, ruošimės į paskutinę kelionę, į tolimus kraštus, iš kurių nėra atgal kelio.

Galbūt jis netrukus net pamiršo šias mintis ir paskutinę vasarą, trumpą vasarą Ermenonvilyje, daugiau nebeprisiminė, negalvojo apie tą paskutinę kelionę.

Dažniausiai jis galvodavo apie tai, kas galų gale išliks iš to, kas parašyta? Tiktai „Visuomenės sutartis" ir „Naujoji Eloiza", galbūt dar „Laiškai nuo kalno"? Visa kita — muzikinės pjesės, traktatai, „Emilis", ir ypač „Emilis", niekam tikę. Pagaliau ir „Naujoji Eloiza" daugiažodė ir kai kur įmantri. Taip, jeigu jam liktų laiko, jis perrašytų visą romaną iš naujo. Jis parašytų jį paprasčiau, reikliau, be šūksnių, be nebūtinų žodžių. Tikrasis menas neįmanomas be griežto paprastumo.

Netikėtai jis pajuto, kaip kažkur paširdžiuose gniaužiantis maudulys, kurį jau visiškai buvo pamiršęs, ūmai suėmė gerklę ir privertė skubiai prieiti prie suolelio ir sunkiai ant jo atsisėsti.

Jis užmerkė akis, ir tučtuojau, kaip visada būdavo saulėtą dieną, po nuleistais vokais ėmė plaukti banguojanti, slenkanti oranžinė jūra, oranžinė šviesa — vaikėziškų žaidimų šviesa, prie kurios jis priprato dar tolimoje vaikystėje — ankstyvais metais tetos Siuzon namuose.

Jis vėl pažvelgė tiesiai priešais save, ir ryški, džiugi, žalia žolės ir lapų spalva, žalia vilties spalva siūbtelėjo į jį iš visų pusių.

Žanas Žakas su palengvėjimu atsiduso — ačiū dievui! Tai buvo jo mėgstamos spalvos, spalvos, su kuriomis jis nuėjo visą savo ilgą gyvenimo kelią: žalia šviesa — gyvybės šviesa ir oranžinė jūra, užmerkus akis,— saulės spalva, jo jaunatvės klajonių spalva.

Jis pasijuto geriau. Gamta, kaip visada, buvo jo sąjungininkė. Skausmas paširdžiuose susilpnėjo. Žanas Žakas giliai atsikvėpė. Jis buvo jautrus. Susijaudinęs, patyręs didžiausią dėkingumą ir kažkokią džiugią nuostabą, jis žvelgė į tą palaimos ir kvapų kupiną jį supantį žalią pasaulį, saugantį jį nuo piktų jėgų. Jis jautėsi esąs šio žalio šviesaus pasaulio dalis, ir turbūt (jam, kaip ir visiems žmonėms, buvo būdingos iliuzijos) pagalvojo, kad ir pats, kaip visa ši žalioji karalija, yra neįveikiamas.

Jis pakilo, norėdamas eiti pirmyn, į tą masinančią alėjų žalumą. Tačiau tą pačią akimirką, kai pakilo, pajuto, kaip kažkieno geležiniai varžtai ar geležinė ranka sugniaužė jam širdį ir privertė vėl atsisėsti ant suolelio.

Jis užmerkė akis, ir vėl po nuleistais vokais išsiliejo išganinga oranžinė jūra, bet netikėtai šiame poplūdyje iš kažkur atsirado juodos salelės, ir tos juodos dėmės plito ir didėjo.

Jis turbūt tada suprato, kad jau nebepasieks žalių alėjų viliojančios gilumos ir jau nebenueis iki namų, ir kad tai jau galas. Jis buvo abejingas, žvelgė į save tarsi iš šalies. Plačiai atvertomis akimis godžiai, paskutinį kartą, siurbė iš visų pusių jį supančią žalią, gyvą, kvapią, jaudinančią gyvenimo jūrą. Vasara pasiekė apogėjų, gyvenimas žydėjo, ir jis buvo laimingas, kad išeidamas nusineš šią mėgstamą amžinai pražystančios žemės žalią spalvą.

Nusineš... Bet kur? Jo sąmonė tarsi persiskyrė į dvi dalis. Jis vėl matė save nelyginant iš šono: bejėgis, silpnas, kažkieno geležinių rankų prispaustas prie suolelio; jam baisu pajudėti; jis žino: tiktai vienas judesys, ir ši žalia šviesa užges. Ir jis sėdi — sukaustytas, pastėręs, nenuleisdamas žvilgsnio nuo tos ošiančios lapijos. Žalios šakelės, pasidabruotos ryto rasos,— tai plona paskutinė gija, jungianti su šiuo pasitraukiančiu pasauliu.

Mintys painiojosi. Ne, Žanai Žakai, tai ne pasaulis pasitraukia, bet tu išeini iš amžinai atsinaujinančio pasaulio. Juk jis buvo literatas, ir mirties akivaizdoje nederėjo painioti žodžių; reikėjo reikšti savo mintis aiškiai ir tiksliai.

Truputį palengvėjo. Bet jis tebesėdėjo sustingęs, geležinės rankos prispaustas prie suolelio atkaltės, plačiai atvertomis akimis, trūkčiojančiai kvėpuodamas, prakaituota kakta,— vargšas, silpnas žmogus, įveikiamas mirties.

Laikykis, Žanai Žakai, žmogus visada turi likti žmogumi. Jis atsargiai atsikvėpė. Geležinė, širdį spaudžianti ranka palengva kilo vis aukštyn ir aukštyn, slinko prie gerklės. Tačiau Žanui Žakui pasidarė kažkaip ramiau. Jis net surizikavo akimirkai užsimerkti, ir netikėtai kažkur greta, taip jam atrodė, pasigirdo muzika. Tai buvo kažkokia labai tyli, prislopinta, švelni muzika. Iš kur ji sklido? Švelni muzika, švelni, paprastutė tolimų jaunų dienų dainelė. Jis prisiminė: juk pirmiausia jis buvo muzikantas. Paskui jis pagalvojo apie Terezą: kaip ji verks, kai jis daugiau nebepareis namo. Jis galvojo apie Terezą kaip apie kažką labai tolima. Ši kvailutė Tereza nieko negalėjo suprasti. Tačiau ji žiūrėjo jam tiesiai į akis ištikimu, patikliu, baikščiu žvilgsniu, taip, kaip moka žiūrėti į akis tiktai šunys — ištikimu, geru spindinčių, nemirksinčių akių žvilgsniu.

Jis klausėsi. Muzika grojo kažkur visai arti, greta, tikriausiai, už jo. Tai buvo labai tyli, sunkiai suvokiama, nelyginant kažkuo apgaubta ar kažkieno prislopinta švelni muzika. Jis net norėjo atsigręžti, kad pamatytų, iš kur sklinda garsai. Tačiau jis žinojo, jog negalima — tiktai vienas netikslus judesys, ir geležinė ranka akimoju jį nudės vietoje.

Šiomis paskutinėmis minutėmis (jis jau žinojo, kad skaičiuoti reikia minutėmis) Žanas Žakas vėl pajuto įstabų minčių aiškumą, vidinį susitelkimą, budinčią sielą. Jis buvo pusiau miręs, jis jautė, kaip vis aukščiau kyla geležinė mirties ranka. Jis negalėjo pajudėti. Tačiau žinojo, jog kol neatitrauks žvilgsnio nuo šviesiai žalių guobos lapų su jų plonutėmis gyslelėmis, sidabriniais rasos lašais, su jų lygiu, ritmingu šlamesiu, mirtis prieš jį bus bejėgė.

Visą gyvenimą jis plaukė prieš srovę, ėjo nepaisydamas nieko, ėjo savo keliu, ir niekas, net mirtis, taip, piktoji mirtis, neprivers jo nulenkti galvą.

Jis vilkino šį neišvengiamai artėjantį galą ne todėl, kad jo bijojo — nė už skatiką! — o todėl, kad norėjo, kad atrodė labai svarbu užbaigti kažką mąstyti ir rašyti.

Taigi! Jis norėjo dar pamąstyti apie paprastumą.

Savo gyvenimo, ilgo rašytojo kelio pabaigoje jis suprato: svarbiausia mokėjimas paprastai ir trumpai reikšti savo mintis. Štai ko jis anksčiau negalėjo suvokti, ko jam trūko.

Kaip pakeisti šį pasaulį, padaryti jį geresnį? Kaip šią sugedusią, neteisingą visuomenę pakelti iki amžinos gamtos lygio? Argi tas pačias mintis apie lygybę, tas pačias laisvės idėjas nebuvo galima išreikšti paprasčiau, trumpiau, aiškiais ir įtikinamais žodžiais, kaip amžinas lapų šlamėjimas.

Jis juto, kaip geležinė ranka vis artėja prie gerklės. Ne, dabar jau vėlu, Žanai Žakai, ir jau nieko negalima nei pakeisti, nei pasakyti.

Na ką gi! (Maudžiantis, sloginantis skausmas didėjo, bet jį vis dar įveikdavo. Žanas Žakas žvelgė tiesiai į šviesiai žalius guobos lapus ir kol juos matė, kol neatitraukė nuo jų žvilgsnio, mirtis laukė.)

Taip, bet jis literatas (jis nemėgo žodžio „rašytojas" ir sakydavo apie save: je suis un littérateur — literatas), ir mirtis paprasta, kasdieninė, triviali mirtis negali, neturi sudrumsti jo minčių. Apie ką jis galvojo? Apie Terezą? Apie lygybę? Apie paprastumą?

Taigi, apie paprastumą. Literato darbe mokėjimas paprastai reikšti savo mintis galbūt svarbiausia.

Jis jautė, kaip silpsta. Tačiau visada, visą gyvenimą jis žengė nepaisydamas nieko, prieš bangą, ir dabar, kai juto, kaip kyla viską apsemianti juoda nebūties banga, valios pastangomis jis prisivertė pakilti virš jos, nematyti, nepastebėti jos, norėjo užbaigti mąstyti kažką svarbaus apie didį paprastumo meną. Jis taip ir negalėjo prisiminti: kas svarbiausia.

Sloginantis, spaudžiantis ir širdį, ir gerklę skausmas stiprėjo. Tačiau jis nepasidavė. Taip, taip, reikia reikšti mintis kuo paprasčiau. Taip, kaip gieda paukščiai. Tiktai žodžiais. Žodžiais, eilėmis. . .

Kažkur iš tolimos tolimos praeities išplaukė (o galbūt jis dabar tai sukūrė?) eilutės:

Bet kurgi tos mano paukštytės?
Išskrido, seniai nematyti,
Ir jau sugrąžint negaliu.

Tyliai, pašnibždomis jis pakartojo šias eilutes, mažumėlę luktelėjo ir paskui vėl pakartojo paskutiniąją eilutę. Taip, dabar jis buvo tikras, jog šių eilučių anksčiau nežinojo. Jis sukūrė jas, šias tris paprastutes eilutes, paskutinę akimirką. Daugiau sukurti jis jau nebepajėgė. Ką gi ir šiose eilutėse yra nuoširdumo. Ir jis nusišypsojo. . .

Štai ir viskas.

Ilgais vienatvės metais Žanas Žakas įprato kalbėti su savimi, ir taip pat negarsiai jis ištarė žodžius, išplaukusius iš tolimos vaikystės: „Eh bien, mon petit. . ." („Tai ką, mano mažyti. . .")

Didžiulių pastangų dėka jis prisivertė tiesiai atsisėsti ant suolo. Dabar jis sėdėjo tiesiai, ramiai, tvirtai. Jis pakėlė galvą. Jam — žmogui — prieš džiūgaujančią, žydinčią gamtą nederėjo gulėti ant suolo parblokštam, sudribusiam. Dabar iš tolo atrodys, jog štai stiprus, gražus, nelabai dar senas keleivis atsisėdo ant suolo ir išdidžiai iškėlęs žilą galvą žvelgia į ūksmingų alėjų gilumą, kad po akimirkos pakiltų ir vėl keliautų toliau.

Tačiau tuo pačiu akimoju, kai Žanas Žakas išsitiesė, jis pajuto, kaip plieniniai varžtai, ne, geležinė ranka sugniaužė gerklę ir jis sunkiai atsiduso.

Paskutinį kartą pažvelgė į aukštą mėlyną dangų ir šviesiai žalius, švelnius, šlamančius guobos lapus.

Ir jis užmerkė akis. Ir tučtuojau po sumerktais vokais ūžtelėjo viską užliedamos juodos bangos, tai buvo juodymo poplūdis, ir tiktai kažkur kampučiuose dar ruseno šviesios oranžinės dėmės — paskutinieji saulės atspindžiai, bet ir jie vis mažėjo, blėso, geso.

O muzika grojo vos girdimai.

Paskui ir ji nutilo.

TURINYS

„MINTIES" LEIDYKLA SIŪLO ŠIAS
„LAIKAS IR ŽMONĖS" SERIJOS KNYGAS:

N. Molčanovas „De Golis"

V. Truchanovskis „Vinstonas Čerčilis"

A. Manfredas „Napoleonas Bonapartas"

G. Žukovas „Atsiminimai ir apmąstymai"

Альфред Манфред
ТРИ ПОРТРЕТА
На литовском языке
Перевод с русского издания 1978 г.
Издательство «Минтис», ЛитССР, г. Вильнюс, 1982 г.

Alfredas Manfredas
TRYS PORTRETAI
Iš rusų kalbos vertė:
R. Šurkutė, D. Mickevičius, A. Šamarina

Redaktorė S. Čičiškina
Dailininkas L. Jurevičius
Meninis redaktorius A. Broga
Techninė redaktorė V. Karvelytė
Korektorės I. Čupalienė, I. Drazdauskaitė

ИБ-№ 2158

Duota rinkti 1981.12.22. Pasirašyta spausdinti 1982.04.14. Formatas 84×108¹/₃₂. Popierius: spaudos Nr. 3. Šriftas „Baltika" 10 p. Iškilioji spauda. 21,84 sp. l., 24,11 apsk. l. lanko. Tiražas 30 000 egz. Kaina 1 rb 60 kp.

Leidykla „Mintis", Vilnius, Sierakausko g. 15

Spaudė „Vaizdo" spaustuvė, Vilnius, Strazdelio g. 1
Užsak. Nr. 3942

Manfredas A. Z.

Ma361 Trys portretai / [Pratarmė, p. 5—16, V. Dalino].— V.: Mintis, 1982.— 414 p.— (Laikas ir žmonės).

Bibliogr. pratarmės išnašose.

Žymaus tarybinio istoriko A. Manfredo knyga skirta Prancūzijos didžiosios revoliucijos veikėjų. Ruso, Mirabo ir Robespjero veiklai, kuri ryškiausiai atspindi pačius svarbiausius tos epochos visuomeninės politinės raidos ypatumus.

0506000000

M $\frac{70202—096}{M\ 851(08)—82}$ 105—82

BBK 63.3(4Pr)
9(P)31